

साहित्यदर्पणम् ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम् ।

श्रीरामचरणतर्कवागीशकृतव्याख्यामवलम्ब्य
वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

कालिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८६५ ।

Copy right Reserved.

परिडतकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,
PANDIT JIBNDA VIDYASAGARA B, A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, आग्नेयपुराणं, आर्यविलासः, उदयनचरितं,
उदात्तराघवः, कनकावतीमाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्णपराक्रामः,
कर्पूरसञ्जरी, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भः,
कुमारसम्भवः, कुवल्याश्वचरितं, कुसुमशेखरविजयः, ह्यत्य-
रावणः, केलिरैवतकं, क्रीडारसातलं, गृहहृत्तवाटिका, चण्ड-
कौशिकः, चन्द्रकला, कलितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः,
देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्तचरितं, नटकमेलकं, नर्म-
वती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्प-
माला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्,
बालचरितं, विन्दुमती, विरुदमणिमाला, भाषार्णवः, भरत-
शास्त्रं, भिक्षाटनं, महाभारतं मायाकापालिकं, मालती-
माधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, सुद्राराक्षसं, मेनका-
हितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवोदयः, रघुवंशः, रङ्गदत्तं,
रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, राम-
चरितं, रामायणं, रामाभिनन्दः, रामाभ्युदयः, रैवतसदनिका,
लीलामधुकरः, बालिबधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं, विलास-
वती, वीरचरितं, वेणुसंहारः, शर्मिष्ठायातिः, शाकुन्तलं,
शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यानं, शिशुपालबधः शृङ्गार-
तिलकं, समुद्रमथनं, सेतुबन्धः, हयग्रीवबधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अभिनवगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्यः,
कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चाणक्यः, हण्डौ,
धर्मदत्तः, नारायणः, ध्वनिकारः, पुरुषोत्तमः, भर्तृहरिः भोजः,
महिमभट्टः, मुनिः, सुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रुद्रटः, वल्लोक्ति-
जीवितकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वासनः व्यक्तिविवेककारः,
श्रीमल्लोचनकारः, श्रोत्रियजरन्धीसांसकः ।

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
	अ	
अङ्गलक्षणं ...	६	५१६
अतद्गुणः, अलं ...	१०	७४७
अतिशयोक्तिलक्षणतद्गदाः ...	१०	६६७-६६८
अधिकं, अलं ...	१०	७२२
अधीरालक्षणं ...	३	१०६
अनुकूलं, अलं ...	१०	७१२
अनुकूलनायकः ...	३	७३
अनुप्रासः, अलं ...	१०	६३३
अनुभावाः ...	३	१६२
अनुमानं, अलं ...	१०	७११
अनुद्देशः, अलं ...	१०	७३२
अन्तःपुरसहायाः ...	३	८१
अन्त्यानुप्रासः, अलं ...	१०	६३७
अन्योन्यं, अलं ...	१०	७२४
अपह्नुतिः, अलं ...	१०	६८७-६८८
अप्रस्तुतप्रशंसाभिदाः ...	१०	७०६
अभिधानूला व्यञ्जना ...	२	१६
अभिधावृत्तिकथनं ...	२	१२
अभिनयलक्षणविभागौ ...	६	२७४
अभिसारस्थानकथनं ...	३	११७
अभिसारिकालक्षणं ...	३	११५
अर्थचिन्तनसहायाः ...	३	८०
अर्थगतदोषाः ...	७	५७६
अर्थतैविध्यलक्षणं ...	२	११

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अर्थप्रकृतिलक्षणतद्भेदाः ...	६	२१७—२२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अलं...	१०	७०६
अर्थापत्तिः, अलं ...	१०	७३७
अर्थोपक्षेपकमेदप्रकारतल्लक्षणानि	६	३०८-३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं ...	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका इतिवृत्तस्य पञ्च		
भागभागः ...	६	३३०-३३७
असङ्गतिः, अलं ...	१०	७१६
	आ	
आक्षेपतद्भेदौ, अलं ...	२०	७१४
आधिकारिकप्रासङ्गिकौ नाद्यवस्तुभेदौ	६	२६६
आमुखलक्षणतद्भेदतल्लक्षणानि	६	२८७-२९३
आरभटीभेदास्तल्लक्षणानि च	६	४२०-४२३
आर्थी व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च	२	२७-२८
आलम्बनविभाषाः ...	३	६३
	इ	
ईदामृगलक्षणं ...	६	५१८
	उ	
उत्कर्षः, अलं ...	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अलं	१०	६८६-६९२
उदात्तं, अलं ...	१०	७५२
उद्दीपनविभाषाः ...	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अलं ...	१०	६४३—६६७
उपरुपकमेदाः, [दृश्यकार्यं]	६	२०६
उपादानलक्षणा	१	१४
उल्लाप्यलक्षणं	६	५४५
उल्लेखः, अलं ...	१०	६८२
	ए	
एकसंगतस्याधिभावस्य रसान्तरे		
सधारित्वकथनं ...	३	२०४

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
एकावली, अलं	१०	७३०
श्रीजगुणः	श्री	६०८
श्रीदार्ढ्यं, नायिकालङ्कारः	८	१३४
कव्यकाव्यचरणं	श्री	११०
करुणादीनां रसत्वसंस्थापनं	३	३४
कलहान्तरितालचरणं	३	११७
कान्तिः, नायिकालङ्कारः	३	१३०
कारणमाषा, अलङ्कारः	३	७२८
काव्यलक्षणं, उपरुपकभेदः	१०	५४६
काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपं	६	५
काव्यनिष्ठदोषस्वरूपं	१	४
काव्यफलानि	१	२
काव्यभेदौ तत्प्रकारभेदाश्च,	१	२५०—२६६
काव्यलिङ्गं, अलं	४	७१०
काव्यस्वरूपं	१०	३
किलकिञ्चित्, नायिकालङ्कारः	१	१४०
कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः	३	१४२
कुतूहलं, नायिकालङ्कारः	३	१५०
कुलजावेश्याप्रेष्याणामभिसारावस्थाकथनं	३	११६
कैलिः, नायिकालङ्कारः	३	१५३
कौशिकीवृत्तिसदृशानि च	३	४११—४१५
खण्डितालचरणं	ख	११४
गद्यस्वरूपतद्भेदतल्लक्षणानि	ख	५६६—५७१
गर्भाङ्कः	३	२७६
गर्भाङ्कभेदतल्लक्षणानि च	६	३६५—३७७
गाम्भीर्यलक्षणं	६	६३
	३	

अकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
गुणभेदाः	...	८
गुणलक्षणं	...	८
गोष्ठीस्वरूपं	...	६
	च	
चकितं, नायिकालङ्कारः	...	३
चित्रं, अलं	...	१०
	छ	
छेकानुप्रासः	...	१०
	ज	
जिमलक्षणं	...	६
	त	
तद्गुणः, अलं	...	१०
तपनं, नायिकालङ्कारः	...	३
तुल्ययोगिता, अलं	...	१०
तुल्यलक्षणा, अलं	...	१०
तैजोललितौदार्यलक्षणानि	...	३
दोषस्वरूपं	...	६
	थ	
दक्षिणनायकः	...	३
दण्डसहायाः	...	३
देशभेदैः सामान्यस्त्रीभेदाः [१६]	...	३
दीपकं, अलं	...	१०
दीप्तिः, नायिकालङ्कारः	...	३
दुर्मल्लिकालक्षणं	...	६
दूतदूतीलक्षणविभागी	...	३
दूतीगुणाः	...	३
दूतीनिरूपणं	...	३
दृष्टान्तः, अलं	...	१०
दीपस्वरूपतदभेदाः	...	७
द्विप्रकारीभूतकाव्यस्य दृश्यव्यभेदेन पुनः		
मकारदयकथनं	...	६

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

प्रकरणम्

प्रकरणम्	ध	न	प
धर्मसहाहायाः	३	६८	८३
धीरप्रशान्तलक्षणं	३	६८	६८
धीरललितलक्षणं	३	१०५	१०५
धीराधीरालक्षणं	३	६६	६६
धीरोदात्तलक्षणं	३	६७	६७
धीरोद्धतलक्षणं	३	७२	७२
धृष्टनायकः	३	६४—१३५	६४—१३५
धैर्यलक्षणं	३	२८०—८२	२८०—८२
नाटककार्यपूर्वरङ्गनान्दीपाठलक्षणादिः	६	२७७—२७८	२७७—२७८
नाटकव्यपकारनिर्वचनं	६	५३६	५३६
नाटिकाखरूपकथनं	६	४३२	४३२
नाट्यभाषाविभागः	६	५४३	५४३
नाट्यरासकलक्षणं	६	४७१—५०३	४७१—५०३
नाट्यालङ्कारभेदास्तल्लक्षणानि च	६	४३४—४७०	४३४—४७०
नाट्ये लक्षणानि	६	४२५—४१	४२५—४१
नाट्योक्तीनां निरूपणं	६	८६	८६
नायकगुणाः [८]	३	६५	६५
नायकप्रथमभेदाः	३	७५	७५
नायकभेदाः [४८]	३	६४	६४
नायकलक्षणं	३	६६	६६
नायिकावैविध्यकथनं	३	१२२	१२२
नायिकाभेदाः [३८४]	३	१२५	१२५
नायिकानामलङ्काराः	१०	१६६	१६६
निदर्शना, अलं	६	३६१—४०५	३६१—४०५
निर्वहणाप्रभेदास्तल्लक्षणानि	६	६८५	६८५
निश्वाखङ्कारः	१०	८७	८७
निष्ठशार्ङ्गलक्षणं	६	२६६—३०४	२६६—३०४
पताकास्त्रानलक्षणतदभेदाः	३		

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
पदलक्षणं	...	२
पद्यमयकाव्यनियमाः	...	६
परस्त्रीभेदौ	...	३
परिकरः, अलं	...	१०
परिणामलक्षणं तद्भेदौ च	...	६
परिवृत्तिः, अलं	...	१०
परिसंख्या, अलं	...	१०
परीडा	...	३
पर्यायः, अलं	...	१०
पर्यायोक्तं, अलं	...	१०
पीठमर्दनात्ता नायकसहायः	...	३
पीठमर्दादीनामुत्तमत्वकथनं	...	३
पुनरुक्त्यवदाभासलक्षणं	...	१०
प्रकरणनामकदृश्यलक्षणभेदाः	...	६
प्रकरणिकालक्षणं	...	६
प्रगल्भाधीरालक्षणं, अलं	...	३
प्रगल्भालक्षणं	...	३
प्रतिनायकः	...	३
प्रतिमुखाङ्गानि, तद्भेदास्तल्लक्षणानि च	...	६
प्रतिवस्तूपमा, अलं	...	१०
प्रतीपः, अलं	...	१०
प्रसादगुणः	...	८
प्रहसनं, तन्निघमाद्य	...	६
प्रहेलिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणं	...	१०
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृश्यकाव्यं	...	६
प्रागल्भ्यं, नायिकालङ्कारः	...	३
प्रेक्षणं, उपरूपकभेदः	...	६
प्रोषितमर्भृकालक्षणं	...	३

फ

फलार्थं । रत्नकार्यावस्थाभेदतद्गतलक्षणानि च ६

२२४—२२६

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

प्रकरणम् ।

प्रकरणम् ।	भ	स	य	र	कारिकासंख्या ।
भाषलक्षणकथनं	५१२
भाषिकालक्षणं	५५६
भारतीवृत्तिः	२८५
भावः, नायिकालङ्कारः	१२६
भाविकं, अलं	७५१
भाषासमः, अलं	६४२
भान्तिमान्, अलं	६८१
भदः, नायिकालङ्कारः	१४५
मध्याधीरादीनां लक्षणं	१०३
मध्याप्रगत्याभेदान्तरादि	१०२
मध्यालक्षणं	१००
सहानाटकलक्षणं	५१०
सालादीपकं, अलं	७२६
सहावाक्यं	७
साधुर्यलक्षणं	६२—१३२
साधुर्यं, गुणभेदः	६०६
मितार्थसन्देशहारकौ दूतौ	८८
सुग्धालक्षणं	१५४
सुग्धाकव्यकथोरनुरागेद्भितानि	६६
मोहायितं, नायिकालङ्कारः	१४१
मौग्धं, नायिकालङ्कारः	१४८
यमकलक्षणं	६४०
रसगतदोषाः	५०४
रसनिर्वचनं	३२
रसमावाभासौ	२४७
रसभेदतल्लक्षणतदवान्तरभेदाः सीदाहरणाः	२०६—२३८
रसस्य स्वप्रकाशलाघुलसिद्धिः	६०

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
रसस्यानुकर्तृगतत्वमिरासः ...	३	४८
रसस्यालौकिकत्वसहृदयसंवेदकत्वकथनं	३	५६
रसस्वरूपतदाखादप्रकारौ ...	३	३३
रसानां परस्परविरोधः ...	३	४२
रसाखादे विभावादीनामैकाकारता	३	६४
रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वकथनं	३	४५
रासकलक्षणं ...	६	५४८
रूपकनामदृश्यकाव्यभेदाः ...	६	२३५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि ...	१०	६६८—६७८
ल		
लक्षणभेदाः ...	२	२१
लक्षणलक्षणा ...	२	१५
लक्षणाश्रया व्यञ्जना ...	२	२६
लक्षणावृत्तिकथनं ...	२	१३
लक्षणा सारोपाश्रयसामा ...	२	१७
ललितं, नायिकालङ्कारः ...	३	१४४
लाटानुप्रासः, अलं ...	१०	६३८
लास्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च ...	६	५०४—५०६
लीला, नायिकालङ्कारः ...	३	१३६
व		
वक्रोक्तिः, अलं ...	१०	६४१
वत्सलरसः ...	३	२४१
वाक्यस्वरूपं ...	२	६
वासकसञ्जालक्षणं ...	३	१२०
विकल्पालङ्कारः ...	१०	७२८
विकृतं, नायकालं ...	३	१४६
विचेपः ...	३	१४६
विचित्रं, अलं ...	१०	७१२
विच्छिन्निः, नायकालं ...	३	१३८
विटलक्षणम् ...	३	७८
विटविद्रूपकयोर्नध्यता ...	३	८५

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
विदूषकलक्षणं	३	७६
विध्याभासः	१०	७१५
विनीक्तिः, अलं	१०	७०२
विप्रखञ्जालक्षणं	३	११८
विभावकथनं तद्भेदौ च	३	६१—६२
विभावना तद्भेदौ च, अलं	३	७१६
विभ्रमः, नायिकालं	१०	१४६
विमर्षाद्भेदास्तत्तल्लक्षणानि च	३	३७८—३८०
विरहीत्कण्डितालक्षणं	६	१२१
विरोधालङ्कारः समेदः	३	७१८
विलासलक्षणं	१०	६१—१३७
विलासिकालक्षणं	३	५५२
विज्वीकः, नायिकालं	६	१३६
विशेषस्तद्भेदाश्च, अलं	३	७२५
विशेषीक्तिः, अलं	१०	७१७
विषमः, अलं	१०	७२०
वीथीलक्षणं	१०	२८६
वीथ्यद्भेदास्तत्तल्लक्षणानि च	६	५२१—५३२
वृत्त्यनुप्रासः, अलं	६	६३५
वृत्तवस्तुनिर्णययोगाश्च	१०	४१०
व्यञ्जनाद्भेदविध्यकथनं	६	२४
व्यञ्जनावृत्तिः	२	२३
व्यञ्जनस्थानीया तात्पर्याख्या वृत्तिः	२	३१
व्यञ्जनास्वीकारः	२	२६०—२७१
व्यतिरेकस्तद्भेदाश्च, अलं	५	७००
व्यभिचारिभावलक्षणभेदानामानि	१०	१६८—२०२
व्याघातः, अलं	३	७२६—१७
व्याजोक्तिः, अलं	१०	७४६
व्याजस्तुतिलक्षणभेदौ, अलं	१०	७०७
व्यायोगलक्षणं	१०	५१४
	६	

प्रकरणम् । परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

श

शठनायकः	...	३	७४
शब्दार्थव्यञ्जनयोः परस्परं सङ्कायंसङ्- कारकभावकथनं	...	२	२८
शिल्पकलक्षणं	...	६	५६१
शङ्कारसङ्हायाः	...	३	७७
शोभाकथनं	...	३	८०—१०८
श्रव्यकाव्यभेदी	...	६	५५०
श्रीगदितम् उपरूपकभेदः	...	६	५५०
सुत्यनुप्रासः	...	१०	६३६
श्लेषकथनभेदाः	...	१०	६४३—६४४
श्लेषालङ्कारः	...	१०	७०५

स

संलापकम् उपरूपकभेदः	...	६	५४८
संस्पृष्टिः, अलं	...	१०	७५६
सकलनायिकानामनुरागेऽङ्गिवादि		३	१५५
सदृकस्वरूपं	...	६	५४२
समं, अलं	...	१०	७२१
समवकारलक्षणं	...	६	५१५
समाधिः, अलं	...	१०	७४०
समुच्चयालङ्कारः	...	१०	७२८
सङ्कीर्तिः, अलं	...	१०	७०१
सम्यङ्गानि मुखगतानि तल्लक्षणानि च		६	३३८—३५०
सात्वतीवृत्तिसद्विशेषास्तल्लक्षणानि च		६	४१६—४१८
सात्त्विकभावास्तल्लक्षणानि	...	३	१६६—१६७
समासोक्तिः, अलं	...	१०	७०३
सारः, अलं	...	१०	७३१
सङ्करः, अलं	...	१०	७५७
सङ्केतगृहस्यलक्षणं	...	३	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रील० तदभेदी च		३	१११
सानान्यालङ्कारः	...	१०	७४५

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
सूत्रालङ्कारः	१०	७४८
स्थायिभावलक्षणभेदतत्त्वानामानि	३	२०५—२०७
स्मरणालङ्कारः	१०	६६८
स्वभावीक्तिः, अलं	१०	७५०
स्वस्त्रियस्त्रैविध्यकथनं	३	६८
स्वस्त्रीलक्षणं	३	६७
स्वस्त्रीभेदाः [१३]	३	१०८
स्वाधीनभर्तृकालक्षणं	३	११३
हृत्स्वीश्लक्ष्णं	६	५५५
इसितं, नायिकालं	३	१५१
हावः, नायिकालं	३	१२७
हेला, नायिकालं	३	१२८

परिच्छेदः

- १ प्रथमः काव्यस्वरूपनिरूपणं
- २ द्वितीयः वाक्यस्वरूपनिरूपणं
- ३ तृतीयः रसभावादिनिरूपणं
- ४ चतुर्थः ध्वनिगुणौभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेद-
निरूपणं
- ५ पञ्चमः व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं
- ६ षष्ठः दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं
- ७ सप्तमः दोषनिरूपणं
- ८ अष्टमः गुणविवेचनं
- ९ नवमः रीतिविवेचनं
- १० दशमः अलङ्कारनिरूपणं

कारिकासंख्या

- १—५ का०
६—३२ का०
३३—२४६ का०
२५०—२६६ का०
२६७—२७१ का०
२७२—५७१ का०
५७२—६०३ का०
६०४—६२३ का०
६२४—६३० का०
६३१—७५७ का०

साहित्यदर्पणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिम्भितपरिसमाप्तिकासौ वाङ्-
मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

साहित्यदर्पणव्याख्या विमलाख्या विरच्यते ॥

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां, प्रकट-
यितुमवतरणिकां ग्रन्थकदाचष्टे ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थस्य महावाक्यविज्ञेयस्य
आरम्भे आरम्भप्राक्काले चाद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य मङ्गलाचरणाधिकरणत्ववाधा-
दियं लक्षणा तत्प्रयोजनञ्च मङ्गलारम्भवीरव्यवहितत्वयोधः । केषित् तु आरम्भे
भाविनि सतीत्यर्थः इत्याहुः तन्न तथा सति आरम्भप्राक्काल इति पदादिव आरम्भे
भाविनि सतीत्यन्नादारम्भप्रागभावसमानकालीनत्वस्यैव दोषः न तु सदाचार-
परम्परापरिप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य, न च कालान्तरीयमङ्गला-
चरणस्यापि अदृष्टद्वारा प्रकृतीपयोगित्वायोगित्वयीरव्यवहितत्वयोधोऽकिञ्चित्कर
इति वाच्यं तस्य प्राशस्येनात्यन्तीपयोगित्वकल्पनात् । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकी-
भूतदुरदृष्टाभावद्वारा प्रारिम्भितस्य चिकीर्षाविषयस्य परिसमाप्तिः चरनवर्षण्यन्ता-
नुष्ठानं तत्कामो ग्रन्थकदादिति शेषः । वाङ्मयानि अष्टादशविद्याः वाङ्मय-
कामशास्त्रादीनि च तदधिकृततया तदध्ययनया वाग्देवतायाः सरस्वत्याः
साम्मुख्यम् आराधनेन स्वार्थसाधनादुकूलत्वमाधत्ते करोति । अत्र प्रथमपुर-

शरदिन्दुसुन्दररुचिञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु १ (ख)

पाभिधानं रामः स्वयं याचते जीवत्यहो रावण इत्यादिवत् काल्पनिकं भेद-
सुररौकृत्य, अन्यथा असंत्कर्तृत्वेन उत्तमपुरुष एव स्यात् । न च वृत्तिकारकारिका-
कारयोर्वाङ्मवी भेद इति वाच्यं रसस्वरूपं निरूपयिष्याम इति प्रतिज्ञातुर्वृत्ति-
कारस्य कारिकया रसनिरूपणमसङ्गतं स्यात् ।

(ख) शरदिन्द्विति । सा वेदागमप्रविद्धा सह एन विष्णुना वर्तमाना
वा (अकारो विष्णुरुद्दिष्ट इत्येकाक्षरकोषात्) गिरां देवी सरस्वती सम चेतसि
वर्तमाना सती तनोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् अर्थान् वाच्य-
सत्त्वतात्पर्यव्यञ्जरूपान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तदैव प्रकाशयतुं
प्रकटीकरोतु । यदा सन्ततांमति तस इत्यस्य विशेषणं निविडमिति तदर्थः ।
सा कीदृशी ? शरदिन्दोरिव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा ।
शरदिन्दुरपि तमः ध्वान्तं विनाश्य अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाङ्म-
याधिकृतत्वव्याख्यापनाय गिरां देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी
दुर्गा सम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पित्सूनां हृदि प्रकाशयतु । सा कीदृशी ?
शरदिन्दुसुन्दरः शिवः तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् ।
एतत्पक्षे वाङ्मयाधिकृतयेति कर्तृविशेषणम् । वाङ्मयाधिकृतः अन्यद्गदिति
तदर्थः । अवाग्देवताया इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोप-
नीयत्वमागने सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः श्रवणं चेतसि वर्तमानेत्य-
नेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति द्विविधं सरस्वत्याराधनमत्रोक्तं तस्य विघ्ना-
भावद्वारा प्रारिष्ठितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विशिष्टं यथा निष्पापस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्तिरेव सन्ध्यासुपासने फलं न तु पापक्षयपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुक्तं,
सन्ध्यासुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक-
ननामयमिति । यदा निर्विघ्नेन इति विघ्नाभावद्वारेत्यर्थम् । अभावश्च यथा-
यथसत्यन्ताभावी ध्वंसश्च याद्यः अत्यन्ताभावपक्षे अन्यव्यतिरेकानुविधायित्वरूपं
अत्यन्ताभावाय व्यापारत्वनिर्वाहः एतन्मते सर्वत्रैव विशिष्टफलवत्त्वमित्यर्थसम्भव
इति सर्वं समञ्जसम् ।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्व-
मिति (ग) ।

काव्यफलान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशहारेण सुप्र-
तीतेव (ङ) । उक्तञ्च—

(ग) प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्येति प्रक्रम्यमाणस्येत्यर्थः । काव्याङ्ग-
तया काव्यफलसाधनेऽपधानकारणतया काव्यफलैरिति धान्येन घनवान् इतिवद
अमेदे तृतीया काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । यथा दर्शपौर्णमासाङ्गानां
प्रयानादीनां दर्शपौर्णमासफलेनैव फलवत्त्वं तथास्यापीति भावः । ननु प्रया-
नादीनामङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथास्तु प्रकृते
तु शास्त्रस्य काव्यगुणदोषादिज्ञापनोपक्षीणत्वेन चतुर्वर्गे प्रत्युपकारासम्भवात् कथं
तत्साधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु कृतिशतान्यतरविषय-
तया इति अत्रास्योपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः । ननु अस्य चतु-
र्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारणान्वय इति चेन्न फल-
वत्त्वमित्यत्र वतोः प्रशस्तायत्वेनोत्कृष्टफलपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्व-
ज्ञापनेन अत्र लोकानां साभिनिवेशप्रवृत्तिर्भाव्यतीति भावः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति ।
चतुर्वर्गे धर्माधिक्यकाममोक्षा एव फलं सुखादचनायासात् अल्पधियां सुकुमार-
मतोनाम् अपिना परिषतबुद्धीनाञ्च एवकारेण वेदशास्त्रव्यवच्छेदः यत इति
काव्यादित्यस्य विशेषणम् । एवञ्च प्राचीनसम्मतं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गसाधनत्वात्
न निरूपणीयमिति फलितम् । तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य
स्वरूपमिति स्वम् असाधारणं रूपम् इतरस्यावर्तको धर्मः स्वधर्मित्यर्थः निर-
प्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति । रामा-
दिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गकामेन पित्राशापरिपालनादौ प्रवर्तितव्यं न राव-

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति” । (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्त-
वादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गं लोके च
कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थ-
प्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्ति-
श्चैतन्नन्यधर्मफलाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्-
पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

आदिवदिति रावणादिनेव परदारहरणादौ न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं
विहितं कर्म अकृत्यं निषिद्धं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषौ तयोर्कपटेश-
कत्वनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि
कर्त्तव्यताज्ञानं ततस्तत्र प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामौ धर्मादर्थश्च
कामश्चेत्यादिस्मरणात् । विहितकर्मफलत्यागात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः । मुक्तः
कर्मफलत्यागात् शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीमिति स्मरणात् व्यापारे व्यापारिणो
नान्यथासिद्धिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्मादिजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तञ्चेति । धर्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायेषु
वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु साधुकाव्यस्य निषे-
वणं करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्यं कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति
कारणमास्तां धर्मादिं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्यत आह किञ्चेति काव्यादिति
प्राप्तान्तघतुष्टयेनान्वेति । कवी गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद-
द्वारैत्यर्थः एवञ्च काव्यान्तरमफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः
रसवत्तया रचितः सम्यक् तादृश्येण ज्ञातः अत्र वाकारो बोद्धव्यः इत्यादि-
वाक्येभ्यः । सतकाव्यकृतिज्ञानान्यतरस्य धर्मसाधनत्वं श्रौतमिति भावः । प्रत्यक्ष-
सिद्धेति धनिस्तवादिना कवीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धैवेत्यर्थः । कामप्राप्तिश्चेति
काम्यते इति कामो विषयभोगः तस्य प्राप्तिः । धर्मादर्थस्ततः कामः कामात्
सुखसमुन्नतिरिति स्मरणात् । एतन्नन्वेति काव्यजन्येत्यर्थः । धर्मस्याननुसन्धाना-
देव तदधीनीत्यतिकयोर्थकामयोर्त्यक्तिसम्भावनेव नास्तीति तयोरेतुपादानञ्च ।

नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-
सन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या-
देव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु
किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौपधोपश-
मनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः
सितशर्कराप्रवृत्तिः साधनीयसी न स्यात् ? किञ्च (ज) । काव्य-
स्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

यदा धर्मप्रधानं फलं तेन अर्थकामयोरपि संयुक्तः अननुसन्धानादपारनार्थिकत्वेन
साध्यत्वानिर्हारणात् । मोक्षोपशोभिवाक्यसुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात्
दृढतरज्ञानजनकत्वात् ।

(ज) ननु काव्याद्युपनिषदादिव्युत्पत्तिस्तत्तदर्थानुष्ठानं ततो मोक्षप्राप्तिरित्य-
न्यथासिद्धितादवस्थानेवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्यभि-
प्रायेणास्योत्थापनम् । काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः शास्त्राणि मोक्षासादीनि । दुःखादेवेति सुखस्यव-
च्छेदः । परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखान्न भवति । सुकुमार-
जतीनान्तु दुःखार्थापि न भवतीति भावः । परमानन्दसन्दोहः रसास्वादसुख-
परम्परा । अपिना पारणतबुद्धिसमुच्चयः । तथाच रसास्वादनार्थमपि प्रयत्न-
मानस्य कृत्याकृत्यापदेशपर्यवसन्नं सत्काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः । ननु
चतुर्वर्गाद्यं प्रेषावन्तः वेदादीननादृत्य किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्तन्तानित्यभि-
प्रायेण शङ्कते नन्विति । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारे प्रयत्नचतुर्वर्गाद्यं-
सुद्यमः । काव्यात् तावत् रसास्वादो दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिय भवति वेदादि-
भ्यस्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वैशद्यपेक्षया काव्यादर इति सर्वे समीचीनम् ।
एतदेव लौकिकदृष्टान्तेन दृढयति कटुकेति । कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणं मित-
शर्करा प्रतिशुभगुडावकारविशेषः तथा उपशमनीयत्वे प्रतिकार्यत्वं । तदस्य
काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि स्मृतिसदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्रानास्यनवगम्य-
मिति भावः । काव्यस्य सयौक्तिकसुपादेयत्वसुपपाय वाचनिकं तदुपपादयति
किञ्चेति ।

साहित्यदर्पणम् ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥ (झ)

त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति च विष्णुपुराणे (ज) ।

“काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति” ॥ (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभि-
धेयञ्च प्रदर्शितम् । (ठ)

तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तद्-
दोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः क्वापीति” एतच्चिन्त्यम्
(ड) । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(झ) नरत्वमिति । लोके जगति नरत्वं नानवजन्म दुर्लभम् अशीति-
लक्षयोनिभ्रमणान्ते तस्याधिगमादिति भावः । तत्र नरत्वे विद्या शास्त्रज्ञानं
सुदुर्लभा अतिदुष्प्रापा । तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरचायत्वं
दुर्लभं दुष्प्रापम् । यदि कोऽपि विद्वान् कश्चित् एकं हौ वा श्लोकौ रचयितुं
शक्नोति किन्तु काव्यग्रन्थं प्रणेतुं नेत्याह शक्तिरिति । शक्तिः सान्वयं काव्य-
करणज्ञानेषु इति भावः । सुदुर्लभा अतिदुरापेत्यर्थः । ततश्च बहुतरपृथग्साप्ते-
चता काव्यशक्तेरिति फलितम् ।

(ज) त्रिवर्गसाधनमिति । त्रयाणां वर्गः धर्मायं काना इत्यर्थः तस्य
साधनं लाभोपाय इत्यर्थः नाट्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति
पूर्वेषान्चेति ।

(ट) पुनश्च काव्यस्योपादेयत्वमात्रे यपुराणप्रामाण्यात् दृढयति काव्यालापा
इति । ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दाद्यव्याहाराः अखिलानि सनगाद्य
गीतकानि सङ्गीतयः विद्यन्ते इति शेषः एते शब्दमूर्तिधरस्य वेदनयस्य महा-
त्मनः विष्णोः नारायणस्य अंशाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः ।

(ठ) तेन हेतुना चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः । अभिधेयञ्च अस्य ग्रन्थस्य
चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थेनेन अभिहितं चकारात् प्रयोजनसम्बन्धावपीति भावः सम्बन्ध-
श्चात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूप इति ।

(ड) तदिति । अदोषो वक्ष्यमाणदोषवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणगुण-
समन्वितौ क्वापि पुनः अनलङ्घ्यौ अनलङ्घ्यौ वा अस्फुटालङ्कारौ शब्दार्थौ

“न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः १” ॥ (ढ)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्यासिर्ल-

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः । केचित्तु
शब्दार्थोभयपर्याप्तत्वं काव्यस्येत्याहुः तन्न, तथा सति शब्दमात्रप्रत्यक्षत्वे काव्यं
शृणोमीति न प्रयुज्येत व्यासञ्चवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वायत्तप्रत्यक्षस्य
कारणत्वात् । एतत् लक्षणमिति यावत् चिन्त्यं विचार्यं दृष्यमिति यावत् ।

(ढ) न्यकार इति । रावणोक्तिरियम् । मे सम यत् अरयः शत्रवः
वर्तन्ते इति शेषः अयमेव अरिसङ्घाव एव न्यकारः निकारः दिल्लीकाधिपते-
विजितसर्वारेः शत्रुसङ्घावस्य अनादरातिशयप्रतिपादनाय न्यकारत्वेन आरीपः ।
तत्रापि तेषु अरिषु सत्स्वपि असौ रामः तापसः तपस्विभूतत्वाय सम अरिरय-
मिति द्वितीयो न्यकार इति शेषः । इषातिशयव्यापनाय रामस्य अटःशब्देन
निर्देशः न तु नाम्नेति बोध्यम् । सोऽपि तथाविधोऽपि अत्रैव लङ्कायामेव
न तु दूरे इति शेषः राक्षसकुलं निहन्ति न तु निवृतं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि
हि त्वि राक्षसान् नाशयति येन क्षमा स्यादिति भावः । रावणः जीवति अहो
आश्चर्यम् एतादृशपरिभवेऽपि रावणस्य जीवनसम्भवमिति भावः । प्रबोधित-
वता प्रबुद्धेन बुधिर बोधने इत्यस्य भौवादिकस्य उपनिदम् । यदा प्रबोधितं
प्रबोधनमस्यामीति तद्योगेन जागरितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि
कार्यं साधितमिति भावः । शक्रजितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः
धिक् धिक् इन्द्रजितापि न किमपि कार्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दानि
इत्यर्थः । स्वर्ग एव ग्रामटिका सुदृग्रामः अन्त्ये टीप्रत्ययः । तस्या विलुण्ठन-
वृथा उच्छूनैः बलदपितैः इत्यर्थः एभिः भुजैः दाहभिः विंशत्या इति शेषः किम् ?
निष्प्रयोजना इमे वाहव इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षं, सूर्याद्वैद्यं नः
सजी सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(ष) विधेयाविमर्शेति । विधेयस्य साध्यस्य अविमर्शः अज्ञातान्येन निर्देशः

साहित्यदर्पणम् ।

क्षणदोषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः ? किं तर्हि सर्वमेव काव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (ण) । यदुक्तं ध्वनिज्ञता ।

स एव दोषः तेन दुष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य न्यङ्कारस्य अनुवाद्यमनुक्तौ न विधेयसुदीरयोदित्युक्तनयेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः तथा स्वर्ग्यामटिकेत्यत्र ह्यथात्वं विधेयं समासे गुणीभावात् अनुवाद्यताप्रतीतिकर इति द्विविधो विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः । इष्टापत्तौ दोषमाह प्रत्युतेति । प्रत्युत वैपरीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादधिकषमत्कारिव्यङ्गवत्तया वाच्यातिशयिनि व्यङ्गी ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्वीकृता । अत्र ईर्ष्याजन्यस्त्रावमानेन रूपस्य निर्वेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनित्वमवगन्तव्यम् । तस्मादुक्तदोषसद्भावेऽपि काव्यत्वाङ्गीकारात् अव्याप्तिः लक्ष्ये लक्षणागमनरूपा लक्षणस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दोषः । अंशाभ्याम् उभयतः दुष्टादुष्टभागाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यङ्कार इति पद्यम् । श्रुतिदुष्टादयः आदिशब्दात् अपुष्टत्वादियहणम् । तथाहि तानेवार्थमवगच्छ इत्यर्थः । काव्यात्मभूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्मभूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य रसस्य वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षानाधायकत्वे तेषां श्रुतिदुष्टत्वादीनां दोषत्वमपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते । ननु दोषाः सर्वदैव दोषावहाः ते कदाचित् न दोषावहा इति कथमित्याशङ्क्याह अन्यथेति । अन्यथा वैपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः च्युतसंस्कारतादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था निर्धारणं न स्यात् न भवेत् । रसापकर्षकत्वनावेत्येव श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषताभावहन्ति तदा तु रसं नापकर्षयन्ति वा उत्कर्षयन्ति तदा ते न दोषाः । तस्मात् ते अनित्यदोषाः । च्युतसंस्कारतादयस्तु सर्वदैव रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः । अत्र तु विधेयाविमर्शदोषः रसा-

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषदोषो शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेत् एतदपि काव्यलक्षणेऽवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कौटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कौटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमौशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (थ) । उक्तञ्च ।

पकर्षकतया सर्वमेव पद्यं दूषयन्तीति नास्यांशिकतेति फलितम् । उक्तनघं प्रमा-
ण्येन द्रढयति यदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असर्वकालिका
दोषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यञ्जप्रधाने शृङ्गारे एव हेयाः त्याज्या इति उदा-
हृताः उक्त एवकारो अन्यव्यवच्छेदकः तेन रौद्रवीरादिरसे चङ्गतस्य वक्तुः श्रुति-
कटादिकं गुण एव एतच्च उत्तरव स्फुटीकृतं गन्वहता ।

(थ) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दोषा इति दोषमामान्यलक्षण-
प्राप्तार्थं परस्परया रसदूषकत्वं त्वयापि वाच्यत आह किञ्चैवमिति । एवं
श्रुतिकटादीनां परस्परया टीपत्वाङ्गीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरल-
विषयं स्वल्पलक्ष्यम् अवेष्टापत्तौ निर्विषयमिति निलक्ष्यमित्यर्थः । एकान्त-
मत्यन्तम् । ननु यदि सर्वत्रैव दोषः सम्भवति तदा ईषदोषो शब्दार्थौ काव्य-
मिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह ननु ईषदर्थे नञ इति । यदि निपुणतरक-
विना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तत्रातिव्याप्तिं दर्शयति तर्हीति
नञ ईषदर्थस्वीकारे इत्यर्थः । सति सम्भवे इति ततश्च सदोषाणां मध्ये ईष-
दोषावेव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः करणे षलवदोषरहितादित्यर्थः नम्ययते इति
एतदूषयति एतदपीति यत्रवदोषरहितत्वमपीत्यर्थः रत्नादीति आदिपदेन सुव-
र्णादियदृशं कौटानुवेधादीत्यादिपदेन मलिनत्वादिपरिग्रहः परिहारो रादिभ्यम् ।

“कीटानुविद्धरत्नादिमाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ (द)

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः” इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् । तथाहि, तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् ? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतन्नभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये “शौर्यादिमन्तो देशाः” इति केनापि उच्यते । ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

दृष्टान्तं विवृण्वन् प्रकृतमुपपादयति न हीति । रवस्य रवादेः रवत्वं रवादित्वं व्याहन्तुं व्यावर्त्तयितुम् ईशाः समर्थाः । उपादेयतारतम्यम् उक्तकृष्टाद् वैषम्यमपकर्षमिति यावत् तद्वत् अत्र काव्ये वर्त्तमाना अपि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य काव्यत्वं व्याहन्तुं जेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुमित्यनेनान्वयः ।

(द) अवार्थे प्रमाणमुपदर्शयति उक्तमिति । कीटानुविद्धः कीटघतः यः रवादिः तस्य साधारण्येन साम्येन यत्र स्फुटः सुव्यक्तः रसादीनाम् आदिपदेन रसाभासादयो गृह्यन्ते । अनुगमः उपालम्भः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता अन्यत्रेति पाठे अदुष्टेषु इति तथैवार्थः । तथाचीक्ताव्याप्तितादस्यमेवात्र बोध्यम् ।

(ध) इत्यम् अटोषाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयति किञ्चेति । न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेष्वेव तदवस्थानस्य स्वयं ये रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रतिपादितत्वादिति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन रसादिप्रकाशकत्वेन उपचारत ; परम्परया उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति शेषः । तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्वयः तस्यैव तस्यैव व्यतिरेकः तदसत्ते तद-

व्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् ?
 न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
 धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध) । उक्तं हिं, “काव्यस्य
 शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काण-
 त्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् अलङ्काराः कटक-
 कुण्डलादिवदिति” । एतेन “अनलङ्कती पुनः क्वापीति”
 यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य ह्यर्थः “सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्
 तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति” । तत्र सालङ्कार-
 शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन
 “वक्रोक्तिः काव्यजैवितमिति” वक्रोक्तिजैवितकारोक्तमपि
 परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च क्वचिद-
 स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः

ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सत्ता तयोरनुविधायित्वात् सदसद्भावशालित्वात् । अयं भावः यत्र यत्र गुणो-
 ऽस्ति तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो
 नास्तीति व्यतिरेक इति । गुणवत्त्वेति गुणवत्त्वस्य सगुणत्वस्य अन्यथानुपपत्तेः
 विना रसमस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवन्ताविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधाय-
 कत्वम् उत्कर्षमात्रजनकम् । स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपं लक्षणं तस्य आध-
 यकत्वं साधकत्वम् ।

(न) उक्तमिति । रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदामासमादशान्ति-
 भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वादीनां यदृणम् । गुणाः नाधुर्याजःप्रसादाख्याः
 वक्ष्यमाणाः । दोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः । रीतयः वैदर्भीगौड़ीपाञ्चालीखाटीप्रभ-
 तयः । अलङ्काराः अनुप्रासोपमादयः । एतेन वक्ष्यमाणहेतुना परासं निरा-
 र्ततम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः । एतेन
 उक्तहेतुना वक्रोक्तिः वक्रा विचित्रा उक्तिः वैचित्र्यमित्यर्थः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥ (प)

(प) य इति । रेवातीरे कृतक्रीडतया तत् स्थानं प्रति उत्सुकाया नायिकाया उक्तिरियम् । यः कौमारं हरति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः पतिः स एव वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य पत्युः सत्ता प्रतिपादिता । अत्रापि तत्तद्रतिकारणमस्तीत्यत आह ता एवेति । ता एव यासु तत्र क्रीडितं तत्सजातीया इत्यर्थः । उन्मीलिताभिर्विकसिताभिः मालतीभिः पुष्पतरुविशेषैः सुरभयः सौरभवाहिनः प्रशस्तम् ऊढं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूली वहन् वायुरित्यादौ वहधातोर्गमनार्थता प्रसिद्धा । वायुगमनस्य प्राशस्य मान्यम् । कदम्बानिलाः धूलिकदम्बवायवः चैत्रे तस्यैव सङ्गादादिति भावः । केचित् तु कदम्बानिलाः कदम्बवनवाताः वनानिलानां प्रौढत्वेन वनवाहर्भूतानां मान्योपलम्भात् उद्दीपकत्वेनाह प्रौढा इति व्याचक्रुः । तत्र, तथात्वे कदम्बपर्यन्तानुधावनस्य निष्पृथोजनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव तदर्थलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्धलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगन्धलाभाय तस्य साध्यकत्वात् यथा रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीरसैरलसः । अयमञ्जति पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः ॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः । अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्धलाभेऽपि विलक्षणसौगन्धलाभाय कदम्बसम्बन्धदर्शनम् । सा चैव तदवस्थैव अस्मि भवामि वत्तं इत्यर्थः । तथापि तादृशसामग्रीसत्त्वेऽपि सुरतव्यापारलीलाविधौ निधुवनव्यापारविधानार्थं रेवायाः नर्मदायाः रोधसि तटे वेतसीतरुतले चेतः चित्तं समुत्कण्ठते तत्रैव विहर्तुमभिलषतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । एतत् अस्फुटालङ्कारत्वस्य उदाहरणं चिन्त्यं विचार्यं दूषमित्यर्थः । अत्र हीति विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिरुपा विशेषीक्तिः सति हेतौ फलाभावरूपा ते मूलं यस्य तादृशस्य ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः । सन्देहसङ्करालङ्कारस्य किञ्चन विभावना भवति वा विशेषीक्तिरित्येवंरूपस्य अलङ्कारस्य स्फुटत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि उत्कण्ठायाः पत्याद्यभावरूपकारणं विनापि उत्कण्ठारूपकार्यकथनात् किमियं विभावना, वा उत्कण्ठाभावस्य कारणस्य पत्यादेः सत्त्वेऽपि फलरूपस्य उत्कण्ठाभावस्य अकथनात् विशेषीक्तिरिति सन्देहः स्फुटतयो प्रतिभाति । केचित् तु रेवातीरे कृतसङ्गीतायाः नायिकायाः स्वगृहे सखीं प्रत्युक्तिरियं यः कौमारं अनूटावस्थायां हरतीति कौमारहरः जार इत्यर्थः

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्दे-
हसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन—

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । यत्तु ध्वनि-
कारेणोक्तं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वस्त्वलङ्कार-
रसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादि-
रूपमात्रो वा ? नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीय-
श्चेत् ? श्रीमिति ब्रूमः (ब) । ननु यदि रसादिमात्ररूप एव
ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

“अन्ता एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

आ पहिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्जाइ मह णिमज्जहिस्सि” ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत् ?
अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं

स एव हि वरः विलक्षणरतिसमर्थतया अभिमता इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य प्रधान-
त्वान्नालङ्कारतेति काव्यप्रकाशकारोक्तौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतरूपपति-
गोचरत्वेन रसाभासस्यैव सम्भवादित्याहुः तत्र व्यञ्जकाभावादुपपत्तेरत्राभावात्
वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तृसादृशवैशिष्ट्ये नानाभावात् प्रत्युत स एव हि
वर इत्यनेन उपपत्तिरतेरत्यन्तासम्भदित्वसुक्तम् । एतेन उक्तेन हेतुना ।

(फ) अदोषमिति । अदोषं दोषशून्यं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कृतं
अलङ्कारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कीर्तिं यशः प्रीतिम् आनन्दञ्च
विन्दति लभते । इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निदोषस्य सगुणा-
लङ्कारस्य काव्यस्य प्रशस्तता न तु सदोषादोः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् ।

(ब) ध्वनिकारोक्तं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा अलङ्काराद्यको
धर्मविशेषः ध्वनिः व्यङ्ग्यरूपोऽयं इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ तदुपमादिद्विदः कस्य
नितम्बस्यलमाश्रितः । गुणेषां सन्निधानेऽपि कः कृजति सुहृन्मुहुरित्यादौ इत्यर्थः
अत्र किञ्चिद्गूढजलकलसरूपं व्यङ्ग्यम् । श्रीमिति स्वीकरोमि इत्यर्थः ।

यातीति” वाक्ये तदभृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् ? न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण । वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ) । तथाच आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“वाग्वै दग्धप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति” । (म)

(म) अत्ता इति । अत्ता अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव प्रसोक्य । मा पथिक ! रात्रन्धक ! शय्यायामावयोर्निमज्जस्येति संस्कृतम् । रात्रन्धकत्वेन कथितात्मानं पथिकं प्रति कस्याश्चित् नायिकाया उक्तिरियम् । हे रात्रन्धक ! पथिक ! अत्र अस्मिन् स्थाने अत्ता अत्रः निमज्जति निमग्ना मृतमाया इति यावत् स्वपितृत्वर्थः न शब्दाकारणमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं शये इति शेषः । दिवसे एव दिनमध्य एव प्रसोक्य प्रकर्षेण पश्य आवयोः अत्रा सम च इत्यर्थः शय्यायां मा निमज्जसि । अत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे स्वशय्यामात्रप्रवेशरूपस्य वस्तुन एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । रसाभासेति रतेरुपपत्तिविषयत्वात् अत्र शङ्कारो रसः तद्वत्तयैव तद्विशिष्टत्वेनैवेत्यर्थः । अन्यथा अत्र शङ्काराभासरूपव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाधायकत्वास्वीकारे इत्यर्थः देवदत्त इति तथाच यथाकथञ्चिद् व्यङ्ग्यसङ्गावे न काव्यव्यवहार इति भावः । नौरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह रसास्वादेति रसास्वादसुखानां पिण्डं समूहः तस्य दानद्वारेण रसानुभवरूपसुखपरम्पराप्रदानेन इत्यर्थः । वेदशास्त्रविमुखानां काव्यत्वात् तदर्थग्रहणासमर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीनां मृदुबुद्धीनां विनेयानां शिष्यणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनां गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं रसास्वादसुखीद्देशेन प्रवृत्तिसतः काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति भावः । चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः ।

(म) अत्रार्थे अग्निपुराणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति तथेत्यादि । वाचां वैदग्ध्यं वैचित्र्यं प्रधानं यत्र तस्मिन् एवकारेण अलङ्कारादिव्यवच्छेदः । अत्र काव्ये रस एव जीवितं प्राणभूतः ।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसा-
दिरूपे न कस्यचिद्विमतिरिति” ध्वनिकारेणाप्युक्तम् । “न
हि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्-
सिद्धेरित्यादि” । ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषामपि
नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्प-
द्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसेनैव तेषां रस-
वत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्
दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्का-
व्यबन्धसाम्याद् गौण एव (य) । यत्तु वामनेनोक्तं “रीति-
रात्मा काव्यस्येति” तन्न रीतेः सङ्घटनादिविशेषत्वात् । सङ्घट-
नायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् (र) ।
यच्च ध्वनिकारेणोक्तम् ।

“अर्थः सहृदयश्चाध्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” स्ववचन-

(य) विमतिः विवोधः । इतिवृत्तं नीरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहेण
रचनेन आत्मलाभः आत्मनः स्ववाचककविसंज्ञाप्राप्तिः चरितार्थतेति यावत्
इतिहासादेः भारतादेः । तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिसिद्धेः । तर्हि रसवत् एव
काव्यत्वस्वीकारे, पद्यानामित्युपलक्षणं पद्यं गद्यश्च मिश्रश्च तत् विधेव व्यवस्थित-
मित्यनेन गद्यानामपि काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपद्यानां स्वव्यञ्जकप्रति-
पादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः ।

(र) वामनीकं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा रीतिः वेदव्यादिः ।
तत्र सङ्घटनाविशेषत्वात् रचनाभेदत्वात् सङ्घटनाया रचनाविशेषस्य च अवयव-
संस्थानरूपत्वात् अवयवानां काव्यशरीराणां अन्वयानां संस्थानं समुचितस्यानेषु
न्यातः तस्मात् ।

विरोधादेवापास्तम् (ल) । तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया
जीवनाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् ।
रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि
गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः

निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥ (व)

(ल) पुनश्च ध्वनिकारीकं दूषयति यद्वेति । सहृदयानां सामाजिकानां
ज्ञाव्यः प्रशंसनीयः यः पदः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन निर्णीतः तस्य
अर्थस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ अभिधेयव्यङ्गानामानौ उभौ भेदी स्मृतौ कथितौ
इति तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये वाच्यस्य अभिधेयस्य अर्थस्य आत्मत्वं
स्वरूपाधायकत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात्
विसंवादात् एव अपास्तं निराकृतम् । य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्यथा
व्यवस्थापयति का तस्य वचने आस्येति भावः ।

(व) तत् तस्मात् उक्तमतानां सदोषत्वादित्यर्थः काव्यं किं पुनः
किंस्वरूपमिति कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रस्यते
आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते ।
रसमुदाहरति तद्वेति । शून्यमिति । वासगृहं शून्यं सख्यादिरुदितं विलोक्य
दृष्ट्वा बाला नवीढा वधूः शयनात् शय्यायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वाङ्घ्रिनेति भावः
शनैः मन्दं निःशब्दं यथा तथा उत्थाय निद्राव्याजं क्लृप्तनिद्रामुपागतस्य सुक्लं
निद्रितस्य पत्युः सुखं सुचिरं बहुक्षणं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा विश्रब्धं निःशब्दं यथा तथा
परिचुम्ब्य जातपुलकां सलीमाञ्चां गण्डस्थलीं पत्युरिति शेषः आलोक्य दृष्ट्वा
लज्जया नम्रं मुखं यस्याः तादृशी सती हसता प्रियेण पत्या चिरं चुम्बिता ।
अत्र शय्यायाः किञ्चिदुत्थानं प्रियजागरणे भ्रूटिति संवरणार्थम् उत्थाने शनैस्व

अत्र हि सन्भोगशृङ्गाराख्यो रसः । भावो यथा महापात्र-
शाघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“यस्यालीयत शल्कसीप्ति जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।
क्रोधे च्चत्रगणः शरे दशमुखः पाणी प्रलम्बासुरः
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श) । रसाभासो यथा ।

“मधु हिरण्यः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताचीं नृगीमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥

जनगरणहेतुशब्दानुत्पत्त्यर्थं विग्रहत्वं निद्रानिश्चयार्थं वेदितव्यम् । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

(श) भावमुदाहरति भावो यथेत्यादि । यस्य शल्कः नत्स्यत्वक् तस्य
सीप्ति एकदेशे जलधिः समुद्रः अलीयत लीनीऽभूत् । एतेन मीनावतारो
दर्शितः । पृष्ठे जगन्मण्डलम् अलीयतेति सर्वत्रान्वेति । एतेन कूर्मावतारः
प्रोक्तः । दंष्ट्रायां दशने धरणी पृथ्वी । एतेन वराहावतारः सूचितः । नखे
दितिसुताधीशः हिरण्यकशिपुः । एतेन नृसिंहावतारः कथितः । पदे
रोदसी यावापृथिव्यौ अत्रालीयेतामिति वचनविपरिणामी बोद्धव्यः । एतेन
नामनावतार उक्तः । क्रोधे च्चत्राणां राजानानां गणः । एतेन मार्गवावतारः
प्रकटितः । शरे दशमुखः रावणः । एतेन रामावतारः सूचितः । पाणी
सुजे प्रलम्बः नाम असुरः । एतेन बलावतारः कथितः । ध्याने विश्वं
जगत् । एतेन वीडावतारः प्रोक्तः । कसौ तत्रवारे अधार्मिकाणां संज्ञानां
कुलम् । एतेन कल्कवतारः कथितः । कस्मैचित् अनिर्वचनीयस्वरूपाय
अस्मै देवाय इति शेषः नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र भगवान्
परमात्मा विषयो यस्यास्तादृशी रतिः अनुरागः भावः भावशब्दवाच्यः । उदा-
हरणः प्रधानानि देवादिविषया रतिरुदनुदभावः स्यादो य भाव इत्यभिधीयते
इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्विषयत्वाद्रसाभासः । एव-
मन्यत् (ष) ।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः कारणत्वसूत्रत्वादय इव देहद्वारे-
खेव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः
काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः
(स) । गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ५ ॥

(ष) रसाभासमुदाहरति रसाभासी वधेत्यादि । मधु इति । दौ-
रेफौ यस्य वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या द्विरेफौ मसरः स्वां प्रियां मसरौमित्यर्थः
अनुवर्त्तमानः अनुसरन् सेवमान इति यावत् कुसुममेव एकनद्वितीयं पात्रं
तस्मिन् मधु पपी । कृष्णसारः मृगविशेषश्च स्पृशेन प्रियस्पर्शसुखेन निमीलि-
ताचीं सुद्रितनयनां मृगीम् अकच्छूयत गात्रकच्छूयनेन सिपेवे इत्यर्थः ।
उपेन्द्रवजावृत्तम् । रसाभासः अनौचित्यप्रवृत्तौ रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तम-
प्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्यग्जातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकत्वात् अनौचित्यनिति
बोध्यम् अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासी रसभावयोरिति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्यत्
भावाभासादिकमित्यर्थः ।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहाय्येत्तेऽपि तत्स्वरूप-
ज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्थापयति दोषा इति । तस्य रसस्य अप-
कर्षकाः लघयितारः । व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां
निवेदादीनाम् आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिग्रहः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः
स्वशब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निवेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिषेयत्वं कथनम्
इत्यर्थः तत्प्रवृत्तयः ।

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण
तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका
उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र
गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति
प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (ह)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-

धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकरा-

ष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसान्धि-

विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-

राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-

स्वरूपनिरूपणं नाम

प्रथमः परिच्छेदः ।

(ह) गुणादीनाह उत्कर्षेति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षं
रसोद्दीपनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्-
कर्षणेन रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर मद्राचार्येण

विरचिता विनोदाख्या साहित्यदर्पणप्रथमपरिच्छेद-

व्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥६॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वङ्गिना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासास्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धयविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपीहातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिद्धानु-
कूलचिन्ताविषयत्वमुपोहातः । प्रकृतञ्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमु-
दायः । योग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुप्तिङन्तानि पदानि
सेषामर्थानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं
सङ्गाव इत्यर्थः ततश्च तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानाम् एक-
तरङ्गिन् अपरपदार्थान्वयः योग्यता इति फलितम् । आकाङ्क्षी विद्यमानस्य
वङ्गिकरणकालस्य सेकादौ येन केनचित् सम्बन्धेन सङ्गाववशात् वङ्गिना सिञ्चती-
त्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणसवगन्तव्यम् ।
योग्यताव्यावृत्तिं दर्शयति पदोच्चयस्येत्यादि । एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे
इत्यर्थः । आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्षेत्यादिप्रतीति पदार्थोपस्थितेः पर्यवसानम्
अन्वयबोधजनकत्वेनेच्छाविरहः तद्विरहः तदभावः । नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्य
अभावबोधकत्वेन लक्षणापत्तिरित्यत आह स चेति । श्रोतुः जिज्ञासास्वरूपः
ज्ञानेच्छारूपः यतोऽभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न तु अतिरिक्त इति भावः ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।

इत्य' वाक्य' द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख) । उक्तञ्च ।

पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयसेति पदार्थस्य सिञ्चतीति पदार्थेन अन्वयबोधजनने
 श्रुतिरिच्छासम्भवेऽपि योग्यताविरहात् वाक्यत्वमिति बोध्यं प्रतिपद्येवमानञ्च
 क्वचित् स्वाभाविकत्वेन क्वचिज्जनितान्वयबोधजनकत्वेन भवति तत्राद्यमाह
 निराकाङ्क्षेत्यादि । अत्र गौरश्च इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानाम-
 भेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधोऽप्युत्पन्न इति श्रुतिरिच्छाविरहो जायते । अत्र
 अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहरूपयोग्यतासङ्गावेऽपि न
 वाक्यत्वमिति बोध्यम् । द्वितीयं यथा, विमलं जलं नद्याः कच्छे नदिपरतीति
 अत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे कच्छ
 इत्यनेन श्रुतिरन्वयबोधेच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा
 नद्या इति काकाशिगोलकन्यायादनुपज्ञाद्वा कच्छ इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीत-
 यकृतात्पर्यस्य श्रुतिरुभयान्वयबोधेच्छा सम्भवतीति ध्येयम् । आसत्तिनाह
 आसत्तिरित्यादि बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अश्लेषानं व्यवधानञ्च काल-
 बाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति
 वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनान्तरेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सद्गतिः
 सम्मेलनम् । द्वितीयं यथा, गिरिर्भूक्तमग्निमानिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् ।
 ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्माधर्मो कथं पटोऽश्वधर्मत्वं लभेते इत्याशङ्क्याह अवेति ।
 आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्माधर्मत्वे यथाक्रमम् आत्मधर्मत्वे चापि पटोऽश्व-
 धर्मत्वम् उपचारात् परम्परया इत्यर्थः । परम्परा चात्र स्वजन्यजनकत्वमसम्ब-
 स्वाश्रयोपस्थापकत्वमसम्बन्धरूपा बोध्या । आसत्तेरपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वान्
 एवैव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः
 महावाक्यम् । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे चक्षुषा गृह्यतां गगनं
 वर्धते इत्येतयोः भिन्नरूपवसति गृही भुङ्क्ते इत्येतयोः तथा भिन्नदिशोरितयोः
 चक्षुषा गृह्यतां घटो वर्धते इत्येतयोरपि महावाक्यत्वं स्यादित्यत आह योग्य-
 तेत्यादि ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । महा-
वाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि (ग) । पदो-
च्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ६ ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्गानेकपद-
वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कचटतपानाम् । वर्णा इति
बहुवचनमविवक्षितम् (घ) । तत्र ।

(ग) उक्तार्थं प्रमाणेन दृढयति स्वार्थेति । स्वार्थबोधेन समाप्तानां
निराकाङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानसङ्घाविनाकाङ्क्षया पुनः
संहत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते ।
स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून्यं वासगृहं विश्लोक्य
इत्यादिभागस्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन
वैशिष्ट्यादेकत्वे तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः ।

(घ) पदनिरूपणे प्रसङ्गसङ्गतिसुपपादयति पदोच्चय इत्यादि । वर्णाः
स्वरव्यञ्जनरूपाः प्रयोगार्हासु ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विशदः । नापदं
शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हतेत्यत आह प्रयोगार्हा
इति प्रातिपदिकस्य नाम्नः एतदुपलक्षणं धातोरपि तस्यापि केवलस्याप्रयोगित्वा-
दिति बोध्यम् । वाक्यमहावाक्ययोरिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः एवमप्येऽपि ।
तथौरन्वितार्थबोधकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थस्य विशेषणविशेष्यार्थातिरिक्तत्वेनैकत्व-
मित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव वारणे सिद्धे अन-
न्वितेत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । साकाङ्गिति साकाङ्गाणाम् अन्वयबोधजनकानाम्
अनेकेषां पदानां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः । तथाच अयोग्यानामनासन्नानां
समुदायस्य अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमित्यभिप्रायः । ननु एकवर्णद्विवर्ण-
पदयोर्वर्णवहुत्वाभावादव्याप्तिरत आह वर्णा इति । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥१०॥

एषां स्वरूपमाह ।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणाया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्त्रः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधायाः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बाधनादग्निमा-
ऽभिधा । उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते

बोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वितार्थबोधकस्य घट-
मित्यादेः कथं पदत्वम् ? न च शक्तिमत्पदमिति मतानुसारेण घटं घटनमेकत्व-
मित्यपरम् । परं पदम् अनयोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्व-
सम्बन्धमिति वाच्यं तथा सति घटमित्यादेः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न
चेष्टापत्तिरेवं सति शून्यं वासगृहं विलोक्येत्यादि यद् वाक्योदाहरणं दत्तं तदसङ्गतं
स्यात् तस्य तथाविधवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यतयैवोदाहर्तुमुचितत्वात् । न च
प्रत्ययार्थातिरिक्तानन्वितैकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं तथापि अमेदसम्ब-
न्धेन नीलाद्यन्वितोत्पलादियोधकनीलोत्पलमित्यादिपदेषु सुखार्थान्वितबोधकेषु
खाद्यधिकत्वे चादिपदेषु च अव्याप्तेरनुद्धारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे धीरोदधी
वसतीत्यादौ पदगतक्लिष्टत्वदीपोदाहरणसङ्गतं स्यात् न चैतरपदार्थनिरपेक्षं
यदन्वितं तद्भिन्नमन्वितमिह विवक्षणीयमिति वाच्यं तथात्वे यामं गच्छेत्यादि-
समुदायस्य कर्तृपदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तेः । एवमेकेति न सङ्गच्छते
घटी घटा इत्यादिद्विवचनान्नादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तेः । न चैकेति
एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्यं धवखदिरपलासा इत्यादौ युगपश्चन्द्रनूर्ण्योपस्थापके
पुष्पवन्ताविति पदे च अव्याप्तितादवस्यात् अपिच पदघटकानां यावतां वर्णाना-
मनन्वितैकार्थबोधकत्वमुत केषाञ्चित्, तत्र नाद्यः सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनमित्यादौ
विवक्षणीयविभक्तेरनर्थकत्वात् सुन्दरस्येत्यादिपदे अव्याप्तेः । नापि द्वितीयः, यद्भिन्ना
सिद्धतीत्यादौ सर्वेषामनन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तद्यत्सम्भवादतिव्याप्तेः ।
एवञ्च पदलक्षणमेवं वाच्यम् असमासात्सुस्तिङ्ग्लोपयुक्प्रकृतिः पदम् । युगलेन
केवलप्रकृतेः, असमासाद्भित्यनेन पितुः स्वसेत्यादौ पूर्वावयवस्य राजदन्तोऽद्यादौ
उभयोरपि प्रकृतिरित्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः । समासादवयवस्य पद-
त्वास्वीकारे नीलोत्पलमित्यादिपदस्य वाक्यत्वं स्यात् ।

तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य वालोऽस्य वाक्यस्य “सास्त्रादिमत्-
पिण्डानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां
बधान अश्वमानय” इत्यादावावापोद्धारभ्यां गोशब्दस्य
“सास्त्रादिमानर्थः” आनयनशब्दस्य “चाहरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति (ङ) । क्वचित् च प्रसिद्धपदसमभिव्या-
हारात् (च) । यथा—

(ङ) योग्यताघटकपदार्थानाह अर्थे इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषां
माध्यख्यव्यञ्जानामित्यर्थः । अभिधया बोध्यः अभिधान्यबोधविषय इत्यर्थः
अर्थबोधे शब्दस्य वृत्तीनाञ्च कारणत्वमिह विषयविषयिणीरभेदोपचाराद् बोध्यम् ।
कारणन्तु तद्वृत्तिज्ञानमेव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधे सह-
कारिण्यः वृत्तयः । तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य कौपल्याकरणादि-
नियन्त्रितस्य इत्यर्थः न तु सङ्केतयहविषयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधाया अभिन्न-
त्वेन आत्माश्रयत्वापत्तेः । सङ्केतयहोपायान् व्यवहारादीनाह उक्तमेति ।
उक्तमवृद्धेन प्रयोजकप्रयोज्यभावप्रकटनाय वृद्धयोरुत्तममध्यमत्वकल्पनं बोध्यम्
उक्तमेतन्न वृद्धेन सङ्केतयहवता इति भावः । उपलभ्य बुद्ध्या वाचः अगृहीत-
सङ्केत इति भावः अस्य वाक्यस्य गामानयेत्यर्थः प्रथमं शक्तिग्रहात् प्राक् प्रति-
पद्यते बुध्यते । आवापोद्धारभ्याम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाहि गां बधानेत्यत्र
गोपदं सास्त्रादिमत्पदार्थबोधः आनयपदव्यतिरेकेणाहरणपदार्थबोधाभावश्च । तथा
अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण सास्त्रादिमत्पदार्थबोधाभावः आनयपदसत्त्वेन
आहरणपदार्थबोधश्चेति अन्वयव्यतिरेकौ बोध्यौ । सङ्केतम् अभिधां नाम शक्तिं
सा च अतिरिक्तैव न तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छारूपा । ईश्वर-
मगणयतां पामरादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रसङ्गाच्च । अतएव आधु-
निकसङ्केतितानां मैत्रचैत्रादिपदानामपि सङ्केतः सङ्गच्छते । नात्र शौचव्यप-
गमे पिता नामधेयं कुर्व्यादिति शास्त्रात् सामान्यतश्चैत्रादीनामपीश्वरसङ्केति-
तत्वमिति वाच्यं तत्र तथागतिसम्भवेऽपि यादृच्छिकसङ्केतितडित्यडवित्यादिषु
दानां सङ्केतासङ्गतिप्रसङ्गात् तस्याश्च पदार्थेषु वैशिष्यं नाम सम्बन्धः कल्पते,
घटपदाभिधेयोऽयमित्यादिप्रतीतिवत्तादिति साम्प्रदायिकाः ।

(च) क्वचिदिति । प्रसिद्धस्य अगृहीतसङ्केतस्य पदस्य समभिव्याहारात्
साहचर्यात् समीचीनचारितत्वादिति चावत् प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदार्थोपस्था-

“इह प्रभिन्नकमलोदरे मधुनि मधुकरः पिवति” इत्यत्र (छ) ।

क्वचिदाप्तोपदेशात् । यथा “अयमश्वशब्दवाच्यः” इत्यत्र । तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

सङ्केतो गृह्यते जातो गुणद्रव्यक्रियासु च ॥२२॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शक्तादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतव्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (ज) । एष्वेव हि

पक्षपदं समीपे युज्यते इत्यभिसन्धानः प्रसिद्धपदान्वययोग्यपदार्थे शक्तियज्ञी भवतीति भावः । एवञ्च अशक्त्याद्योग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषस्यात्र हेतुत्वकल्पनात् तत्र शक्तियज्ञः सङ्केतमवधारयतीति योज्यम् । एवमग्रेऽपि ।

(छ) इहेति । इह अग्निन् प्रभिन्नकमलोदरे विकसितपद्ममध्ये मधुकरः भ्रमरः मधुनि पिवति । अत्र कमलमधु पियति इत्येषां पदानान्वययोग्यार्थकत्वज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तियज्ञः । नक्षिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानाभावात् न शक्तियज्ञः । कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव पिवतीति जानता जनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) क्वचिदाप्तोपदेशादिति । प्राप्तस्य विन्नक्तस्य प्रानाचिकस्य इत्यर्थः उपदेशात् वचनात् एतदुपलक्ष्यं व्याकरणादयोऽपि शक्तियज्ञीपाया द्रष्टव्याः । तदुक्तं, शक्तियज्ञं व्याकरणीपनानक्षीपाप्तवाक्याद् व्ययहारतश्च । साद्रिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषादिष्ठतेर्वदन्तीति । दात्त्यादिशब्दानां दद्याद्यपत्तेषु शक्तियज्ञः व्याकरणात् । गोसदृशपिण्डदर्शनात् गोसदृशो नवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्वरणे अर्थं नवय इत्युपमानात् । दिनायके विघ्नराजहेनानुरगपाधिपा इति कोपात् । प्राप्तवाक्यादिषु उदाहृतं स्वयमेव दम्भकता । वाक्यस्य शेषाद् यथा—यवमयचरुर्भवति, वाराही चीपानत्, देतसकटे प्राणापत्वं विनीवीत्यादौ यववराहवेतसशब्दाः किं सङ्ख्ययोगात् यवनान्वयायसकम्पूनां वाचकाः

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्तौ । आनन्त्यव्यभिचार-
दोषापातात् (भू) ।

उतार्थाप्रयोगात् दीर्घशूकशूकरव्यञ्जनानामिति विप्रतिपत्तौ वसन्ते सर्वशस्यानां
जायते पत्रसातनम् । सोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कृष्णशालिनः । वराहं
गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजो वेतस इति वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी चेच्छ्रुतप्रतीतिः
स्मृतिरिव वेदविरुद्धा हेया इत्याचार्यप्रयोगादेव दीर्घशूकादौ शक्तियह इति ।
शक्तिः कवित्ववीजरूपः संस्कारविशेष इत्यादौ विवृतम् ।

(भू) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गशङ्कया व्यक्तिशक्तिवादसपहाय उपाधि-
शक्तिवादमाह सङ्केत इति । द्रव्यं संज्ञाविषयः संज्ञा च द्विविधा चिरन्तनी
आधुनिकी च । तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया डित्यडवित्यादिः । गोपिण्डा-
दिषु गोव्यक्त्यादिषु । सिद्धः नित्यः एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भाव-
तिरोभावेन उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयत्वम् । वस्तुधर्मो द्रव्यभाववृत्तिः ।
विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति । एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेषु । एषु एव जात्यादिषु
चतुर्षु मध्ये उपाधिषु धर्मेषु जातिगुणक्रियासु इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायानेव
सङ्केतग्रहः उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावादव्यक्तेराक्षेपश्च इत्याहुः तत्र
संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया निरुक्तदोषइयप्रस-
ङ्गात् एवञ्च डित्यडवित्यादिकं व्यक्तिस्वरूपमेव न तु पदार्थान्तरमिति ध्येयम् आन-
न्त्येति नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्त्यदोषः । ननु दृष्टव्यक्तिषु
एव शक्तियहः न तु अनन्तव्यक्तिषु अतः कुतो गौरवमित्याह व्यभिचारेति सङ्केतग्रह-
काले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबोधस्य कार्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्तिसङ्केतग्रहरूपकारणस्य
असत्त्वाद् व्यभिचारदोष इति बोध्यं कार्यस्य कारणाभाववदवृत्तित्वं व्यभिचार
इति लक्षणात् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां
कथं शक्तियह इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव भेदप्रतीतिस्तु
आश्रयभेदादौपचारिकीति । एतदसहमानाश्च अन्ये जातावेव शक्तिरिति वदन्ति
यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वेति । एतन्मते गवादौ
गोत्वादिरिव शूकादौ शूकत्वादिः पाकादौ पाकत्वादिः डित्यादौ डित्यत्वादि-
र्जातिरस्ति डित्यादीनां प्रत्यवस्थाकालभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात् तदवृत्तिडित्य-
त्वादिजातिस्वीकारः । एवञ्च शूकत्वादिजात्याश्रयस्य शूकादिगुणस्य एवाक्षेपः
पटादिपरत्वे तु लक्षणेवेति मन्तव्यम् । ननुपाधौ सङ्केतग्रहाङ्गीकारे विशेष्ये
बोधिषा गच्छेद् द्वीणशक्तिर्विशेषणे इति न्यायात् गानानयेत्यादौ गोपदादिना
शूकं गवादेर्ग्रह इति चेन्न गवादेराक्षेपेण लाभात् तदुक्तं व्यक्त्रविनाभावान् ए

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो यथान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता १३(ज)

आत्मा व्यक्तिराधिप्यते । यथा क्रियते इत्यादौ कर्ता करु इत्यादौ कर्मेत्यादि ।
आक्षेपो न अनुमानं व्याप्रादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवात् किन्तु अरण्यमेव
शीत्वादिप्रकारकगवादिस्मरणाभावेन शीत्वादिविशिष्टशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं
जातिशक्तिं पदं व्यक्तिमेवानुभावयति स्मारयति चेति जातिशक्तमुपाधिशक्त-
मित्यर्थः ।

(ज) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः ।
मुख्यार्थबाधे इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तियुक्ते अत्र मुख्यार्थ-
सम्बन्धयुक्ते इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अयाहकत्वात् उक्तञ्च सम्बन्धानुप-
पत्तिभ्यां शब्दलक्षणा इति तद्युक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थासम्बन्धिनि
लक्षणा नास्तीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः
मुख्यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न सनीरसः प्रयोजनाभावात् स्थायस्यापि बोधिकायामुपा-
दानलक्षणानां रामोऽसि सर्वं सहे इत्यादि वक्ष्यमाणानां स्थायस्यैव दुःखसहिष्णु-
त्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्राधायकत्वाच्च अतएव कदली कदली-
त्यादि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनेरुदाहरणमपि उक्तञ्छते । अत्र
द्वितीयकदल्यादिपदानां पीनरुक्त्यात् कदलीत्यादिना अन्वयमलभमानानां शीत-
त्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पण्डित-
शब्दयः कवयोऽन्ये कवयस्तु केवलं कवय इत्यत्र द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यलाम-
पूजाख्यातिभागित्वेन कवेरेवोपस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य
विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा सम्भवति शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्मस्यापि शक्यता-
वच्छेदकातिरिक्तत्वस्वीकारात् यथा त्वामस्मि वच्मि इत्यादौ । दृढिः प्रसिद्धिः
सा च भूरिप्रयोगरूपा तस्याः शानात् अवाचकशब्दः सप्रयोजनक इति सामान्यतः
प्रयोजनशानाद् वा प्रयोजनस्य विशेषज्ञानन्तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति
तस्य हेतुत्वमुपपन्नं प्रयोजनादित्युद्दिश्य पक्षमीत्यन्ये । अत्र प्रागुक्तयोर्मुख्यार्थ-
बाधमुख्यार्थसम्बन्धयुक्तयोर्दृष्टवक्रादिन्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वं चरमशोद्ध-
रणारण्यिन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय विभिन्नविभक्त्या व्यवधानेन
च तेषां निर्देशः । बहुतात्वर्थे हि लक्षणा तत्र अस्माच्छब्दान्मुख्यार्थसम्बन्धी
रीध्य इति बहुविधविषयत्वम् । हेतवस्तु तस्या एव बोधकाः । एवञ्च निरुक्त-

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देश-
विशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान्
पुरुषादीन् प्रत्याययति यया, च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ
गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन्
स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा
शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्ति-
लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र
“गङ्गातटे घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावन-
त्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य
कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् ।
“रूढेः प्रयोजनाद्वापीति” (ट) । केचित् तु “कर्मणि
कुशलः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः “कुशं

हेतुवयजन्यज्ञानविषयीभूय लक्षणया मुख्यार्थसम्बन्धी प्रत्याय्यते इति भावः ।
मुख्यार्थसम्बन्धिविरोधिन्यां व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविषयत्वाभावान्नातिश्याप्तिः ।

(ट) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि । साहसिकत्वं चेतनधर्मः तस्य अचेतने
देशे अन्वयानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवन् साहसिकाद्यन्वय-
योग्यमर्थमभिधातुमशक्नुवन् इत्यर्थः । प्रकृते घोषवासादौ असम्भवन् अभिधातु-
मशक्नुवन् । केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं वदन्ति तन्मतननादृत्य लक्षणया
वैलक्षण्यमाह स्वाभाविकेतरिति । अन्ये तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपामाहुस्तत्र ईश्वरानु-
ज्ञाविता ईश्वरेण अनुत्थापितेत्यर्थः । इदानीन्तनवक्तृभिरर्पितेति यावत् । प्रति-
पादयतीति प्रतिपादनं वाक्यं तस्मात् । अलभ्यस्य मुख्यशब्दघटितवाक्येन अप्रति-
पाद्यस्य इत्यर्थः तीरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सन्निकृष्टांशगतशीतत्वादे-
राधिक्यमत्रातिशयः । एवञ्च अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोष इति व्यञ्जनाजन्यबोधी
लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । कश्चिन्नैव तु शक्तिर इति लक्षणाया
निषेध उक्तः । अशक्तिरः रूढिप्रयोजनविरहात् । यथा, कमले चरणाघातं
मुखं सुमुख ! तेऽकरोदित्यत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादोषतश्चा-
वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीत्यश्याप्ति-
दारणाय चरमहेतुद्वयमुपन्यस्तं तदेव दर्शयति हेतुमिति रूढिप्रयोजनयोरन्यतर-
मित्यर्थः सम्बन्धिनो मुख्यार्थसम्बन्धिनः लक्षणे लक्षणायाम् ।

लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृते-
ऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं
बोधयति । तदन्ये न मन्यन्ते । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्-
पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्दि शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य
मुख्यार्थत्वे “गौः शेते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्डोर्”
इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयन-
कालेऽपि प्रयोगात् (ठ) ।

(ठ) लाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रति-
पाद्यः । प्रकृते कर्मणीत्यनेनान्वये असम्भवन् योग्यतानलभमानः । दक्षरूपस्यैव
इत्येदकारेण कुशग्रहणव्यवच्छेदः । अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थ-
प्रतीतौ प्रकारीभूतो धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं सङ्केतयद्दे
प्रकारीभूतो धर्मः । प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यत्वावच्छेदकं यथा गौत्वजातिः । शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः । पाचकादिशब्दस्य द्वयो-
रैक्यसत्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् प्रकृते तु कुशग्राहिरूपव्युत्पत्ति-
निमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दक्षत्वरूपासृष्टी-
पाधिनैव सङ्केतयद्देः । ननु रुद्धिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रुद्धि-
विषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमाह्वानमिति चेन्न ख्या प्रतिबद्धाया व्युत्पत्तेः
पदार्थोपस्थापकत्वात्सम्भवात् । तदुक्तं भट्टैः, लब्धात्मिका सती रुद्धिर्भवेद् योगाप-
हारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधत इति । लब्धात्मिका
जनितपदार्थोपस्थापिका कोपपरम्परामुचिद्धा सती अनादिमुचिद्धा योगापहारिणी
व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिबन्धिका कल्पनीया साधवप्रतिबन्धात्किरिदानोन्मैरुद्राव-
नीया आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति । योगबाधतः योगे
बाधनात् रुद्धेसस्याः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य कृतयोगस्यैव पदार्थोप-
स्थापकत्वमात्रं कल्पयते इति भावः । मुख्यार्थत्वे मुख्यार्थत्वस्वीकारे शयनकाले
गमनकर्तृत्वरूपमुख्यार्थबाध इति भावः । यदि पुनः एपादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः
प्राधिकत्वं कल्पयते तदा निपद्दे सायकाः सन्तीत्यादौ लक्षणापत्तिर्दोषो द्रष्टव्यः
योऽन्तकर्मणीति योधातोर्णकप्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशान्नाशकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तद्भेदानाह ।

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादिषोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा । “श्वेतो धावति” ।

प्रयोजने यथा । “कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि श्वेता-
दिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः
कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः
पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भूटिः । उत्तरत्र
कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य
आत्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणार्थान्तु परस्यैव उपलक्षण-
मित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते (उ) ।

(उ) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति । वाक्यार्थ इति सप्तम्यर्थे
घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयबोधाय यथा
वृत्त्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपा-
दानलक्षणा स्यात् । संज्ञाबीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः उपा-
दानात् प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिकुपादानम् । एषा उपादान-
लक्षणा । यद्वा उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तत्राक्षी-
लक्षणा उपादानं लक्षणञ्च इत्युक्त्वा शुद्धैव सा हि धेति काव्यप्रकाशे तत्राम-
प्रसिद्धा । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन तात्पर्यविषयीभूती वाक्यार्थो ग्राह्यः । अन्यथा
इदमनर्थकं क्वत्रिणो यान्तीत्यत्र क्वत्रिणमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे क्वत्रान्वयबोधस्य
मुख्यार्थाक्षेपं विनापि सम्भवनाप्तिः तात्पर्यविषयस्य क्वत्रिक्त्वभिन्नीभयनिष्ठ-
गमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटको य उभयान्वयः तदबोधाय मुख्यार्थस्याक्षेपो
युज्यते । कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंग्रहाय शक्यतावच्छेदकाति-
रिक्तेति अत्र क्वचित् मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा कदली कदलीत्यादी
द्वितीयकदलीपदं शैत्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । क्वचित् मुख्यार्थ-
स्वादिह्यस्य धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकीभ्यो रक्ष्यतामद्वमित्यत्र काकपदेनात्रीप-

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादिषा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ठ)

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे-
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपलक्षतं बहु तत्र किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

घातकत्वेन काककुक्रुसार्जारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रवीजनाभावात् रुढिः । इतिषी
यान्तीत्यादौ क्वचिन्नाथवाहित्वेन क्वचिण्णत्तदभिन्नाय प्रतीयन्ते क्वचिणां वाहस्य-
मत्र प्रयोजनम् । क्वचिच्च सुख्यायविशिष्टः प्रतीयते यथा चेतो धावति
कुन्ताः प्रविशन्तीति । ननु काकेभ्यो रच्यतानन्ननित्वादावन्वयानुपपत्तिरेव
नास्तीति कथं लक्षणा इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य सुख्यतावच्छेदकरूपेणा-
निर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य विवक्षणात् काकेभ्यो रच्यतानन्ननित्वादी काककुक्रु-
सार्जाराणामन्नरक्षणान्वयश्च काकत्वरूपशक्यतावच्छेदकरूपेणात्रानिर्वाहः स्फुट
एवमन्यत्रापि अनयोर्हीति स्वस्य सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आशयान्ते
स्वसम्पर्कपदैः प्रत्यायन्ते । सुख्यायस्योपयोगशान्वयानुपपत्तिज्ञानेन स्वसम्बन्धित्व-
ज्ञानेन च सम्भवति । अत्रेदन्नवधेयं चेतो धावतीत्यादाविततराक्षेपेऽपि नुपतया
क्रियावैशिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्योपलक्षणरूपतयैव बोधः । यद्यः
प्रविशन्तीत्यादौ यद्योनां क्रियासम्भवात् विशेषणतया बोधः । क्वचिन्न-
रूपकर्तृत्वपक्षे उभयत्वेन तद्विधात् इयोरेवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति । प्रयो-
जनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । अन्याः संज्ञान्तरनाह इवनेवेति अत्रहत् स्वार्था
यां सा । नां यधीयादित्यादौ नोपादानलक्षणोदाहर्तव्या रुढिप्रयोजनाभावात्
क्वित्वाक्षेपादेव तत्र व्यक्तेर्लाभः । न चात्र प्रयोगप्राचुर्यरूपा रुढिरस्तीति वाच्यं
लक्ष्यायविनिर्माकेष शक्यार्थे प्रयोगार्हस्य शब्दस्य लक्ष्याय प्रयोगप्राचुर्यं रुढिरिदं
लक्षणाहेतुः अन्यथा जात्या व्यक्तिरादिष्यते इति प्राचीनप्रवादविषयः स्यात् ।

(ठ) लक्षणलक्षणानाह अर्पणमिति । वाक्यार्थे परस्मैव सुख्यायमिदंशब्दे
अन्वयसिद्धये स्वस्य अर्पणं स्वार्थपरित्याग इत्यर्थः यदा भवतीति शेषः उपलक्षण-
हेतुत्वात् सुख्यायविषयिण्याः प्रतीतेः एषा लक्षणलक्षणा ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे !

सुखितमासुख ततः शरदां शतम्” (ण) ॥

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनात्मुख्यार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्यन्धः । फलमप्यपकारातिशयः । इयमेव “जहत्स्वार्था” इत्युच्यते (त) ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

(ण) उपकृतमिति । हे सखे ! भवता बहु उपकृतं तत्र तस्मिन् उपकारविषये इत्यर्थः किमुच्यते, कथ्यते, परम् अत्यर्थं सुजनता सौजन्यं प्रथिता प्रकृतिता, सदा ईदृशमेव सौजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि प्रकृते इत्यर्थः शरदां वत्सराणां शतम् आसुख तिष्ठ । अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्तिरियम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषये इति भावः उपकृतादयः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थं परित्यज्य विपरीतमर्थमपकृतादिकं लक्षयन्तीत्यर्थः फलं प्रयोजनमपकारातिशयः । जहत्स्वार्थेति जहत् स्वार्थो यां सा ।

(थ) इत्थं लक्षणाया ही भेदावुक्ता पुमस्तौ द्विधा योजयति आरोपेति । ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा रुढिप्रयोजनाभ्याम् उपादानोपलक्षणाभ्याञ्चेति भावः । आरोपः आहार्योभेदप्रतीतिः अध्यवसानं सिद्धाभेदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा ततश्च आरोपा रुढिहेतुका उपादानलक्षणा आरोपा रुढिहेतुका लक्षणलक्षणा आरोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा आरोपा फलहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना रुढिहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना रुढिहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षणलक्षणा इत्येवभेदा लक्षणा इत्यर्थः ।

सारोपा स्यान्निर्गीर्णस्य मता साध्यवसानिका १७(द)

रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अश्वः श्वेतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिर्गीर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो युध्यते” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्यधारसम्बन्धः । प्रयोजने यथा । “आयुर्धृतम्” अत्र आयुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्ष्येनापि अभिचारेण आयुष्कारत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति” इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा । अग्रमात्रेऽवयवे “हस्तोऽयम्” । अत्र अवयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि “तच्चासौ” । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु “असौ इन्द्राः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि निर्गीर्णस्य पुनर्विषयस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना । अस्याच्चतुर्षु भेदेषु पूर्वादाहरणान्येव (ध) ।

(द) सारोपां साध्यवसानाच्चाह विषयस्येति । अनिर्गीर्णस्य शब्दस्य विषयस्य लक्ष्यस्य वा अन्येन सुख्यार्थेन तादात्म्यप्रतीतिम् अभेदप्रतिपत्तिं करोति सा तथोक्ता सारोपा, या च निर्गीर्णस्य आद्यस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सा साध्यवसाना ।

(ध) उदाहरति रुदावित्यादि । अद्यः अनिर्गीर्णस्वरूपः शब्दप्रतिपाद्यः । अत्र अद्यः श्वेत इत्यत्र समवायसम्बन्धः । कुन्ताः अस्त्रविशेषाः अत्र धार्यधारकसम्बन्धः । राजासौ गच्छतीत्यत्र राजवत् परिच्छेदाद्यतिशयसोपाने प्रयो-

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः १८(न)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्त्रिलभवस्त्रेरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्त्रेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा । राजकुमारिषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हेमन्ते सुखानि” । प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” (प) । प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” (फ) । रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । इत्थोऽयमित्यत्र प्राचुर्येप्रयोगात् रुडिरित्यवगन्तव्यम् । तच्चाना-
वित्यत्र तत्कर्मनेपुण्यातिशयः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थासु इन्द्राराधनाद्यं निर्नि-
तासु स्थूणासु सन्धविशेषेषु । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि
यथा श्रेतो धावति घृतमानवेत्यादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्हैविध्यमाह सादृश्येति । ताः
सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यभिन्नसम्बन्धवत्यथेत्
शुद्धाः, सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौण्यः मताः कथिताः तेन
हेतुना लक्षणाः षोडशभेदिताः । सादृश्यसम्बन्धवत्यः अष्टौ तदन्वसम्बन्धवत्यश्च
अष्टावित्यर्थः ।

(प) राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयतीति । शोधयति उद्धरति निर्वैरं
करोतीत्यर्थः । अत्र तीक्ष्णाग्रवृक्षविशेषः कण्टकपदार्थरूपमुख्यार्थः शोधनासम्भवात्
दुःखदत्वेन तत्सदृशघृद्रशत्रौ लक्षणया वर्तते । यत् तु घृद्रशत्रौ च कण्टकम् इत्य-
भिधानं तत् निरुद्धलक्षणाया यादृकं न लभिषाया इति विभाव्यम् ।

यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा ।
“गौर्जल्पति” ।

अत्र केचिदाहुः “गोसहचारिणो गुणा जाडमान्या-
दयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने
निमित्तीभवन्ति” । तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाही-
कार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-
धाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुन-
र्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारि-
गुणसाजात्येन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदपि
अन्ये न मन्यन्ते । तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते
न वा ? । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् ।
अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्येऽस्यासङ्केतित-
त्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये
प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते । न
द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रतीयते तदास्य
वाहीकस्य सामानाधिकरण्यसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमलभ-
मानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीक-
स्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (ब) । इयञ्च गुणयो-

(फ) गौर्वाहीक इति वाहीकः हलवाचकः । अत्र अज्ञत्वादिसाधर्म्य-
सम्बन्धः अज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

(ब) अत्र केचिदाहुरित्यादि । गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः । अत्र गौर्जल्पनञ्
असम्भवात् सुख्याधनाधः । गोसहचारिणः गोस्वार्थिनः जाड्यं लक्ष्यं मान्यम्
अपाटवं तत्प्रभृतयः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते लक्ष्यया प्रतिपाद्यन्ते । ते च
गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्यस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने निमित्तीभवन्ति
हेतुतामापद्यते विरतत्वात् गतशक्तित्वादित्यर्थः । सहस्युत्पत्तिः शब्दः

गात् “गौणी” इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारमिश्रणात् शुद्धा ।
उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशय-
महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः
शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव
लक्षणा ।

व्यङ्गस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः १६

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिताः स्ताः प्रयोजनरूप-
व्यङ्गस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा ।
“उपकृतं बहु तत्रेति” । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः ।
यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ।

सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायादिति भावः । विरतायाश्चेति शब्दबुद्धिकर्मणां
विरम्य व्यापाराभाव इति न्यायादिति भावः । यच्च श्लेषादावस्य नियमस्य
व्यभिचारी दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया प्रतिपादनादिति चेन्न
तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु प्रथमं
गोशब्देन पशुमात्रबोधस्ततश्चान्वयानुपपत्तौ वाहीकार्थप्रतीतिरिति ध्येयम् ।
स्वार्थेति स्वार्थस्य गोपदार्थस्य गोत्वस्येत्यर्थः सहचारिणो ये गुणाः जाड्यमान्यादयः
तस्मान्जात्येन तत्समानजातित्वेन वाहीकार्थगुणाः जाड्यमान्यादय इति भावः
लक्ष्यन्ते लक्षणाजन्यबोधविषयीक्रियन्ते । लक्षितात् लक्षणाजन्यबोधविषयात्
गुणात् जाड्यमान्यादेरित्यर्थः । अविनाभावः आक्षेपः तद्वारा तेनेत्यर्थः ।
अविनाभावलभ्यस्य आक्षेपलभ्यस्य अर्थस्य शाब्दे अन्वये शाब्दबोधे इत्यर्थः प्रवेशा-
सम्भवात् शब्दप्रतिपाद्यानामेव शाब्दबोधो भवतीति भावः शाब्दो शब्दबोध-
विषयिणी आकाङ्क्षा इच्छा शब्देनैव न तु आक्षेपेणेति भावः । प्रपूर्यते ।
सामानाधिकरण्यम् अभेदान्वय इत्यर्थः । स्वमतमाविष्करोति तस्मादिति उक्त-
मतानां दीपकवखितत्वादित्यर्थः । वृत्त्या शक्त्या अभिधया इत्यर्थः ।

अत्र "उपदिशति" इत्यनेन "आविष्करोति" इति लक्ष्यते ।
आविष्कारातिशयत्राभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (भ) ।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ २० ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (स) ।

क्रमेणोदाहरति ।

"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥"

(भ) गौणी लक्षणा उक्ता तद्व्युत्पत्तिमाह इत्येति । गुणयोगात् वाच्य-
लक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तदयोगात् तत्सद्भावादित्यर्थः । पूर्वा
असादृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचारामिश्रणात् सादृश्याधीनारोपायोगात्
शुद्धा । विश्वकखितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्यगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमेव ।
यथा, अग्निमाषकयोः अग्निः माषवकः नवीपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः । तयोः
साम्प्रतं फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति व्यक्तस्येति । उपदिशतीत्यादि ।
श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्याभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वार्थम् । तदय-
मर्थः । जडाः अनभिज्ञा अपि श्रीपरिचयात् सम्पत्संयोगात् विदग्धचरितार्था
विश्वव्यवहाराणाम् अभिज्ञा भवन्ति । कामिनीनां यौवननन्द एव ललितानि
लीलाविलासादीनि उपदिशति । अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उप-
देशस्य अचेतने यौवननन्दे असम्भवात् सुखार्थबाधः तस्मात् उपदेशशब्देन आवि-
ष्काररूपार्थो लक्ष्यते इति भावः । तदेवं फललक्षणा अष्टभेदाः षोडशभेदा
भवन्ति रुदिलक्षणास्तु अष्टभेदा इति मिलित्वा चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा बोध्याः ।

(स) पुनश्च फललक्षणाभेदमाह धर्माति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः
षोडशभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वात्रिंशद्भेदाः । तदेवं
फललक्षणा द्वात्रिंशद्भेदाः रुदिलक्षणायाद्यौ मिलित्वा चत्वारिंशत्प्रकाराः
लक्षणा बोध्याः ।

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” । इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु
शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ।

तदेवं लक्षणाभिदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशलक्षणाभिदाः ।
किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां
घोषः” । वाक्यगतत्वेन यथा । “उपकृतं बहु तत्रेति” ।
एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) स्त्रिण्वेति । सीताविरहिणी रामस्योक्तिरियम् । स्त्रिधा श्यामला-
च या कान्तिः तथा लिप्तम् आच्छादितं विद्यत् अन्वरीचं, विद्यद् विष्णुपदं वापि
पुंस्याकाशविहायसी इत्यमरः । यैः तथोक्ताः वेत्तव्यः चरन्त्यः वलाकाः वक्त्रपङ्क्तयः
येषु तादृशाः घृणाः मेघाः । वाताः वायवः शीकरिणः साम्बुकणाः तथा
पयोदसुहृदां मयूराणां कलाः मधुरास्फुटाः आनन्दकेकाः आनन्दजनितकेका-
रवाः कामं यथेष्टम् अविश्रान्तमित्यर्थः सन्तु वर्तन्ताम् अस्मि अहं दृढम् अत्यष्टं
कठोरहृदयः कठिनात्मा रामः सर्वं सहै सोढुं शक्नोमीत्यर्थः । वैदेही जानकी
तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण स्यास्यति इत्यर्थः हहा इति खेदसूचकमव्ययं
हा देवि ! सीते ! धीरा वैद्यंशालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये नोत्कृष्टावता
भव इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामे
धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैव पतिशयः धैर्याद्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहै
इत्युत्तमपुरुषस्यैव वक्तृत्वेन रासस्य लाभे पुनस्तस्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसहिष्णु-
रासप्रतिपादनार्थमत एव अत्र सुखार्थवाधादुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तदेवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः
विद्वद्भिः चत्वारिंशत् लक्षणाभिदाः मताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वासामेव भेदं दर्शयति पठति । ताः षड्चत्वारिंशद्भिदा
अपि लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भव-
न्तीति शेषः । तदेवं निखिला अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य चा॥२३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्व स्वमर्थं बोधयित्वा
उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश्य वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम (व) । तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा॥२४(घ)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया॥२५(ङ)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणानिरूपणात् परमित्यर्थः ।
विरतास्विति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु विरतानु
यथा वृत्त्या अपरः वाच्यलक्ष्यतात्पर्यार्थेभ्यः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य
अर्थादिकस्य च वृत्तिर्व्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(ग) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि यस्य तादृशः
यः व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यास्तथोक्ता ।

(घ) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(ङ) अनेकार्थस्येति । संयोगाद्यैरनन्तरीकैः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः
द्वौ वद्वौ वेत्यर्थः अर्थाः यस्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकजिन् अर्थे नियन्त्रिते
नियम्य प्रतिपादिते सति अन्यधीहेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य धीहेतुः धीधीपायः यः
व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं
प्राप्तिं तत्र यावन् एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । अथनतभिधायां संयोगादि-

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” इति । (ह)

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्थाणुं वन्दे” इति स्थाणुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातुवो दयितासुखम्” इति सुखं साम्मुख्यम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (ज) । इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

नियन्त्रितमर्थं बोधयित्वा उपचीणायां पर्यालोचनेन अपरार्थप्रतीतेरभिधामूलत्वमिति भावः ।

(ह) संयोग इति । संयोगः सङ्गः विप्रयोगः वियोगः साहचर्यं सहकारित्वं विरोधिता वैरम् अर्थः प्रयोजनम्, अर्थोऽभिधेयवैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । प्रकरणं प्रस्तावः लिङ्गं चिह्नम् अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सान्निध्यं सामर्थ्यं नियतशक्तिः औचिती औचित्यं देशः नियमितं स्थानं कालः निर्दिष्टसमयः व्यक्तिः पुंस्त्वादिकं तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः शब्दार्थस्य अनवच्छेदे अनिर्हारणे विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि ।

(ज) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

“स्वरोऽपि काक्तादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रमेण उदा-
त्तादिरूपोऽपि सुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेष-
प्रतीतिक्रमेणेतद्विषय उदाहरणमुचितमेवेति” । तन्न । स्वराः
काक्तादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति
न खलु प्रकृतोक्तसनेकार्यशब्दस्यैकार्यनियन्त्रणरूपं विशेषम् ।
किञ्च । यदि यत्र कचिदनेकार्यशब्दानां प्रकरणादिनियमा-
भावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं
वाच्यं तदा तत्राविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा ।

हारेणेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिधत्ते अभिधया बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येव-
कारस्यार्थः । साहचर्यमुदाहरति भीमेति । अर्जुनः पार्थः पृथापुत्रः धनत्रयः
न तु कार्तवीर्यादिः । विरोधितामुदाहरति कर्णार्जुनाविति । कर्णः मृतपुत्रः
सैनैव सहार्जुनस्य सततवैरित्वादिति भावः न तु त्रवणेन्द्रियादिः । अथमुदा-
हरति स्याणुमिति । शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु
षाखापत्तवादिहीनं शुक्तरुकारणम् । प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति । अत्र
राज एव प्रकृतत्वं न तु कस्यचित् देवताविशेषस्य । लिङ्गमुदाहरति कुपित
इति । कोपपिङ्गस्य चेतनधर्मत्वात् मकरध्वजी नात्र समुद्र इति भावः । अन्य-
शब्दसन्निधिमुदाहरति देव इति । अत्र पुरारिशब्दसाभिध्यात् देवशब्दः शिव-
मेवाभिधत्ते न तु अन्यं कञ्चनेति बोध्यम् । सान्ध्यमुदाहरति सधुनेति । वनल-
स्यैव कोकिलनादने सान्ध्यत्वात् न तु सधुशब्दः सद्यनिर्गमनमिधत्ते इति भावः ।
शौचितीमुदाहरति या तु इति । अत्र सुखशब्दः शौचिन्यात् साम्प्रत्यमेव न
तु वदनादिकमभिधत्ते इति बोध्यम् । देशमुदाहरति विभातीति । मरीचि
तु कर्पूरादिरिति शेषः । कालमुदाहरति निशीति । षड्भिर्गुणैः तस्य
निशि अदर्शनादिति भावः । व्यक्तिमुदाहरति भातीति । अत्र रघाटशब्दः
नपुंसकलिङ्गेन अकृतेवाभिधत्ते न तु चलवाकादिति भावः । न्यरन्तिनि
विशेषप्रतीतिक्रमेण विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिक्रमेण बोधकः यथा इन्द्र-
शत्रुर्विवश्वेत्यादौ स्वरसेदेन इन्द्रः शत्रुर्यस्येति यज्ञीहितमासे इन्द्रश्चन्द्रः
इन्द्र एव शासनकर्ता इत्येत्येवमप्येतामिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्-
पुरुषसमासोपखराप्रयोगात् इत्यस्य इन्द्रश्चन्द्रश्चन्द्रादि ।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यसागे स्वरौ न गण्यत इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क) । आदिशब्दाद् “एतावन्मात्रस्तनी” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां क्लमलकोरकाद्याकारत्वम् । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा सम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गमहाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्भूतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेशक्ततेक्ष्णो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रस्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिह्रस्वः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः । सुनेः भरतस्य पाठीक्तदिशा पाठीक्तरीत्या यथा हास्यशृङ्गारयोः स्वरितीदात्तं वीररौद्रादभुतेषु उदात्तस्वरितं करुणपीभत्सभयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति । काव्यसागे काव्यपद्धतौ । उपजीव्यानां यानाश्रित्य जीवतीत्युपजीव्यासिषां कटाक्षनिक्षेपेण दृष्टिपातेन ।

(ख) अभिधामूलानुदाहरति दुर्गेति । दुर्गेः प्राकारपरिखादिभिः अलङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः संघामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि संघाममातनीतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तद्योक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भित्त्वा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः । तेजसा कान्त्या सौन्दर्येणेत्यर्थः मनसिजं कानं सम्मीलयन् उद्धोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः प्रोद्यत् प्रकर्षेण उद्यत् राजकं राजसमूहं खाति गृह्णाति वञ्चीकरोतीति प्रोद्यद्राजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभीगरतैः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् इतः परिवृतः न क्षत्रेषु क्षत्रियत्रेष्ठेषु कृतम् ईचणं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि क्षत्रियान् अगणयन्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः अगुरो यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः गाढां महतीं रुचिम् अनुरागं भक्तिमिति यावत् धारयन् शिवी-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभगब्दस्य उमानाञ्जी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणामूलासाह ।

लक्षणीपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याव्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रयार६ (घ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायं विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना ।

पासक इत्यर्थः तथा गां पृथ्वीमाक्रय विभूतिभिः सपदिः सृपिता अलङ्कता तनुर्यस्य तथाविधः उभावल्लभः तदाञ्जी राजविशेषः वा उमानाञ्जी महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति शोभते ।

(ग) व्यञ्जनयैवेति । व्यञ्जनया अभिधामूलया इत्यर्थः पयात् अनेकाद्यं-
शब्दानां पर्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तदयथा दुर्गवा
पार्वत्या ललितः अहाङ्गत्वेन आक्रान्तः विग्रहः शरीरं यच्च तपोक्तः, तेजसा
तृतीयनयनीत्येन वाङ्मनेत्यर्थः मनसिजं सदनं सम्मीलयन् दहन् प्रीयन्ती भारी
विराजन्ती राजकला चन्द्रकला यस्य तादृशः, नृहीतगरिणा विद्यम्बरत्वादिति
भावः, भोगिभिः मुञ्जैः विश्वत् सर्वतः सुतः पन्नगालङ्कार इत्यर्थः, नक्षत्राणां
दृशेन राजा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः इक्षुषं तृतीयनेतमिति यावत्
यस्य तादृशः, गिरिगुरी हिमाद्री गाढां सहतीं रुचिं प्रीतिं धारयन् चमुरत्या-
दिति भावः, गां पृथ्वीमाक्रय विभूतिभिः सजभिर्भूषिता तनुर्यस्य तपोक्तः उमायाः
पार्वत्याः वल्लभः पतिः शशुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जना
प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणासूत्रानुदाहरति लक्षणानुसृति । यस्य प्रयोजनस्य प्रये
बोधाय इत्यर्थः लक्षणा प्रयोजनवतीति शेषः उपास्यते आदिष्यते स्वीक्रियते इति
यावत् तत् तु प्रयोजनं यया प्रत्याव्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना सात् ।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनासाह ।
 वक्तृबोधव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
 प्रस्तावदेशकालानां काकोश्लेष्टादिकस्य च ॥
 वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवार७(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-
 वैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुः

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकासुकस्त्वया प्रेष्यताम्”
 इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।

बोधव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटे निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) आर्थीं व्यञ्जनासाह वक्तिति । वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते
 स बोधयः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यतयोः
 प्रस्तावः प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा
 श्लेष्टादिकस्य वैशिष्ट्यात् वैचित्र्यात् या हन्तिः अन्यन् अर्थं बोधयेत् प्रत्याययेत् सा
 अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जनेति शेषः ।

(च) काल इति । कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कानः
 कुपितः धीराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरित्रनापहारकाः समीराः वायवः
 वहन्ति वञ्जुलानाम् अशोकानां कुञ्जेन लतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनीषा इयं
 क्लीवनी क्रीडाकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं
 कथय । अत्र वक्तुः कासुकत्वं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य उखीसमीपे
 सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य कालस्य च कामोद्रेकपरत्वं वैशिष्ट्यं बोधन्यम् । वाक्य-
 वैशिष्ट्येऽपि एतदुदाहरणं बोध्यम् ।

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवैयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !

वापीं स्नातुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” ॥ (क)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणाया लक्ष्यम् ।

तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उअ णिञ्चल ! णिण्णदा भिसिणीपत्तन्नि रेहइ बलाआ ।

णिम्मलमरगअभाअणपरिठ्ठिआ संखसुत्तिव्व” ॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-
कामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकम् (भ) ।

(क) निःशेषेति । उपपत्तिमानेतुं प्रेषितां दूर्तीं प्रति कस्यापि दुःख-
रियम् । रे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्नेनापि स नायात इति नृपाभाषिणि !
बान्धवजनस्य मादृशस्य अज्ञातः अविदितः पीडाननः क्लेशानुभवः यथा तन्म-
ञ्जुही । दूति ! त्वमिती सतः सक्ताशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य
अधमस्य अन्तिकं समीपं गता ? यत् तव स्नानतटे निःशेषं यथा तथा श्रुतं
चन्दनं यस्मात् तादृशं विशिष्टावगाहनेन चालनादिति भावः एवं सर्वत्र ।
निर्मलः निःशेषेण नृपः चालितः रागी लौचित्यं यस्मात् तयोक्तः, नेत्रे भयने
दूरम् अत्यर्थम् अनञ्जने कञ्चलरहिते, इयं तन्वी चोषा तनुः पुलकिता लोमा-
षिता सर्वमेतत् स्नानफलमापाततः अभिधया प्रतिपाद्यते । किन्तु बोद्धव्याया
दूत्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यञ्जनया प्रतीयते । यदपि च
निःशेषश्रुतचन्दनमित्यादेः स्नानकार्येषु तथापि स्नाने स्नानतटस्यैव निःशेषश्रुत-
चन्दनत्वं न किन्तु सर्वस्येवाङ्गस्य, अधरस्यैव निर्मलरान्तत्वं न किन्तु शीटस्यापि,
नेत्रयोरन्तःस्नानचन्दनत्वं न अपि तु अनञ्जनमेव, तदर्थे तत् दुष्प्रसङ्गैव फलमिति
दूत्या वैशिष्ट्यमिति बोध्यम् ।

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ज)

एतद्वैशिष्ये यथा ।

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” (ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते ।

चैष्टावैशिष्ये यथा ।

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हंसनेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

(ज) उत्र इति । ऊह निश्चल ! निष्पन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका । निमलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशक्तिरिवेति संस्कृतम् । हे निश्चल ! चल-
नाचम ! निरुत्साह इत्यर्थः निमलमरकतभाजने स्वच्छमरकतमणिपात्रे परि-
स्थिता शङ्खशक्तिरिव शङ्खपालमिव विसिनीपत्रे इयं बलाका वकी निष्पन्दा
राजते ऊह पश्य ।

(झ) प्रयोजकं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणमित्यर्थः ।

(ज) भिन्नेति । भिन्नः शोकहर्षादिभिर्विभक्तोक्तः यः कण्ठध्वनिः स
धीरैः विद्वद्भिः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्य-
प्रवृत्तेभ्यः ।

(ट) गुर्विति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः गुरुणा पित्रादीनां
परतन्त्रतया पराधीनतया वत खेदे दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः,
अलिकुलैः भसरसङ्घैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनीहरे इत्यर्थः सुरभिसमये
वसन्तं न एष्यति ? न आगमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया चतुरया कयाचित् कामिन्या विटम् उपपत्तिं
सङ्केतकाले सङ्केतकावज्ञाने मनी यस्य तादृशं कः सङ्केतसमय इति जिज्ञासु-
मित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हंसदम्भां नेत्राभ्याम् अर्पितः ज्ञापितः आकृतः अभिप्रायः
यस्मिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं हस्तस्य क्रीडाकमलं निमीलितं सङ्कीर्तितम् ।

कयाचित् चोत्थते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां (ङ)
वैशिष्ये बोधव्यम् ।

त्रैविध्यादियसर्धानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ २६ (ढ)

अर्धानां वाचलक्ष्यव्यञ्जत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि
अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाचार्थस्य व्यञ्जना यथा,
“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेष-
च्युतचन्दनम्” इत्यादि । व्यञ्जार्थस्य यथा, “उग्र णिञ्च-
लेत्यादि” । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ३० (त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं
तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्यात् त्रिविधो मतः ।

(ङ) व्यस्तेति । व्यस्तानां वक्त्रादीनां प्रत्येकस्यैत्यर्थः समस्तानां सिद्धिना-
नामित्यर्थः ।

(ढ) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आधीति शेषः अर्धानां वाचलक्ष्य-
व्यस्तानां त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना
व्यस्तव्यञ्जना च मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते चतुर्धपरिच्छेदे
इति शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थः शब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं
व्यञ्जनया बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरं आश्रयतीति तदामृतः सन् व्यनक्ति
प्रकाशयति तत् तस्मात् एकस्य अनयोरेकतरस्यैत्यर्थः व्यञ्जकत्वे चतुश्च सहकारिता
सहकारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वचको व्यञ्जकस्तथा ३१ (घ)

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्ष्णोपाधिको लक्षकः ।
व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्वोधकं परे ३२ (द)

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य
पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च
तात्पर्यार्थस्तद्वोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां
मतम् (घ) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणे नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

(घ) अभिधेति । शब्दोऽपि अभिधादिवचनम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनावय-
मित्यर्थः तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैचित्र्यात् वाचकः लक्षकः
व्यञ्जक इति त्रिविधो मतः कथितः ।

(द) सम्प्रति प्राचीननैयायिकमतीतां तात्पर्याख्यामाह तात्पर्याख्यामिति ।
पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सप्तमी ।
तात्पर्याख्यां तात्पर्यनाम्नीं वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्यार्थस्य बोधकं
वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति ।

(घ) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम्
उपलक्षणमेतत् लक्षणया च प्रतिपादितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं
वदन्तीति तद्योक्तानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथम-
मेव सम्बन्धं पदार्थम् अभिधया लक्षणया वा प्रतिपादयन्तीति न तैः तात्पर्या-
वृत्तिरङ्गीकृतेति द्रष्टव्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य

द्वितीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तौ दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्ती-
कृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं
लोचनकारैः, “रसाः प्रतीयन्त इति त्वीदनं पचतीतिवद्
व्यवहार इति” अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे
पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
प्रतिपादनार्थं ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं, “रसावस्यः परं भावः स्थायितां प्रति-
पद्यते” इति (क) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणानन्तरम् अयं काव्यरसघटयः इत्यर्थः ।
विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः
रतिहासादिरूपः स्थायिभावः सचेतसां सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति
रसरूपेण परिचयं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादीनां यथादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकान्याय-
भावनया सामाजिकनिष्ठत्वं बोध्यम् । अथपि विभावा अनुभावाद्य सात्त्विका
व्यभिचारिण इत्यादिना सात्त्विकानामपि रसघटयत्वं निरूपितं तदपि तेषाम्
अनुभावरूपत्वात् न पृथगुक्तिः । दध्यादीति आदिपदेन प्रयान्तरसादीनां परि-
चयः । यथा दुग्धमस्ययोगेन दधि रूपेण परिचयमिति तद्वत् रत्यादिः विभावादि-
योगेन सामाजिकानां रसरूपेण इत्यर्थः । अन्तरं विभिन्नरूपं परिचयः

अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते (ख) ।

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेदान्तरस्यर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमाहभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वादयते रसः ॥ (ग)

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥ ३४ ॥

प्राप्त इत्यर्थः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह नन्विति । दीपेन यथा- पूर्व-
सिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः । उक्तमर्थं
प्रमाणयति तदुक्तमिति । ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते
अपि तु तखुल एव पक्वान्नस्यैव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यव-
ह्रियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः ।
यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिनां
रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्याद्यभावनासुद्भवस्तत्-
क्षणमनुभूयमान एव तस्मान्नास्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम् । रसावस्थ इति रसे
ष्ववस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदवीसापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः
रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, भावः रत्यादिः स्थायितां व्यापकत्वमित्यर्थः
प्रतिपद्यते लभते । स्थायीरत्यादिः रसः न तु व्यभिचारीति भावः ।

(ख) किं स्वरूपो रसः कथं या अस्य आस्वाद इत्याह अस्येति । अस्य रसस्य
स्वरूपं लक्षणं तस्य कथनं गर्भं मध्ये यस्य तादृशः आस्वादप्रकारः अनुभवविशेषः
कथ्यते निरूप्यते ।

(ग) सत्त्वोद्रेकादिति । सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्रेकात् कैश्चित् न तु
सर्वैरिति भावः प्रमाहभिः विद्वद्भिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना
प्रकाशते इति स्वप्रकाशः न तु कोऽप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः
आनन्दसंवलितज्ञानमयः वेदान्तरस्य अन्यस्य ज्ञेयस्य स्पर्शेन शून्यः रसास्वादकाले
अन्यज्ञानस्यासहावादिति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः आस्वादस्य साक्षात्-
कारस्य सहोदरः सद्दृशः परमात्मज्ञानकाले अपरज्ञानस्यापायादिति भावः ।
लोकोत्तरः अलौकिकः यथमत्कारः चित्तविकासः स एव प्राणः जीवनभूतो यस्य

इत्युक्तप्रकारो वाच्यमेयविमुखतापादकः कथनान्तरो
धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसौ अभिभूयाविर्भावः । अत्र
च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशौलनम् । अखण्ड
इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र (घ) हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरौत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थं मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरपर्यायः । तत्राणत्वञ्च अस्मद्बृहदप्रपितामहसहृदय-
गोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितसुख्यश्चीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह
धर्मदत्तः स्वग्रन्थे ।

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तादृशः नायकादीनां नायिकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सम्भवात् अस्य
षु सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अथम् उक्तस्वरूपो रसः
स्वाकारवत् स्वदेहवत् अभिन्नत्वेन आस्वादते अनुभूयते यथा आमनोऽभिन्नोऽपि
देहः अहं स्थूलः अहं कृश इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नाय-
कादिनिष्ठतया भिन्नोऽपि रसोऽहं सीताविषयकरतिमानित्येवमात्मनिष्ठतया
आस्वादते इति भावः ।

(घ) सत्त्वं निरूपयति रज इति । अनुत्कष्टं मनोधर्मविशेषः रजः
निकृष्टमनोधर्मविशेषः तमः ताभ्याम् अष्टष्टं स्पर्शरहितं मनः, नाननो धर्म-
विशेष इत्यर्थः । इह रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं एष्यते कथ्यते ।
इति एवम् उक्तप्रकारः कथितरूपः वाच्येभ्यः लौकिकेभ्यः मेयेभ्यः वेदेभ्यः या
विमुखता वैमुख्यं ताम् आपादयति आवहति इति तथोक्तः यस्मिन् सति वाच्य-
ज्ञानं न तिष्ठतीति भावः । कथन अनिर्दिष्टरूपः चान्तः सानसः धर्मः दुष्-
विशेषः । उद्रेकः अत्र सत्त्वोद्रेके इत्यर्थः । विभाषादीति अयं रसः विभाषा-
दिभिः सह यः रत्यादिः तस्य प्रकाशो यत्र तादृशः सुखचमत्कारः अष्टौष्ठिकं
सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधः । यद्यपि विभाषादीनां प्रतिकूलं सुखद-
नसि तथापि अनुहालम्बनात्मकतया अस्य अखण्डत्वमिति बोध्यम् । एव
अखण्डत्वे ।

तस्माद्भुतमेवाह कर्तौ नारायणो रसमिति" । (ङ)

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं, "पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योनिवद्द्रससन्ततिमिति" (च) । यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्यः (ज) एव हि रसः" इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्य लेषु उपचारेण (झ) प्रयोगाच्चेयाः । ननु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसे इति । सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्थिरांशः प्राच इति भावः, सारो बले चिरांशे चेतनरः । अनुभूयते तत् चमत्कारसारत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विषयप्राप्तत्वे स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपीत्यर्थः प्रथमायाश्चमत्कारः । रसः अदभुतः । अदभुत इति सामान्यं रसमात्रसंज्ञेति भावः ।

(च) पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योनिवत् योगिन इव रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसो वै स इत्यादिश्रुतौ परमात्मनो रससंज्ञया उल्लिखितत्वादिति भावः । प्रमिष्वन्ति अनुभवन्ति ।

(छ) स्वाद इति । काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् चात्मनः तस्य आनन्दसमुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति ऋषितार्थः । काल्पनिकम् आरोपितम् । उररीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रसमानतेति । रसमानता चास्वादसन्मात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरात् अनुभवरूपात् चमत्कारः चमत्कारः ।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादनन्य एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) नन्विति एतावता अज्ञेयत्वं न ज्ञानविषयत्वम् । द्वयोरिति व्यञ्जनात्मनो रस इति स्थितिः । यदि रसः ज्ञानविशेषरूपव्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा तदा उभयोस्तुल्यतेति त्वं साध्यसाधकत्वमिति भावः ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्” ॥

इत्युक्तादिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् । अतएवाहुः । विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहितैः अस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट) । ननु तर्हि

(ट) स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकरणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अन्यथा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः । अयं भावः जनको हेतुः अस्मिन् वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति । इत्युक्तादिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदीपवत् यथा घटं प्रदीपो व्यनक्ति तद्वत् व्यञ्जको व्यञ्जं व्यनक्ति अतस्तयोः पार्थक्यं भिन्नत्वमेव न तु एकरूपत्वमिति भावः । अतएव उक्तात् विसंवादादेवेत्यर्थः । आहुः कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः । कृतिः करणं ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तदभेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुज्ञावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः । अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणा कृतिज्ञप्तिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः दुष्टकव्यापारस्येति भावः । अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहितैः अभिधादिभ्यः अभिधाउत्पत्तात्पदार्थाभ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने स्थापने ग्रहितैः प्रयासिभिः । यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐदनापतेत् तर्थापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटादिज्ञानं व्यञ्जते तद्वत् व्यञ्जनया रसो व्यञ्जते इति व्यञ्जनाया बहुतात्पदेषु ज्ञानविशेषरूपया रसस्य ज्ञानव्यञ्जनायस्य पार्थक्यमेव सिद्धेऽर्थे इति तु प्रायिकं त्वपि अनिर्दिष्टाणां अपि व्यञ्जनात् यथा सदेतकालनगनं सिटं ज्ञात्वा सिटग्रथा । एसधेत्तापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितमिति सन्धासदेतकाल इति प्रथमकालकं प्रति पद्मनिमीलनेनैव कथापि व्यञ्जते इत्यत्र सन्धायाः सदेतकालत्वेन अस्मिन्नेऽपि व्यञ्जनागन्त्यत्वमिति सुधीभिर्ज्ञायम् ।

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्द्रसत्वं न स्यादित्युच्यते ।

करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ३५ ॥

आदिशब्दाद्वीभक्तभयानकादयः । तथापि असहृदयानां
सुखमुद्रणाय पदान्तरमुच्यते ।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ३६

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणा-
दिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड) ।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुत्वम् ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकार-
ण्येभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वभ्योऽपीति का च्छतिः ३७(ठ)

(ट) नन्विति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वे इत्यर्थः ।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति । अन्याम् अनुपपत्तिम् अलौकिकतामित्यर्थः ।

(ठ) हेतुत्वमिति । शोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात्
समासात् शोकहर्षादेः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः वनवासादिभ्यः लौकिका-
सत्त्वनिष्ठोः शोकहर्षादयः जायन्तां यथा रामवनवासे रामस्य दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन-
व्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभाव-
शब्दावाच्यत्वं भजन्ते (ए) । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव
सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो
लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः ।
काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य
काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते
इत्युच्यते ।

अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामौदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (घ)
जायते इत्याह ।

न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासनाम् ३९ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंग्रहात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावत्वं विस्त-
र्यकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद-
भवति इति अत्र का चतिः हानिः ?

(घ) त एव हीत्यादि । त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः
काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत्
विभावनं रत्यादेरास्वादाङ्गुरयोग्यतानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्द-
वाच्यत्वं कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभा-
वादिशब्दः तद्वाच्यत्वं भवन्ते प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः स्थितिः ।

(त) अश्रु इति । चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वात् अश्रुपातादयः
साधिर्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंबन्धितमेवेति भावः ।

(घ) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः ।

(द) नेति । रत्यादिवासनां विना तस्य रसरस आस्वादः न जायते ।

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (ध) न स्याच्छोत्रियजरन्वीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्वागिणामपि (न) केपाच्चिद्र-सोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ (प)

इति ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सीता-दिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४०॥ (ब)

रत्यादिवासनावन्त एव रसमास्वादयन्ति नान्ये इति भावः । वासना संस्कार-विशेषः ।

(ध) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम् ।

(प) सवासनानामिति । सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां सहृदयानां रसस्य आस्वादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानी-न्तनप्राक्तनान्यतरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुड्यां भित्तिः वा अस्मि तत्सन्निभाः काष्ठादिवत् रसबोधरहितास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

(फ) नन्विति । रामादीनां रत्यादेः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(ब) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन यस्य रामस्य वा हनुमतः पाथोधिप्लव-नादयः समुद्रतरणादयः समुद्रलङ्घनादयो वा आसन् प्रमाता विद्वान् सामा-जिकः तदभेदेन तेन रामेण वा हनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिन्नतया इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ (ल)

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्गुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकोक्तः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ४५ (श)

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (ष)

(ल) विभावेति । अलौकिकं तत्तल्लोकावृत्ति विभावनादिव्यापारमुपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यनिवेशितानां सीतादीनान् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सहृदयानाम् आस्वादाहर्त्वादिति भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः ।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्वादस्य अङ्गुरयोग्यता अङ्गुरवत् सूक्ष्मरूपेण आविर्भावः तन्नयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य सूक्ष्मरूपेण आस्वादयोग्यतां नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्यादेः चारणं प्रसारणं विसृतिरिति यावत् ।

(श) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोकोक्तः लोकोक्तिरिति इत्यर्थः कारणकार्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्याणि सञ्चारिणः सहकारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः हेतव एव मताः त्रयाणामेव एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(ष) पूर्वं कारणसद्भावः पश्चात् कार्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां योग्यमित्याह नन्विति । एकः अभिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः स्फुरणं विभावाद्यन्वितरत्यादेरनुभवस्य पौर्वापर्यव्यवगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संवलितः सर्वा विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ (स

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदाखादः
प्रपानकरसे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ।
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्
कथम् एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सद्भावश्चे द्विभावादेर्द्वयोरैकस्य वा भवेत् ।

ऋटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ४७ (ह

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा ।

“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनसुरः पाश्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादाबुदग्राङ्गुली

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोदभोधात् प्राणित्यर्थः
प्रतीयमानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वादकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोदभो-
काक्षे सम्मिलितः मिश्रितः सर्वा विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिसावसं-
लितरत्यादिरित्यर्थः प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्व्यमाणः आस्वाद्यमानः
सन् सचेतसां सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिष्कृतित्यर्थः ।

(ह) सद्भाव इति । विभावादेः द्वयोः एकस्य वा सद्भावः सद्भावः सत्त्वं यदि
भवेत् तदा ऋटिति शीघ्रम् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे
अध्याहारे दोषो न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावव्यभिचारित्यादयो न सन्ति
तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावौ सः सञ्चारित्यादयः न सन्ति तदा
तेषामध्याहारः यत्र अनुभावसञ्चारिणौ सः ततापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः
एवं सर्वत्र ।

कन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥ (घ)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्तस्य मालविकारूप-
विभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च
नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽपि ऊह्यम्
(क) । “अनुकार्यगतो रसः” (ख) इति वदतः प्रत्याह ।

पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ४८ (ग)

(घ) उदाहरति दीर्घाक्षमिति । मालविकाया वर्णनमिदम् । नर्त्तयितुः
अपलघितुः कामस्येत्यर्थः मनसः यथैव यादृश एव कन्दः अभिप्रायः, कन्दोऽभिप्राय
आश्रय इत्यमरः । अस्या मालविकाया वपुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं
दीर्घं प्रायते अक्षिणी यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं
बाहू भुजौ अंसयोः स्तनयोर्नतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविडौ घनौ उन्नतौ
स्तनौ यत्र तादृशम् अतएव सङ्क्षिप्तम् अस्यायतनं पार्श्वे प्रमृष्टे सिन्धे इव तद्वत्याना-
मस्यामलद्वयत्वादिति भावः मध्यः कटिदेशः पार्श्वमितः वितस्त्रिवेष्टनेन परिमित
इत्यर्थः । नघनं नितम्बं नितम्बविशिष्टं तथा पादौ चरणी उदया उन्नताया
अङ्गुष्ठयः यथोक्तयाभूतौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) अन्याक्षेपे विभावाक्षेपे इत्यर्थः । यथा, परिमृदितमृषासौम्यानमङ्गं
प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रायनाभिः क्रियासुः । कस्ययति च हिमांशीर्निष्क-
बद्धस्य सञ्जीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः । अत्र नायिकायाः सम्भोज-
शङ्कारस्य आलम्बनविभावो नायकः तच्चेष्टादिकसुद्दोषनविभावः तयोः समाक्षेपो
द्रष्टव्य इति ।

(ख) नायकादिनिष्ठतां, रसस्य परिहरति अनुकार्यं इति । अनुकार्यः
नायकादिः । तद्गतः तन्निष्ठः न तु सामानिकवृत्तिरिति भावः ।

(ग) पारिमित्यादिति । पारिमित्यात् परिमितत्वात् अनुकार्यमात्रगत-
त्वेन अस्यत्वात् अस्य तु बहुसामानिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः लौकिकत्वात्
तत्तल्लौकिकनिष्ठत्वात् अस्य तु अलौकिकत्वमिति भावः सान्तरायतया नायकाव्य-
दर्शनादेः आदिपदेन अवयवपरिग्रहः प्रतिकूलतया यदि अनुकार्यमत एव रसः
तदा सामानिकाः कथं काव्यदर्शनश्रवणेषु न्यया मवेद्युः तेषामभीष्टरसास्वाद-

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्धो धो हि परिमितो लौकिको नायकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । कस्मात् कथं रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्धर्मकत्वात् (घ) अनुकूलगत-त्वञ्च अस्य (ङ) निरस्यति ।

शिखाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥४६(च) किञ्च ।

काव्यार्थभावनैनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५० (छ)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपता-मात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गच्छते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ५१ (ज)

प्रत्याश्रविरहादिति भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्याद्युद्धोः नायिकादि-विषयक इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विषयव्यवर्तकत्वात् एतस्मात् उक्तविधिवात् पारिमित्यादेरित्यर्थः विस्मयः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वञ्चास्य निराकरोति अनुकर्मिति । अनुकर्ता नटः तद्वतः तस्य भावः तत् ।

(च) शिष्येति । नर्तकः नटः शिष्या युरहवाप्रादुपदेयवद्वयम् अभ्यासः पुनः पुनरनुश्लेषने तत्प्रभृतिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन् नायकेन प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सचदयो भवति तदापि किं तस्य रसास्वादो न स्यादित्याश्रयात् किञ्चेति काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावनैव काव्यार्थस्य परिश्लेषनेन सभ्यपदास्पदं भवति सभ्यवत् रसास्वादमाप्नोतीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वप्रकाशत्वं पूर्वोक्तं तदेवान्यधर्मत्वस्य चनेन द्रष्टव्यं नाय-मित्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा अन्यज्ञानविषयः स्वसत्तायां स्वस्य रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतेः ज्ञानस्य अन्यविचारतः निवृत्त्यादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेण अभावात् ।

यस्मादिष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्य्यः ॥ ५२ ॥ (झ)

यदि रसः कार्य्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव
स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्
(ज) । कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तल्लन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य
च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादि-
ज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनीज्जितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ५३ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपत्वात् (ठ) । कार्य्यज्ञाप्य-
विलक्षणभावात् न अवर्त्तमानोऽपि (ड) ।

त्यर्थः अन्येषां तु ज्ञाप्यानां प्रतीतिः पूर्वमपि सत्तासि अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति
ज्ञाप्यलक्षणायोगादिति भावः ।

(झ) यस्मादिति । यस्मात् एष रसः विभावादिषमूह एव आलम्बनम्
आत्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्य्यः ।

(ज) विभावादीति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथामृतः । न प्रती-
येरन् न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्य्यञ्च युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वभावेन इत्यर्थः
उज्जितः परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले अप्रतीतिक्षणे अस्य रसस्य भावः
सत्ता न विद्यते । नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः ।

(ठ) नापीति । भविष्यद्वस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वरूपत्वात्साक्षात् न
हि भविष्यन् साक्षादानन्दं वितरितुं शक्नोतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः

५४ ॥ (ढ)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रसस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ५५ (ण)

(ङ) कार्यज्ञाप्योर्विलक्षणभावात् वैलक्षण्यात् कार्यत्वाभावात् ज्ञाप्यत्वा-
भावाच्च इत्यर्थः रसः वर्तमानः अपि न वर्तमानत्वस्य कार्यज्ञाप्यान्यतरविषय-
नियमादिति भावः ।

(ढ) विभावादीति । निर्नास्ति विकल्पो विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः
यस्य तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्यग्ज्ञानवगाद्दीत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः
परामर्शः सम्मेलनं विषयः यस्य तस्य भावः तस्मात् तथा सचेतसां सचेद्यानां
स्फुटं परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं
न इष्यते निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिपदाद्ये दोषयतीति भावः ।
अयं तु रसः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंबलितज्ञाननयोऽपीति भावः ।
तथा अभिलाषः वचनं तस्य संसर्गः सम्यग्ज्ञः तदयोग्यत्वविरहात् वस्तुन्यवगादि-
त्यर्थः सविकल्पकज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानवगादिन इत्यर्थः न संवेद्यः । सविकल्पकज्ञान-
नस्यानां हि वचनगम्यत्वमस्ति रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षादनुभवयोग्यतद्वैचर्यः तस्य
रसस्य प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः न हि परोक्षवस्तुनः साक्षात्कारी भव-
तीति भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्ष न शब्दसम्भवात् शब्देः साक्षादनुभवः सम्भवात्
उच्यते न हि शब्दप्रनादगम्यानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथय कौटुम्बिकं तत्त्वम् । एवमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपण-
प्रकारस्येत्याह ।

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ५६ (त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह ।

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ५७ (थ)

चर्वणा आस्वादनम् । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादा-
त्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्य-
स्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः” इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते ।

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ५८ [द]

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते (ध) ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ५९ [न]

(त) तस्मादिति उक्तविरोधादित्यर्थः अयं रसः सहृदयैः सामाजिकैः
अलौकिकः अलौकसिद्धः जगद्विषय इत्यर्थः सत्यं तत्त्वतः वेद्यः ।

(थ) प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्वणारूपे अत्र रसे चर्वणा आस्वाद
एव विदुषां प्रमाणं मतम् ।

(द) निष्पत्त्येति । चर्वणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परका
स्वाश्रययाद्यत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः ।

(ध) कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदमवस्था उप-
चरितेन आरोपितेन कार्यत्वेन कल्पितकाव्यत्वेन न तु वास्तवेनेति भावः कार्य-
त्वम् उपचर्यते आरोप्यते । वस्तुतस्तु चर्वणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस
आस्वाद्यते तदैव चर्वणानिष्पत्तिः यदा नास्वाद्यते न निष्पद्यते इति आविर्भाव-
तिरोभावाभ्यां चर्वणारूपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ध्येयम् ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि । ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वम् ? इत्याह ।

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ६० [प]

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदेवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तम् । “यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्या तथापि क्वादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनाघरिणतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे च आस्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रासुपेयाः” इति च । “अभिन्नोऽपि न प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतासुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् । रत्यादयो

(ग) अवाच्यत्वादिकमिति । तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अविधादिव्यापारावेद्यत्वं व्यञ्जनरूपे व्यञ्जनानिरूपणप्रस्तावे पञ्चनपरिच्छेदे इति भावः सत्यं कथयिष्यामि ।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वोक्तं प्रमादयति रत्यादिरिति । यस्मात् रत्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् आनन्दसंवाहितज्ञानधाराया एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाशमखण्डञ्च भवतीति भावः ।

(फ) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः । अतिरिक्तं भिन्नम् । तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानाभिन्नत्वस्वीकारादित्यर्थः । रसानन्यतया रसभिन्नतया चर्वणा आखादः न कार्या कार्यत्वेन न वाप्या यतो रसो न कार्य इति भावः ।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव
रसतामापद्यन्ते (फ) । तदुक्तम् ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्” ॥ (व)

इति । “परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्म-
तत्त्ववद्देदितव्य इति च” । अथ के ते विभावानुभावव्यभि-
चारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ।

कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिद्भवतया कायित्वसुपकल्प्य
आरोप्य तदेकात्मनि चर्वणामये अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या
वासना संस्कारविशेषः तस्याः परिणतिरूपे आविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि
रसेऽपीत्यर्थः, व्यवहारकायित्वेन इति शेषः । एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञान-
मयञ्च प्रतिपन्नमिति बोध्यं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन
चमत्कारपरिग्रहः यदि आनन्दमयः चमत्कारमयो वा रस इति अङ्गीकरोषि
तदेत्यर्थः । आत्माकोन् अक्षत्मस्वन्विनीम् आराङ्गारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तश्रयां
अरमसम्पत्तिमिति भावः अधिशय्य आन्त्रित्वा दिव्यवर्षसहस्रं गानवानामेकेन
वत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य षष्ठ्यधिकत्रिंशत्संख्याभिः एकाः दिव्यवत्सरः तत्
सहस्रं यावत् प्रमोदनिद्रां सुखस्वप्नम् उपेयाः लभस्व घिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः ।
अक्षत्सिद्धान्ताश्रयेण न कोऽपि वादी त्वां जेतुं शक्नोतीति स्वपचीयं प्रत्युक्तिरिय-
मिति भावः । प्रमात्रा प्रमया भावप्रधानो निर्देशः । अभिन्नोऽपि ज्ञानभिन्नो-
ऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उपनीता उपस्थापिता या रत्यादिः
तदेव गीचरीकृतः तस्या विषयीकृतः वासनोपपादितानन्दचिदात्मक इति
फलितम् । वेदान्तिभिः ब्रह्ममीमांसा वेदान्तसदनुसारिभिरित्यर्थः वेदान्तमते
ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः । तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव
इत्यर्थः । रत्यादयः आदिपदेन विभावानुभावसञ्चारिणः नृह्यन्ते । प्रथमं
रसतापत्तेः प्रागित्यर्थः । रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति रसरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः
अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्ण एकरूप इति यावत् ।

(व) उक्तमर्थं प्रमाणेन दृढयति तदुक्तमिति । विभावाः अनुभावाः

सात्त्विकाः व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसोत्पत्तेः प्राक् खण्डशः विभिन्नत्वेनेत्यर्थः
प्रतीयमानाः बोधविषयीक्रियमाणाः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्व-
यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

रत्याद्युद्धोषका लोके विभावाः काव्यनाय्ययोः ॥ ६१ ॥

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्धोषकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाव्ये च निवेशिताः सन्तः “विभाव्यन्ते आस्वादाद्गुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥ (न)

इति । तद्भेदावाह ।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ६२ [य

स्यष्टम्, तत्र ।

आलम्बनं नायकादिस्तमात्स्व रसोद्भवात् ॥ ६३ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकाः ।

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

(भ) रत्यादीति । लोके तत्तल्लोकवृत्तित्वदशायां ये रत्यादीनामुद्धोषकाः उद्धोषकारणानि सीतादयः काव्यनाय्ययोः निवेशिता इति शेषः विभावा उच्यन्ते इति शेषः ।

(न) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाय्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्विषयता-जन्यबोधस्य विषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसस्यालम्बनाभिप्रादि-शोकादिप्रत्यक्षानिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते उच्यते इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्य आलम्बनोद्दीपनाख्यौ उभौ भेदौ स्मृतौ । आलम्बनम् आश्रयः नायकादिः, तं नायकादिमात्स्व रसस्य उद्भवः उद्भेदः भवतीति शेषः ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ६४ [र]

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्वृत्तम् । एवमादिगुण-
सम्पन्नो नेता नायको भवति । तद्भेदानाह ।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

स्पष्टम्, अत्र धीरोदात्तः ।

अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ६६

अविकल्पनोऽनात्मस्नाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-
भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः । अथ धीरोद्धतः (ल) ।

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मस्नाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ६७ [व]

यथा भीमसेनादिः । अथ धीरललितः ।

(र) त्यागीति । त्यागी दानशीलः, कृती कृतकार्यः, कुलीनः सत्कुलोत्-
पन्नः, सुश्रीकः समृद्धिमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्यं यौवनं तारुण्यम्
उत्साहः तद्वान्, दक्षः कार्यकुशलः, अनुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेजोवैदग्ध्य-
शीलवान् तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः ।

(ल) अविकल्पन इति । अविकल्पनः आत्मस्नाघावर्जितः, क्षमावान्
शक्तौ क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्घटेऽपि
कार्यादविचल इत्यर्थः ।

(व) मायापर इति । मायापरः कपटनिरतः, प्रचण्डः उग्रः, अहङ्कारः
समेत्वनिमानः दर्पः आत्मगौरवं तदभूयिष्ठः मायेण तद्विशिष्ट इत्यर्थः । अन्यत्
स्पष्टम् ।

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ६८

कला नृत्यादिका । यथा रत्नवल्यादौ वत्सराजादिः । अथ धीरप्रशान्तः (श) ।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (ष) । एषाञ्च मृङ्गारिरूपत्वे (स) भेदानाह ।

एभिर्दक्षिणघृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणघृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिण-
नायकः । यथा ।

“स्राता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः

द्युतैरात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरौः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः” ॥ (ह)

(श) निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः चिन्तारहितः, मृदुः कीमलचित्तः, अनिशं कलापरः नृत्यगोतादिनिरतः ।

(ष) सामान्येति । सामान्यगुणैः त्यागी हतोत्यादिसामान्यनायकगुणैः इत्यर्थः भूयान् प्रचुरः प्रायशः पूर्ण इत्यर्थः ।

(स) मृङ्गारिरूपत्वे मृङ्गारिनायकरूपत्वे इत्यर्थः ।

(ह) स्रातेति । कुन्तलेश्वरसुता कुन्तलाः जनपदविशेषाः तेषामीदरः राजा तस्य सुता स्राता अतुस्राता तिष्ठति वर्जते अदम्यन्त्या संति भावः । अङ्गराजस्वसुः अज्ञाना राजा अङ्गराजः दस्य स्वसुः सदिव्याः दारः निश्चिन्त-

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२ [च

यथा मम ।

“शोणं वीक्ष्य सुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे !

ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥ (क)

अनुकूल एकनिरतः

॥ ७३ ॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

दिवसः कमलया कयाचित् राजपत्रा द्यूतैः राज्ञा सह द्यूतक्रीडनैरित्यर्थः
द्वयम् उपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अथ च देवी महाराज्ञी
प्रसाद्या अनुनेया देवेनेति शेषः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्थं
सया अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञा-
पिते निवेदिते सति देवेन महाराजिन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्तव्यविमूढ-
चित्तेन द्वित्रा नाडिकाः व्याप्य स्थितं तूष्णीमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) कृतागा इति । कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः,
स्तर्जितः निर्भस्मितोऽपि न लज्जितः न सङ्कुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्य
लाटशोऽपि मिथ्यावाक् सृषावादी नाहमेवंरूप इति भाषणशील इत्यर्थः अन्यत्
स्यष्टम् ।

(क) शोणमिति । प्रवासे सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे सखे !
अहं शोणं रक्तं मदपराधादिति भावः सुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं
समीपं यातः, ततः अनन्तरं तथा सत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि
पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणात् तं पादं धृत्वा मयि सहासे
हसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित् विधातुं कर्तुमक्षमतया वाष्पम् अश्रुः त्यजन्त्याः वाम-
भ्रुवः सुन्दर्याः सत्प्रियाया इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि मनसि ध्यातः चिन्तितः
अन् कौतुकम् आनन्दं वितनुते विस्तारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

यथा ।

“अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” ॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र वद्धभावो यः ।

दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ०४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां वद्धभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वह्निर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकार्यं सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशियिलभुजग्रन्थिरभवः ।

तदेतत् काचजे घृतसधुमयत्वद्बहुवचो-

विपेणाघूर्णन्तौ किमपि न सखी मे गणयति” ॥ (ग)

(ख) अस्माकमिति । नौभाग्यं व्यञ्जयत्याः कस्यायित् सखी प्रत्युत्ति-
रियम् । हे सखि ! अस्माकं वाससी वसने परिवेयसुत्तरीयस्येत्यर्थः न रुचिरे
न मनोहरं, ग्रैवेयकं ग्रीवामूपणं न उज्ज्वलं, गतिः चलनं नो वक्रा वक्रभावयुक्ता
दृश्यार्थः, हसितं हासः न उद्धतम् उत्कटं चित्रमित्यर्थः, कश्चित् नदीऽपि नौभाग्य-
यीवनादिजनितो नदीविकारोऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः
सखीया इति भावः अस्याः ममेति भावः प्रियः सुभगोऽपि मण्डिलान्तरवद्गभी-
ऽपि अन्यतः अन्यस्यां मण्डिलायां दृष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इत्यता अनेन
विद्यं जगत् दुःस्थितं दुःखेनावस्थितं मन्यामहे देवदत्तं प्रियवाहभ्येन सुखमदु-
भवानि नापरा इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(ग) शठेति । हे शठ ! धूर्त ! अन्यस्याः नादिव्यादाः काठीरदितं
रघनाभ्यनिम् आकार्यं आश्लिष्यन् आश्लिष्यन्नेव सहस्रीमिति शेषः कष्टा प्रि-
पियः विह्वलः सुजग्रन्थिः यत् तादृशः यत् समवः मल्लका आश्लिष्यन्नेव

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५ [घ]

सर्वेषामुक्तषोडशभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा-
यानाह ।

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।
किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दास्यः ७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्त-
रोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्दनामा सहायो
भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः । अथ शृङ्गार-
सहायाः (ङ) ।

शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्तानर्मसु निपुणाःकुपितबधूमानभङ्गनाः शुद्धाः ७७

अन्वनायिकाया रश्मिनारणितश्रवणेन तां प्रति मनसः पठतेराखिङ्गनमङ्गं यत्
कृतवाजसिः इत्यर्थः तदेतत् तव अग्रियकरणमित्यर्थः क कुत्र आचरे कथयामि ?
कुत्रापि तत्कथनस्थानं न लभे इति भावः । एतमधुमयेन तव बहुवचोरुपेक्ष
विषेण आघूर्णन्ती मे नखी किमपि न गणयति न अवधारयति किं कार्यं कर्तव्यं
किमर्त्तव्यमिति न निश्चिन्तीतीति भावः । कस्यासित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या
नायकं प्रत्युक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तं, रश्मैरुद्रेष्किन्ना यमनसमत्वा गः शिख-
रिणीति तद्वचसात् ।

(घ) एषामिति । एषां नायकानां षोडशभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन
हेतुना त्रैविध्यात् विरूपत्वात् चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च अष्टचत्वारिंशदित्यर्थः
नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) दूरेति । तस्य नायकस्य दूरानुवर्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रास-
ङ्गिके प्रसङ्गक्रमेण उत्थापिते इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकवत्
शुभवान् इत्यर्थः पीठमर्दास्यः पीठमर्दो नाम सहायः स्यात् ।

आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः । तत्र
विटः (च) ।

सम्भोगहीनसम्पद्

विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ ७८ ॥ [छ]

चेटः प्रसिद्ध एव ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिविदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ७९ [ज]

स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तनसहायमाह ।

मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्वावपादयः ८० [झ]

(च) शङ्कारथेति । भक्ताः अनुरक्ताः नर्तसु परिहासादिषु । शृङ्गाः
निर्दोषाः ।

(छ) सम्भोगेति । सम्भोगेन सम्यक् भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनाः
नष्टाः सम्पदः यस्य तादृशः । धूर्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कलानिपुणः ।
वेशेषु वेश्याजनाश्रयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता,
मधुरः मनोरञ्जनकृत्, गोष्ठ्यां सभायां यदुनतः बहुजनप्रियः, विटः तदास्यः,
शङ्कारसहायः भवेदिति शेषः ।

(ज) कुसुमेति । कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा वपुषा शरीरेण वेदना-
परिच्छेदेन भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकाणां हास्यकृत्, कस्यै रतिः
अनुरागो यस्य तादृशः, स्वकर्म निजं कर्म भोजनं जानातीति तदाभूतः,
शङ्कारसहायः, विदूषकः स्यात् ।

(झ) मन्त्रीति । अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारे मन्त्री सहायः स्यात् ।
अर्थाः कार्यादि तन्वावापादयः तन्वः स्वराष्ट्रसंस्थम्, आवापः परराष्ट्रकर्म,
आदिपदेन दृष्टनिश्चयप्रतिपादनादयो स्पष्टानि ।

यत्स्वत्र सहायकथनप्रस्तावे “मन्त्री स्वञ्चोभयञ्चापि सखा
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचिन्नक्षणं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचि-
न्तनोपायलक्षणप्रकरणे ललितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे
नायकस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नाय-
कस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदपि उक्तं “मन्त्रिणा ललितः
शेषा मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः” इति तदपि स्वलक्षणकथनेनैव
धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् (ज) ।
न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पा-
दकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरसहायाः ।
तद्वदवरोधे ।

वामनप्रण्डकिरातसुच्छाभीराः शकारकुञ्जाद्याः

मदमूर्खताभिमानो दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ॥

सोऽयमनूढाभ्राता[ट]राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः

आद्यशब्दात् सूकादयः । तत्र प्रण्डवामनकिरातकुञ्जादयो
यथा रत्नावल्याम् ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावात्पास्य त्रपाम् ।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

(ज) मन्त्रिणेति । ललितः धीरललितः मन्त्रिणा आयत्तसिद्धिरिति
शेषः । शेषाः धीरोदात्तादयः मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः मन्त्रिषु स्वेषु च आयत्ता
सिद्धिर्येषां तथाभूताः मन्त्रिसिद्धिताः कार्यं पश्यन्तीति भावः । गतार्थं कृतार्थं
पुनस्तस्य कथनं व्यर्थमिति भावः ।

(ट) स इति । अनूढायाः अविवाहितायाः रचितायाः उपपत्त्या
इत्यर्थः माता सोदरः ।

(ठ) नष्टमिति । मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु अगण्यत्वादित्यर्थः त्रपां
एवम् अपास्य त्यक्त्वा त्रासादिति सर्वत्र योन्यं वर्षवरैः क्लीवैः नष्टं पलायितम्

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नान्नः किरातैः कृतं
कुजा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्कितः” ॥ (ङ)
शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
ज्ञातव्याः । अथ दण्डसहायाः ।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाःसामन्तसैनिकाद्याश्च

दुष्टनिग्रहो दण्डः स्पष्टम् (ङ) । अथ धर्मसहायाः ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मेऽऽ

ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (ङ) । तत्र ।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः

॥ ८४ ॥

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

मध्यौ विटविटूपकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ८५ [ण]

अयं वामनः खदां कतिः पुरुषः कक्षुकिनः कक्षुकस्य वारणस्य वन्तः पर्यन्तरं
विशति, पर्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तवर्तिभिः किरातैः व्याधैः नाशः किरं पर्यन्तम्
अतन्तीति स्वनामव्युत्पत्तेरित्यर्थः सदृशम् उचितं कृतं पर्यन्ताश्रयं कृतमित्यर्थः ।
कुजाः आत्मेक्षणाशङ्कितः आत्मनः ईक्षणं दर्शनम् आशङ्कते इति तद्योज्याः
वन्तः नीचतयैव नतभावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं यान्ति मच्छन्ति । मन्दुराया
वानरनिर्गमे वर्णनमिदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) दृष्टेऽप्यिति । दृष्टेषु दुष्टनिग्रहव्यापारेषु सुहृदः कुमाराः पुत्राः षाट-
विकाः वनचारिणः सामन्ताः अधीननृपाः सैनिकाद्याः सहायाः भवन्तीति शेषः ।

(ट) ऋत्विगिति । धर्मे धर्मकार्ये ऋत्विजः पुरोहितविशेषाः पुरोधसः
पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः तथा तापसाः एते सर्वे सहायाः स्युः
भवेयुः ।

(ष) उत्तमा इति । पीठमर्दाद्याः पूर्वोक्ताः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति
शेषः षाटशब्देन विटूपकौ मध्यौ सहायौ तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः
परिकीर्तिताः कथिताः ।

आद्यशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ८६ [त]

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र ।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुसिद्धं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ [थ]

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ८८ [द]

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गान्भीर्यं धैर्यतेजसौ ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ८९ [ध]

(त) दूतं निर्वक्ति अथेति निसृष्टार्थे इति । कार्यप्रेष्यः कार्येषु प्रेष्यः
नियोज्यः दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यश्च
तथाविधाः निसृष्टा, मितार्था तथा सन्देशहारिकेत्यर्थः ।

(थ) निसृष्टार्थेमाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आशयम् । उन्नीय
उदभाव्य स्वयम् उत्तरं सिद्धान्तं वदति कार्यस्य सुसिद्धं सुसङ्गतं कुरुते स
निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः ।

(द) मितार्थेति । मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी
अथच कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रमुखा यावत् कथितं
सन्देशं हरतीति सन्देशहारकः ।

(ध) सत्त्वगुणजान् गुणानाह सात्त्विका इति । शोभा इति स्पष्टम् ।

तत्र ।

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ६० [न]

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेः

इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशते-

ष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्” ॥ (प)

एवमन्यत्रापि । अथ विलासः ।

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ६१ [फ]

यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

(न) शोभासाह शूरतेति । शूरता शीघ्रं, दक्षता क्षिप्रकारिता, सत्यं सत्यभाषणं, महोत्साहः कार्येषु उत्थमातिशयः, अनुरागिता अनुनीविप्रियता, नीचे घृते दुर्वले इत्यर्थः घृणा दया, अधिके मलीयसि स्पृहां जिगीषा, यतः गुहाः यतः यथात् भवन्ति तां शोभां विदुः ।

(प) अनुरागितायां सुदाहरति अहमिति । अजराजगुददरं नमिदन् । प्रकृतिषु प्रजासु सर्वो जनः अहमेव नहीपतेः अजस्य मतः सम्मत इति अचिन्तयत् । अजस्य तु समदर्शितायामाह उदधेरिति । उदधेः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु इव अस्य अजस्य क्वचित् क्वापि जने इत्यर्थः विमानना न अभवत् । सुन्दरोद्धतम्, अदुर्जीर्यदि सौ जगौ दुष्ठीः समरा एौ दाद सुन्दरी तदेति तल्लक्षणात् ।

(फ) धीरेति । विलासे सति दृष्टिर्धीरा, गतिः चित्रा मनोहा, वचः दक्षतं सस्मितम् इंपदासुसहितं भवति ।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः

वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः” ॥ (व)

सङ्गोभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्यं परिकीर्तितम् ६२ [भ]

उच्चमुदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ६३ [य]

यथा ।

“आहृतस्याभिषेकाय विस्मृतस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य खल्पोऽप्याकारविभ्रमः” ॥ (र)

(व) विलासमुदाहरति दृष्टिरिति । कुशस्य संयामभूमौ उद्धतागमनं दृष्ट्वा रामस्य सविषयवचनमिदम् । दृष्टिः कुशस्येति शेषः दृष्टीकृतः दृष्टवत् तुच्छीकृतः लगच्चयस्य त्रिलगतामित्यर्थः सत्त्वस्य प्राणिनः सारः बलं यथा तादृशो, तथा घोरोद्धता घौरा उद्धता च गतिः धरित्रीं पृथ्वीं नमयतीव । अयं कुशः कौमारकेऽपि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां दधानः अतएव घोरो रसः किम् ? उत अथवा एषः दर्पः एति आगच्छति ? वसन्ततिलकं हत्तं, श्रेयं वसन्ततिलकं तमना लगौ ग इति लक्षणात् ।

(भ) माधुर्यमाह संचोभेषु इति । संचोभेषु उच्यते श्रीमान्खलव्यापारिषु अपि अनुद्देशः उद्देशो गराहित्यं माधुर्यं परिकीर्तितं कथितम् ।

(म) उदाहरति—

निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमपि न मनागपि रामः ।

शूलपाणिरिव घोरमुदयं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥

अस्यार्थः । कर्णपदव्याः शूलपाणस्य कटु कर्कशं वच इति शेषः पूर्वं पूर्व-
धिन् काले शूलपाणिः शिवः उद्यं तीक्ष्णं घोरं भयङ्करं कालकूटपटलाभिद
निपीय श्रुत्वा अन्यत्र पीत्वा मनागपि अल्पमपि खेदं न अवाप न प्राप ।

(य) गाम्भीर्यमाह मीति । भीर्मयं, शोकः खजनधनवियोगजं दुःखं,
क्रोधः क्षीपः, हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्हेतुभिरपि निर्विकारता अविज्ञतत्वं
गाम्भीर्यम् ।

(र) उदाहरति । मया आहृतस्येति । अभिषेकाय आहृतस्य वनाय

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥८४॥ [ल]

यथा ।

“श्रुतामुरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” (व)

अधिचेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाल्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ [श]

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समताऽप्य

एषामपि उदाहरणानि ऊह्यानि ।

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्वीति ।

वनगमनाय विष्टस्य आज्ञस्य च तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारविभक्तः
आकारविकारः न लक्षितः न दृष्टः । अत्र राग्यविधौनेऽपि अविहृतत्वं वीध्यम् ।

(ल) धैर्यं निर्वक्ति व्यवसायादिति । महति विघ्नेऽपि व्यवसायात् उद्योगात्
आरब्धकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपराद्युत्सृजेत्यर्थः धैर्यम् ।

(व) उदाहरति श्रुतेति । अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये हरः शत्रुः
श्रुता असुरसां गीतिर्येन तादृशः असुरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसङ्गानपरोः
समाधिनिष्ठः बभूव । हि यतः विघ्नाः अन्तरायाः आत्मेश्वराणां जितेन्द्रियाणां
समाधिभेदे योगमज्ञाने न हि प्रभवः समर्थाः भवन्ति । उपेन्द्रवद्वेन्द्रवत्तदीरुप-
जातिवृत्तं, स्वादिन्द्रवत्त्वा यदि तौ जगौ न इति, उपेन्द्रवत्त्वा प्रपन्ने लघौ सति,
अनन्तरीदीरितलक्षणात् पादौ यदीयावुपजातयत्ता इति च उच्यते ।

(श) तेजो निर्वक्ति अधीति । प्राणाल्ययेऽपि जीवन्यपगनेऽपि परं च
अन्येन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिचेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्यविधस्य अपकारस्य
चेत्यर्थः यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतं ललितम् ।

(ष) ललितमौदार्यं वाग्वेशयोर्मधुरता इति । वाग्वेशयोः वाचि वेषे च लघुरता
मनोहरता शृङ्गारचेष्टितं ललितम् । इतिवमापदं दानं शत्रुमित्रयोः समता
सुसदृशित्वं औदार्यम् ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥६६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्स्यागादिभिर्यथासम्भवै-
र्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।
तत्र स्वस्त्री ।

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ६७

यथा ।

“लज्जापञ्चतपसाहणाद् परभर्तृनिष्पिवासाद् ।

अविणयदुर्मेहाद् धन्वाणं घरे कलत्ताद्म्” ॥ (ह)

सापि कथिता त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति ६८

तत्र ।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती सुग्धा ६९

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम् ।

(स) विनयेति । विनयः शिष्टाचारः आर्जवमकापच्यम् इत्येवमादि-
भिर्युक्ता गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता पत्यनुरागिणी स्त्रीया भवति ।

(ह) उदाहरति लज्जेति । लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिपा-
सानि । अविणयदुर्मेधानि धन्वानां गृहे कलवाणि ॥ इति संस्कृतम् । धन्वानां
पुण्यवतां जनानां गृहे कलवाणि स्त्रियः लज्जायां पर्याप्तानि प्रसाधनानि अल-
ङ्काराः येषां तादृशानि, परभर्तृषु परपुरुषेषु इत्यर्थः निष्पिपासानि वृषारहि-
तानि, तथा अविनये अशिष्टव्यवहारे दुर्मेधानि नेषारहितानि, अप्रवृत्ता-
नीति भावः ।

(घ) सुग्धां निर्वक्ति प्रथमेति । प्रथमम् अवतीर्णः उद्भूतः यौवनस्य
मदनस्य च विकारो यस्याः तद्योक्ता, रतौ सुरतव्यापारे वामा प्रतिकूला,
माने मर्त्तारं प्रति कीपे मृदुः, तथा समधिकलज्जावती अतिखज्जाश्रीला इत्यर्थः
सुग्धा कथिता ।

“मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां

दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिवीच्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्

अङ्गानौव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः” ॥ (क)

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।

“दत्ते सालसमन्यरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरात्

नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते क्षीयन्त्रणां कामपि ।

किञ्चिद्भावगभीरवक्त्रिमलवस्पृष्टं मनाग् भाषते

सम्भ्रुभङ्गमुदीचते प्रियकथासुल्लासयन्तीं सखीम्” ॥ (ख)

(क) कमेणीदाहरति मध्यस्येति । कन्दर्पं कामं नूतनमनोराज्याभिषिक्तं दृष्टा क्षणात् क्षणमात्रेणैव सुभ्रुवः कामिन्याः अङ्गानि परस्परम् अन्वोऽन्वं निर्लुण्ठनं विदधते इव । तथाह, जघनं मध्यस्य मध्यदेशस्य प्रथिमानं प्रद्युत्यं विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन लुप्तिता, जघनस्य या क्षीणतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षोजयोः स्तनयोर्मन्दता क्षीणता दूरम् अत्यधमं उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या सूक्ष्मतासीत् सा स्तनाभ्यां लुप्तिता, स्तनयोश्च या क्षीणतासीत् सा उदरेणेति भावः । तथा रोमलतिका रोमावली नेत्रयोः आर्जवं सारल्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत् सा रोमावल्या लुप्तिता, सरला रोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या या कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राज्ञः प्रथमाभिषिक्तमनये सानन्दाः प्रजाः परस्परं लुठन्तीति प्रसिद्धिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) दत्ते इति । सालसमन्यरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निरिष्यति, अन्तःपुरात् न निर्याति निर्गच्छति, उद्दामम् उत्कटं यथा तथा न हसति, क्षणात् क्षणं क्षणमात्रेणैव कामपि अनिर्वचनीयां क्षीयन्त्रणां सुध्दाजनितानां वेटनां कलयति व्यनक्ति, किञ्चित् द्रुपत् अत्यमित्यर्थः भावेन गभीरः दुरवगाहः यः वक्त्रिमलवः कौटिल्यभावस्यैः तेन स्पृष्टं यथा तथा मनाक् अत्यं भाषते कथयति, तथा प्रियस्य पत्युः कथान् उद्दामयन्तीम् उदघोषयन्तीं सखीं सम्भ्रुभङ्गम् उदीचते निरीचते । कर्तृपदं प्रभावतीसूदनोवम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

रती वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनात्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्ये नवीढा प्रिया” ॥ (ग)

माने मृदुर्यथा ।

“मा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
वाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः” ॥ (घ)
समधिकलज्जावती यथा । “दत्ते सालसमन्यरमित्यत्र श्लोके” ।
अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धाया रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम् ।

(ग) दृष्टेति । नवीढा अभिनदविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता सती
मयेति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आलपने
कृतप्रयत्नेति भावः आलापं न कुरुते उत्तरं न ददातीत्यर्थः, शय्यायां परिवृत्य
तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य, यवर्थे पक्ष्मी । आलिङ्गिता आसिद्धा सती
वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव
ईहते चेटते । अतः सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मम प्रीतये आनन्दाय
जाता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सेति । सा बाला पत्युः प्रथमापराधसमये, सख्या अयं सख्यः स
चासौ उपदेशश्चेति तं विना सखीशिक्षामन्तरेणेत्यर्थः सविभ्रमाङ्गवलनया स
वक्रोक्तिसंसूचनं नो जानाति । केवलं स्वच्छैः निर्मलैः अक्षयोः निर्मलयोः
कपोलयोमूलात् गलितैः लुठन्तः लीलाश्रवलाः अलकाशूर्णकुन्तलाः येषु तादृशैः
अश्रुभिः वाप्यैः पर्यस्ते पूर्णे नेत्रोत्पले यस्यास्तथाभूता सती केवलमेव रोदिति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यविशेषवशेनेत्यर्थः ।

अथ मध्या ।

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं नृगाच्या

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥ (च)

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैव उदाहरणे । प्ररूढयौवना यथा
मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं

वचोनी करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणौ सुधास्यर्द्धिनी

स्मेरेन्द्रीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा” ॥ (छ)

(च) मध्यां क्रमेण उदाहरति कान्ते इति । उद्धतः उत्कटः मनोभवः
कान्तो यस्याः तथाभूतया नृगाच्या रतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पत्यौ तथा तेन
प्रकारेण कथमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि
तानि सुरतकूजितानि अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः यस्याः शिष्यायितं शिष्यवत्
आचरितं गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजनानि श्रुत्वा तथैव पुनः पुनः शिष्यवत्
आयत्तयन्ति स्मेति भावः । वसन्ततिलकं इति ।

(छ) नेत्रे इति । तस्याः कामिन्याः नेत्रे नयने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपत्रि-
तिरस्कारकारिणी, पाणिद्वयं भुजयुगलं सरसिजप्रत्यर्थि पद्मजसद्वन्मिथ्यः,
वचोनी सनी करिकुम्भयोर्दिभ्रमकरी कान्तिजननी वा दिशामकारिणीम्
अत्युन्नतिं गच्छतः प्राप्नुतः, कान्तिः काञ्चनचम्पकस्य प्रतिनिधिः, दासी वचनं
सुधास्यर्द्धिनी अमृतजयिणीत्यर्थः, कटाक्षच्छटा स्मेरं यत् इन्द्रीवरदाम नीलोत्त-
पक्ष्माख्यं तप्तोदनं वपुः शरीरं यस्यास्तादृशी । शार्दूलविक्रीडितं इति ।

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥ १०१

स्मरान्वा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥ (ज)

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्तनसुरो नयने सुदीर्घे

वक्रम्बुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मध्योऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः” ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगुरुपङ्खाङ्गमलिनः

(ज) धन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विश्रब्धचाटुकशतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुण्यवती असि । हे सख्यः ! प्रियेण करे नीवीं वसनग्रन्थिं प्रति प्रणिहिते सति तु शपामि शपथं करोमि, यदि किञ्चिदपि स्मरामि । न किमपि तात्कालिकचाट्टादिकं स्मृतमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अद्भुतयौवनायाः कामिन्याः उरः वक्षःस्थलम् अत्युन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले भ्रुवो वक्रे कुटिले, वचनं ततोऽपि भ्रुवोऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं तनुः चीर्णः, नितम्बः अनूनगुरुः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा गतिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सालक्तकपदः ।

वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥ (ब)

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सम्भ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः

अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।

असक्तदसक्तस्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैः

त्रिभुवनजये सा पञ्चैषोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)

स्वल्पव्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसौत्यत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु

प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना

सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्” ॥ (ठ)

(ब) कचिदिति । प्रच्छदपटः भयान्तरणवसनमित्यर्थः कचित् ताम्-
लाक्त. वाम्बूलरागरञ्जितः, कचित् अगुरुपद्मेन मालिनः कृष्णः, कचित् चूर्णोद्गारी,
कचित् अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदविज्ञितः सन् वलीभङ्गाभोगैः तथा
अलकैभ्यः चूर्णकुन्तलेभ्यः पतितैः शीर्षकुसुमैः पर्युदितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं
सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनैरिति । सा कान्ता पञ्चैषोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुर-
वचनैः सिद्धभाषितैः सम्भ्रूभङ्गैः भ्रूभङ्गिभिः कृता अङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलस-
वलिताः सद्गुणान्यापारितैः महोत्सवबन्धुभिः परमप्रोतिकरैः अङ्गन्यासैः शरीरसुखा-
लनैः तथा स्फारस्फारैः अत्यायतैः अपाङ्गविलोकितैः सहायतां साहाय्यम् आनु-
कूल्यं करोति । शिखरिणीवृत्तं, न चनरसला गः पङ्क्तेर्देहंरिणी मतेति तद्वदपात् ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रसुखी कापि रमणी
सुरतावसानसमये, हे स्वामिन् ! अलकं चूर्णकुन्तलं भङ्गुरयं भङ्गुरं कुरु, हे
विलासिन् ! भालं वलाटं सतिलकं तिलकाद्युत्तं कुरु, हे प्राणेश ! पयोधरतटे

मध्याप्रगल्भाभेदान्तराण्याह ।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०२

ते मध्याप्रगल्भे ।

तत्र ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ [ड]

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः

व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥ (ड)

वृष्टितं छिन्नं हारं पुनर्योजय, इति उक्त्वा तेन स्वामिना तथैव उक्तप्रकारे-
णेत्यर्थः स्पष्टा तत्तत्कार्यकरणेनेति भावः जातपुलका सञ्जातरीमाद्या सती पुनः
सोहनं प्राप्ता पुनः कालेन सह सुरतव्यापारे प्रवृत्तवतीति भावः । आदूर्ध्व-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ड) प्रियमिति । सोत्प्रासवक्रोक्त्या उत्प्रासः सनाक्स्मितम्, उत्प्रासः
ससनाक्स्मितमित्यमरः । तेन सह वचमाना या वक्त्रा मङ्गियुक्ता उक्तिः
तथा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ङ) तदिति । त्वं मम प्रिया इति अवितथं सत्यम् अवादीः उक्त-
वानसि, यत् यस्मात् प्रियजनेन अन्यकामिनीजनेन परिभुक्तं परिहितं दुकूलं
वसनं दधानः धारयन् सन् मम अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरि-
धानेन विलक्षणा शोभा जाता तद्दर्शनेन सहती से प्रीतिरिति अहो अवितथ-
वादित्वमिति भावः । हि तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभा-
लोकनेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । साखिनोवृत्तं, ननमय-
सयुतेयं साखिनो भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् । एकां सम्भुज्य तत्परिहितवसनं
हृदिशाय गृह्णातं स्वामिन् प्रति कृत्यायित् सीरमासवक्रोक्तिरियम् ।

मध्येव धीराधीरा यथा ।

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रूपं, रोषान्मया किं कृतं ?
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?
जन्चेतन्मम, का तवास्मि ? दयिता—नास्मीत्यतो रुद्यते” ॥ (ण)

इयमेवाधीरा यथा ।

“सार्द्धं मनोरथयतैस्तव धूर्त ! कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥ (त)

(ण) बाले इति । नाथकनायिकयोरुक्तिप्रत्युक्ती । हे बाले ! इति
नायिकोक्तिः । नाथ ! स्वामिन् ! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । हे मानिनि !
रूपं कीपं विमुञ्च त्यज इति नायिकोक्तिः । रोषात् कीपात् कीपमाश्रित्य
दृश्यर्थः, यवर्धे पञ्चमी । मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृत-
मिति भावः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति
नायिकस्योक्तिः । भवान् मे मद्यं न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्तन्ते
इति शेषः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । तत् तदा गद्गदेन अर्द्धकुटेन वचसा
किं कथं रोदिषि ? इति नायिकोक्तिः । कस्य अग्रतः समघं रुद्यते ? इति
नायिकायाः प्रत्युक्तिः । ननु भी ! एतत् रोदनं मम अग्रत इति शेषः इति
नायिकोक्तिः । अस्मि अहं तव का ? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । दयिता
प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायिकोक्तिः । नास्मि न प्रिया मयामतीति अतः
रुद्यते मयेति शेषः नायिकायाः प्रत्युक्तिः । आर्द्धं अविहीरुतं कृतम् ।

(त) सार्द्धमिति । परनायिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया चरण-
पातितमासीक्य कस्याश्चिदुक्तिः । हे धूर्त ! सैव कृत्रिमेष कपटेन न तु अनुराग-
निबन्धनेनेति भावः, हावेन विश्वासविशेषेण मया मनोहारिणी कान्ता मनो-
रथयतैः सार्द्धं तव मनसि स्थिता इह जगति अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्थानं
नास्ति तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः पादपतनरूपैरकल्याणैः कृतम् अहं न हि
पादपतनं कार्ष्णमित्यर्थः । वसन्ततिलकं कृतम् ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः १०४ [घ]

तत्र प्रिये । यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः

ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविधितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः” ॥ (ट)

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् १०५ [ध]

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

“अनलङ्घतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्घतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः” ॥ (न)

(घ) प्रगल्भेति । प्रगल्भा प्रौढा कृत्रा तिरोहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सती वहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदास्ते उदासीना भवति ।

(ट) उदाहरति एकवेति । चतुरया कयाचित् कामिन्या कान्तं विदेशादागतसिति शेषः प्रति उपचारतः वाह्यपरिचर्यया इत्यर्थः कोपः कृतार्थीकृतः सफलीकृतः । तथाहि, दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सहावस्थानं परिहृता परित्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव छलं व्याजः तेन रभसाश्लेषः वेगालिङ्गनं वा सहर्षमालिङ्गनं, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । संविधितः सम्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा अन्तिके समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्यां आलापोऽपि न मिश्रितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) धीरेति । सोल्लुण्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् उल्लुण्ठः तेन सहितैः भाषितैः वचनैः ।

(न) अनलङ्घत इति । हे सुन्दर ! यतः अनलङ्घतः अशोभितोऽपि त्वं

तर्जयेत्ताडयेदन्या

॥ १०६ ॥

अन्या अधीरा । यथा “श्लेषं वीक्ष्य सुखम्” इत्यत्रैव ।
अत्र च सर्वत्र रूपेत्यनुवर्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ १०७ ॥ [प]

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ।

यथा ।

“दृष्ट्वै कासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोल्लसन्मानसाम्
अन्तर्हसलसत्कपोलफलकां घूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥ (फ)

सध्याप्रगल्भयोर्भेदास्त्रिंशद् द्वादश कीर्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्त्रयोदश ॥

श्री कन मनः प्रसभं सदसा दरसि, सम्प्रति तस्याः नायिकायाः नखरचतैः
अलहतः शोभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति । नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् कनिष्ठज्येष्ठ-
रूपदित्यर्थः ।

(फ) दृष्ट्वेति । घूर्त्तः पतिः एकत्र एकस्मिन् स्थाने कासनसंस्थिते
कासनोपविष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्याः
प्रियायाः नयने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव एतत् व्यासः
येन तादृशः, ईषत् अल्पं विक्रिता कन्धरा येन तयोक्तः, तथा सपुलकः सध्यात-
लीमासः सन् प्रेम्णा प्रणयेन उल्लसत् विकसत् मानसं यस्यास्ताम्, अन्तर्हसित-
आन्तरिक्षेण विकासनेन ससन्ती कपोलफलकां यस्यास्तादृशीम्, अपरां नायिकां
चुम्बति । शार्दूलविक्रीडितं वनम् ।

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा १०८ [व

तत्र ।

यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितवपा १०९ [भ]

यथा ।

“स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रुरिङ्गितदैवतं नयनयोरौहालिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थेऽयमत्र श्रमः” ॥ (म)

अत्र हि मम परिणताऽन्नाच्छादनादिदाहृतया स्वास्थ्येव
न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(व) कन्यका अजातोडाहा, कन्या त्वजातोपयसा इत्यमरः ।

(भ) परोढामाह तवेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उक्त-
सत्रः इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता वपा लज्जा
यस्यास्यथाभूता, अन्योढा परोढा कथ्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वामीति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामी
असूयति असूयां करोति, इयं परपुरुषाप्रपन्ना निःश्वसितीति बुद्ध्या इति भावः ।
सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पर्यवेचते इति भावः ।
श्वश्रूः इङ्गितस्य हङ्गतस्य भावस्य, इङ्गितं हङ्गती भाव इत्यमरः । दैवतम्
अधिष्ठात्री देवीत्यर्थः । यातरः भ्रातृश्वशुरदेवराणां पत्राः नयनयोः नेत्रयोः
दृष्ट्वा चेष्टा कटाक्षविक्षेपादिकसित्यर्थः तां लिहन्तीति तथीक्ताः नेत्रेङ्गितानां
बोद्धा इत्यर्थः । हे वैदग्धीमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्येण मधुरः मनोहरः तत्-
सम्बुद्धौ । हे प्रबन्धरसिक ! प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्-
सम्बुद्धौ । तत् तस्मात् उक्तात् अन्तरायादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचित
इति । (ध) अधुना ते तव दृग्भङ्गिभावेन कटाक्षपातेनेत्यर्थः किम् ? अत्र
अनुपहितैः भाषितैः व अयं श्रमः व्यर्थः विफलः, न अहमिदानीं तव मनोरथं

(न) अनलङ्गत इति भावः । आदूर्णविक्रीडितं वृत्तम् ।

वल्लभोऽमीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः
प्रतीयते ।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्द्वेष्या सामान्यनायिका ।

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणेष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिचीणधनं नरम् ।

मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥ [य]

तस्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डुको वातरोगपण्डादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते

छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदन-

मञ्जर्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

पुनश्च ।

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

(य) साधारणी प्रसूति धीरिति । कलासु नृत्यगीतादिषु प्रगल्भा
प्रवीणा । वित्तमात्रं केवलं धनं न तु गुणादिकमिति भावः । रागम् ऋद्ध-
रागम् । निष्क्रामयेत् गृह्यात् वद्विष्कारयेत् ।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥

कालहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ११२

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ११३

यथा “अस्माकं सखि ! वाससौ” इत्यादि ।

यापूर्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौष्याक्रषायिता ११४

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ११५

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेः

अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे” ॥ (र)

“उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं वद्धा दृढं मेखला

(र) न चेति । काचित् प्रमदा अभिदूति दूतीसमीपे यथा स नत्प्रिय इति शेषः नै मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां दयां कुरुते तथा अवगम्य एनं सत्पत्तिं वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिशे सन्दि-
ष्टम् । प्रमिताचराहत्तं, प्रमिताचरा संजससैः कथितेति तल्लक्षणात् ।

यत्रेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मृकता ।

आरब्धे रभसान्धया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे

चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटजेपं विधत्ते विधुः” ॥ (ल)

संलीना खेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥

विचित्रोज्ज्वलवेशा तु बलन्नूपरनिखना ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वैश्याऽभिसरेत् यदि ॥

मदस्खलितसंलापा विश्वमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद् यदि ११६

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” * । अन्ययोरुच्चसुंदाहर-

णम् । प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते (व) ।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि । हे प्रियसखि ! इदं करकण्ठपटयम् उत्क्षिप्तम् उत्क्षिप्य परिहितं, रणनं मा भूदिति सर्वत्र योज्यम् । मेखला रशना इदं वडा, यत्रेन मुखरयोः रणतोः मञ्जीरयोः नूपरयोः मृकता प्रतिपादिता, इत्यं मया रभसात् उल्लासात् क्रीडाभिसारोत्सवे आरब्धे सति चण्डालः अति-निष्ठुरत्वादिति भावः विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य जेपम् अप-सारणमित्यर्थः विधत्ते करोतीत्यर्थः, गूढमभिनर्तुकासाया मम मङ्गला चन्द्रो-दयात् सर्वे वैफल्यं जातमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

* तत्र यथा प्रेष्याभिसारिका ।

“ताम्बुलाक्तं दशनमसंलक्ष्य दर्शयन्तीष्ट घटी

घटी क्रेपाविकृतविकृतं हेतुहीनं इत्यन्ती ।

स्थानस्थानप्रखलितपटविन्यामनाभासनाता

यूनामद्ये वसति कुटिलं नभित्तीक्षेगितन्वम्” ॥

आदृतपूर्वोऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगित्वादधः कृतः ।

(व) संलीनेति । खेषु गात्रेषु संलीना अतिमदुषितमरीरित्यर्थः, मूकीकृतं निःशब्दीकृतं विभूषणं यदा तादृशी, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, उल्लासा

ज्ञेयं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
 मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
 एवं कृताभिसाराणां पुञ्जलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यथै तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि [श] प्राणनाथं रोषादपांस्य या ।
 पञ्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः

कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।

पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया

पाणिभ्यामवरुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥ (ष)

प्रियः कृत्वापि सङ्कृतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कृत्वापि इत्यर्थः, बलनूपुरनिखिना बलन् उद्वेगं नूपुरयोः निखिनी यस्याः सा,
 प्रसीदेन शानन्देन स्वरं विकसत् वदनं यस्यास्तादृशी, मदेन खिलितः अन्यथाभूतः
 संलापी यस्याः सा, विभ्रमेण विलासेन उत्फुल्ले लोचने यस्याः तथोक्ता,
 आविडा गतिः यस्य तादृशः सञ्चारः यस्याः खलङ्गतिरित्यर्थः, प्रेष्या दूती ।

(श) चाटुकारं प्रियकरम् ।

(ष) नो इति । रोषात् पतिं निराकृत्य पञ्चात्तापयुतायाः स्वजर्म
 प्रत्युक्तिः । मूढया मन्दबुद्ध्या मया चाटुश्रवणं तीषामोदवचनं नो श्रुतं प्रिय-
 स्येति शेषः, अन्तिके समीपे द्वारः प्रियेण मत्तोषणार्थं दत्त इति शेषः, दृशा
 अक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः, कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरणार्थं निजसखीनां
 वाचोऽपि अनुनयवचनान्यपि दूरीकृताः न श्रुता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन्
 क्षणे पादान्ते मम चरणतले विनिपत्य गच्छन् असौ मत्प्रियः अवरुध्य पाणिभ्यां
 कण्ठे कथं न नार्पितः न धृतः ? शार्दूलविक्रीडितं वृषम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८ [स

यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतःपरमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥ (६)

नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥११९॥

यथा ।

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्सु वालां

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्” ॥ (७)

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जते वासवेश्मनि ।

(६) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् ।

(७) उत्तिष्ठेति । हे दूति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः गृह्णामि शेषः, यामः प्रहरः, द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः । यातः गतः, तथापि न आयातः आगतः अतःपरम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नार्याः जीवितनाथः प्राणेश्वरः भवेत् स इति शेषः । आर्यांशं, यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रासु द्वाविंशत्यपि अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्येति उच्यते ।

(७) तामिति । मेघं प्रति यद्यस्य विद्योगिनः उक्तिरियम् । परिमित-कथां मितभाषिणीं मे मम द्वितीयं जीवितं प्राणभूतां मयि सहचरे दूरीभूते दूरवर्तिनि एकाम् एकाकिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मयदीं जानीयाः अवगच्छ । यदि क्विचिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नान्यथा इदित्य-मित्याह, गुरुषु विरहजन्तुषु एषु दिवसेषु गच्छन्सु गाढोत्कण्ठाम् अनुत्कण्ठादतीं वासामप्रौढां तां शिशिरमथितां दिनशोपितान् अतएव अन्यरूपां विकृतावदवां विशीकामित्यर्थः पद्मिनीं वा कनखिनीमिव जातां मन्ये सम्भाषयामि । मन्दा-ज्ञानावृत्तं, मन्दाकालामुधिरसनैर्मां भूनीं तौ गयुग्मम् इति तद्वचनम् ।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२० [कः

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेः
अलं गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।
नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः
न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या मसोहेजितः
किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य सृगौटशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दौर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं चिन्तास्र पुष्पस्रजः” ॥ (ग)

(क) कुरुते इति । यस्याः वासवेश्मनि शय्यागृहे मञ्चिते मण्डनं कुरुते वासगृहं सञ्चयित्वा स्वयं मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यथा तादृशी सती वासकसज्जा स्यात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूषणविशेषौ विदूरे दूरवर्तिनी कुरु, करयुगे रत्नवलयेः अलं न कार्यमित्यर्थः, इव ग्रीवाभरणलतिका गुर्वी अति-महती अनया किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि नवाम् एकां केवलान् एकावलीं विरचयेः विरचितां कुरु, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथ्यं न हितकरम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ग) किमिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अथवा मत्त सख्या दूत्या उहेजितः विरक्तोक्तः, किंवा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अस्तीति शेषः, यत् येन अद्य वल्लभः प्रियः न आगतः ? इति आलोच्य सृगौटशा हरिणाद्या करतले वक्त्रं वदनमेवाम्बुजं विन्यस्य दौर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साष्टाविंशतिशत-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च “परस्त्रियौ कन्यकोढे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-
कण्ठिते पञ्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतो-
ऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्रयवस्थैवा-
नयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कश्चित् ।

क्वचिदन्योन्यसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३ [घं

यथा ।

“न खलु वयमसुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

विट ! विटपमसुं ददस्व तस्यै

भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ (ङ)

तव कितव ! किमाहितैर्हृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

चिरं बहुचणं रुदितश्च, पुष्पस्रजः कुमुदामानि क्षिताः परित्यक्ताश्च । शार्ङ्ग-
विक्रीडितं हृत्तम् ।

(घ) अन्योन्यसाङ्ग्यं परस्परनेशनम् ।

(ङ) नेति । हे विट ! धूर्त ! वयम् असुष्य विटपस्य दानयोग्याः
दानपात्राणि न खलु भव, या यासकौ कान्ता रहः विजने त्वां पिबति चृन्वती-
न्यर्थः, पाति रघति परिचरति चैत्यर्थः, तस्यै अमुं विटपं सपुष्पपल्लवां शार्ङ्गं
ददस्व, यतः दानात् सदृशोश्चिराय योगः सम्प्रेषणं भवति । पुष्पि-
तायाहृत्तम्, अर्थात् न युगरेफती यकारो युजि नु नजी करगाश्च पुष्पितायेति
तल्लक्षणात् ।

(च) तवेति । हे कितव ! धूर्त ! नः अस्मभ्यं हृथा निरदं कं आहितैः

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ (घ)

इति गदितवती रुषा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या

समससिताम्बुरुहेण चक्षुषा च" ॥ (ङ)

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णीत्पलताडनेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एक-
मन्यत्रापि ऊह्यम् ।

दूतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः । अथासामलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्योक्तः किलकिञ्चितम्

दत्तैः चितिरुहस्य वृक्षस्य पल्लवपुष्पाण्येव कर्णपूराः कर्णभूषणानि तैः किम् ?
ननु भीः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलीकैः तवाप्रियैः कर्णयुग्मं
श्रीत्रयुगलं समेति शेषः चिरपरिपूरितमेव अतः स्थानाभावात् कर्णपूरायंपुष्प-
पल्लवदानं निरर्थकमेवेति भावः । पुष्पितायावृत्तम् ।

(ङ) इतीति । इत्यं गदितवती अन्या कामिनी रुषा कोपेन स्फुरितेन
मनोरमाः पद्माण्येव केसराः किञ्चुल्काः यस्य तादृशेन, श्रवणनियमितेन कर्ण-
स्वितेनः आकर्षायतेन च, असिताम्बुरुहेण नीलीत्पलेन चक्षुषा च समं कान्तं
जघान आहतवती इति स्थितनीलीत्पलेन कटाक्षेण च ताडयामासित्यर्थः ।
पुष्पितायावृत्तम् ।

भौट्टायितं कुट्टमितं विश्रमो ललितं मदः ।

विकृतं तपनं मौग्ध्यां विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १२५ ॥

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति
किन्तु सर्वेऽप्यसौ नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (क)
पुष्णन्ति । तत्र भावः ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६ [भ]

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो
भावः ।

यथा ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिवे दृश्यते” ॥ (क)

अथ हावः ।

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते १२७ [ट]

(क) जीवने इति । उत्तजाः उत्तगुणज्ञाताः स्वाभाविका इत्यर्थः । पद्म-
साराः शरीरशोभाजनका घर्मा इत्यर्थः । पद्मजाः शरीरोत्पन्नाः । अथवजाः
अप्रधासिद्धाः नैसर्गिका इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषं वैषिद्व्यतिशयम् ।

(भ) भावनाए निर्विकारात्मके अवहिते चित्ते मनसि प्रथमविक्रिया
विकारः भावः ।

(क) उदाहरति यदेति च एवेति । शैवनादिभांशात् मनसः अल्प-
भाव इति भावः ।

यथा ।

“विहृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ सुखेन पर्यस्तविलोचनेन” ॥ (ठ)

अथ हिला ।

हिलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

तद्द से भक्ति पडत्ता बहुए सव्वङ्गविभ्रमा सअला ।
संसद्दअमुद्धभावा होद्द चिरं जद्द सहीणम्मि” ॥ (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगादौरङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता

॥ १२९ ॥ [ठ]

(ट) हावमाह भूनेवादीति । अल्पं संलक्ष्यः विकारी यस्य तादृशो भावः हाव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विहृण्वतीति । शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकमतः बालकदम्बात् ईषट्टनानि तैः विकसिताभिनवकदम्बसदृशैरित्यर्थः अङ्गैः अवयवैः भावं रत्याख्यं विहृण्वती व्यञ्जयन्ती पर्यस्तविलोचनेन विभ्रान्तनेत्रेण अतएव चारुतरेण अतिमनीहरेण सुखेन साचीकृता ईषत् वकीकृता सती तस्थौ । उपजातिवृत्तम् ।

(ड) हिलासुदाहरति तद्द इति । तथा तस्या भटिति प्रवृत्ता बध्वाः सर्वाङ्ग-विभ्रमाः सकलाः । संशयितसुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपीति संस्कृतत् । अस्यार्थः । तस्याः बध्वाः नवोढायाः बालायाः भटिति सहसा सकलाः समग्राः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विलासाः प्रवृत्ताः सञ्जाताः, यथा सखीनां सहचरीणामपि किमन्येषामित्यपिशब्दायः चिरं संशयितसुग्धभावा सन्दिग्ध-शैशवा भवति ।

(ढ) शोभामाह रूपेति । लालित्यं सौन्दर्यं, खलितं विषु सुन्दर-मित्यमरः ।

तत्र जीवनशोभा ।

“असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं वाच्यात् परं साध वयः प्रपेदे” (ग)

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः ।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ॥ १३० ॥ [त]

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ।

अथ दीप्तिः ।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३१ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम् ।

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्” ॥ (घ)

अथ माधुर्यम् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३२ ॥

(ग) उदाहरति असम्भृतमिति । अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेः असम्भृतम् अनाहतं मण्डनं मूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं विना सुराधानमित्यर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदस्य पुष्पव्यातिरिक्तं पुष्पभिन्नमस्त्रं, वाच्यात् परं वयः जीवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप । उपजातिवृत्तम् ।

(त) कान्तिनाह सैवेति । सैव शोभैव मन्मथेन कान्तेन आप्यायिता वर्द्धिता द्युतिः यस्याः तदाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः ।

(घ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्यस्येति । तारुण्यस्य जीवनस्य विलासः स्फुरणं समधिकं यत् लावण्यं तदेव सम्पदं तस्याः हासः हासं विहास इत्यर्थः धरणितलस्य शिब्याः आभरणम् अलङ्कारः, तदा युवान एव जनाः देवां मनसः वशीकरणम् । आप्यायितम् ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्मं लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” ॥ (ढ)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ [ध]

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” ॥ (न)

अथ औदार्यम् ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ [प]

(ढ) साधुस्यमुदाहरति सरसिजमिति । शैवलेन अनुविद्धं सङ्गतमपि सरसिजं रम्यं मनोहरं, हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्कः मलिनमपि लक्ष्मीं त्रियं तनोति विस्तारयति, इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्कलेन वचत्कचाऽपि अधिकमनोज्ञा अतिमनोहारिणी । हि तथाहि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्वमेव वस्तु इत्यर्थः । मालिनीवृक्षम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्वसत्त्वमिति । निःसाध्वसत्त्वं निर्भोक्तव्यम् असङ्कुचितत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढत्वमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः नार्थः समाश्लिष्टाः समाश्लिङ्गिताः कान्तेनेति सर्वत्र योज्यम् । समाश्लेषैः समाश्लिङ्गनैः चुम्बिताः चुम्बनैः दष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासीकुर्वन्ति अधीनीकुर्वन्ति इत्यर्थः । पद्यावक्तं वृत्तं, युजीश्वतुर्थतो येन पद्यावक्तं प्रकीर्तितम् ।

(प) औदार्यमाह औदार्यमिति । सर्वदा सर्वत्रिन् काले विनयः नसता शिष्टाचार इति यावत् ।

“न व्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नीत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताच्या वहिः
सख्या वक्तमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥ (फ)

अथ धैर्यम् ।

मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला १३५ [व]

यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा नृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति । सा कान्ता मे मम आगसि अपराधे स्फुटे
व्यक्तेऽपि परुषां कर्कशां गिरं वाचं न व्रूते, भ्रूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते
न करोति, तथा श्रवणतः कर्णाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्णभूषणमित्यर्थः क्षितौ
धरण्यां न क्षिपति, परं केवलं गर्भगृहे गृहान्तरे स्थिता इति शेषः वहिः
गवाक्षविवरेण व्यापारिते अन्तर्गृहे चाखिते अक्षिणी यथा तादृश्याः सख्याः
वक्तं वदनमभि अभिलस्य इत्यर्थः पर्यश्रुणी अश्रुपूर्णे लोचने प्रयच्छति पातयती-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीरितं वृत्तम् ।

(व) धैर्यमाह मुक्तेति । मुक्ता ल्यक्ता आत्मश्लाघना वच्यं तादृशी अच-
ञ्चला अचपला मनोवृत्तिः धैर्यम् ।

(भ) उदाहरति ज्वलतु इति । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः
पूर्ण इत्यर्थः शशी ज्वलतु अग्रिवत् किरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः
दहतु मष्ठीकरोतु, नृत्योः परेण किंवा विधास्यति करिष्यति नृत्यपर्यन्तविधानमेव
तस्य अरमसीमेति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च श्लाघ्यः प्रशंसनीय अभि-
मत इत्यर्थः अन्यत्र माननीय इत्यर्थः, केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः
श्लाघ्येत्यर्थ इति पर्यर्थे विहाय व्याचक्षुः । जननी माता अमलान्वया विषय-
श्लोका, कुलं स्वानिज्जलमित्यर्थः अनघिनं कलहरहितम्, अयं जनः अरमिज्जलः

अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ १३६ ॥

यथा ।

“मृणालव्यालवलयो वेणीवन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती अगत् ॥ (म)

अथ विलासः ।

धानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्याद्विष्टसन्दर्शनादिना १३७ [य]

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताद्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यम्

आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्” ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितञ्च न स्थिरमिति शेषः, अतः अस्थिरस्य देहस्य जीवनस्य च कृते विष्टमाहभङ्गकुलानि न कलङ्कयिष्यामीति भावः । हरिणीवृत्तं, ग समरमला गाः षड्वेदैर्हृद्यैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(म) लीलामुदाहरति मृणालिति । पार्वती मृणालमेव ध्यातुः पद्मगः धलयं यस्याः तादृशी, वेणीवन्धः केशपाश एव कपर्दः लटानूटः तच्छाशिनी, अतएव लीलया हरस्य शम्भोः अनुकारिणी सती जगत् पातु रञ्जतु ।

— (य) विलासमाह धानेति । इष्टस्य प्रियस्य सन्दर्शनादिना यामं गमनं स्थानं स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रभृतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषस्तु वैचित्र्यान्तु विलासः स्यात् ।

(र) उदाहरति अनेति । मालत्वाः भावं दृष्टवती माधवस्य संसृः सखीसमीपे तदर्पणमिदम् । अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे आभतात्त्याः दीर्घः

अथ विच्छित्तिः ।

स्तोकाऽप्याकल्परचना

विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ १३८ ॥ [ल]

यथा ।

“स्वच्छाम्भःस्रपनविधौ तमङ्गसोष्ठः

ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रित्तीयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥ (व)

अथ विव्वोकः ।

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ [श]

नेत्रायाः मालत्याः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः वाचां विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तथोक्तम् अत्रचनीयवैचित्र्यमित्यर्थः, उल्लसिताः प्रकटिताः विभ्रमाः विलासविशेषाः यत्र तादृशं, भूरयः बहुवः सात्त्विकानां स्रग्भस्त्रेटाटीनां विकाराः यस्मिन् तथाभूतम्, अपासं निरस्तं धैर्यं यस्यात् तत् धैर्यविभ्रंसकमित्यर्थः, विजयि विजयश्रीलं मान्मघं मदनसम्बन्धि आचार्यकम् आचार्यकर्म शिचाकार्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटी बभूव । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ल) विच्छित्तिमाह स्तोकेति । अस्यापि कान्तिपोषकत् कान्तिपोषिणी आकल्परचना अलङ्काररचना विच्छित्तिः ।

(व) उदाहरति स्वच्छेति । विलासिनीनां कान्तिनीनाम् अङ्गं स्वच्छे विमले अश्रसि स्रपनेन विधौतं विशेषतः चालितम्, सोष्ठः ताम्बूलानां युद्धा रागेण विशदः निर्मलः तथा वासः वसनन् प्रतनु एषः, तथा विविक्तं प्रतं निर्मलमिति यावत् इतीयान् एवं प्राय इत्यर्थः आकल्पः मृदुलम् अन्तु मन्त्रु नाधिकमिति भावः । यदि कुसुमेषुणा कामेन शून्यः न रक्षितः आकल्प इति भावः यत् किञ्चिदाभरणमस्तु किन्तु तत् मदनसम्बन्धकं भवितुमर्हतीति भावः । प्रहर्षशीवृत्तं, अशाभिर्नलङ्कारगाः प्रहर्षदीयमिति तद्वचसात् ।

(श) विव्वोकमाह विव्वोक इति । अतिगर्वेण अलङ्कारातिशयेन इष्टे द्विदोऽपि वस्तुनि विषये अनादरः अयत्रः दिव्वोकः ।

यथा ।

“यासां सत्यपि सदगुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा-
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
लास्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥ (ष)

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करुदित-

हसितवासक्रोधश्चमादीनाम् ।

साङ्ख्यं किलकिञ्चित-

समीष्टतमसङ्गमादिजाड्यर्षात् ॥ १४० ॥ [स]

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं

भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरते करभोरुः

हारि शुष्करुदितश्च सुखेऽपि” ॥ (इ)

(ष) उदाहरति याचामिति । सदगुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा केवला दोषानुवृत्तिः दोषग्रहणम् । याः वरं प्राणान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्न्यौ सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः वैलोक्यस्य विलक्षणा प्रकृतिर्यासां तथाविधाः साः वामाः प्रतिकूलवर्तिन्यः नार्यः ते तत्र प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) किलकिञ्चितमाह क्वितेति । समीष्टतमस्य प्रियतमस्य सङ्गमादि-
लात् हर्षात् आनन्दात् स्मितस्य मृदुहासस्य शुष्करुदितस्य अनशुरीदनस्य हसितस्य
वासस्य भयस्य क्रोधस्य मानस्य अमस्य आवासस्य एवमन्यस्य साङ्ख्यं सम्मेलनं
किलकिञ्चितम् ।

(इ) उदाहरति पाणिरोधमिति । करभोरुः कान्ता सुखेऽपि अवि-
रोधिता अविनष्टा वाञ्छा यत्र तत् यथा तथा कामिनः कान्तस्य पाणिरोधं

अथ मोहायितम् ।

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् १४१ च

यथा ।

“सुभग ! त्वत्कारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा ।

उल्लसवदनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना” ॥ (क)

अथ कुट्टमितम् ।

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ [ख]

यथा ।

“पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दृष्टवत्यधरविस्वसभीष्टे ।

पर्यंकूलि सरुजिव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण” ॥ (ग)

स्वगात्रे अदिसितस्य पाणेः रोधः अवरोधः तं, सधुरं चित्तं सदुद्दिष्टं गर्भं यासां तथाविधाः भर्तृनाथ, तथा हारि मनीहरं शुष्करुदितश्च करोति । स्वागतावृत्तं, स्वागता रनभर्गैर्गुरुणा प्रीति तल्लक्षणात् ।

(घ) मोहायितमाह तदिति । तस्य वल्लभस्य भावः भाषितः चिन्तितः येन तादृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्णकण्डूयनादिकं मोहायितमिति प्राहुः ।

(क) उदाहरति सुभनेति । हे सुभग ! सा पदना कामिनी तव कथायाः आरम्भे सति कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनपरा तथा उल्लसं वदन्तेव अम्भोजं पदं यस्याः तथाभूता सती अङ्गानि भिनत्ति स्वाङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थः ।

(ख) कुट्टमितमाह केशेति । केशस्तनाधरादीनां ग्रहे यद्वे यद्वे इये आनन्देऽपि प्रियस्यार्थादिति भावः सम्भ्रमात् यत् शिरःकरविधूननं शीर्षकसङ्घर्षं तत् कुट्टमितं प्राहुः ।

(ग) उदाहरति पल्लवेति । अभीष्टे प्रिये पल्लवेन वा उपमितिः उपमाभं तेन सान्धं सादृशं तस्य सपक्षं तत् अधरविम्बं दृष्टवति सति तरुण्याः कामिनाः

अथ विभ्रमः ।

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४३ (घ)

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः” ॥ (ङ)

अथ ललितम् ।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४ [च

यथा ।

“गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम” ॥ (छ)

तारलीलम् अतिचञ्चलं मुखरमित्यर्थः वलयं यस्य तादृशेन करेण हस्तेन सखजेव सपीडनेव पर्यङ्गनि परिकूजितम् । अधरदंशनीयते प्रिये वलयालङ्कृतेन पाणिना निषेवादिति भावः ।

(घ) विभ्रममाह त्वरयेति । दयितस्य प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरागादेः आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परिधानमित्यर्थः विभ्रमः मतः ।

(ङ) उदाहरति श्रुतेति । वहिः बाह्यदेशे कान्तमायान्तं दृष्ट्वा असमाप्त-विभूषया अशेषितालङ्करणया कथाचित् भाले ललाटे अञ्जनं, दृशोः चक्षुषीः लाक्षा अलक्तकरागः, कपोले गच्छे तिलकः कृतश्च ।

(च) ललितमाह सुकुमारतयेति । सुकुमारतया सुकोमलतया अङ्गानां विन्यासः विशेषेण न्यासः विचित्रः ललितं भवेत् ।

(छ) उदाहरति गुर्विति । अथ अनन्तरं सेति पदनध्याहार्यम् । गुरु-तरः गम्भीरः कलः मधुरास्फुटः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः यस्मिन् तत् यथा तथा सलितं मनोहरं यथा तथा नर्तितं निःस्त्रिं वामं दक्षिणैतरं पादपद्मं चरणकमलं यथा तादृशी, तथा इतरत् अन्यत् दक्षिणमित्यर्थः पदम् अनतिलीलं नातिचपलं यथा तथा आदधाना अर्पयन्ती सती मन्मथमन्यरं मदनजडं यथा, तथा जगाम ।

अथ मदः ।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः १४५ [ज]

यथा ।

“त्वा गर्वसुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न वेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (क)

अथ विकृतम् ।

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् १४६ [ज]

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥ (ट)

(क) मदमाह मद इति । सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेपः गर्वः तस्यः विकारः मदः ।

(क) उदाहरति नेति । कामपि सौभाग्यगर्ववर्तो प्रति कस्यापिदुक्तिः । कान्तस्य प्रियस्य स्वहस्तेन लिखिता मञ्जरी रचनाविशेष इत्यर्थः, मम कपोलतले चकास्ति राजते इति कृत्वा गर्वं ना उदह न गर्वं कुरु इत्यर्थः चेत् यदि वैरी विपक्षः वेपथुः कल्पः कान्तस्पर्शनमितः सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थः अन्तरायः विघ्नः न भवति तदा अन्या अपरापि नारी इदृशीनां प्रियस्वहस्तलिखितमञ्जरी-दीनां भाजनं पावं न खलु नैव भवति किम् ? वस्तुतिसकं एतम् ।

(ज) विकृतमाह वक्तव्येति । वक्तव्यकाले वचनावसरेऽपि व्रीडया कथया अवचः अकथनं विकृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित् न उवाच, तु किन्तु तस्याः पर्यश्रुणी अनुपूर्णे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः । अपार्याह्वयम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७[ठ]

यथा मम ।

“श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥ (ड)

अथ मौग्ध्रम् ।

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्रं तत्तत्त्ववेदिभिः १४८[ठ]

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कान्तविरहे सति स्मरा-
वेशोत्थचेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्थम् उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः
तपनम् ।

(ड) उदाहरति श्वासानिति । नायकं प्रति द्रुत्या उक्तिरियम् । हे
प्राणसमान ! सा तव कान्ता इति अध्याहार्यं, श्वासान् निःश्वासान् मुञ्चति
स्यजति, भूतले घरण्यां विलुठति, तव मार्गं पत्यानम् आलीकते अवलोकयति,
दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः क्षामां विरहचीणामित्यर्थः भुजावल्लरीं
याहुलविकां विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां
वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति ।
स्वाद्विक्लीडितं वृत्तम् ।

(ट) मौग्ध्रमाह अज्ञानादिवेति । प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य वा ज्ञातस्यापि
वस्तुनः अज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः अगतः या पृच्छा जिज्ञासा तत् तत्त्व-
वेदिभिः मौग्ध्रं प्रोक्तम् ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां सुक्ताफलं फलम्” ॥ (ण)

अथ विक्षेपः ।

भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमीषञ्च विक्षेपो दयितान्तिके १४६ [त]

यथा ।

“धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥ (घ)

अथ कुतूहलम् ।

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् १५० [द]

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥ (घ)

(ण) उदाहरति के इति । हे नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं सुक्ताफलं येषां फलं किं द्रुमाः के ? क्व वा यामे सन्ति ? केन वा प्ररोपिताः ?

(त) विक्षेपमाह भूषाणामिति । दयितस्य प्रियस्य अन्तिके समीपे भूषाणाम् अलङ्करीनाम् अर्द्धरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समन्तात् अवेषणम् अवलोकनम् ईषत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनञ्च विक्षेपः ।

(घ) उदाहरति धम्मिल्लमिति । तन्वी कृषाद्रो धम्मिल्लं वदकेरं, धम्मिल्लाः संयताः रुषा इत्यमरः । अर्द्धमुक्तं शकलं वृष्टं तिलकं कलयति करोति, किञ्चित् रहस्यं वदति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते ।

(द) कुतूहलमाह रम्येति । रम्यं मनीषं दम्भु तस्य समालोके सुन्दरं दर्शनं लोलता सदृशता पीतुक्त्वमिति यावत् कुतूहलं स्यात् ।

(घ) उदाहरति प्रसाधिकेति । काचित् पुरस्तुन्दरी प्रसाधिकया अम-
कारिणा लम्बितं नदीतम् अग्रपादं द्रवरागमेव आक्षिप्य आह्वय उगसृष्टा
मक्ता लीलानतिः विद्यामन्दनमनं यया ताहमो मतो आनवाधात् अद्यतवाहा
पदवीं पदपङ्क्तिन् आततान विचारयामास । उपजातिरुक्तम् ।

अथ हसितम् ।

हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्धेदसम्भवः ॥१५१॥ [न]

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गी लहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति” ॥ (प)

अथ चकितम् ।

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥१५२॥ [फ]

यथा ।

“वस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरुः

वामोरुरतिशयमवाप विभ्रमस्य ।

शुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोः

लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः” ॥ (व)

(न) हसितमाह हसितमिति । यौवनोद्धेदसम्भवः यौवनप्रकाशजः वृथा निरर्थकः हासः हसितम् ।

(प) उदाहरति अकस्मादिति । इयं तन्वङ्गी लहासो अकस्मात् विना हेतुमित्यर्थः यत् पुनः लहास हसितवती नूनं मन्ये इत्यर्थः, प्रसूनबाणः पुष्पशरः कामः अस्यां लहासां स्वाराज्यं स्वमंराज्यवत् अधितिष्ठति ।

(फ) चकितमाह कुत इति । दयितस्य प्रियस्य अग्रे कुतोऽपि अल्पादपि कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भयेन व्यग्रता चकितम् ।

(व) उदाहरति वस्यन्तीति । अलाभिश्चपलाभिः सफरीभिः प्रोष्ठीभिः, प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः । विघट्टितौ कुरु यस्याः सा अतएव वस्यन्ती वासं गच्छन्ती वामोरुः विभ्रमस्य विव्वासस्य भ्रमणविशेषस्य वा अतिशयम् अवाप प्राप्तवती, अहो आश्चर्यं, तरुण्यः युवत्यः हेतोः कारणात् विनापि लीलाभिः प्रसभं सहस्रं शुभ्यन्ति चीमं नच्छन्ति, कारणे सति विद्यमाने किमु वक्तव्यमिति शेषः । प्रहर्षणीयम् ।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ १५३ [अ]

यथा ।

“व्यपीहितुं लोचनतो सुखानिलैः

अपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

ययोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥ (म)

अथ सुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि ।

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

अन्यैः प्रवर्तितां शृण्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये वालानुरागिणी १५४ [य]

(म) केलिमाह विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीडितं केलिः उच्यते ।

(म) उदाहरति व्यपीहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्सुकचित्ता सती सुखानिलैः वदनसरसिः लोचनतः स्नग्धरूपः पुष्पजं रजः कृतयित् संसृजति भावः व्यपीहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं कान्ते ययोधरेण स्तनेन उरसि वपसि जघान दाहयती ।

(य) दृष्टेति । दत्ता कथा या सुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्ट्वा प्रियेण अवलोकिता व्रीडां लज्जां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्त्विति शेषः, न पश्यति नावलीकते, प्रच्छन्नं निभृतस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । दृष्ट्वा पुनः पुनः पृच्छमानापि प्रियेति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्दं मन्दं

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि ।

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घता ॥

कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।

बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥

आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।

विश्वसित्यस्य मिलेषु बहु मानं करोति च ॥

सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।

सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥

स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।

आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण मापते वदति, तथा सावधाना अवहिता अन्यैः प्रवर्तितां प्रस्तुतां तस्य प्रियस्य कथां वार्ताम् अन्यत्र दत्ताची सर्पितनयना सती शश्वत् सततं शयीति ।

(६) चिरायेति । प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते, अनलङ्घता अभूषिता सती अस्य प्रियस्य विलोकनपथं दृष्टिपथं न गच्छति । कापि कामिनी कुन्तलानां केशानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं च एव व्यपदेशः क्लृप्तं तस्मात् तस्मात्त्रित्यर्थः, यवर्थे पञ्चनी । बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागाद्यैः लिष्टवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परिचारकान् नृत्यान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य मिलेषु सुष्ठु बहुमानं करोति च । सखीमध्ये गुणान् प्रियस्येति शेषः ब्रूते, स्वधनं निजं धनं प्रददाति च प्रियायेति शेषः । सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति, अस्य स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूरात् पश्यति सति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सम्मुखे

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
 अङ्गुष्ठाग्रैश्च लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजिन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सद्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्येति शेषः परिजनं अरविक्रियं सकामावेशम् आभाषते रुचयति । यत्-
 किञ्चित् अतिसामान्यमित्यर्थः अपि असाधारणमपीत्यर्थः संवीक्ष्य दृश मुधा
 निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्ष-
 संयमौ केशमोक्षमन्त्रे करोति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, दाहकम् आश्लिष्य
 आश्लिष्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सस्याः भाले ललाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्,
 अङ्गुष्ठाग्रैश्च हस्तपादाङ्गुल्यग्रेषु लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अङ्गुलीकुर्यात्,
 स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोमुखी उती प्रिय ब्रूते च । यत्र नायकः प्रियः
 दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, किमपि कार्यव्याजिन कर्मफलिन
 अस्य कान्तस्य गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि बहु दत्तं इत्यादौ
 मन्यते, तस्य प्रियस्य योगे रुचयति नित्यं सवदं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूनुतं स्निग्धमनुरक्ता नितस्विनी ।
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानं त्रपाणि तु ।
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः १५५ [र]

दिङ्मात्रं (ल) यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त दृष्टापि ।
 सरसनखक्षतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (व)

यथा ।

लैख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 दूतीसम्प्रेषणैर्नार्यां भावाभिव्यक्तिरिष्यते १५६ [श]

विद्योगे प्रियस्येति शेषः मलिना कृष्णा च भवतीत्यर्थः । तच्छीलं तस्य कान्तस्य चरित्रं प्रियञ्च बहु मन्यते । अल्पमूल्यानि प्राययते याचते, सुप्ता सती न परिवर्तते प्रियं विमुखीकृत्य पार्श्वपरिवर्तनं न करोतीत्यर्थः । अस्य सम्मुखीना सम्मुखवर्तिनी सती सास्त्रिकान् विकारान् सम्भवेदादीन् अधिगच्छति च प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः । अनुरक्ता अनुरागवती सती स्निग्धं सूनुतं सत्यमधुरं भाषते । एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवीदायाः चेष्टितानि कार्याणि, अधिका लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नायिकायाश्चेष्टितानीति शेषः, मध्या व्रीडा लज्जा यासु तादृशानि अल्पलज्जानीत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया इत्यर्थः, प्रगल्भायाः प्रौढायाः तथा वारयोषितः साधारण्या इत्यर्थः चेष्टितानि, संसमाना त्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति ।

(ल) दिङ्मात्रं किञ्चित् ।

(व) अन्तिकेति । हन्त हर्षे इयं कानिनी दृष्टापि मयेति शेषः अन्तिकगतं समीपवर्तिनमपि माम् अवलोकयतीव, तथा सरसेन आर्द्रेण मखक्षतेन क्लिष्टं भुजामूलं बाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत् ।

(श) लैख्येति । लैख्यस्य मणयव्यञ्जकपत्रस्य प्रस्थापनैः प्रेषणैः, स्निग्धैः

दूत्यश्च ।

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

वाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा

॥ १५० ॥ [ष]

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री ।
आदिशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी
यथा—

“खासान् सुचतौत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।

“पन्थिअ ! पिआसिओ विअ लछीअसि जासि ता किमसत्तो ।

ए मणं वि वारओ इधअत्थि घरे घणरसं पिअंताणं” ॥ (स)

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

सखेहेः वीचितैः अवलोकितैः, मृदुभाषितैः तथा दूतीसम्प्लेषैः नाय्याः कामिन्याः
भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इष्यते ।

(ष) दूत्य इति । सखी सहचरी, नटी नर्तकी, दासी किरारी, धात्रेयी
घात्रीकन्या, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, वाला अप्रीटा कन्या, प्रव्रजिता मन्था-
सिनी, अन्यत् स्यदन् एताः दूत्यः भवन्तीति शेषः ।

(स) पन्थिअ इति । पान्थ ! पिपासित इव सत्यमे यासि तत् किम-
न्यत्र । न मनागपि वारक इहासि घनरसं पिबतान् । इति संस्कृतम् ।
इ पाथ । पथिक ! पिपासितः तृष्णार्त इव सत्यमे दृश्यसे, तत् तद्यत्
किं कथम् अन्यत्र यासि गच्छसि, इह अद्यन् म्याने घनरसं मीघपदः क्लृ-
मित्यर्थः शृङ्गाररसमिति ध्वनिः पिबता जनानां मनाक् पस्तमपि न वारकः
निषेधा अस्ति ।

(इ) कलेति । कलाः नृत्यगीतादिज्ञाः, कौशलं दक्षता, उत्साहः

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः १५८ [ह]

एता दूत्यः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः १५९ [ञ]

यथा रामस्य रावणः । अथोद्दीपनविभावाः ।

ते च ।

उद्दीपनविभावास्तै रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १६० [क]
आलम्बनस्य चेष्टायां देशकालादयस्तथा ॥ १६१ ॥

चेष्टाया इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्गारादयः । तत्र
षन्द्रो यथा मम ।

“करमुदयमहीधरस्तनाग्रै
गलिततमःपटलांशुके निविश्य ।

स्वैयान् यवः, भक्तिः प्रभावनुरागः, चित्तज्ञता मनोविज्ञानं, सृतिः कर्तव्याधे-
षरणं, माधुर्यं मनोहरत्वं, नर्मविज्ञानं परिहंसाभिज्ञता, तथा वाग्मिता
मधुरभाषित्वमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य दूत्याश्च गुणाः ।

(च) धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः साधापरे इति पूर्वोक्तः पापकारी
पापाशयः व्यसनी मृगयाद्यष्टादशदोषाविष्टः । यदुक्तं, मृगयाचो दिवास्वप्नः
परीवादः स्त्रियो मदः । तीर्थत्रिकं वृषाद्या च कामजी दशकी गणः ।
प्रेयुष्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यासूयायद्रूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि
गणोऽष्टकः । कामजेषु प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युन्वतेऽर्थधर्माभ्यां
क्रोधजेष्वत्मनैव तु इति अनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः ।

(क) उद्दीपनेति । ये रसम् उद्दीपयन्ति उद्दिक्त्वं कुर्वन्ति ते उद्दीपन-
विभावाः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ख) करमिति । अयं सुधांशुः चन्द्रः गलितं तमसां तिमिराणां पटलनेत्र

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो सुखं सुधांशुः” ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने
वक्ष्यते ।

अथानुभावाः ।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैः

वहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्य्यरूपः सो-

ऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ १६२ ॥ [ग]

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन्
कार्य्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनः अनुभावः । कः पुनः
असौ इत्याह ।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि १६३

अंगकं वसनं यष्मात्, तादृशी उदयमङ्गीधर एव सतः यस्य अये उपरोत्पदः
कारं किरणं इत्यत्र निवेश्य अपयित्वा अमरेशदिशः पूर्वदिशः अदनाया इति
धनिः- विकसितं कुमुदनेव ईक्ष्यं नयनं यस्य तादृशं सुखत् सुखं इत्यत्र
विचुम्बति । पुष्पितायाश्चाम्, अयुजि न युमरेष्ठतो यकारो युजि तु नली
अरयाश्च पुष्पितायेति तल्लघणात् ।

(ग) उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः मिलैः मिलैः कारणैः उद्बुद्धम् उल्लासितं
भावं वहिः प्रकाशयन् लोके लोकहृद्यवस्थायां यः कार्य्यरूपः सः काव्यनाट्ययोः
अनुभावः ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्य
अनुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

त्रिकाराः सत्त्वसम्भूताः

सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १६४ ॥ [घ]

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चन आन्तरो
धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः १६५ [च]

गोवलीवर्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोसाञ्चः

स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय

इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १६६ ॥

तत्र ।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो अयहर्षामयादिभिः ।

(घ) विकारा इति । सत्त्वं रजस्तसोगुणवर्जितमनोधर्मविशेषः तस्मात्
सम्भूताः सत्त्वत्पन्नाः विकाराः प्रकृतेरन्यथास्वरूपा घर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः
परिकीर्तिताः उक्ताः ।

(ङ) स्वात्मविश्रामेति । स्वस्य आत्मनि स्वरूपे विश्रानो यस्य सः
स्वात्मविश्रामः रस इत्यर्थः तस्य प्रकाशकारी अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आन्तरः
मानसः घर्मः गुणः ।

(च) सत्त्विति । सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः
अनुभावात् भिन्नाः पृथगपीत्यर्थः गोवलीवर्दन्यायेन यथा गामानयेत्युक्ते वलीवर्दस्य
च गोत्वात् तदानयने निष्पन्नेऽपि वलीवर्दस्य इत्यर्थः तथा अनुभावरूपत्वेऽपि सात्त्विकः
कानां विशेषेण यद्व्यभिचिन्ति भावः ।

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।

मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वय्यं गद्गदं विदुः ॥

रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।

विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥

अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।

प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः १६७ [क]

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरसुकुलिते हन्त नयने

उदञ्चद्रोमाच्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

(क) कृष्णादीन् व्याकरोति कृष्ण इति । भयेन हर्षेण आमयः व्याधिः
इत्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीघातः निश्चयीभाव इत्यर्थः । रतिः सुरतक्रिया
घर्मो निदाघः श्रमः शारीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः वपुः शरीरात्
जलोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः । हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्या-
दिभ्यः कारणैः रोमेषां विक्रिया विकारः रोमाञ्चः । मदः सुरासेवमं सम्पदः
सम्यक् आनन्दः पीडा रोगः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अस्पृष्टभाषणं
वैस्वय्यं स्वरमङ्गं विदुः । रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः
कारणैः गात्रस्य कम्पः वेपथुः । विषादः विषयता मदः मद्यपानजो विकारः
रोषः क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वम् अन्यवर्णप्राप्तिः विवर्णता । श्लोषः
कोपः दुःखं मनसः शोभः प्रहर्षः प्रहृष्टानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि
जलम् अश्रु । सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शारीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः
अपगतः प्रलयः ।

(ङ) तन्विति । नायकस्य नायिकास्यगंजनितस्य मास्त्रिकभावस्य दर्शन-
मिदम् । अस्याः कान्तायाः तदुत्सर्गात् शरीरस्यमांत् रंताः मयने नेत्रे दर-
सुकुलिते हर्षत् सुकुलभावं प्राप्नुत इत्यर्थः । अखिलं समग्रम् अङ्गम् उदञ्चतः
उदञ्चतः रोमाञ्चाः यस्मात् तदाभूतं सत् लङ्गतां व्रजति गच्छति । कपोली

कपोली घर्माद्रौ ध्रुवसुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं सृशति भ्रुवमिति ब्रह्म परमम्" । (ज)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिमुख्येन

चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्न-

स्वयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १६८ ॥ [झ]

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-
तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।
के ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्रमोहो विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्वाभरणमलसतामर्षनिद्रावहित्याः ।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता

व्याधिसत्वासलज्जा

अख्देशौ घर्माद्रौ खेदाक्तौ भवतः । किं बहुना उपरताः अशेषाः समग्राः
विषयाः बाह्यव्यापाराः यस्य तादृशं मनः भ्रुवमिति सङ्घा सान्द्रानन्दं घना-
नन्दस्वरूपं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं सृशति अनुभवतीत्यर्थः । सर्वत्र मनेति
अध्याहार्यम् । शिखरिणीवृत्तं, रसेरुद्वैच्छिन्ना यमनसभवा मः शिखरिणीति
तल्लक्षणात् ।

(झ) विशेषादिति । विशेषात् उत्कर्षभावात् आभिमुख्येन आनु-
कूल्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्नः कदाचित् उद्विक्ताः
निर्मग्नः कदाचित् तिरोहिताः ये घर्माः ते व्यभिचारिणः तद्भिदाः तेषां भेदाः
त्रयस्त्रिंशत् ।

दृषांसूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥ १६६ ॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीष्यदिनिर्वेदः स्वावमानना । [ज]

दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

“मृतकुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तशङ्कोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया” ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीडिताङ्गता ।

उत्पातजे स्वस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्व्याद्याकुलतानिलात् ॥

द्रष्टादृषाः शुचोऽनिष्टात्

ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ [ठ]

(ज) निर्वेदनाह तत्त्विति । तत्त्वज्ञानात् पारदः प्रुष्टांदिश्च कारणात्
स्वांषन् स्वमानना स्वज्ञानं निर्वेदः ।

(ट) उदाहरति सर्दिति । मृतकुम्भस्य मृत्तिकाकलसस्य बालुकारन्ध्रं
तस्य पिधानम् बाष्पादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अयं दक्षिणावर्त्तशङ्कः
चूर्णीकृतः तथासंसारसुखार्थिना परमासंसाधनसमयंतया बलुपादियः अयं दैहः
सरथा कर्जरीकृत इति भावः ।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति । सम्भ्रमः आवेगः तत्र आवेगे वर्षजे
उपिजाते पीडिताङ्गता उद्विष्टताङ्गत्वं भवति । उत्पातजे उत्पातात् माते सति
अङ्गे शरीरे घसता मैपित्य भवति । अपिजे सति धूनादिभिः बाहुमता

तत्र शत्रुजो यथा ।

“अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेत्य भरताग्रजो यतः ।
चत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्” ॥ (ड)

एवमन्यत् ऊह्यम् । अथ दैन्यम् ।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्य दैन्यं मलिनतादिकृत् १७२ [ठ]

यथा ।

“वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्यूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नी ।
यद्वात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रुश्चिरं रोदिति” ॥ (ण)

भवति । राजविद्रवजादौः राजोपद्रवादिजातात् आवेगादिति शेषः शस्त्र-
नागादियोजनं संशामप्रवर्त्तनमिति यावन्न भवति । गजादौ आवेगे नतीति-
भावः क्षम्यकम्पादिर्नायते इति शेषः । अनिलात् वायोरावेमे सति पांशुभिः
आकुलता भवति । दृष्टात् आवेगे सति हर्षाः, अनिष्टात् अहितात् आवेगे
जाते गुचः शोकाः भवन्ति । अन्ये आवेगाः यथायथं ज्ञेयाः वेदितव्याः ।

(ड) दिङ्मावसुदाहरति अर्घ्यमिति । सः भार्गवः अर्घ्यम् अर्घ्यं गृहा-
त्येति शेषः इति वादिनं नृपं दशरथम् अनवेत्य अगणयित्वेत्यर्थः यतः यस्मिन्
प्रदेशे भरताग्रजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे चक्षुषु कोप एव दहनः
अग्निः तस्य अर्चिषं शिखास्वरूपाम् उदग्रतारकां तीक्ष्णतारां दृशं चक्षुषं सन्दधे
संछितवान् । उपजातिवृत्तम् ।

(ठ) दैन्यमाह दौर्गत्याद्यैरिति । दौर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः हेतुभिः
मलिनतादिकृत् अनौजस्यम् अनौजः बलं तेजो वा तच्छून्यत्वं दैन्यम् ।

(ण) उदाहरति वृद्ध इति । एष वृद्धः अन्धः पतिः मञ्चकगतः
पर्यङ्कशायी शय्यास्य इत्यर्थः, गृहं स्यूणाः क्षम्यदारुणि एव अवशेषाः यस्य
तादृशं, कालः समयः अभ्यर्णजलागमः सन्निहितहृष्टिः, वत्सस्य विदेशगतस्य
पुत्रस्येत्यर्थः कुशलिनी कल्याणी वार्त्तापि नी प्राप्तेति शेषः, यद्वात् सञ्चित-

अथ अमः ।

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिक्लृप्सः १७३ [त]

यथा ।

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्धौ
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्” ॥ (थ)

अथ मदः ।

सम्भोहानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ।

असुना चोत्तमः शैले मध्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १७४ ॥ [द]

यथा ।

“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

तैलविन्दुघटिका भया इति हेतोः पर्याकुला शत्रूः गर्भभरादृष्टां पूर्णगर्भाभिति
यावत् निजघ्नुं दृष्टा पिरं रोदिति । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) अननाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः सुरताध्वशनादिभिर्हेतुभिः
श्वासस्य निद्रादेश्च कारकः खेदः अवसाटः अमः ।

(थ) उदाहरति सद्य इति । शिरीषमृद्धौ शिरीषकुसुमसुकुमारो सीता
पुरीपरिसरे अयोध्यां परित इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
सद्यः तत्क्षणं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असक्तत् पुनः पुनः ब्रुवाणा मती रामा-
श्रुणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वादिस्वरूपं कृतवती । सीतया च
रामस्य वनगमनारम्भवर्णननिन्दम् । वसन्तकृतकं वृत्तम् ।

(द) मदनाह सम्भोहेति । मद्यस्य उपयोगः पामं तथ्यात् कामः
सम्भोहानन्दयोः सम्भेदः सम्भेसमं मदः । असुना मदेन उत्तमः साधुर्भोली
जनः शैले । मध्यः मध्यविधौ लोकः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः
दोषस्वभावो जनः परुषं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवहते परिहासः” ॥ (घ)

अप्रतिपत्तिर्जडता स्याद्विष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र १७५ [न]

यथा मम कुवलयाम्बुचरिते प्राक्तनकाव्ये ।

एवरिन्नं तं जुञ्जुञ्जलं अस्मिन्निहिदसजलमंधरद्विष्टम् ।

आलेख्यार्पितमिव चणमात्रं तत्र संस्थितं सुक्तसङ्गम्” ॥ (प)

अथ उग्रता ।

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥१७६॥ [फ]

यथा ।

“प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः

(घ) उदाहरति प्रातिभमिति । विस्मरकेण विवारमधुपानेन प्रातिभं प्रागल्भ्यं गतानां सुभ्रुवां रमणीनां वक्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः मनोहरः, गूढेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सहासः हासपूर्णः परिहासः प्रवहते । उपजातिवृत्तम् ।

(न) जडतामाह अप्रतिपत्तिरिति । 'इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शन-श्रुतिभिः अप्रतिपत्तिः कर्तव्यविमूढता जडता स्यात्, अत्र जडतायाम् अनिमिषेण निनिमिषेण नयनेन निरीक्षणं तूष्णीभावः मौनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) उदाहरति एवरिन्न इति । केवलं तद् युवयुगलमन्योन्यनिहित-सजलमन्धरद्विष्टम् । आलेख्यार्पितमिव चणमात्रं तत्र संस्थितं सुक्तसङ्गमिति संस्कृतम् । तत् युवयुगलम् अन्योन्यनिहितं निहिता अर्पिता सजला अशुपूर्णा मन्धरा जडा द्विष्टः येन तादृशम् अतएव आलेख्यार्पितमिव सुक्तसङ्गम् आसङ्ग-रहितं सत् तत्र चणमात्रं संस्थितम् ।

(फ) उग्रतामाह शौर्येति । शौर्यं बलशालित्वम् अपराधः अन्यकृत-मिभवं एवमादिभ्यः भवतीति तद्योक्तं चण्डत्वं प्रचण्डत्वं तीक्ष्णत्वमित्यर्थः उग्रता स्यात्, तत्र उग्रतायां खेदः शिरःकम्पः तर्जना ताडनादयश्च भवन्ति ।

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्बति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपतः ।

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ (व)

अथ मोहः ।

मोहो विचिन्ता भीतिदुःखावेनादुचिन्तनैः ।

घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिक्वात् ॥१७७॥ [भ]

यथा ।

“तीव्राभिपङ्गप्रभवेण हृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातमहं व्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव” ॥ (म)

अथ विवोधः ।

निद्रापगमहेतुभ्यो विवोधश्चेतनागमः ।

(व) उदाहरति प्रणयीति । प्रणयिनी या सखी सहचरी तस्याः सखीलः सविलासः यः परिहासः तस्य रसेन आवेशेन अधिनतानि प्राप्ताभि-
तैः ललितैः सुन्दरैः शिरीषपुष्पैः यानि हनन्ति प्रहाराः तैः यत् वपुः ताम्बति
क्लिश्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् अस्मिन् उपक्षिपतः आश्रयतः तत्र
शिरसि एषः अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु । नदंटकं वृत्तं, यदि भवती
नजी भजजलाः गुरुनदंटकामिति तल्लक्षणात् ।

(भ) मोहनाह मोह इति । भीतिः भयं दुःखावेगः दुःखापातः तयोः
अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं भ्रमणम् अदर्शनम् इत्यादिक्वात् इत्यादि-
हेतुभूता या विचिन्ता विचेतनत्वं मोहः ।

(म) उदाहरति तीव्रेति । रतिः कान्तपत्नी तीव्रः तीव्रः दुःख इति
यावत् यः अभिपङ्गः पराभवः, अभिपङ्गः पराभवे इत्यमरः । तत्प्रभवेण
इन्द्रियाणां हृत्तिं संस्तम्भयता निरस्तता मोहेन अज्ञातं भ्रमः अज्ञानं दिव्योक्तः यथा
तथाभूता सती मुहूर्त्तं कृतोपकारा प्राप्तीपकारा यन्मह । उपजाति उपमम् ।

(य) विवोधनाह निद्रेति । निद्रायाः अपगमः नाशः तस्य हेतुभ्यः घूर्णना

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलीकृत् ॥१७८॥[य]

यथा ।

चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रवुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अश्लिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः" ॥ (र)

अथ स्वप्नः ।

स्वप्नो निद्रासुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः १७९ [ल]

यथा ।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्यूलास्तरुकिशलयेष्वशुलेशाः पतन्ति ॥ (व)

अङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलीकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तथोक्तः
चेतनायाः प्रागसः उपस्थितिः विबोधः ।

(र) उदाहरति चिरिति । प्रभातवर्णनमिदम् । तरुण्यः युवत्यः चिर-
रतिः बहुक्षणकृतः सुरतप्रसङ्गः तथा यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतोः प्राप्तं
निद्रासुखं यैः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पति-
प्रसोधात् प्राक् इत्यर्थः प्रवुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्रा-
भङ्गभयादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अश्लिथिलः गाढः यः भुज-
चक्रेण परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विस्मरणं न कुर्वते ।
मालिनीवृत्तम् ।

(ल) स्वप्नमाह स्वप्न इति । निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः सः
स्वप्नः तत्र कोपः आवेगः भयं ग्लानिः सुखं दुःखञ्च भवति ।

(व) उदाहरति मामिति । मया कथमपि अतिक्रम्येण स्वप्नलब्धायास्ते

अथ अपस्मारः ।

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ [श]

यथा ।

“आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्ललङ्गाकारहृत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के” (प)

अथ गर्वः ।

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८१॥ [स]

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ? ।

तत्र निर्दयाद्येपहेतोः गाढास्त्रिहनाशंश्च आकाशप्रणिहितभुजं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां वनदेवतानां सुक्तावत् स्थूलाः अशुविन्दवः तरुकिशलयेषु बहुशः पुनः पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः । साखिनीवृत्तम् ।

(श) अपस्मारमाह मन इति । ग्रहादीनाम् आवेशनादिना आकनयादिना जनितः मनसः क्षिप्तस्य क्षेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः प्रकृतः स्वेदः फेनलालादीनामुद्गमय भवति ।

(प) उदाहरति आश्लिष्टेति । अशु कृत्स्नः, आश्लिष्टा आश्लिष्टिता भूमियेन तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उधैः रसितारं शब्दं कुर्वन्तं, लघुन्तः आस्फोटयन्तः भुजाकाराः इत्यनुदृश्याः हृत्तः मद्भाक्तः तरङ्गाः यस्य तादृशं, फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम्, आपगानां मदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अपस्माररोगयुक्तम् आशशङ्के तर्कितवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावेण श्रिया विद्यया तदा मत्कुलतादिभिर्य ज्ञातः मदः अहङ्कारः गर्वः, तत्र अवज्ञा लोकात् प्रति हियत्तदुद्धिः सद्विषासं उभादि अहङ्कारं, शरीरप्रदग्मं, तथा अविनयादिः अश्लिष्टव्यवहारादिर्भवति ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ?” ॥ (ह)

अथ मरणम् ।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ [च]

यथा ।

“राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा” ॥ (क)

अथ आलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैः

जाडं जृम्भासितादिकृत् ॥ १८३ ॥ [ख]

यथा ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।

जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा” ॥ (ग)

(ह) उदाहरति धृतायुष इति । अत्रत्याम् उक्तिरियम् । यावदहं धृतायुषः अस्त्रधारो भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुषैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्येषामस्त्रधारणमिति भावः । मम अस्त्रेण यत् कार्यं न सिद्धं न निश्चयं तत् कार्यं केन साध्यताम् ? वद ।

(च) मरणमाह शराद्यैरिति । शराद्यैः अस्त्रप्रहाराद्यैः जीवस्य जीवनस्य त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति ।

(क) उदाहरति रामेति । निशाचरी ताडका दुःसहेन सीटुमशक्तेन, राम एव मन्मथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताडिता पाडिता अतएव गन्धवता रुधिरैण चन्दनेनेव उक्षिता सिक्ता सती जीवितेशस्य यमस्य कान्तस्य च वसतिम् आलयं जगाम । यथा कामशरार्त्ता कामिनी चन्दनलिप्ताङ्गी सती कान्तामारं प्रवति तद्वदिति ध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ख) आलस्यमाह आलस्यमिति । श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य लाघवं घषनाघनत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र जृम्भा उपवेशनादिकं भवति ।

अथ असर्पः ।

निन्दाक्षेपापमानादेरसर्पोऽभिनिविष्टता ।

नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥१८४॥ [घ]

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं द्रुपयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्” ॥ (ङ)

अथ निद्रा ।

चेतःसम्मीलनं निद्रा अमक्तममदादिजम् ।

जृम्भाक्षिमौलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् १८५ [च]

(ग) उदाहरति नेति । साक्षात् कामिनो गर्भभरेण अस्वप्ना मन्वरा सती अङ्गं तथा पूर्ववदित्यर्थः न भूषयति नाखरुति तथा उखी न आभापते नाखपति, केवलम् आसीना उपविष्टा सती सुप्तः पुनः पुनः जृम्भते आखस्यं त्यजतीत्यर्थः ।

(घ) असर्पमाह निन्देति । निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अवमानः अवज्ञा इत्यादिहेतोः अभिनिविष्टता वैरनिर्यातनाभिनिवेशः असर्पः, तत्र नेत्ररागः अघुषो रक्तत्वं, शिरःकम्पः, भ्रूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति ।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति । पूज्यानां वः युष्माकं व्यतिक्रमात् आशामङ्गात् प्रायश्चित्तं पापशोधनानुकूलं कर्म चरिष्यामि, येन पूज्यपूजाभक्ति-क्रमजं पापं नश्येदिति भावः, तु किन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव महाव्रतं न द्रुपयिष्यामि । भवद्भिः पूज्यैः शस्त्रग्रहणं नम निषिध्यते, एतन्तु भवतां तदाश्व-मगणयित्वैव पश्चात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अघुना तु शस्त्रग्रहणेन अघुन् आत-यिष्यामीति परशुरामोक्तिः ।

(च) निद्रामाह चेत इति । अनेन कर्मेण हान्या मदादिना च अनितं चेतसः चित्तस्य सम्मीलनं सुकुलीभाय इत्यर्थः निद्रा, तत्र जृम्भा, अक्षिमौलनम्, उच्छ्वासः, तथा गात्रभङ्गादिषु भवति ।

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्यराक्षरम् ।

निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥ (छ)

अथ अवहित्या ।

भयगौरवलज्जादे-

र्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसक्त्य-

न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥ १८६ ॥ [ज]

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥ (झ)

अथ श्रौत्सुक्यम् ।

दृष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

(छ) उदाहरति सार्थेति । सखायं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः । सा मत्कान्ता निद्रया अर्द्धमीलिते अचिणी यस्याः तथाभूता अतएव सार्थकानि अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्यराणि अक्षराणि यस्मिन् तत् यथा तथा ब्रुवती मे मम हृदि लिखितेव चित्रितेव अस्ति ।

(न) अवहित्यामाह भवेति । भयात् गौरवात् लज्जादेश्च हेतोः र्षादीनाम् आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अवहित्या, तत्र व्यापारान्तरे कार्यान्तरे सक्तिः आसङ्गः अन्यथा अवभाषणम् अन्यथा विलोकनादिकञ्च भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमाद्रेः पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी अवनतवदना सती लीलाकमलपत्राणि क्रीडापत्रपत्राणि गणयामास ।

(ज) श्रौत्सुक्यमाह दृष्टेति । दृष्टस्य प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतोः

चित्ततापत्वरस्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् १८७ [ज]

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसौतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥ (ट)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत्
रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन
गतार्थं (ठ) मन्तव्यम् ।

अथ उन्मादः ।

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ [ड]

यथा ।

“भ्रातर्द्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

कालक्षेपस्य कालविलम्बस्य अस्मद्विद्युता श्रीतुम्बरं, तत्र चित्तस्य ममसः तापः
त्परा स्वेदः दीर्घनिःश्वासादिकं भवति ।

(ट) उदाहरति य. इति । व्याख्यातं काव्यनिष्पन्नप्रस्तावे । १२ उदा-
याम् द्रष्टव्यम् ।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनं स्वदनमेव धर्मः तदयोगित्वात्
तदुभयत्वात् व्यभिचारिभावस्य श्रीतुम्बरस्य गताये कृतार्थम् ।

(ड) उन्मादमाह चित्तेति । कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य
सम्मोहः उन्मादः, तत्र अस्थाने हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रत्यासः इत्यादिकं
भवति ।

(ङ) उदाहरति भातरिति । हे भातः द्विरेफ ! ममर ! समन्तात्

भाङ्गारमनुभूय सानन्दम् ।

“ब्रूषे किमोमिति ? सखे ! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति च कौटुम्भीयम्” ? ॥ (ठ)

अथ शङ्का ।

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।

वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपाश्वालोकास्यशोषकृत् १८६ [ण]

यथा मम ।

“प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।
धत्ते लाक्षामसक्तादधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती” ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नमनादिकृत् ।

चतुर्दिक्षु समता भवता मम प्राणाधिका प्रियतमा किं वीक्षिता दृष्टा ? हे सखे !
ओम् इति किं ब्रूषे ? तत् तर्हि आशु शीघ्रं मे मह्यं कथय ब्रूहि इयं किं किं
व्यवस्यति करोति कुतः कुत्र अस्ति कौटुम्भीयं च वर्तते इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ण) शङ्कामाह परीति । परस्य क्रौर्यं क्रूरता तथा आत्मनः दोषः
तदेवमादिभिः अनर्थस्य तर्कणं शङ्का, तत्र वैवर्ण्यं कम्पः वैस्वर्यं स्वरभङ्गः पाश्वा-
लोकः पाश्चावलीकनम् आस्यस्य मुखस्य शोषश्च भवति ।

(त) उदाहरति प्राणेशेनेति । इयं क्षामाङ्गी कृशाङ्गी क्षपान्ते रात्राव-
साने प्राणेशेन कान्तेन प्रहितनखरेषु दत्तनखविलेखनेषु अङ्गकेषु जातातङ्का सती
चिरं चन्दनालेपनानि, रचयति, दत्तदन्तावघाते अधरे अभितः सर्वतः चक्षुषी
विक्षिपन्ती सती असकृत् पुनः पुनः लाक्षां धत्ते अर्पयति । मन्दाक्रान्तावर्त्तः
मन्दाक्रान्ताम्बुधि, रसनगैर्मां भनौ ती गयुम्मम् इति तल्लक्षणात् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥ १६० ॥ [घ]

यथा मम ।

“मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिजृम्भिततारकम् ।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्” ॥ (द)

अथ मतिः ।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-

रर्थनिर्द्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसन्तोषौ

बहुमानश्च तद्गवाः ॥ १६१ ॥ [ध]

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलापि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥ (न)

(घ) स्मृतिमाह सदृशेति । सदृशज्ञानेन चिन्तामिश्र पूर्वानुभूतस्य विष-
यस्य वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भ्रुवोः समुन्नमनादिकं भवति ।

(द) उदाहरति मयीति । प्रीयितस्य नायकस्य सखायं प्रवृत्तिः । मयि
सकपटं क्वापि कुवापि कामिनीजने इति भावः किञ्चित् इदं प्रणीतविलोचने
निश्चितनयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते मति तिर्यक् बिजृम्भिता तारका
यस्य तादृशं तथा पितं उदासं यथा तथा उपमताम् उपस्थितां मूर्खी दृष्ट्वा
सलज्जम् अवाञ्छितम् अवमसितं कुवलयदृशः नीलोत्पलात्प्राः स्मेरं तद् ज्ञानं
स्मरामि ।

(ध) मतिमाह नीतीति । नीतिमार्गः नीतिज्ञानं तस्य सदृश्यादेः
अनुसरणादेः ऐतोः अर्थानां कार्याणां निर्द्धारणं निर्णयः मतिः, तत्र स्मेरता धृतिः
सन्तोषः बहुमानश्च भवति ।

(न) उदाहरति असंशयमिति । इयं प्रकृत्या असंशयं निर्दिष्टं स्वल्प

अथ व्याधिः ।

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैः

भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ॥ १६२ ॥ [प]

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्वमयत्वे उत्कम्प-
नादयः । स्पष्टमुदारणम् ।

अथ वासः ।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १६३ (फ)

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविघटितोरवः

सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्” ॥ (व)

अत्रियजातेः परिग्रहे चमा योग्या, यत् यस्मात् आर्यं साधु मे मन मनः अस्मान्
अभिलाषि समुत्सुकं, हि यतः सन्दिग्धेषु सन्दिग्धेषु वस्तुषु सतां साधूनाम्
अन्तःकरणप्रवृत्तयः आन्तराणि तत्त्वानि प्रमाणं साधु मनसा यत् कास्वते तदवश्य-
मेव कामयितव्यं नात्र वैफल्यसम्भव इति भावः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकीर्णैरित्यर्थः
ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमीच्छा भूपतनेच्छा उत्कम्पनादिकृत् भवति ।

(फ) वासमाह निर्घातेति । निर्घातः, यदन्तरीचे बलवान् मारुतो
मारुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्येवंरूपः सुदारुणः
शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः वासः
भयं भवति ।

(व) उदाहरति परिस्फुरदिति । जलक्रीडावर्णननिदम् । सुराङ्गनाः
असरसः परिस्फुरद्भिः परितः सञ्चरद्भिः मीनैः मत्स्यैः विघटिताः ऊरवः यासां
ताः अतएव वासेन विघोषायस्रताः दृष्टयः यासां तथाभूताः तथा कम्पिताः

अथ व्रीडा ।

धाष्ट्याभावो व्रीडा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१६४॥ [भ]

यथा ।

“मयि सकपटमित्यादि” ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगद्गदादिक्ररः ॥१६५॥ [म]

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता सुखं

निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रवभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयसूर्च्छिता यथा” ॥ (य)

पाणिपल्लवाः यासां तद्योक्ताः सत्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्विलासिनानित्यविश-
व्दायैः । विलोकनीयतां दर्शनीयताम् पाद्ययुः प्रायुः । वंशस्यविलं हतम् ।

(भ) व्रीडानाह धाष्ट्याभाव इति । दुराचारात् दुर्जवदारात् वदनस्य
आनमनादिकारो धाष्ट्याभावः पट्टता अप्रागल्भ्यं कुण्ठितता इत्यर्थः
व्रीडा लज्जा ।

(म) हर्षमाह हर्ष इति । इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः अदातेः स्थाभात् अश्रु-
नेत्रवलं गद्गदमस्यटभापयं तत्करः मनसः दितस्य प्रसादः प्रसन्नता हर्षः ।

(य) उदाहरति समीक्ष्येति । दुर्गतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य निधिगम-
कालस्य यथा पिता विलीपः चिरात् पुत्रस्य सुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन अन्दी-
दयेन मूर्च्छितः हृदिद्वतः पयोधिः समुद्र इव मुदा हर्षेण आत्मनः स्वस्य शरीरे न
प्रवभूव अपरिमितहर्षेण आत्मनोऽदस्यर्थः । वंशस्यविलं हतम् ।

अथ असूया ।

असूयान्यगुणाद्धीना-

मौडित्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्दोषभ्रू विभेदा-

वञ्जाक्रोधे ज्जितादिक्लृत् ॥ १८६ ॥ [र]

यथा

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसहत न चेदिपतिः

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥ (ल)

अथ विषादः ।

उपायाभावजन्मा तु

विषादः सत्त्वसंचयः ।

(र) असूयानाह असूयेति । औडित्यात् उद्धतस्वभावत्वात् अन्येषां गुणस्य ऋद्धीनां सम्पत्ताम् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् उद्दोषः उत्कीर्तनं भूविभेदः भ्रूभङ्गः अवञ्जा क्रोधः इज्जितादिकञ्च क्रियते ।

(ल) उदाहरति अथेति । अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपतिः शिशुपालः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वर्द्धितमित्यर्थः मधुद्विषः कण्डूस्वमानं सम्मानं न असहत । हि तथाहि मानिनां मानवतां मनः परेषां उद्दो अम्युदये मत्सरि विदोषि भवति । उद्धताहत्तं, प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसज-गुरुकाण्डनन्तरम् । यद्यथ मनजलनाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयसुद-गतेति तल्लक्षणात् ।

(व) विषादमाह उपायेति । उपायानामभावात् जन्म यस्य तादृशः

निःश्वसोच्छ्वासहताप-
सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥ [व]

यथा मम ।

“एषा कुटिलघणेण
चिउर कडापेण तुह गिबहा वेणी ।
मह सहि ! दारइ दंसइ
आअसजट्टिब्ब कालउरइब्ब हिअअं” ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णसहता धृतिः ।
सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥ [ष]

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपौडनां निजजने बध्वा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसौरपि चिरादासुष्मिकीर्यातनाः ।

सखसंघयः उत्साहजासः विषादः, तत्र निःश्वसः उच्छ्वासः उन्मापः मुदाया-
न्वेषणादिकस भवति ।

(श) उदाहरति एषा इति । एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तत्र
निबहा वेणी । मम सहि ! दारयति दशत्यायस्यटिरिव काशीरगौव इद-
यम् ॥ इति संस्कृतम् । हे सहि ! एषा तव वेणी कुटिलघनेन कुडितनिविकेन
चिकुरकलापेन कुन्तलसन्नुटेन निबहा आयस्यटिरिव लोहदण्ड इव चसिगिद
वा मम हृदयं दारयति खण्डयति तथा काशीरगौव कण्डसर्पाव मम हृदयं
दशति ।

(ष) धृतिमाह ज्ञानेति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य ज्ञानस्य एषमादिभिः
हेतुभिः सम्पूर्णसहता पूर्वकान्तं धृतिः, तत्र सौहित्यं वृत्तिः, इषमादाहजासः,
सहासा प्रतिभा अर्तिश्च भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः” ॥ (स)

अथ चपलता ।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१६६॥ [ह]

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !

लीलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

सुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” ॥ (च)

(स) उदाहरति कृत्विति । दीनानां दरिद्राणां प्रजानानिति भावः
निपीडनाम् उत्पीडनमित्यर्थः कृत्वा निजजने बन्धुजने वचसा विग्रहं कृत्वा
बद्धा कृत्वित्यर्थः चिरात् बहुकालिकीरित्यर्थः गरीयसीः अतिसहतीः आसुषिकीः
पारलौकिकीः यातनाः नारकीया समीति भावः नैव आलोच्य अगणयित्वा
इत्यर्थः यस्याः तन्वाः कृते निमित्तं मया द्रव्यौघाः घनराशयः परिसञ्चिताः
संगृहीताः खलु साम्प्रतं सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एकाञ्जलि-
मितेन नीवारधान्येन अपि कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो आश्चर्यं पूर्वं संसारा-
र्थम् अज्ञानतः बहूनि पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवता सर्वे परित्यज्य
अरण्यवासिना उक्तनिदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) चपलतामाह मात्सर्येति । मात्सर्यात् द्वेषात् रागादेः अनुषागादेश्च
हेतोः अनवस्थितिः एकवानवस्थानं चापल्यं, तत्र भर्त्सनं, पारुष्यं, तथा स्वच्छन्द-
चारित्वं भवति ।

(च) उदाहरति अन्यास्त्विति । हे भृङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसहासु
सुश्लोकासु सुमनोलतासु कुसुमवल्लीषु लीलं चपलं मनः तावत् विनोदय
प्रीष्य । नवमालिकायाः सुग्धाम् अभिनवाम् अजातरजसम् अवद्वपरागाम्
अजातार्त्तवामिति ध्वनिः कलिकां कीरकं, कलिका कीरकः पुमानित्यमरः ।

अथ ग्लानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-

क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-

काश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ [क]

यथा ।

“किञ्चलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षामसस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्” ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः

शून्यताश्वासतापकृत् ॥ २०१ ॥ [ग]

अकाले असनये किं कथं व्यर्थं निरर्थकं कदर्थयसि केशयसि ? दमन-
तिष्ठकं वृत्तम् ।

(क) ग्लानिमाह रत्यायासेति । रत्यायासेन सुरतपरिग्रमेण मनस्तापेन
क्षुधा पिपासादिना च समुदमृता निष्प्राणता अमानर्थासिद्धयः ग्लानिः, तत्र,
कम्प काश्याम् अनुत्साहतादिकश्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किञ्चलयमिवेति । शरदिजः शरत्कालीनः घर्मः निशाघः
केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमोदरमिव हृदयमेव कुसुमं शोषयतीति तद्योगः
दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् वृत्तात् विप्रलूनं विद्धं मुग्धं नरं
किञ्चलयं पत्रमित्थं अस्याः सीतायाः परिपाण्डु परितः पाण्डुवर्णे क्षामं वृत्तं शरीरं
ग्लपयति ग्लानिं मयति ।

(ग) चिन्तामाह ध्यानमिति । हितस्य अनादिः अवाभात् शून्यताश्वास-
तापानां कारणं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम ।

“कमलेण विहसिएण
संजोएंती विरोहिणं ससिविम्बम् ।
करअलपल्लत्यमुही किं चिंतसि ?
सुमुहि ! अंतराहिअहिअत्रा” ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्
भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ [ङ]

यथा ।

“किं रुडं प्रिययेत्यादि” । “एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभि-
चारिभेदा इति यदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह (च) ।
रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥२०३॥[छ]

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधिनं
अशिविम्बम् । करतलपर्यस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितहृदया ॥
इति संस्कृतम् । हे सुमुखि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं यस्याः
तादृशी, तथा करतले वामे इति भावः पर्यस्तं स्थितं मुखं यस्यास्तथाभूता,
अतएव विकसितेन कमलेन पद्मेन विरोधिनं स्वभाववैरिणं अशिविम्बं संयोज-
यन्ती सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतलं कमलं मुखं अशिविम्बमित्यति-
अयोक्तिभेदेऽप्यभेदरूपात्पङ्क्तिर्बोद्धव्या ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहात् संशयात् हेतोः भ्रुवोः शिरसः
अङ्गुलीनाञ्च नर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं स्वप्रतिपादकत्वे सति इतरप्रतिपादको धर्मविशेषः ततश्च
त्रयस्त्रिंशद्भेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः स्युरिति भावः ।

(छ) रत्यादय इति । रत्यादयः रतिहासादयः अनियते अनिर्धारिते
रसे व्यभिचारिणः स्युः ।

तथाहि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव
स्थायिशब्दवाच्या । हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्यैव
व्यभिचारिलक्षणयोगात् । तदुक्तं “रसावस्थः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यते” । तत् कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चा-
रित्वमित्याह ।

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः २०४ [ज]

अथ स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा

यं तिरोधातुमक्षयाः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ

भावः स्थायीति सम्मतः ॥ २०५ ॥ [झ]

यदुक्तम् ।

“सूक्तसूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगासुकः

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति” ॥ (ज)

(ज) शृङ्गारेति । शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, शान्ते
जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं
समुन्नेयं बोद्धव्यम् ।

(झ) स्थायिभावमाह अथेति, अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः अविरोधिन्ः
विरुद्धाः विरोधिनी वा भावाः यं तिरोधातुम् आस्वादयितुम् अक्षयाः आस्वा-
दस्य रसस्य अङ्कुरः प्ररोहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सम्मतः ।

(ज) समिति । सूक्तसूत्रवृत्त्या तात्यान्तरस्यवन्नायेन अन्येषां भावानाम्

तद्भेदानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च

क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्य-

मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥

दृष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्णस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥

दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।

विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥

अनुगासुक्कः अनुगतः असौ स्थायी तैः भावैः न तिरोधीयते न चाच्छाद्यते परं
किन्तु पुष्यते पुष्टिं नोयते ।

(ट) रत्यादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे अर्थे
अस्तुनि, अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यन्तरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायितं
प्रेमरसाद्रंतमित्यर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रवृत्तीनां वैकृतात् विकृतिभावात्
चेतसः मनसः विकासः स्फुरणः हास इष्यते । इष्टस्य प्रियस्य नाशादिभिः
हेतुभिः चेतसः वैकृत्यं व्याकुलीभावः शोकः । प्रतिकूलेषु, विरुद्धेषु, तैक्ष्ण्यस्य
उपतायाः अवबोधः दास्यबुद्धिविशेष इत्यर्थः क्रोध इष्यते । कार्यारम्भेषु स्थेयान्
स्थिरतरः संरम्भः समावेशः उत्साहः । रौद्रशक्त्या तीव्रसामर्थ्येन जनितम्

विस्फारश्चेतसो यस्तु

स विस्मय उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थाया-

मात्मविश्रामजं सुखम् ॥ २०७ ॥ [ट]

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकर्मलके हासः । रामा-
यणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेषु
अन्तरा उत्पद्यमानैः तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः
प्रत्युत परिपुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः (ठ) ।

किञ्च ।

नानाभिनयसम्बन्धान्

भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः

स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥ २०८ ॥ [ड]

उत्पादितं चित्तञ्च वैकल्यदं व्याकूलतापादकं मनीषित्विज्ञेय इत्यर्थः भयम् ।
दीपेषणादिभिः दीपदर्शनादिभिः कारणैः विषयोद्भवा विषयेषु मनुष्येणा गृह्यं
कृत्वा जुगुप्सा । विविधेषु नानाविधेषु लोकसंज्ञातिवर्षिषु अलौकिकेषु पदार्थेषु
चेतसः चित्तस्य यस्तु विस्फारः विकासः स विस्मय उदाहृतः कथितः । निरी-
हावस्थायां निष्पृष्टशयान् आत्मनि परमतत्त्वे विश्रामजं विश्रामजनितं
सुखं मतः ।

(ट) एतेष्वन्तरेति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः अन्तरा मध्यतः अनु-
च्छिन्नाः उच्छेदं न प्रापिताः । उच्छेदयानां सामाजिकानाम् अदुमदे सिद्धाः ।

(ड) नानेति । नाना विविधानिरूप्यतः अभिनयसम्बन्धान् अभिनयसम्बन्धा-
निरूप्यतः रसान् यतः भावयन्ति व्यञ्जयन्ति तस्मात् अमी स्थायिसञ्चारिसात्त्विका
भावाः प्रोक्ताः कथिताः ।

यदुक्तं “सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्” । (ढ)

अथ रसस्य भेदानाह ।

शृङ्गारहास्यकृष्ण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ

रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०६॥ [ण]

तत्र शृङ्गारः ।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां वर्जयित्वात्र वेष्याञ्चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौग्रमरणालस्य-

जुगुप्साव्यभिचारिणः ।

(ढ) भावनाह सुखेति । सुखदुःखादिभिः भावैः धर्मविशेषैः तादृग्-
भावस्य भावनं भावः ।

(ण) शृङ्गारेति । स्पष्टम् ।

(त) शृङ्गारमाह तत्रेति । मन्मथस्य कामस्य उद्भेदः उद्रेकः शृङ्गं हि
तस्य चारः आगमः यस्मात् असौ शृङ्गारः ऋगतावित्यस्य घञ्प्रत्ययनिष्पन्नस्य
गङ्गानार्थत्वात् । उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः प्रायेण
वस्य वधीक्तः, प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियामित्यनरः । अत्र शृङ्गाररसे परोढां पर-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णीऽयं विष्णुदैवतः ॥ २१० ॥ [त]

यथा । “शून्यं वासुगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावो । शून्यं वासु-
गृहसुदोपनविभावः । सुम्बनमनुभावः । लज्जाहासो व्यभि-
चारिणी एतैरभिव्यक्तः सद्दयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते ।
तद्देवावाह ।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

इत्येष द्विविधो मतः ॥ २११ ॥

तत्र ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥ २१२ ॥ [थ]

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वाग-

मानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ २१३ ॥

कीयाम् अनुरागिणीं वेग्याद्य बलंयित्वा अन्याः नायिकाः आलम्बनं तदाप्य-
विभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणायाः दक्षिणानुकूलदृष्टमटाः नायिकाः स्युः ।
अन्तः अन्तं रोसम्बस्य भ्रमरस्य यतम् आदिपदेन कीकिलकृजनादयः गृह्यन्ते ।
उद्दोपनं तदाप्यविभावा इत्यर्थः मतं कथितम् । सुदोः विक्षेपः कटाद्यादिय
अनुभावः प्रकीर्तितः । उद्यतां मरणम् आलम्बं जुगुप्साद्य मृता अनो भावाः
व्यभिचारिणः स्युः । रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः । अयं रसः ग्लानयः,
विष्णुदैवता यस्य तथोक्तः ।

(थ) विप्रलम्भमाह एवेति । यत्र शृङ्गारे रतिः अनुरागः प्रकृष्टा इत्यर्थे
मता, तु किञ्च अभीष्टम् अभिव्यक्तं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति
एतौ विप्रलम्भः ।

तत्र ।

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरगः स उच्यते ॥ [द]

श्रवणान्तु भवेत् तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥

अभिलाषश्चिन्ता

स्मृतिगुणकथनोद्देशसम्प्रलापाश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधि-

जडतामृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥ [ध]

अभिलाषः स्मृहा चिन्ता प्राप्तुपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ [न]

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् [प]

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ ११४ ॥

(द) पूर्वरगमाह श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरूढरागयोः सञ्जातानुरागयोः स्वीपुंसयोः अप्राप्तौ चन्वीन्यनलाभे यः दशाविशेषः अवस्थाभेदः, सः पूर्वरग उच्यते ।

(ध) कामदशा आह अभिलाष इति । ल्यटम् ।

(न) उन्मादमाह उन्माद इति चेतनाचेतनेषु सक्रीवनिर्जीवेषु अपि अपरिच्छेदः अविवेकः उन्मादः ।

(प) प्रलापमाह अलक्ष्यवामिति । भ्रमम् अलक्ष्यं चेतसः भ्रमणात् अभीष्टं प्रति धावनात् या अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् दृश्यं सः प्रलापः स्यात् ।

शेषं स्पष्टम् । क्रमेण उदाहरणानि ।

“प्रेमाद्राः प्रणयसृग्ः परिचयाद्गुहादरागोदयाः

तास्ता सुग्धट्टगो निसर्गमधुराचेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्

आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः” ॥ (फ)

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररुद्धरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

“कथमीजे कुरङ्गाचीं साचाल्लक्ष्मीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम्” ॥ (व)

अत्र कस्यादित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररुद्धरागस्य

नायकस्य चिन्ता । इदं सम । “सयि सकपटम्” इत्यादौ

नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनम् ।

“श्वासान् सुञ्चति” इत्यादौ उद्वेगः ।

(फ) प्रेमाद्रां इति । सुग्धे सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः दृशौ यस्यास्यामृतायाः प्रेमाद्राः प्रेम्णा ज्ञान्तरक्षेत्रविशेषेण आद्राः सिकता इत्यर्थः, प्रणयसृग्ः प्रणयः सहावः तत्सृग्ः तत्पूर्णा इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् उदाहृतः उद्दिक्तः रागस्य अनुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृति-मनोशाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेक्षणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवेन्नु इत्यर्थः, आशंसा मनोरथः तथा परिकल्पितासु विरचितासु अपि यासु चेष्टासु क्षणात् क्षणनावेषेण मनोरथकल्पनामात्रेणैत्यर्थः बाह्यं वहिर्भयं यत् कल्पम् इन्द्रि-सञ्चुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधी अवरोधकः अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः ज्ञानन्देन सान्द्रः निविष्टः एव इत्यर्थः लयः विषय इत्यर्थः भवति अन्तःकरणमानन्दसहिते विलीनं भवतीति फलितार्थः । साक्षाद्-विक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) कथमिति । साक्षात् नृत्तिमतीतिव्यर्थः मनोभुवः कामस्य लक्ष्मीं कुरङ्गाचीं मृगमयनां कथं केन प्रकारेण इदं पश्यामि ? इति चिन्तया आशुषः कान्तः निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

“त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यकुध्यत ।
क नीलकण्ठ ! ब्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
असत्यकण्ठार्पितवाहुबन्धना” ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्द्विरेफ” इत्यादौ उन्मादः ।
पाण्डु चामं वदनं हृदयं सरसं तवालसच्च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं चत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः” ॥ (स)

अत्र व्याधिः ।

“भिसिणीअलसअणौए णिहिअ” सब्बं सुणिच्चलं अङ्गम् ।
दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं” ॥ (य)

अत्र जडता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।

(भ) त्रिभागेति । तृतीयो भागः त्रिभागः - संख्याशब्दस्य हतिविषये क्वचित् पुरणार्थत्वमिष्यते इति बोध्यम् । सः शेषो यासां तासु तृतीयभागाव-
शिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अध्याहार्यं यत् नेत्रे निमील्य
निद्रायित्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क ब्रजसि इति अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः
वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असत्ये कण्ठे अर्पितं वाहोर्वन्धनं यया तादृशी
अभवदिति शेषः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(स) पाण्डुति । हे सखि ! तव पाण्डु चामं कर्म वदनं सरसं प्रेमा-
वेशपूर्णं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिस्तुसुकमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृदया-
भ्यन्तरे नितान्तं गतं चत्रियरोगम् एतच्छरीराचिकित्सनीयं व्याधिम् आवे-
दयति प्रकटयति ।

(य) भिसिणीति । विसिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलनङ्गम् ।
दीर्घं निःश्वासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्याश्चि-
न्नाधिकाया अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कसपि प्रति उक्तिः । विसिनीदलशयनीये
पद्मपत्रशय्यायां निहितम् अर्पितं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं स्पन्दरहितं,
दीर्घः आयतः निःश्वासभरः निःश्वासातिशयः जीवतीति परं केवलं
साधयति व्यनक्ति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वस्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ॥ २१५ ॥

तत्र आद्यं यथा ।

“श्रेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्त्री

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभृता ।

आकर्ण्य सम्प्रति कृतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥ (२)

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलैः

मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्त्रानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरं केलीपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्वमी” ॥ (३)

(२) श्रेफालिकासिति । दृष्ट्या नायकं प्रति उत्सारिद्यम् । सा तन्त्री
स्रगाङ्गी तपस्विनी वराकी श्रेफालिकां विदलितां विकसिताम् अदमोश्च
कथञ्चिदपि कञ्चिदपि प्राणान् धारयितुं प्रभृता शला समर्था अमृदित्वाद्यैः
सम्प्रति चरणायुधानां कुङ्कुटानां कृतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि
न जानामि । रात्रेर्मध्यभागे श्रेफालिका विकसन्ति, तद्दर्शनेऽपि कान्तागमनं
प्रति आशासम्भवः, कुङ्कुटकृतद्रव्यस्य तु रात्रावसानसुषकत्वात् नैराश्यासिति
भावः । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(३) रोलम्बा इति । रोलम्बाः भमराः भङ्गारकोलाहलैः हरितः दिशः
पूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्त्रान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपैतु वदतु ।
केलीपिकाः क्रीडाद्यै पोषिताः क्रीडिताः चूतशिखरं पानतद्विशिष्टं श्यता
इति शेषः माद्यन्तः चुताङ्गुरत्वादेन उद्दहन्त इत्यर्थः पञ्चमं मन्त्रविद्येयं कथयन्तु
गायन्तु । अमी पञ्चमः लोहः तदत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं मीमां गच्छन्तु
गच्छन्तु । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

समैतौ । तृतीयं यथा ।

कादम्बर्यां सहाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः
कारुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित् तु “नयनप्रीतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषय-
निवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो सूच्छां मृतिरित्येताः स्मरदशा
दशैव स्युः” (व) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः

पुंसः पश्चात्तद्विहितैः ॥२१६॥ [श]

इङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः ।
आदौ पुरुषानुरागे सन्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति [ष]

यथा श्रीरामसीतयोः ।

(व) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षुरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्गः
आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवंरूपः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः नाग-
रणं, तनुता काश्यं, विषयनिवृत्तिः वाद्यवस्तुवैमुख्यं, त्रपानाशः निलम्बता ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

(श) आदाविति । आदौ परतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं
प्रति अनुरागः वाच्यः वर्णनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः श्लेष-
विशेषैः नेत्रविक्षेपादिभिः पुंसः नायकस्य रागः वाच्य इति शेषः ।

(ष) नीलीरागमाह नीलीति । यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते
नातिमात्रं वर्द्धते इत्यर्थः, न अपैति न नश्यति च, तत् नात्युद्दिक्तमविषयित-
मित्यर्थः नीलीरागम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते ॥ [स]

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥ [ह]

अथ मानः ।

मानः कोपः स तु द्वेषा

प्रणयेष्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्

प्रमोदे सुमहत्यपि ॥

प्रेम्णाः कुटिलगामित्वात् [ज]

कोपो यः कारणं विना ॥ २१८ ॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो
वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा ।

“अलीअपसुत्तअ ! विणिमीलिअच्छ ! देसु सुहअ ! मज्झं ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणपुलइअङ्ग ! ए उणो चिराइस्सं” ॥ (क)

(स) कुसुम्भरागमाह कुसुम्भरागमिति । यत् प्रेम अपैति नश्यति
शोभते च, तत् चद्रिकं चपलमित्यर्थः कुसुम्भरागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न अपैति न नश्यति अति-
शोभते च, तत् अविचलमत्युद्रिकमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् प्राहुः कथयन्ति ।

(ज) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकानतत्वादिभ्यः । तत्र नायकः
नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्वयं मानस्य सुन्दर इति भावः ।

(क) अलीअ इति । अलीकप्रसुत्तक ! विनिमीलित्वाच्च ! देसि सुहअ !
मज्झमरकायम् । गण्डपरिउम्बणपुलइअङ्ग ! न पुमदिरयिणामि इति
संस्कृतम् । नायिकानमने विसम्बनसहसामं कपटनिद्रितं नाटकं एति गति-
काया चक्रिरियम् । हे अलीकप्रसुत्तक ! कपटनिद्रित ! विद्रिष्ट्य निमी-
लिते अविषो येन तत्सन्दुडी । हे सुमम ! प्रियतम ! गण्डपरिउम्बण

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे ।
उभयोर्यथा ।

“पण्यकुविभ्राणं दोसंबि अलिअपसुत्ताणं माणइसाणम् ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिस्सकसाणं की मल्लः” ॥ (ख)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।

दृष्ट्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्रप्रायितभोगाङ्गगोत्रस्वलनसम्भवा २१६ [ग]

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृशोः दृशोः परागं

प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुवतेरभौक्षणमक्षणोः

द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे” ॥ (घ)

पुष्कितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधने । एतेन अलीकनिद्रिति
व्यव्यते । मल्लम् अवकाशं स्थानं देहि, पुनः इतः परं न चिरयिष्यामि न
विलम्बिष्ये । अत्र नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलीकस्वप्न-
वशात् कौटिल्यञ्च बोध्यम् ।

(ख) पण्य इति । प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्नानिनोः ।
निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः की मल्लः ॥ इति संस्कृतम् । प्रणयेन प्रेम्णा
कुपितयोः कोपं गतयोः अतएव अलीकप्रसुप्तयोः कपटनिद्रितयोः द्वयोः उभयोः
मानिनोः मानवतीः निश्चलं यथा तथा निरुद्धे निःश्वासे दत्तकर्णयोः स्थिरकर्णयो-
रित्यर्थः दम्पत्योरिति शेषः की मल्लः मानभङ्गसमर्थः ? न कीऽपीत्यर्थः ।

(ग) पत्युरिति । पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरनायिकासङ्गौ दृष्टे
श्रुते अथवा अनुमिते सति स्त्रीणाम् दृष्ट्यामानः भवेत्, तत्र तेषु विविधेषु मध्ये
इत्यर्थः अनुमितिः अनुमानं त्रिधा भवति, उत्स्रप्रायितं स्वप्ने तदुत्कीर्तनं,
भोगाङ्गः सम्भोगचिह्नं, तथा गोत्रस्वलनं नामन्यतिक्रमः एतन्नयस्य कारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रणयिनि कान्ते आननानिलेन मुखमारुतेन सुदृशः
चुनयनायाः दृशोश्चक्षुषीः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरस्यति

सम्भोगधिक्केनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गे गोपयस्यंशुकेन

स्यगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ?” ॥ (ड)

अनुनयपर्यन्तासहने (च) त्वस्य न विप्रलम्भभेदता किन्तु सम्भोगसञ्चारीर्थास्त्रभावत्वम् । यथा ।

“भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्क्रण्ठमुह्वीचते

रुदायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाच्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥ (छ)

सति तस्याः सुदृशः अद्वितयुवतेः विपक्षकामिन्याः सपद्म्या इति यावत् अयोर्दं
नेत्रयुगलसपि अभीष्टं तत्क्षणं रोपरजोभिः कोपपरानैः आपुपूरे आपुरितं,
कोपकलुपितमभूदिति भावः । पुष्पितायावतम् ।

(ड) नवेति । नवानि नखपदानि नखारुचिप्रानि यस्मिन् तादृशम्
शुद्धम् अंगुकेन वसनेन गोपयसि, दन्तदष्टम् ओष्ठं पुनः पाणिना करपद्मवेन
स्यगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिनम् अपरस्त्रीसङ्गशंसी अन्यकान्तासम्भोगसूचकः
विसर्पन् व्यापृवन् नवपरिमलगन्धः नूतनविमर्दजनितसौरभविशेषः, विमर्दोत्प
परिमल इत्यमरः । केन प्रकारेण वरीतुं गोपयितुं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः ।
साक्षिनीवृत्तम् ।

(च) अनुनयपर्यन्तानसहने प्रियवचनादिना मानभयतानुद्भवापारः अनु-
नयः तत्पर्यन्तस्य असहने सोद्वेगप्रकल्पे ।

(छ) भ्रूभेदे इति । तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं
निर्वाहः साभावसम्बन्धनित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? न केनापीत्यर्थः ।
तथाहि, भ्रूभेदे भ्रूभेदे रचिते हतेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्क्रण्ठं समुत्सृज्यं यदा
तदा उह्वीचते उधैः पर्यति । वाचि रचने रुदायामपि मीमीमादेऽपीत्यर्थः
इदं दग्धाननं सस्मितं संप्रदासमद्वितं जायते । चेतसि पिते कार्कश्यं वाचि

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतीत्तरं ताम्यतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ॥
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोः
भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः” ॥ (ज)

एवमन्यत्र ।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्भङ्गाय पतिः कुर्व्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतने नतिः ॥
सामादौ तु परिचीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

भस्मितेऽपि तनुः शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते रोमाञ्चिता भवति । मानाकरणे
तिरस्कुर्वतीं सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिवृत्य
शयितया वीतीत्तरं विगतोत्तरवचनं यथा तथा ताम्यतोः क्लिश्यतोः अन्योन्यस्य
परस्परस्य अनुनये अनुनयाभिलाषे इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं
संरक्षतोः मानभङ्गमनिष्करोरित्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तिर्यक्
नेत्रान्तचालनात् मिश्रीभवन्ति चक्षुषि यथोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
मानकलिः प्रणयकलहः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, रभसो
वेगहर्षयो रित्यसरः । व्यासक्तः दत्तः कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः तत्र तथाविधः सन्
भग्नः गतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ऋ) मानभङ्गनोपायानाह सामेति । पतिः तस्य मानस्य भङ्गाय
खण्डनाय सामादीनि षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वस्य निरासे इति भावः कुर्व्यात्
अवलम्बेत । तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवाक्यं साम, तस्याः सख्याः उपार्जनम्
आयत्तीकरणं भेदः, व्याजेन क्लेन भूषादेः अर्पणं दानं, पादयोः पतनं नतिः,
इत्यं सामादौ उपाये परिचीणे चयं प्राप्ते विफले इत्यर्थः अवधीरणं किमपि

रभसत्रासहर्षादिः कोपभ्रंशो रसान्तरम् २२० [भ]

यथा । “नो चाट्यवगो” इत्यादि । अत्र हि सामादयः
पञ्च सूचिताः । रसान्तरमूत्रम् । अथ प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेगीधरं शिरः ॥

निःश्वासोच्छ्वासकृदितभूमिपातादि जायते २२१ [ज]

किञ्च ।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता क्लेशतारुचिः ।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादसूर्च्छनाः ॥

मृतिश्चेति क्रामाञ्ज्ञेया दश स्मरदशा ब्रह्म ।

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा च्यात् । रभसात् वेगात् यः क्रामः भयं सहस्रीपदा
भौतिरित्यर्थः वा हर्षादिः तस्मात् कोपभ्रंशं मानसप्रणयनम् अथो रसः रसान्तरं
सहसा भावान्तरयोगात् पूर्वमावक्र कोपस्य विभ्रंसः स्यादित्यस्य रसान्तर-
संज्ञेति भावः ।

(भ) प्रवासमाह अथेत्यादि । कार्यात् अथोच्छ्वासात् श्वापात् अभि-
सम्पातात् सम्भ्रमात् उपद्रवादिभयादिभ्यः भिन्नदेशत्वं देशान्तरगतित्वं प्रवासः
यत्र इति अनुसञ्चनीयम् यत्र दण्डयोर्मिन्नदेशगतित्वा स्यात् स विप्रसृष्टः प्रवास
इत्यर्थः । तत्र प्रवासे अहस्य शरीरस्य धीकस्य क्लेशस्य मालिन्यं, शिरः एहवेगी-
धरं, निःश्वासः दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः ऊर्ध्वश्वासः, कृदितं, भूमिपातादिकञ्च
जायते, एतत् तु सर्वं प्रायेण मासिकया एव प्रायशस्य तु हृद्यःसञ्च-
मिति बोध्यम् ।

(ट) अहृष्यति । इह परासि एताः अहोहृष्यत्य इह अहृष्यत्यः क्रामात्
ज्ञेयाः । महानाम् आपत्तिः शक्तिः मासिकमित्यर्थः अहोहृष्यत् । अहृष्यत्

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाच्याभ्यन्तरतस्तथा २२२ [ट]

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली

प्रत्युषक्षणेदेशपाण्डु वदनं श्वासैकचिन्नोऽधरः ।

अम्भःशीकरपद्मिनीकिशलयैर्नोपैति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम्” ॥ (ठ)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः २२३

कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् । तत्र भावी यथा

सम ।

“यामः सुन्दरि ! याहि पान्य ! दयिते ! शोकं वृथा मा कथाः

शोकस्ते गमने कुतो सम ?—ततो वाष्पं कथं मुञ्चसि ? ।

त्वरः व्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं दुःखेन शरीरस्य निसेवकतया

श्वेतीभावः इत्यर्थः, कथता दीर्घत्वम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतसहत्वं, सर्वत्र

सर्वस्मिन् वस्तुनि परागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता

अवलम्बनराहित्यं स्मृता । वाच्याभ्यन्तरतः तस्य अभीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(ठ) चिन्ताभिरिति । मनः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानैः स्तिमितं

स्थिरं, कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्युषस्य वः

अक्षदेशश्चन्द्रः तद्वत् पाण्डु मलिनश्वेतीभावमापन्नमित्यर्थः, अधरः श्वासेन एकं

केवलं चिन्नः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्तापः अग्निसां शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनी-

किशलयैः कमलपत्रैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति । अतएव अस्याः

नायिकायाः कः जनः प्रार्थितशासी दुर्लभश्चेति तथाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ

इत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सहते न सोढुं शक्नोतीत्यर्थः । शार्दूल-

विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) याम इति । इत्यन्ती इति प्रत्युक्ती । हे सुन्दरि ! यामः रक्षामः,

शौघं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कस्मादिष्टं ते त्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषीर्जीविष्य मे सम्भ्रमः” ॥ (६)

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं बलयैः कृतं प्रियसखैरस्यै रजसं नतं
धृत्वा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्धः किसु त्यज्यते ?” ॥ (६)

भूतो यथा ।

“चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । शापाद् यथा । “तां
जानीयाः” “इत्यादि” । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातीत्याता-
दिजः । यथा विक्रमोर्वश्यासुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरगोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्गा-
सौष्ठवादीनामपि दशानासुभयेषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि
चिरस्तनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनम् ।

हे पान्द ! पण्डित ! वाहि नक्त, हे दयिते ! प्रिये ! इया शोकं मा कृपाः
न कुरु, ते तव गमने सम शोकः कृतः किमयम् ? तदसहिं कथं वाप्यं
नेत्रजसं सुससि त्यजसि रीदिषीत्यर्थः, शौघं सत्वरं न व्रजसि न गच्छसि इति
हेतोः वाप्यं सुखामोति शेषः । मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कस्मात्
किमयम् ? त्वया सह जिगमिषीः ननुमिच्छीमं मम अत्र जीवन् जीवन्
भूयान् महान् अयं सम्भ्रमः व्ययतेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं इति ।

(६) प्रस्थानमिति । प्रियतमे यातुं विदेशं गन्तुं निश्चितचेतसि स्तिर-
चिते सति बलयैः प्रस्थानं कृतं दुर्भावनया अज्ञानां काम्येन इत्याभ्यां पञ्चदश-
दिति भावः प्रियसखैः अयैः अशुभिः अजसं नतं अतितमित्यर्थः प्रियसखायां
नतिं दृष्टापि यादं प्रियतमो न गच्छेदिति भावः धृत्वा धैर्येण अथ अथसाध-
मापि न क्षणमासितं स्तिमितम् अक्षेप्यां अक्षीति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अदतः
गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं बलं इव प्रियतमस्य तत्रैव मनसः स्थितेरिति भावः
इत्यं इदं शक्यादय इत्यर्थः समं दुर्गम् प्रस्थिताः प्रस्थिताः । हे जीवित !

अथ करुणः ।

यूनोरेकतरस्मिन्

गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैक-

स्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ २२४ ॥ [स]

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः । किञ्च अत्रा-
काशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रते-
रुद्धवात् । अयन्तु “करुणः” इत्यभियुक्ता (त) मन्यन्ते ।
यच्चात्र “सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य
प्रवासाख्यो भेद एव” इति केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूप-
विशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते ।

अथ सम्भोगः ।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

मन्त्रये एकस्मिन् समवे अवश्यं मन्त्रयन्निति स्थिते सति प्रियमुद्धत् सार्यः
सङ्गी बलयादिरित्यर्थः किमु कर्षं त्यज्यते ? त्यक्तं न युज्यते इत्यर्थः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) करुणविप्रलम्भमाह अथेत्यादि । यूनीर्दम्बयोः लोकान्तरं गतवति
एकस्मिन् एकतरे पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः यत् यवेत्यन्यस्य
विमनायते विमना इव आचरति शोकार्तः सन् विस्वापादिकं करोतीत्यर्थः असौ
करुणविप्रलम्भो नाम ।

(त) पुनरलभ्ये इति । अत्र रतेर्नात्रात् उक्कटशोकसम्भवादिति भावः ।
अयन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः । अभियुक्ताः मान्याः ।

(घ) सम्भोगमाह अथेत्यादि । यत्र अन्वोन्वमगुरक्तौ अगुरागिणौ विला-

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः २२५ [य]

आदिशब्दादन्योन्याधरणचुम्बनादयः । “शून्यं वान-
गृहम्” इत्यादि ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात्

अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

यत्र स्यादतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधु पानयामिनीप्रभृतिः ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुञ्चनं
दर्शनार्थं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपसीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्यात् तु पूर्वागादेः ॥ २२७ ॥ [द]

यदुक्तम् ।

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्रुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते” ॥ (ध)

सिनी त्रिलसुनशीली दम्पती दर्शनस्पर्शनादीनि निर्वर्तते कुरतः अयं सम्भोगः
सदाख्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः ।

(द) कथित इति । अथी सम्भोगः पूर्वागादेः वानन्तर्यात् वानन्तर-
मादित्वादित्ययं चतुर्विधः कथितः पूर्वागामन्तरः सामानन्तरः अथानानन्तरः
कषायानन्तर इति ।

(ध) मेति । विप्रलम्भेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्रुते सम्भोगः
विप्रलम्भपूर्वको हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः । हि तद्यथा वस्त्रादौ कषायिते
कषायजलेन सिद्धे इत्ययं भूयान् महान् रागः विवर्द्धते इति कथ्यते ।

तत्र पूर्वागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादा-
नाम् ।

“चेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि ! किसत्रं चेमं महङ्गं ददं
एतादृक् कृशता कुतस्तुह पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! पण्डणीदेहस्य सम्मौलणात्
त्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे जइ इयं चेमं कुदो पुच्छसि” ॥(न)*

(न) चेममिति । हे पक्ष्मलाक्षि ! प्रशस्तलोभशोभितनयने ! ते तव
चेमं कुशलं ननु किम् ? किसत्रमिति कृशकं चेमं महङ्गं ददम् ।
ददम् अत्यर्थं कृशकं शीर्षं मम अङ्गं चेमं कुशलं ममाङ्गस्य काश्यमेव
चेममिति भावः । एतादृक् कृशता काश्यं तवेति शेषः कुतः किमद्यम् ?
तुह इति तव पुनः पुष्टं शरीरं यत इति संस्कृतम् । यतः यथात् तव
शरीरं पुष्टं नाधिकान्तरसम्भोगीनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना
पृथुलः स्थूलाङ्गः अभवमिति शेषः । पण्डणी इति प्रणयिनीदेहस्य सम्मौ-
लनात् प्रणयिन्याः अपरकान्तायाः देहस्य सम्मौलनात् सद्भात् । हे सुभ्रु !
सुन्दरि । त्वत्तः अपेक्षायां पञ्चमी त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रणयिनीति
शेषः । जइ इति यदि इदं चेमं कुतः पुच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रणयिनी-
त्येवम् अस्ति, ततस्तदा कुतः कथात् चेमं पुच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तद-
चेमविज्ञासा निरवकाशेति भावः ।

* अपरी यथा ।

“पदप्रणतमालीक्ष्य कान्तमेकान्तकातरम् ।

सुखस्ती वाप्यसन्तानं सुसुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥

कान्तं घोरकृतान्तवक्त्रकुहारात् त्वं पुण्यपुञ्जेन मे

सुक्ता कृन्त तदर्जनप्रसभरं प्रत्यङ्गमालिख्य माम् ।

इत्याकर्ष्य निमोक्षिताईगयनं स्वीरं शनैरागतं

चोक्षासं वदनाम्बुजं सगदशः स्वीरं चुचुस्ते प्रियः” ॥ २ ॥

एवमन्यत्रापि कञ्चम् । अथ हासः ।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।

हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिञ्जनः ।

तदबालस्वनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।

निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणाः ॥ [प]

ज्येष्ठानां स्मितहसिते

मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं

तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।

विश्विस्तुक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हास्यरसमाह पद्येत्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिषु यस्य तादृशात् कुहकात् नटात् उपलक्ष्यमेतत् अण्यथाप्यादेरपि बोध्यं हासः तदाह्यः रसः समुद्रवतीति शेषः तस्य व्यायोभाषो हासः, देवता इत्येव त्रिवानुषरः । कुतुकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादि-विशेषादित्यर्थः । यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसन् तत् पत्र रसे आलम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिपदा उद्दीपनं मतम् । अण्योः सङ्कोचः वदनस्य स्मेरतादिकस्य च अनुभावः । निद्रा आलम्ब्यम् अवहित्यादयश्च व्यभिचारिणः ।

(ष) ईषदिति । ईषत् दिक्षादिभ्यो नवने यत्र तत्, तथा स्पन्दिताः अधरो वक्षिन् तदाभूतं हासं स्मितं स्यात् । तत्र विश्विस्तुक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । हासं बुधैः

मधुरस्वरं विहसितं

सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राच्च

विचित्राङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२२८॥ [फ]

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी समाधाय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ) ।

अत्र च ।

यस्य हासः स चेत् कापि साक्षान्नैव निवध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

हसितं कथितम् । मधुरः मनोहरः स्वरौ यस्य तादृशं हास्यं विहसितम्, अंसस्य स्तम्भस्य शिरसश्च कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम् । सास्त्राच्चम् अशुपूर्णनयनं हास्यम् अपहसितं, विचित्रानि अङ्गानि यस्मिन् तादृशं हास्यम् अतिहसितं भवति ।

(ब) गुरोरिति । अमी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य गिरः श्रीमांसाशास्त्राणीत्यर्थः पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः वेदान्तशास्त्राणि शारीर-कमीमांसायन्यान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्यायदर्शनानीत्यर्थः समाधाय प्राणेष्वेव शिचित्तेत्यर्थः समागताः । उप-जातिवृत्तम् ।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम् । अत्र हास्यरसे इत्यर्थः ।

(म) यस्येति । यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः वर्ण्यते इति शेषः चेत् यदि सः कापि उदाहरणे साक्षात् नैव निवध्यते विरच्यते तथापि एष नायक इत्यर्थः ।

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२६॥ [म]

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् । अथ करुणः ।

दुष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्वच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [य]

अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ।

वैवर्णोच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलम्बनानि च ॥

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२३०॥

शोच्यं विनष्टवन्मुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिवन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

विभावादीनां सामर्थ्यात् शक्तेः अनाद्यानुपपत्तेरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते । ततश्च साधारण्यात् साधारण्यकरणव्यापारात् विभावादिः अभेदेन तादात्म्येण प्रतीयते ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं हास्यरसः अनुभूयते । अत्रोदाहरणे हास्यरसनायकस्य निबन्धनेऽपि चाक्षेपादेन तदुपादानमिति भावः ।

(य) करुणरसमाह अर्थादि । इदं प्रियं वन्धुनः नाशान् अनिष्टस्य चाप्तेः स्वभावात् करुणाख्यः करुणो नाम रसः भवेत् । अयं धीरेः पण्डितैः कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः । अत्र रसे शोकः स्थायिभावः स्यात्, त्रंशं शोकविषयोभूतं यस्तु दाहादिकं मतम्, तस्य शोच्यस्य दाहादिका अवस्था उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(र) विपिन इति । विपिने वने जटानिवन्धनं जटाधारं च । इदं

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरोषकर्त्तनम् ॥ (र)

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य (र)
 देवनिन्दा । एवं बभ्रुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्यम् ।
 परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुण-
 विप्रलम्भाद्देवमाह ।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः २३१ [ल]

अथ रौद्रः ।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनोहरं सुकीमलं वपुष क ? अनयोः जटाधारणमनोहरशरीरयोः विधेः
 विधातुः घटना योजना खड्गेन शिरोषस्य तदास्यस्य पुष्पस्य कर्त्तनं क्तेदनं ननु
 खलु । उपेन्द्रवज्राहतम् ।

(र) अत्र दशरथ एव नायको बोद्धव्यः ।

(ल) शोकेति । अयं रसः करुण इत्यर्थः शोकस्थायितया विप्रलम्भात्
 करुणविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे करुणविप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायीभावः
 रतिरस्तीति शेषः ।

(व) रौद्ररसमाह अथेत्यादि । क्रोधः स्थायिभावी अस्य तादृशः रक्तः
 रक्तवर्णः रुद्रः अधिदेवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम । तत्र रौद्रे रसे अरिः
 शत्रुः आलम्बनं, तस्य परिचेष्टा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारेण पतनेन विकृत-

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।

उद्यतावेगरोमाञ्चस्वेद्वेपथवो मदः ।

मोहामर्षादियश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः २३२ [व]

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साह्रं तेषां सभौमकिरीटिनाम्

मयमहमसृङ्गेदोमांसैः करोमि दिशां वलिम्” ॥ (श)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह ।

रक्तास्यनेत्रता चान्न भेदिनी युद्धवीरतः ॥२३३॥ [ष]

छेदनेन विदारणेन संशामसम्भ्रमाद्यैः युद्धव्ययतादिभिर्य एष रौद्रस्य प्रीडा प्रवृद्धा उद्दोषिः उद्दीपनं भवेत्, सुष्टिपकारादय उद्दीपनविभावा इति भावः । भूमङ्गः शीघ्रदंशनं वायुस्फोटनं तर्जनम् आत्मगः अवदानकघनं हतसंभ्रः प्रशंसनमित्यर्थः आयुधानामस्त्राणाम् उत्क्षेपणानि उद्यैर्निक्षेपणानि आर्षेणः तिरस्कारः क्रूरसन्दर्शनात् कुटिलावलीकनानि च इत्येवमादयः अनुभावाः, उद्यता आवेगः रोमाञ्चः स्वेदः वेपथुः कम्पय एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः ।

(श) उदाहरति यथेत्यादि । पितृनिधनात्मस्य अदृश्याय उद्विग्नम् । यैः निर्मर्यादैः अतिक्रान्तस्त्रितिभिः गुरुनिपातनादिटापारवर्जितैरित्यर्थः मनुजेषु मनुष्येषु पशुभिः पशवत् कार्याकार्यावमूढैरित्यर्थः उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः शस्त्र-याहिभिरित्यर्थः भवद्भिः इदं गुरु महत् पातकम् आषाद्यैर्निधनद्वयं महापाप-मित्यर्थः कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयमर्हं नरकरिपुणा नरकासुरनिमृदनेन तर्जनेन इत्यर्थः साह्रं सह सभौमकिरीटिनां भौमाञ्जनमहितानां तेषां महताम् अयुद्ध-संशोमांसैः रुधिरवसापिशितैः दिशां वलिम् उपहारं करोमि । दिशः पूज-नामोत्सवः । हरिशीघ्रं, न समरसत्ता नः परुषेदेहरिषी मतेति एवञ्चात् । अत्र नाशकोऽनन्तामा रौद्रस्यः ।

(ष) रक्तास्येति । रक्तं रक्तवर्णम् आस्यं नेत्रेषु यस्मिन् रक्तं भावः तदा

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहस्थायिभावकः ॥

महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।

आलम्बनविभावास्तु विजितव्यादयो मताः ॥

विजितव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणास्तु धृति-

मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मयुद्धै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥ [स]

स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र

इव रसे युद्धवीरात् भेदिनी भेदकारिणी युद्धवीरे सुखस्य नेत्रस्य च रक्तत्वं न स्यात्, अत्र तु नायकस्य तथेति भेद इति भावः ।

(स) वीररसमाह अथेत्यादि । वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्ट-
कायक इत्यर्थः कर्तव्यार्थेषु स्थियान् उद्यमः उत्साहः, सः स्थायिभावी यस्य
तथोक्तः । अयं रसः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः
समुदाहृतः कथितः । विजितव्यादयः आलम्बनविभावाः विजितव्यादीनां
चेष्टाद्याः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः । प्रथमादिपदेन दानीयधर्मानुक्रम-
नीयानां यद्दयं द्वितीयादिपदेन दाने अथवसायस्य धर्मे धर्मशास्त्रादेः दद्यादां
दीनस्य कातरीत्यादेर्यद्दणम् । तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां सङ्कारिणाम्
अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सङ्कारिणश्चास्य युद्धे सैन्यानि दाने धनानि
धर्मे तत्तद्दृश्याणि तन्नाश दद्यादां त्वामशीलतादस्य यथायथं ज्ञातव्याः ।
अथ सप्तम् ।

सुद्वितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति” (इ) । अत्र परशु-
रामस्य त्यागे उत्साहः स्थायी भावः । संप्रदानब्राह्मणैरा-
लम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभा-
वितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः
पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहश्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।

यच्च लोके समायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्” ॥ (छ)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भोः लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

नैवञ्चेत् खरद्रूपणात्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः

पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्व्यावन्धवन्धूकृतः” ॥ (क)

(इ) त्याग इति । सप्तभिः समुद्रैः सुद्विता वेदिता या मही तस्याः
निर्व्याजम् अकपटं दानम् अवधिः यस्य तधाविधः ।

(छ) राज्यमिति । राज्यं वसु धनं देहः भार्या भ्रातरः सुताश्च किं
षट्पुना लोके जगति यत् वस्तु मम आयत्तम् अधीनं तत् सर्वं सदा धर्माय उद्यते
निरुपितमित्यर्थः मयेति शेषः । अत्र युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उल्लासः तथा-
विधीन्यादिभिरनुभावेनाधिमेन च विभावादिना आस्वादपदवीं गतः सामानि-
कानां रसतया परिषसतीति बोध्यम् ।

(क) भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा सीता दीयतां प्रत्यर्प्यतां
रामः स्वयं साक्षात् न तु परमुखिनेति भावः, ते तव स्वयं मतिविभ्रमः कः ?
नयं नीतिं धर अद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः चेत् यदि एतां न, न
ददासि चेदित्यर्थः खरस्य रूपस्य त्रिशिरस्य कण्ठासृजा कण्ठरधिरेण पङ्किलः
लिप्त इत्यर्थः धनुषः व्यावन्धेन सौर्षीयोलनेन बन्धूकृतः, मन एव पत्नी शरः न
सहिष्यते त्वामिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं इतम् । अत्र रामस्य युद्धे
उल्लासः अथायद्यस्त्यापितैः विभावाद्यैः आस्वादनात् रसतामापद्यते इति
बोध्यम् ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् !” ॥ (ख)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः । अथ भयानकः ।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तद्बालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोसाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥

जुगुप्सावेगसम्मोह-

सन्त्वासग्लानिदीनताः ।

(ख) शिरामुखैरिति । जीमूतवाहनस्य स्वदेहं भक्षयन्तं गरुडं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे गरुत्मन् ! शिरापां मुखैः रक्तं स्यन्दत एव चरत्येव, अद्यापि मम
देहे मांसमस्ति, तवापि तावत् दृष्टिम् उदरपूर्तिजनितं परितोषमित्यर्थः न
पश्यामि, किं कथं त्वं भक्षणात् विरतः निवृत्तः ? अत्र जीमूतवाहनस्य पर-
दुःखहरणेच्छारूपायां दयायाम् उत्साहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः
रसतामाप्नोतीति ज्ञेयम् ।

(ग) भयानकरसमाह अधेत्यादि । भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृशः
कालः यमः अधिदैवता यस्य तथोक्तः, स्त्री नीचः निज्जटी लोकश्च प्रकृतिः
प्रधानं यत्र तथाविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनैः मतः कौर्तितः ।
यस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र एवै तत् बालम्बनं मतं, तस्य भयकारणस्य

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-

मृत्यूद्या व्यभिचारिणः ॥ २३५ ॥ [ग]

यथा ।

“नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ॥”

इत्यादि । (घ)

अथ वीभत्सः ।

जुगुप्सास्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णी महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

तत्रैव क्लमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ [ङ]

निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

घोरतराः अतिभीषणाः चेष्टाः उद्दीपनं भवेत् । अत्र रसे वैवर्ष्ये गद्गदस्वरैश्च
माषणं पल्लयः नष्टचित्तता, खेदः घर्मजलं रोमाघः कम्पः दिक्प्रेक्षणादयः इत-
स्तती दृष्टिपातादयश्च अनुभावाः । जुगुप्साया मरणान्ता व्यभिचारिणः ।

(घ) नष्टमिति । अत्र वर्षवरादीनां भयं स्थायिभाषः मन्दुरातः निर्गती
षानरभयहेतुरालम्बनविभावः, तस्य उल्लङ्घनादिव्यापाराः उद्दीपनानि, त्रासा-
दयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च पल्लयनादयः एतैरभिव्यक्तः सानात्रिहानां
रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(ङ) वीभत्सरसमाह अथेत्यादि । जुगुप्सा हृषा स्थायिभावः यन्म
तादृशः रसः वीभत्सः कथ्यते, अत्र रसः नीलवर्णः तथा महाकाली देवता यन्म
तथोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि रुधिरादि मेदानि च आलम्बनं
मतं, तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एव क्लमिपाताद्यन् उद्दीपनन् उदाहृतं कथितम् ।
अन्तः कञ्चुकम् ।

अनुभावास्तत्र मता-

स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥

मोहोऽपस्मार आवेगो

व्याधिश्च मरणादयः ॥ २३६ ॥

यथा ।

उत्कृच्योत्कृच्य कृत्तिं प्रथममथ पृथुच्छीघ्रभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गात् अङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति” ॥ (च)

अथाद्भुतः ।

अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदेवतः ।

पीतवर्णी वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।

(च) उदाहरति यथेत्यादि । प्रेतरङ्गः प्रेताधमः प्रथमं कृत्तिं चर्म उत्कृच्य उत्कृच्य कृत्त्वा कृत्त्वा अथ अनन्तरं पृथुना महेता उच्छीघ्रिन स्कीततया भूयांसि प्रचुराणि अंसः स्तम्भः स्फिक् नितम्बः पृष्ठपिण्डादयः अवयवाश्च तेषु सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अन्तः शव-देहाभ्यन्तरे पर्यस्ते पतिते नेत्रे यस्य तादृशः, तथा प्रकटिताः दशनाः दन्ताः येन तधीकः सन् अङ्गस्थात् उत्सङ्गनिहितात् करङ्गात् अस्थिशेषात् शवात् अस्थिसंस्थं स्थपुटगतम् अस्थीः सन्निस्थापनगतमपि क्रव्यं मांसम् अव्यग्रं निःशङ्कं यथा तथा अत्ति भक्षयति । अत्र तेषां विषयप्रप्रेतौ आलम्बेनविभावो पूति-गन्धादिकान्युद्दीपनविभावाः तत्तदुक्तयः अनुभावाः आक्षेपलभ्याश्च व्यभिचारिणो यथायथम् ज्ञेयाः एतैरभिव्यक्तः माधवस्य जुगुप्सारूपस्याधिभावः सङ्घट्टयानां रस-तया परिणमति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(छ) अद्भुतरसमाह यथेत्यादि । विस्मयः स्थायिभावो यस्य तादृशः, गन्धर्वः देवता यस्य तादृशः, तथा पीतवर्णः रसः अद्भुतः । लोकातिगमम्

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [७]

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।

तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥

वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दीर्घाङ्घ्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः

टङ्कारध्वनिरार्थवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्राक्पथ्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ?” ॥ (ज)

अथ शान्तः ।

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥

अलौकिकं वस्तु अत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) उदाहरति यद्येत्यादि । हरधनुर्भङ्गध्वनिनाकण्डं विधितस्य टङ्कारस्य उक्तिरियम् । दीर्घाङ्घ्र्यां पाद्दण्डाभ्याम् अङ्घ्रितः आङ्घ्रितः यः चन्द्रशेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् खण्डनात् उद्यतः उद्गतः आद्यस्य रामस्य वासचरितप्रस्तावनायां शिशुचरितप्रसङ्गे डिण्डिमः वाद्यविशेषस्वरस्य इत्यर्थः टङ्कारध्वनिः द्राक् ऋटिति पथ्येतेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधानपात्रविशेषेत्यर्थः मिलत् यत् ब्रह्माण्डमेव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अभ्यनरे भ्राम्यन् पिण्डितः एकत्र विद्यतः चण्डिमा चण्डत्वं यस्य तद्योक्तः सन् कथमद्यापि इदानीमपि बहुधनुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्राम्यति ? अहो किमाश्चर्यमिदमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र धनुष्टकारः आलम्बनं, तस्यातिदीर्घत्वसुद्दीपनं, तत्तदुक्तिशानुभावः यथायद्यमादिताय व्यभिचारिणः, एतेरभिव्यक्तः सज्जस्य विषयः सामाजिकानां रक्तानेतीति बोध्यम् ।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ [भ]
 पुण्याश्रमहरिचेततीर्थरम्यवनादयः ।
 महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दौपनरूपिणः ॥
 रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
 निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यालवस्याध्वगैः
 सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
 निर्व्याजीकृतचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
 निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्क्षां विलुण्ठिष्यति ?” ॥ (ज)

(भ) शान्तरसनाह यद्येत्यादि । शमः शान्तिरेव स्थायिभावः यस्य
 तथोक्तः, उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः, कन्दं कुसुमविशेषः इन्दुश्चन्द्रश्च
 तद्वत् सुन्दरी छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो वेत्यर्थः, श्रीनारा-
 यणः दैवतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विनश्चरत्वादिना
 अशेषाणां वस्तूनां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सारराहित्यं वा
 परमात्मस्वरूपं तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) उदाहरति यद्येत्यादि । कस्यचित् निर्विषयस्योक्तिरिवम् । करटः
 काकः कदा रथ्यायाः पथः पन्तः पथिमध्ये इत्यर्थः चरतः चमतः, धृतः गृहीतः
 जरन् जीर्णतामापन्नः कन्यालवः छिन्नकन्याखण्डं येन तथोक्तस्य, अध्वगैः पथि
 गच्छद्भिः तैः नागरैः नगरवासिभिः सत्रासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टस्य,
 मां दृष्ट्वा क्षिप्तोऽयमिति केषाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिदृक्षया
 केषाञ्चित् कौतुकम्, अहो कथमसौ क्लेशमनुभवतीति केषाञ्चित् दयेति भावः ।
 तथा निर्व्याजीकृतः अकपटीकृतः चित्तु ज्ञानमेव सुधा अमृतं तस्य रसः आस्वा-
 दनं तेन या सुत् हर्षः तथा तत्त्वतः ज्ञानामृतपानपरित्वमिनितेन आनन्दे-

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥२३६॥ [ट]

दयावीरादौ हि जौसूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्या-
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनाद्दहङ्कारो-
पशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूप-
त्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वं
मपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः” ॥ (ठ)

नेत्यर्थः निद्रायमाणस्य निद्रितस्यैव बाह्यविषयेषु आचरत इत्यर्थः ते मन कर-
पुटीभिर्वा करपुटस्थितां केनचित् दत्तां भिक्षाम् अत्रादिमित्यर्थः निःशब्दं निर्भयं
यथा तथा ताडनाभावादिति भावः विलुच्छिष्यति विशेषेण हरिष्यतीत्यर्थः ।
शाद्दलविक्रीडितं वृक्षम् । अत्र तथाविधनिर्विषस्य शमरूपस्यायिभावः पर-
मात्मज्ञानेन भिचारूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आत्मस्वनेन यथायथनास्थितेन च
उद्दीपनेन तत्तदुक्तिरूपेणानुभावेन आचिप्तेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा
अभिव्यक्तः सामाजिकानां रसत्वेन आस्त्रायते इति बोध्यम् ।

(ट) निरहङ्कारेति । एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अह-
ङ्कारराहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु
न तथेति अनयोर्भेदः ।

(ठ) नेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं, न चिन्ता, न द्वेषः शत्रु-
निर्घातनेच्छा, न रागः प्रियेष्वनुरक्तिः, न च काचित् कापि कस्यपि विषयसङ-
घम्भेति भावः इच्छा अभिलाषः, तथा सर्वेषु भावेषु वस्तुषु चतसु चर्षीत्यर्थः शमः
शान्तिः तत्तद्विषयनिवृत्तिरित्यर्थः प्रधानः श्रेष्ठः सः शान्तो रसः मुनीन्द्रैः मह-
र्षिभिः कथितः । मोक्षार्थायान् सुखिदमायान् आत्मस्वस्वार्थात्तद्विषयान्

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं
रसत्वमित्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशया-

मवस्थितो (ड) यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥ २४० ॥

यश्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वान्नविरोधः । उक्तं हि ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।

दृष्ट्वाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (ढ)

सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।
तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायामित्यर्थः सञ्चार्यादीनां निर्वेदादीनाम् असञ्जावात्
अस्थितेरित्यर्थः ।

(ड) युक्तवियुक्तदशयामिति युक्तः विषयेभ्यः मनः समाकृष्य परमात्मनि
संयोज्य स्थितः । वियुक्तः नितेन्द्रियः प्रायेण सिद्धिमान् तद्दशयां तादृशाव-
स्थायामित्यर्थः ।

(ढ) यच्चेति । लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भोगनं सुखं, यत् दिव्यं
स्वर्गीयं महासुखम् एते द्वे, दृष्ट्वाक्षयः निष्पृहता तेन यत् सुखं तस्य षोडशीं
कलाम् अंशं न अर्हतः ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसीदेति क्रोशन्निमिपमिव नेष्यामि दिवसान्” ॥ (ख)

अथ मुनीन्द्रोऽप्याह ।

वत्सलश्च रस इति तेन स दशमो रसः ।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्व्यौदयादयः ।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरञ्चुम्बनमीक्षणम् ॥
पुलकानन्दवाप्याद्या अनुभावाः प्रकोर्त्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः ॥
पद्मगर्भच्छविर्वसो^१ दैवतं लोकमातरः ॥२४१॥ [त]

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।

(ख) कदेति । शैवीस्मिन्नियम् । कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि गङ्गातीरे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः सहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः सन्, अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसीद प्रसन्नी भव इति क्रोशन् वदन् दिवसान् निमिपमिव नेष्यामि अतिदाहयिष्यामि । शिखरिणोऽहम् । अत्र भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराहङ्काराद्विद्वन् प्रकटनेन ज्ञेये पर्यवसानात् अमस्याधिभावः ज्ञान्तरसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(त) स्फुटमिति । स्फुटं सुस्पष्टम् । वत्सलता प्रियता सदा स्नेहः स्थायी । लोकमातरः शचीत्यादयः । अयम् स्फुटम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिञ्जया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ॥ (घ)

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

आद्यः करुणावीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ।
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥

शृङ्गारेण तु बीभत्स

इत्याख्याता विरोधिता ॥ २४२ ॥ [द]

(घ) वत्सलरसमुदाहरति यदिति । धात्रा उपमात्रा प्रथमम् उदितं कथितं वचः मातापितेत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां धात्रीसम्बन्धिनीम् अङ्गुलीमवलम्ब्य आश्रित्य यत् यथौ गच्छति अ, प्रणिपातशिञ्जया एवमेवं प्रणतव्यमित्युपदेशेन यच्च नम्रः आनतमस्तकः अभूत्, तेन हेतुना सः अर्भकः शिशुः रघुः पितुर्दिलीपस्य मुदं हर्षं ततान विस्तारयामास । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र दिलीपस्य स्नेहः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयाईस्फुटवचनेन उद्दीपनेन यथायथमाक्षिप्तेन अनुभावादिना च आस्वाद्यमानः रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(द) आद्य इति । आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः । विरोधं भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हास्यरसः । तादृशः विरोधभागित्यर्थः । इति इत्थं विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता ।

प्रायः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि

स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी

पात्रेण स्थैर्यमेति यत् ॥ २४३ ॥ [ध]

यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरुवरस उन्मादः ।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

सन्धिः श्वलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः २४४ [न]

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभि-
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविप्रया रतिः ।

(ध) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिनेत्यादिरस्थिरीभावो दृश्यते तत्र उन्मादादीनां स्थायित्वमस्तु इत्याशङ्काह कुत इति । कुतः कष्पादपि कारणात् क्वापि रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि लभमानोऽपि न तु स्थायी नैव स्थायिपदवाच्यः, यत् यष्मात् पात्रे आधारभूते नायकादौ सः स्थैर्ये स्थिरताम् अविनश्यत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति । परत्र तदपायादिति भावः रत्यादिस्तु तिरोभूततया तिष्ठत्येवेति सुधीर्भिर्विभाव्यम् ।

(न) रसेति । तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च आभासौ रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः भावस्य प्रशमः भावप्रशमः भावस्य उदयः भावोदयः सन्धिः भावसन्धिरित्यर्थः श्वलता भावश्वलता इत्यर्थः एते सर्वेऽपि रसनात् आम्नादम-
दपगुणयोगात् रसः गौणा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः । रसस्तु विभावा-
दिभिरभिव्यक्तदिदानन्दचमत्काररूपतां भजते, भावादिस्तु लौकिकदृष्ट्याप्यकारणादि-
भिरिति विज्ञेयो बोध्यः ।

(प) सञ्चारिण इति । प्रधानादि चापातवः प्राधान्येन रत्यादपेक्षयति

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते २४५ [प]

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः” ॥ (फ)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवसुनिगुरु-
नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया
रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः ।
तत्र व्यभिचारो यथा । “एवं वादिनि देवषौ” इत्यादि ।
अत्रावहित्या देवविषया रतिः (व) । यथा कुन्दमालायाम् ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निर्वेदादयः देवादिविषया रतिः
अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्विक्त एव न तु विभावादिभिः परिपुष्ट इति
भावः स्थायी इत्यादिः भाव इत्यभिधीयते । यदि चात्र देवविषयकरतौ
रतिरस्ति तथाप्यसौ स्थायिशब्देनोच्यते नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिशब्दे-
नाभिव्यक्तत्वादिति धिन्त्यम् ।

(फ) नेति । रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणेन हीनः वर्जितः न
अस्ति, तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्व-
निष्पत्तिः परस्परकृता परस्परैण सिद्धिं लभेते खलु एतौ इत्यर्थः । भावेन रसः
परिपुष्टते रसोऽपि भावेनेति भावः ।

(व) प्रधानसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति । अत्र अवहित्यास्व-
सञ्चारिभावः रत्यादिस्थापिभ्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं गाहते
इति ध्येयम् ।

(म) दिवीति । हे नरकान्तक ! नरकासुरनिसूदन ! कृष्ण ! दिवि
स्वर्गे वा भुवि पृथिव्यां वा नरके वा मम प्रकाशं सम्यक् वासः स्थितिः अस्तु

अवधीरितशारदारविन्दौ

चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥ (भ)

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने !

कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-

र्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ?” ॥ (म)

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् ।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥ (य)

एवमन्यत् । उद्वुद्धमात्रस्थायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि” ॥ (र)

भवतु । तत्र नैव मे चतिरित्याह भवेति । मरणे मृत्युकालेऽपि अवधीरितम् अवज्ञातं शारदारविन्दं शरत्कालीनकमलं याभ्यां तादृशी ते तव चरणौ चिन्तयामि ध्यायामि ।

(म) विलोकनेनेति । तारदं प्रति कृष्णस्य उक्तिरियम् । हे मुने ! तव निवर्हितं निराकृतम् अहं पापं येन तादृगेन अमुना विलोकनेन दर्शनेन कृतार्थः सिद्धमनोरथः कृतः अस्मि । तथापि विलोकनेन कृतार्थत्वेऽपीत्यर्थः अहं गरीयसीः गुर्वयं प्रतिपादिकाः गिरः वाचः शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुः, अथवा किंवा केन जनेन श्रेयसि कल्याणे तृप्यते ? न केनापीत्यर्थः । वंशस्यविलं इत्यम् ।

(य) त्वदिति । हे राजन् ! हरः शिवः भूरिभारभिया अत्यधिकभारवासेन हेतुना शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसमूहेः निर्धूतैः चिन्तैः धूलिपटलेः राजीराशिभिः पङ्क्तिषु सञ्जातपदा तां गङ्गां न धत्ते न धारयति ।

(र) हर इति । हरस्तु, चन्द्रोदये अम्बुराशिः समुद्र इव, किञ्चिन् परिवृत्तं धैर्यं यद्य तथोक्तः ध्रुवद्वयं विलुक्तधैर्यः सन् विम्बफलदन्तु अधरोष्ठौ यत्र

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । ननुक्तं “प्रपानकर-
सवद्विभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः
पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

यथा मरीचखण्डादे-

रेकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि

तथा सञ्चारिणो रसे ॥ २४६ ॥ [ल]

अथ रसाभासभावाभासौ ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥२४७॥ [व]

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
ग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बाल-
व्युत्पत्तये (श) एकदेशतो दर्श्यते ।

तादृशे उमासुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयासास साभिलाषमद्राचीदिति
भावः । उपजाति वृत्तम् । अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्थायिभावः
अनुभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामप्राप्य स्थित इत्यस्य उद्वुद्धमात्रत्वम् ।
वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीमुखविलोकनरूपेणानुभावेन अधरोष्ठयोर्विम्बफलसाम्य-
कथनरूपेण उद्दीपनविभावेन सनाच्चित्तेन च वसन्तीदयेन लज्जादिना च व्यभि-
चारिणा परिपोषिता रसतामेतीति बोध्यम् ।

(ल) यथेति । यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे मिश्रणेऽपि प्रपानके
पानीयद्रव्यविशेषे कस्यचित् वस्तुनः उद्रेकः स्फुरणं भवति तथा क्वापि रसे सञ्चा-
रिणः कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रधानानौत्पत्तं ज्ञेयम् ।

(व) अनौचित्येति । रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्त-
मानत्वे आभासः रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः ।

(श) सामग्रीरहितत्वे इति । सामग्री कारणकूटः तद्राहित्ये तदभावे
इति एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं किञ्चित् लक्षणसम्बन्धः तदुप-

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।
 बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥
 प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
 शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके च यमेवमन्यत्र २४८ [ष]

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

स्वामी सुग्धतरो वनं घनमिदं वालाहमेकाकिनी

चौणीमाहणुते तमालमलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

सचयतीति तत्परं कियदंशे तत्तल्लक्षणयोगः कियदंशे च अयोग इत्यर्थः । बाल-
 व्युत्पत्तये बालानाम् अज्ञानां व्युत्पत्तये बोधाय ।

(ष) उपनायकेति । शृङ्गारे रसे रतौ उपनायकः उपपत्तिः तत्संस्थायां
 तत्र स्थितायां मुनिगुरुपत्नीगतायां मुनिपत्नीगुरुपत्नीनिष्ठायां बहुनायकनिष्ठायाम्
 अनुभयनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामसहावे तथा नायिकागतत्वे नायके
 असहावे इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र गतायां तथा नौचपाव-
 तिर्य्यगादिनिष्ठायाम् अनौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्येते इति
 अंशस्य एतेषु अयोगात् अन्यांशस्य योगादिति बोध्यम् । रौद्रे रसे कोपे
 गुर्वादिषु गते सति शान्ते रसे हीननिष्ठे निरुत्पन्ननिष्ठे सति हास्ये रसे
 गुर्वादिषु चालम्बने सति तथा वीरे रसे ब्रह्मवधादिषु अधमपात्रगते वा उत्साहे
 सति तथा भयानके रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं श्रेयम् ।
 एवमन्यत्र रसे यत् यत् अनौचित्यादन्वत् तत्तदनौचित्यं बोद्धव्यमिति भावः ।

(स) स्नानीति । हे कृष्ण ! स्वामी पतिः ममेति शेषः सुग्धतरः
 अतिमूढः एतेनास्य सुरतानभिप्लवं विलम्बे कोपादेनात् प्रहारशीलत्वेन ध्वनि-
 तम् । इदं वनं घनं निविडम् एतेन सुरतबोग्यस्यानदितदिति सूचितम् ।
 अहम् एकाकिनी इत्या एतेन तथा सह स्वच्छन्दं रमणं युक्तमिति सूचते ।

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः” ॥ (स)

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः” ॥ (ह)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।
“पश्चादनुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्” इति
श्रीमल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योन्य-
दर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः ।

प्रातिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जल-
क्रीडावर्णने । अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“जघनस्थलनद्वपत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

तसालवत् मलिना छाया कान्तिर्यस्याः तादृशी तमसां तिमिराणां सन्ततिः ।
समूहः क्षीर्णं पृथिवीम् आहणते आच्छादयति एतेन कोऽप्यावां न पश्येदिति
सूचितम् । तस्मात् हे सुन्दर ! मनोहर ! एतेन त्वं मे मनो हतवान् अतस्त्वां
विहाय न गन्तुं शक्नोमीति सूचितम् । वत्सं पन्थानं मुञ्च त्यज एतेन सन्मार्गं
परनारीस्यर्शाभावरूपमाचारं त्यजेति च ध्वनितम् । इति इत्यं गोप्याः गोप-
नार्याः कस्यायित् गिरः वाचः श्रुत्वा हरिः कृष्णः तां गोपीं परिरभ्य आह्लिय
मन्मथकलायां कामत्रापारे आसक्तः सन् वः युष्मान् पातु रक्षतु । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) कान्ता इति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! भुवनत्रितये त एव जनाः
कान्ताः रस्याः येषां कृते निमित्तम् अथं ते कपोलः पाण्डुः विरहात् मलिनश्चेति
मानमापन्न इत्यर्थः इत्यहं मन्ये सम्भावयामि । अत्र ते इति येषामिति च बहु-
ननिर्देशात् अस्या बहुनायकत्वम् ।

(च) जघनेति । जघनस्थले नडा वडा पत्रवल्ली पत्रलता यथा तादृशी

अवचित्य गिरौ पुरो निपत्या

स्वकचानुक्त्वयाश्चकार भर्ता" ॥ (न)

तिर्यग्गतत्वे यथा ।

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

षष्ठद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्रष्ट्री” ॥ (न)

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गी सुहुः

मुक्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरेः पश्यतः ।

आघातः कटुकोक्तिभिः स्वमसक्तदोर्विक्रमं कीर्त्तयन्

अंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥ (ख)

कापि भिल्ली किराती गिरौ पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, कुटजा
गिरिमल्लिकेत्यमरः । अवचित्य पुरः समक्षं भर्तुरिति शेषः निपत्या उपविष्टा
भर्ता स्वामिना स्वकचान् निजकेशान् उक्त्वयाश्चकार दम्बयानास ।

(क) मल्लीति । मङ्गी ममरौ मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमतरुभिः मतल्लीषु
अतिप्रशस्तेषु मनोदरेषु इत्यर्थः, मतल्लिका मधुचिंका प्रशस्तहृत्तल्लजौ । प्रशस्त-
वाचकान्यमूनि इत्यमरः । वनान्तरेषु वल्लान्तरे स्वतामध्ये स्थितमिति शेषः वल्लभं
पतिं भनरमित्यर्थः आह्वयन्ती सती चञ्चल्याः खनन्याः विपञ्चाः वीपायाः यः
फलो मधुरास्फुटः नादः तस्य भङ्गा अनुसारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते अ गीत-
वतीत्यर्थः । इन्द्रवच्चाह्वयम् ।

(ख) रक्तोत्फुल्लेति । असी अर्जुनः रक्ते उत्फुल्ले विशाले लोले पश्य-
नयने यस्य तथोक्तः, सुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पप्रधानानि अङ्गानि दम्ब-
तादृशः सकम्प इत्यर्थः, अपेतभीः निर्भयः, धृतधनुर्वाणः अङ्गीकुरुते अ गीत-
कोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आघातः आपूरितः धीभित इत्यर्थः पश्यतः हरेः
शीलस्य । अनादरे पठौ पश्यन्तं हरिम् अनादृत्य इत्यर्थः अमङ्गलं पुनः पुनः
स्वं दोर्विक्रमं वाहुविक्रमं कीर्त्तयन् उच्यन् तदा अंसास्फोटपटुः अमरः स्वमसक्त-
आस्फोटे करेण ताडने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हन्तुं प्रविष्टः कन्धाधारमिति
शेषः । एकदा कुरुपाण्डवसंवाके नित्यम् अर्जुनाय ह्रीरवान् निरदिप्यामीत्ये

भयानकाभासो यथा ।

“अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः” ॥ (ग)

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके

तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २४८ ॥ [घ]

स्पष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता २४९ [ङ]

खं विक्रमं कीर्तयन्तं प्रतिज्ञां निस्तर्तुमशक्नुवन्तश्च अर्जुनं युधिष्ठिरः निर्भर्त्सयामास । तत् सोढुमशक्नुवन् पार्थः यो मां मदायुधं वा तिरस्कुर्यात् तमहं हनिष्यामीति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पुन्यतममपि युधिष्ठिरं हन्तुं प्रवृत्ते इति पौराणिकी वार्ता अवानुसन्धेया । अत्र रौद्ररसस्य स्याधिति कोपे गुरुनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) अशक्नुवन्निति । कौशिकः पन्धः पेषक इति ध्वनिः सहस्ररश्मेः सूर्यस्यैव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्नुवन् अतएव अधीरलोचनः चञ्चलदृष्टिः विभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम् अभ्यन्तरं प्रविश्य दिवसानि निनाय । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र भयस्य उत्तमप्रकृतिगतत्वेन भयानकाभासत्वम् ।

(घ) भावाभासनाह भावाभास इति । लज्जादिके सञ्चारिणि वेश्यादिविषये वाराङ्गनादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात् । लल्लसुदाहरणम् ।

(ङ) भावशान्त्यादीनाह भावस्येति । स्पष्टम् ।

क्रमेण यथा ।

“सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताच्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्” ॥ (च)

अत्र वाष्पमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य शमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारित्युक्ता रूपा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता” (छ)

अत्र विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराच्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” (ज)

(च) सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्वज्ज, पादानतं मां पश्य अवलीकय, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् इति इत्यं नाथे निगदति कथयति सति तिर्येक् यथा तथा आमीलिते अदिपी यथा तथाभूतया कयाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं मुक्तं किञ्चित् न उक्तं कथितम् । शिखरिणीहृतम् ।

(छ) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तज्जान् हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अप्रसन्ने इत्यर्थः निभृतः गुप्तः कितवाचारः कपटाचारी यस्य तत्समुद्धी हे निभृतकितवाचार ! इति उक्ता रूपा कोपेन परुषीकृते कठिनीकृते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कयाचित् उच्चैः निःश्वस्य स्तने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया सत्या सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अनुपूर्णा इत्यर्थः दृष्टिः निवेशिता अपिंता एतेन यौवनस्य अदिरस्यादित्यमिति पादपतनेनापि नया कान्तो निराकृत इत्यतिशयेन अभीक्षितं हृतमिति च कथितम् । हरिणीहृतम् ।

(ज) नयनेति । नयनयुगस्य नेत्रद्वयस्य आसेचनकम् अतिसन्तोषकरं,

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा ।
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्पपाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति” ॥ (भ)

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शब-
लता ।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणे नाम
तृतीयः परिच्छेदः ।

तदासेवनकं तप्तेर्नास्वन्तो यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसहृत्वापि दुष्प्रापं मनी-
रथाविषयमित्यर्थः सदिरात्याः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति,
दुनोति तापयति च । नेत्रदृष्टिकरत्वेन आनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन ताप-
जनकत्वमित्यत्र हर्षविषादयोः सन्धिरवधेयः ।

(भ) भावशबलतामुदाहरति क्विति । सर्वश्रीवियोगीन उन्मत्तस्य पुरुरवस
उक्तिरियम् । अकार्यम् आत्महननरूपं क्व ? शशलक्ष्मणः चन्द्रस्य कुलञ्च क्व ?
चन्द्रवंशीयोऽहं कथमात्मघाती भवामीति असदृशसमावेशसूचकं क्लृप्तमिति
भावः । सा सर्वश्री भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिविषयवर्तिनी भवेत् । दोषा-
णाम् अकार्यानुष्ठानानां प्रशमाय शान्तये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानं शास्त्रं ज्ञात्वा
क्वमहमकार्यं करोमीति भावः । अहो ! आश्चर्यं कोपेऽपि सुखम् सर्वश्या
इति शेषः कान्तं मनीहरम् । अपकल्पपाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः
विद्वांस इत्यर्थः किं वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मासुद्दिश्येति शेषः, मयि
दृष्टां दर्शयिष्यन्तीति भावः । सा सर्वश्री स्वप्नेऽपि खञ्जुमशक्या । हे चेतः !
स्वास्थ्यम् उपैहि प्राप्नुहि सुस्थिरं भव, कः खलु धन्यः पुण्यवान् युवा तरुणः
पुरुषः अधरम् सर्वश्या इति शेषः, पास्यति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र
प्रथमे पादे वितर्कौत्सुक्ये, द्वितीये पादे मतिस्मरणे, तृतीये पादे शङ्कादैन्ये,
चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेवं बहूनामेकत्र समावेशात् शबलता वेदितव्या ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेद व्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ काव्यभेदमाह (क) ।

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-

व्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥ २५० ॥

तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये

ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २५१ ॥ [ख]

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वा-

वुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो

विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥२५२॥ [ग]

(क) षष्ठ्या काव्यभेदः निरूप्यते अथेति । अथ काव्यघटकरसादिनिरु-
पणानन्तरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह वाचेति । व्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यनामीध्ये अर्थे वाच्यातिशयिनि
वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि इति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति
शेषः । ध्वन्यते व्यन्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं काव्यं ध्वनि-
रिति फलितम् ।

(ग) तद्भेदावाह भेदादिति । ध्वनेरपि लक्षणाभिधान्मूलौ द्वौ भेदौ

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं वाधितस्वरूपम् (ग) । विव-
क्षितान्यपरवाच्यस्तु अभिधामूलः । अतएव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चान्निर्देशः । अविवक्षित-
वाच्यस्य भेदावाह ।

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति २५३[घ]

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो
मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् ।

यथा ।

“कदली कदली करभः करभः
करिराजकरः करिराजकरः ।

उदीरितौ उक्तौ, तयोरेकः लक्षणामूलो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः अन्यः द्वितीयः
विवक्षितवाच्यः ।

(ग) लक्षणामूलत्वात् लक्षणा मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थवाध-
विषयिणी वृत्तिर्हि लक्षणा तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य वाधितत्वमिति भावः ।

(घ) अर्थान्तरमिति । अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्योऽर्थे अर्थान्-
तरं संक्रमिते वा अत्यन्ततिरस्कृते सति द्वैविध्यम् ऋच्छति प्राप्नोति ।

(ङ) कदलीति । कदली रन्ध्रायटिः कदली अतिशीतेति भावः, करभः
सधिवन्वादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिरित्यमरोक्तः करभः अतिरुख इति भावः,
करिराजकरः इतिशुद्धादण्डः करिराजकरः अतिकर्कश इति भावः, अतः

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुला-

मिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः” ॥ (ड)

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्य-
कदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाद्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-
रूपमर्थे बोधयन्ति जाद्याद्यतिशयश्च (च) व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः
स्वार्थे सर्वथा परित्यजनन्तरान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा ।

“निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥ (छ)

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थे बोधयति
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावान्तरान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् । (ज)

“भम धम्मिअ ! वीसथो सो सुणहो अज्ज मारिओ देण ।

गोलावरीकच्छकुञ्जवासिणा दरीअसीहेण” ॥ (झ)

चमूरुः सृगविशेषः तस्यैव दृशो यस्यास्यामृतायाः इदम् ऊरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि
तुलां सादृश्यं न विभक्तिं ।

(च) जाद्याद्यतिशयः श्रैत्याद्यतिशयः आदिपदेन ऋसत्वकर्मत्वातिशयी
बोधी ।

(छ) निःश्वासान्ध इति । निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पश्च
इव चन्द्रमा शशी न प्रकाशते न विराजते ।

(ज) मुख्यार्थे चक्षुषताविहीने । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः अन्धत्वं चक्षुषता-
राहित्यम् अप्रकाशत्वम् अगुञ्जत्वत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-
व्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः ।

(झ) भम इति । भम धम्मिक ! विद्वत्तः स श्राव मारित्तुत्त ।
गोदावरीकच्छकुञ्जवासिणा उत्तसिंहेन ॥ इति संस्कृतम् । आद्यसद्वर्तिन्याः
ऊस्याद्यत् व्यभिचारिण्या गोदावरीकुञ्जपसडेत्तम्हाने प्रत्यहं पुष्पचयनेन स्वमनो-
रथमङ्गकारिणं स्वमेरितकुङ्कुरोपद्रवेण अय्यमिहभं धम्मिकं प्रत्युत्तिरिद्धम् । हे
धम्मिक ! विद्वत्तः निःशब्दः सन् भक्त पुष्पचयनायं पर्यट, अद्य स श्राव कुञ्जः

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य-
मानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का
न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानाविव निषेध-
विधयोः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादि-
पर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधौ अवगम्येते तत्र
ध्वनित्वमेव (ञ) । तदुक्तम् ।

“क्वचिद्वाध्यतया स्यातिः क्वचित् स्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥ (ट)

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्गमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः
अतएव अत्र अजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि

द्विभेदः प्रथमं मतः ।

यस्त्वां प्रति प्रत्यहमुपद्रवतीति भावः । तेन गोदावर्याः कच्छः तीरं तत्र यः
कुञ्जः खतादिपिहितं स्थानं तत्र वासिना दृप्तसिंहेन प्रचण्डकेशरिणा मारितः
निहतः ।

(ञ) प्रकृते कुलटायाः खैरविहारे इत्यर्थः पर्यवस्यति परिणमति इति
हेतोः उत्पद्यमानौ उत्पत्तिं गच्छन्तौ श्रूयमाणौवेति भावः निषेधविधयोः पर्य-
वस्यतः परिणमतः विधिवाक्यं श्रूयमाणमेव निषेधं निषेधवाक्यं श्रूयमाणमेव
विधिं बोधयतीत्यर्थः तत्रैव तथाविधे एव स्थले इत्यर्थः तदवसरः विपरीत-
लक्षणावसरः । ध्वनित्वम् अभिधामूलध्वनित्वमित्यर्थः ।

(ट) क्वचिदिति । क्वचित् बाध्यतया अनुपपन्नतया स्यातिः आपात-
मात्रेण बोधः, क्वचित् स्यातस्य उपपन्नतया प्रतीतस्य बाधनं विपरीतलक्षणा,
उत्तरत्र स्यातस्य बाधनस्थले इत्यर्थः अभिधैव अभिधामूलध्वनिरेव इत्यर्थः ।

(ठ) विवक्षितेति । विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अवाधितस्वरूपमित्यर्थः अन्वि-
ष्टं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं द्विभेदः द्विपकारो मतः । यत्र व्यङ्ग्यः

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्गो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ २५४ ॥ [ठ]

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्गश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ २५५ ॥ [ड]

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गः । अत्र व्यङ्ग-
प्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवस्त्राघवान्न संलक्ष्यते (ठ) । एषु रसादिषु
च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्घातुमशक्यत्वादसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्गध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव
शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधर-

व्यङ्गनाशोऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सम्यगनुभूयमानः क्रमः पीडापर्यो
यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्गः स संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग इत्यर्थः ।

(ड) तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये प्रायः व्यङ्गः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः रस-
भावादिः एक एव एकविध एव अत्र गण्ये गण्यते, यत् यथात् तस्य व्यङ्गस्य
एकोऽपि भेदः विशेषः अनन्तत्वात् अतिमाहुष्यात् न संख्येयः संख्यातुं न
शक्य इत्यर्थः ।

(ठ) विभावादीति । विभावादीनां प्रतीतिः क्रमेण शीघ्रः कारणं यस्य
तत्त्वात् विभावादिसमूहाद्यन्यनशानशेषे रसत्वादिति भावः । व्यतिभेदः
सम्प्लेनेन भेदनं तद्वत् लाघवात् अतिशीघ्रान्यत्वादित्यर्थः संलक्ष्यते रस
इति शेषः ।

पानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्घातु-
मशक्यः का गणनात् सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे
व्यङ्गेऽनुस्वानसन्निभे ।
ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग-

स्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥ २५६ ॥ [ण]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र ।

वस्तुलङ्काररूपत्वा-

च्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ २५७ ॥ [त]

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।

“पथिश्च ! ण एत्य सत्यरमत्यि मणं पत्यरत्यले गामे ।

उस्यप्रपञ्चोहरं पेक्विश्च उण जइ वससि ता वससु” ॥ (घ)

(ण) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुस्वानः अनुरणनं
तत्सन्निभे तदनुरूपे व्यङ्गे शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उत्पद्यते अर्थशक्त्या
उत्पद्यते उभयशक्त्या उत्पद्यते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः
त्रिविधः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधः कथितः ।

(त) वस्त्विति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा
भवति, ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(घ) पथिश्च इति । पथिक् ! नाव संसरोऽस्ति मनाक् प्रस्यरस्यले
गामे । उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद् वस ॥ इति संस्कृतम् ।

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या (द) यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाम्-
स्वेति वस्तु व्यन्यते । अलङ्काररूपो (ध) यथा । “दुर्गालङ्कित-
विग्रहः” इत्यादि ।

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवौवल्लभभानुदेवनृपते-
वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णन-
मसम्बद्धं मा प्रसाङ्गीद्वितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
(न) कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो
व्यङ्ग्यः ।

यथा वा ।

“अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हृषदः प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” ॥ (प)

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्दिरोधाभासो व्यङ्ग्यः
व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते (फ) ।

वासार्थिनं पधिकं प्रति फस्यादिदुक्तिरियम् । हे पदिक ! अत्र प्रकृत्यन्ते
पापाद्यवगुले शान्ति मनाक् अत्योऽपीत्यर्थः संस्तरः शय्याकटः न अस्ति प्रकृत्यन्ते
पयं स्वपिमः, नात्र अत्यः शय्याविधाननियम इति भावः । उन्नतपयोधरम् उन्नत-
सिधम् उन्नतस्तनमिति ध्वनिः दृष्टा यदि वसुसि तत् तदा वसु ।

(द) सत्यरादीत्यादिपदेन सप्तहरशब्दः गृह्यते । प्राकृति शान्ते उन्नत-
शब्देन शान्तं तच्चात्र परदारगमननिषेधार्थं दीध्यम् । शब्दा शान्त्येन ।

(ध) अलङ्काररूपः शब्दमन्तुष्वव्यङ्ग्य इति शेषः ।

(न) ना प्रसाङ्गीत् प्रसक्तं मा नूदित्यर्थः ।

(प) अमित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुदशोभिः सत्कीर्तिभिः अमितः
अपरिमितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युष्मात् प्राप्तैः स्वर्गैः उत्कर्षैः हृषदः
लोकानन्दकर इत्यर्थः, तथा असतान् अहितः इत्युः अस्ति भवसि ।

(फ) ननु रसस्य प्रकृत्यन्तया उपमादेः यदा गौरवत्वं तदैवास्तुःरत्नम्
उपमेयत्वं निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनाख्यायतया सुकृते वदमसद्वारत्नमित्या-

वस्तु बालङ्कतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु

वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्तुर्ज्ञो व्यङ्गो

याति द्वादशभेदताम् ॥ २५८ ॥ [व]

अज्ञाद् व्यङ्ग्येति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ अमणः मन्वासीति ब्राह्मणश्रमणः-
तस्य न्यायः तस्मात् सन्वासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण
इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारस्यात्र व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(व) अर्थशक्त्युत्थभेदमाह वेस्त्विति । वस्तु वा अलङ्कतिः वा इत्येष द्विधा
द्विप्रकारोऽर्थः स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तथा
कविनिबद्धस्य जनस्य प्रौढोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारो भवति । तैः षड्भिः
व्यज्यमानः प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपो वा अलङ्काररूपो वा इत्यर्थः
अर्थशक्त्या उत्थितः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । ततश्च स्वतःसम्भविना
वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्वतः सम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो
अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वितीयः । स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः । स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्कार-
रूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य
इति पञ्चमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति
षष्ठः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः ।
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्ध-
व्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कवि-
निबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः ।
कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एका-
दशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य
इति द्वादश इति फलितम् ।

स्वतः सम्भवी श्रीचित्याद् बहिरपि सम्भाव्यमानः ।
श्रीढोक्त्या सिद्धो न तु श्रीचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्दृष्टहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु ज्वरठच्छेदा नक्षत्रन्ययः ॥ (भ)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनखत्ततादिशोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते (म) ।

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रवोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे” ॥ (य)

अनेन स्वतः सम्भविना (र) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रता-
पोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(भ) क्रमेणोदाहरति दृष्टिनित्यादि । कस्यादिनायिकायाः कानपि
प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह पश्यदृष्टहे दृष्टिं
दास्यसि । अस्य शिशोः पाण्डकस्य पिता नक्षत्रकर्ता इत्यर्थः विरसाः विस्वादाः
कौपीः कूपभवाः अपः प्रायेण न पास्यति । ततः एकाकिनौ अपि इतः अस्मान्
प्रदेशात् सत्वरं तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि-
नीरन्ध्राः निविडाः ज्वरठच्छेदाः कठिनावयवाः नक्षत्रन्ययः नष्टानां तत्प्रतिपेक्षायां
न्ययः पर्वणि तेषु शरीरान् आलिखन्तु खण्डयन्तु । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ।

(म) अनेनेति । अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना स्वभावनिष्ठेन श्रीचित्यात्
अकुलटाया अपि वस्तुं शक्तेनेत्यर्थः । एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं तन्मात्रं
नायिकाया वैशित्याद् व्यज्यम् ।

(य) दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेः स्थित्यापि तेजः मन्दायते
मन्दीभवति, पाण्ड्याः तदाख्यदक्षिणभेदाः तस्यामेव तां पण्ड्यामेव दिशि रवेः
प्रतापं दृष्टुं तेजः, च प्रतापः प्रभाष्य यत्तेजः क्षीणदृष्टानिबन्धनः । अ-
विपेहिरे न शीतं प्रभा इत्यर्थः ।

“आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलीकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥ (ल)

अत्र उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (व) व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्घटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्” ॥ (श)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“सज्जेद् सुरभिमासो ए आपणेद् जुअद्दजणलक्खसहे ।

अहिणअसहआरमुहे एअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे” ॥ (ष)

(र) स्वतःसम्भविना दक्षिणायनप्रभावात् अवश्यम्भाविनेत्यर्थः वस्तुना रवि-
तेजसो मन्दोभावेनेत्यर्थः ।

(ल) आपतन्तमिति । ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः
पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः बलः हलधरः, केशरी सिंहः मातङ्गं गजमिव, दूरात्
आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुं वेणुदारिणम् अवलीकयामास ।

(व) स्वतःसम्भविना लोकप्रसिद्धेन ।

(श) गाढेति । यः युधि युद्धं निजाधरं निर्दशन् सन् अरीणां शत्रूणां
वधूजनस्य ओष्ठ एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढं यत् कान्तानां
दशनक्षतं दन्तदशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्घटः विपत् तस्मात् अमोचयत्
मुक्तानि अकरोत् निजोष्ठदंशनेन शत्रुनारीणां निहतस्त्रामिकत्वात् तासां सुरत-
कालिकदशनक्षताभावादित्यर्थः । अधरदंशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचन-
मित्यापाततो विरोधः ।

(ष) सज्जेद् इति । सज्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनलक्ष्य-
सहान् । अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गशरान् ॥ इति संस्कृतम् ।
सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तत्सहान् तदुपयुक्तान्,
अभिनवः नवमुकुलितः सहकारः आसः सुखम् आदिर्येषां तान्, नवपल्लव एव
पत्रं पत्रः तत् लान्ति गृह्णन्तीति तथोक्तान् अनङ्गशरान् सज्जयति प्रस्तुतान्
करोति न वा नैव अर्पयति अनङ्गायेति शेषः । मदनविजृम्भणरूपं कामस्य

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्नदनविजृम्भण-
रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।
धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसन्ततिः सततम्” ॥ (स)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसन्ततेष्वन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रयः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥ (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

विशेषेण यद्धनरूपं व्यनक्ति प्रकटयति । एतच्च सर्वमलोकमिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(स) रजनीष्विति । हे वीर ! रजनीषु रात्रिषु विमलभानोः श्रेण-
किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणसमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समयं भुवन-
मण्डलं तव कीर्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवाराशमित्यर्थः धवलयति
प्रकाशयतीत्यर्थः । अत्र वस्तुना दिवाराशं समं कीर्तिसन्ततीनां विराजनेन
इत्यर्थः ।

(ह) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मदृष्टे इत्यर्थः राक्षसानां शिष्टः
सङ्घातः अश्रुविन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरीटेभ्यः मुकुटेभ्यः मण्डिप्यालेन रत्न-
पतनमिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः रावणमुकुटेभ्यः रत्नानि पितुरित्यर्थः ।
अत्रापङ्क्त्यलङ्कारस्य अवाप्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च
भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते ।

(घ) धम्मिल्ले इति । हे त्रिकुटिद्वभूमितिसह ! एषोऽपि तव कीर्ति-
राशिः यमस्तोमः पुरन्दरपुरी अमरावती तत्र स्थिता या दामभुवः सुन्दर्यः

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्द्यौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे” ॥ (ज)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते ।

“शिखरिणि क्वं नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं

दशति विश्वफलं शुकशावकः” ॥ (क)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे ! कोटिसङ्ग्रहत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम्” ॥ (ख)

सासां विग्रहे शरीरे नानामण्डनतां विविधालङ्कारत्वं ययौ प्राप । तथाहि
धम्मिल्ले संयतकेशे, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः । नवमल्लिकानां समुदयः
समूहः, हस्ति सितं शुभम् अम्भोरुहं, कण्ठतटे द्वारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः
सान्द्रः श्रीखण्डलेपः चन्दनविलेपनं, सञ्जातः तव कीर्तिराशिरिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र कीर्तिराशेर्धावत्यस्य कविसमयसिद्धत्वात् नव-
मल्लिकादितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थाना-
नुपकारहेतुः तदभावेऽपि तान् यज्ञादिना उपकरोषीति विभावनेति भावः ।

(क) शिखरिणीति । हे सुसुखि ! यसौ शुकशावकः क्व नु खलु शिख-
रिणिं पर्वते चिरं कियत् किमभिधानं किमाख्यं तपः अकरोत् अनुष्ठितवान् नाम
सम्भावनायां सम्भाव्यते इदं सयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रक्तं विश्व-
फलं दशति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ मराविति लक्षणात् ।

(ख) सुभगे इति । हे सुभगे ! वसन्ते मदनाशुगैः कामशरैः कोटि-
सङ्ग्रहत्वम् असङ्ग्रहत्वमित्यर्थः उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्ग्रहकत्वमित्यर्थः त्यक्त्वा,
सा तु पञ्चता वियोगिनां विरहिणाम् आसीत् विरहिणः कामशरानां मृता
इति भावः ।

अत्र कविनिवृद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-
सङ्घप्रत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता
शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते ।

मल्लिकासुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव" ॥ (ग)

अत्र कविनिवृद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण
कामस्य अयमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत् कथं "मानिनि !
मानं न सुचसि" इति वस्तु व्यज्यते ।

"महिलासहस्रभरिण तुह हिअत्रे सुहअ ! सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणणकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणु एइ" ॥

"अत्र अमाअन्ती" इति कविनिवृद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत
इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिवृद्धस्यैव
रागाद्याविष्टता । अतः कविनिवृद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्ते-
रधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता । एषु

(ग) मल्लिकेति । हे चण्डि ! कोपने ! मल्लिकासुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः
भ्रमरः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजययात्रायां शङ्खं चापूरयन्निव भाति
राजते । मल्लिकासुकुले भाति गुञ्जन्मधुव्रत इति पाठं केचिदाहुः । तन्मते
मधुव्रतस्य मतेति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणं कर्तव्यं शङ्खस्य मार्ग-
दंशमेव सुखेन पूर्यते, अनेन तु सम्मुखभाग इति स्थितं मधुकरस्य तद्विप-
र्ययादिति ।

(घ) महिला इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा
अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मां अङ्गं तनुमपि तनूकरोति ॥ इति संस्कृतम् ।
दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! सा तव कामा महिलाणां शारीर्या
सहस्रेषु भरिते पूरिते, एतेन स्वानामादः सूचितः । तव हृदये अमान्ती अर-
काशमलभमाना इत्यर्थः अनुदिनं तिरस्करम् अनन्यकर्मां तदकार्यान्तरा सती

च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपेणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम् (घ) ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥ २५६ ॥ [ङ]

उभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिमसुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो महीक्षवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥ (च)

तनुं क्लृप्तमपि अङ्गं तनूकरोति क्लृप्तीकरोति, तनोः काश्चातिशये यदि स्थानं प्राप्नुवादिति भावः । तव विरहे सा नितरां क्लृप्ता जाता तदेनामसुगृहाणेति भावः । तनोः शरीरस्य तनूकरणेऽपि क्लृप्तीकरणेऽपीत्यर्थः । रागाद्याविष्टता प्रणविता इत्यर्थः । प्रतिपादिता गृहीता । एषु वादशभेदेषु सध्ये अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले यत्रालङ्कारो व्यञ्जकस्त्वित्यर्थः । सहृदयसंवेद्यं सामाजिकगम्यम् । रूप्यादीनाम् पारोप्यमाणानां नवमल्लिकासमुदयप्रभृतीनामित्यर्थः ।

(ङ) एक इति । शब्दार्थशक्त्युत्थे शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन उभये उभयत्रै व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यञ्जक एकभेद एवेत्यर्थः ।

(च) हिमेति । हिमसुक्तः हिमावरणशून्य इत्यर्थः यद्यद्भूतः तद्वत् रुचिरः क्षनोहरः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सह वर्तमानः सपद्मकः अन्यत्र पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् हर्षयन् जनितः उत्पादितः मीनकेतनः कामः प्रद्युम्न इत्यर्थः धेन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्द्धनः, प्रसादिताः अनुगृहीताः सुराः देवाः धेन सः दैत्यविध्वंसनादिनेति भावः अन्यत्र प्रसादिताः विमलीकृताः सुराः मद्यानि यस्मिन् तथाविधः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः चिराय प्रमदाजनस्य नारीजनस्य महीक्षवः महानन्दस्वरूपः अभवत् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम्, सप्तसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति तल्लक्षणात् ।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमानहारी व्यङ्ग्यः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः (छ) ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ २६० ॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्च इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलतया पञ्चदशेति (ज) अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु
च (झ) ।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थ-

स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥ २६१ ॥ [ज]

तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।

“ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥ (ट)

(छ) एवञ्चेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनाजन्यदोष-
विषयस्य अर्थस्य भेदात् पार्थक्यात् । व्यञ्जयतीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(ज) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वस्तुतद्वारमूलत्वात् शब्द-
शक्तिमूलो ह्ये, अर्थशक्तिमूला अनन्तरीक्ता हादश, उभयशक्तिमूल एक इति
पञ्चदशधा ।

(झ) एषु अष्टादशेषु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः ।

(ज) वाक्ये इति । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत
इत्यर्थः तदन्ये तस्यादन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगतः च ।
ततश्च उभयशक्तिशो भेद एक एव अन्ये सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात्
चतुस्त्रिंशत् मिष्टित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदा इति शोध्यम् ।

(ट) ध्वन्य इति । स एव तरुणः युवा ध्वन्यः प्रुष्टवानित्यर्थः, तस्यैव
नयने नेत्रे नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे भविष्या
स्थास्यतीत्यर्थः ।

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयन-
परः । वाक्यगतो यथा ।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥ (ठ)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे
“त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ड) त्वदर्थं लक्ष-
यति एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं सदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समु-
दायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः वच्मीति
वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।
एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं
तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं
वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यः पदगतो यथा । “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो
यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि अन्येषां वाक्यगतत्वे उदा-
हृतम् । पदगतत्वे यथा ।
“लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्यदमभूदधुना तु ज्वरो महान्” ॥ (ठ)

(ठ) ल्यामिति । अस्मीत्यव्ययम् अहमित्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अत्र
विदुषां समवायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयाम् आत्मने हितां मतिम्
आदाय आश्रित्य इत्यर्थः अत्र स्थितिं विधेहि कुरु ।

(ड) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामेव न तु अन्यमिति भावः । अन्यव्या-
वृत्तिविशिष्टमिति अहमेव नान्य इति भावः ।
(ढ) लावण्यमिति । कस्यचिद् विद्योगिन उक्तिरियम् । तत् लावण्यम्
अङ्गप्रमाविशेषः, असौ कान्तिः प्रौज्वल्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वयसां क्रमः
परिपाटी मङ्गीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरहे इत्यर्थः सुधास्यदम् अमृतम्

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“एकावयवसंस्थेन भूपणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती” ॥ (ण)

एवं भावाद्विष्वपि ऊह्यम् (त) ।

“भुक्तिसुक्तिहृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः” ॥ (घ)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सञ्छास्त्रार्थ-
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति । ननु

पात्रम् अभूत् । अधुना तु विरहे इत्यर्थः महान् ल्वरः व्याधिः तप्तत्परस्य
अतीवसन्तापकत्वादिति भावः ।

(ण) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा । यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाहा-
यकं विना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वास्तवः तथापि प्राचीन-
मतमनुसृत्य तथोक्तं ग्रन्थकृता । तत्र प्राचीनतन्वादं प्रमाणत्वेनाह एकेति ।
एकावयवसंस्थेन एकाङ्गस्थितेन भूपणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदद्योत्येन पद-
प्रकाशेन ध्वनिना व्यङ्गेन सुकवेः भारती वापी भाति रासते ।

(त) एवं भावाद्विष्वपीति । तथा रसरूपसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानि साव्या-
न्युदाहृतानि तथा भावरूपसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि मग्या-
पीति भावः ।

(घ) भुक्तीति । ललसन्निधाउपनायके आगते शास्त्रप्रसंगव्याजिन इषे
सूचयन्त्याः कस्यापिदुक्तिरियम् । भुक्तिः भोगः स्वर्गादिमुखमित्यर्थः सुक्तिरप-
वर्गः तयोः कृत् प्रदर्शक इत्यर्थः अन्यत्र भुक्तिः सुरतसुखसम्भोगः सुक्तिः गृह-
कर्मत्यागः तयोः कर्ता । एकान्ते निर्जने नृणादिमते तस्योपदेशे तत्परः
निर्जन्तोपासनाया एव शास्त्रीयत्वादिति भावः अन्यत्र एकात्मो जनमन्वसदेतस्याने
समादेशने स्थित्यनुमती तत्परः, सदागमः सञ्छास्त्रम् अन्यत्र सतत्परस्य भवा-
दगमस्य आगमः उपस्थितिः कस्य जनस्य आनन्दनिस्यन्दं आनन्द्यातिमर्थं न विद-
धाति करोति अपि तु उदंशैवेति ।

“सदागमः सदागम इव” इति न कथमुपमाध्वनिः सदागम-
शब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणाद् रहस्यसंगोपनार्थमेव
हि द्वयर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्रा-
भिधानस्य असम्बन्धत्वात् (द) ।

“अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥ (ध)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
शब्दशक्तिमूली संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिमन्वरमणिर्विश्वमत्रागतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रहृन्ममौलिनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्” ॥ (न)

(द) सदागमेति । सदागमशब्दार्थतयोः सच्छास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोप-
मेयभावस्य अविवक्षणात् वक्तुमनभिलाषात् द्वयर्थपदप्रयोगस्य रहस्यगोपनार्थताया
एव विवक्षितत्वादिति भावः । अत्र शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनिः ।

(ध) अनन्येति । न अन्येषां साधारणी धीर्यस्य तादृशः, धृता पाशिता
हृत्तेनोद्धृता च वसुन्धरा पृथ्वी येन तथाविधः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः
कोऽपि राजा जयति । अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पदव्योत्य उपमा-
ध्वनिरिति बोध्यम् ।

(न) सायमिति । पक्षि उपनायकेन भुक्तां खातागतां सखीं प्रति
कस्याश्चिदुक्तिरियम् । सायं सन्ध्याकाले ज्ञानम् उपासितं कृतं मलयजेन चन्दनेन
अङ्गं समालेपितम्, एतेन अश्वक्लान्तिपरिहारः सूचितः । अन्वरमणिः सूर्यः
अस्ताचलचूडां यातः । अतः अत्र मत्सकाशे इत्यर्थः विश्वं निःशङ्कं स्वच्छन्द-
मित्यर्थः यथा तथा आगतिः आगमनं सायं सूर्यस्य अस्तगतत्वात् आतपक्लेशोऽपि
नास्तीति सूचितम् । तथापि तव सौकुमार्यं मारुतम् आश्चर्यम् अद्भुतम् अनन्य-
साधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्येण हेतुना अधुना अभितः सर्वथा क्लान्तासि
यतस्ते तव नेत्रहृन् नयनयुगलम् अमौलिनव्यतिकरं नास्ति मौलिनस्य सङ्कोचनस्य

अत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया
स्नाताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तत्र अधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं
कदाचिदपि तव एवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना
पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया
वैशिष्ट्यम् (प) ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥ (फ) ।

अत्र अशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसु-
कृतफलराशितादात्मप्राध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ता-

व्यतिकरः सम्यक्त्वः यस्मिन् तत् यथा तथा चाहितुम् अवस्थानं न शक्नोति न
पारयति । आर्द्रलविकीडितं वृक्षम् ।

(प) अत्रेत्यादि । स्वतःसम्भविना स्वभावतः सम्भवितुं योग्येन वस्तुना
वाक्यार्थरूपेण । तत्र व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-
नपेक्ष्य इत्यर्थः । अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यङ्ग्य-
कत्वं तथा च सायन्तनं ज्ञानं निमित्तान्तरानुपलब्धेः अचिरागमनमेव परपुरुष-
संसर्गं मलयलेपनं तत्सम्भोगगोपनं सूर्यास्तगमनञ्च अन्यविधभोगलक्षणादर्शनं
प्रत्याययतीति बोध्यम् ।

(फ) तदिति । रासीत्सर्वे गुरुजनोपरोधेन क्लेशसमीपं गन्तुमशक्यादा
अपि गोपकन्याया मुक्तिप्राप्तवर्षननिर्दम् । तस्य क्लेशस्य अप्राप्तिः अस्त्राभः एव
महादुःखं तेन विलीनानि अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभोगोऽपि पाप-
फलं तद्भोगेनैव पापध्वंसोऽभूदिति भावः । तस्य क्लेशस्य या चिन्ता ध्यानं तथा
यः विपुलः महान् आह्लादः सुखं तेन चोषाः पुण्यानां चयाः सन्निहाः यस्याः
तथोक्ता, सुखभोगो हि पुण्यफलं तद्भोगेनैव पुण्यस्योऽभूदिति भावः । अहतां
सूतिः उत्पत्तिः यस्मात् तं परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं क्लेशं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती
अन्या गुरुजनोपरोधे इत्यर्थः गोपकन्यका निरुच्छासतया निरुच्छासतया मुक्तिं
गता । मुक्तिं प्रति ब्रह्मज्ञानं पापपुण्यस्य उच्छेदकतयैव हेतुत्वादिति भावः ।

ह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषच यपदद्वय-
द्योत्या । अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि (व) सम्भ-
वात् स्वतःसम्भविता ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वहानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि” ॥ (भ)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति
व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः । एवमन्येषु अप्यर्थशक्तिमूल-
संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-
दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-
न्नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि सतो धीरै-

र्थशक्तुर्भवो ध्वनिः ॥ २६२ ॥ [म]

(व) अत्राशेषेत्यादि । तादात्म्याध्यवसितया अभेदाध्यवसायेन इत्यर्थः
तथा च भगवद्विरहदुःखमशेषपापफलं भगवन्निन्ताह्लादः अशेषपुण्यफलसिद्धि-
प्रतीतिरतिशयोक्तिप्रयोजिकेति बोध्यं सिध्यत्येऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते
इति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढोक्तिं कवे-
रिति शेषः अन्तरेण विना ।

(भ) पश्यन्तीति । हे देव ! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम्
असह्यपथगां बहुमार्गगामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्य हरस्य मूर्धनि शिरसि
गोपायति । काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गनुदाहृतमिति
लक्षणीकतेन पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषणरूपेण इत्यर्थः ।

(म) प्रबन्धे इति । अर्थशक्तुर्भवः ध्वनिः धीरैः विहङ्गिः प्रबन्धे महा-
वाक्येऽपि सतः कथितः । ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धगताश्च हादशेति
मिथित्वा सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम् ।

प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्तुत्पत्त्यः ।
अथा महाभारते गृध्रगोसायुसंवादे ।

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोसायुसङ्कुले ।

कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥ (य)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने स्तृतं बालमुपादाय
स्तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविधो सुहृत्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाम् बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः” ॥ (र)

इति निशि समर्थस्य गोसायोर्दिवसे परित्यागोऽनभि-
लपित इति वाक्यसमूहेन व्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी
व्यञ्जकः । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थ-

(य) अलमिति । गृध्रैः गोसायुभिः श्मशानेषु बहुले व्याप्ते कङ्कालाः
बहुला यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा
अलं स्थितिर्न कर्तव्येत्यर्थः । कालधर्मः पञ्चत्वं तत् उपागतः प्राप्तः । प्रियो
वा द्वेष्योऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जीवितः । प्रादिना
गतिः ईदृशी एवंप्रकारा ।

(र) आदित्योऽयमिति । ऐ मूढाः ! अयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः मीर्य
राविरिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, अयं सुहृत्तः बहुविधः विषयैः इत्यर्थः
कदाचन जीवेदपि । ऐ बालाः ! अथा इत्यर्थः कनकवर्णाम् बालमप्राप्तयौवनम्
अप्राप्तयौवनं किशोरम् अमुं बालं ग्राह्यं वाक्यात् अविशङ्किताः सुभ्यः स्व-
ल्पसध्वम् ?

(८) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जको वाच्यम् । अतदीः महः-

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत-
चन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उत्र णिञ्चल”
इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ
(ल) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रवन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६६॥ [व]

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं सृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायौव खनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती” ॥ (श)

सम्भविना वस्तुना महावाक्यगतेन वस्तु व्यन्यते । निःशेषेत्यादि । लक्ष्यार्थस्य
तस्यान्तिकमेव गतासीति, विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः अनेन स्वतःसम्भ-
विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यन्यते इति बोध्यम् । उत्र इत्यत्र स्वतःसम्भविभ्यां
लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां सङ्केतस्थानरूपं वस्तु व्यन्यते इति बोध्यम् ।

(व) पदांशेति । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वर्णं रचनायां
प्रवन्धे च भवति ।

(श) पदांशगतमुदाहरति चलेति । हे मधुकर ! ममर ! त्वं चलौ चञ्चलौ
अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं चपलां दृष्टिं बहुशः पुनः पुनः सृशसि, कर्णा-
न्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायौव गुप्तभाषीव मृदु खनसि शब्दायसे,
तथा करं व्याधुन्वत्याः कम्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः अस्याः शकुन्तलायाः
रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिवसि, अतः वयं तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य कस्येयं
सुता, किमियं मा प्रति खलु रज्येत वा, ऋषिकन्येयमित्यादिरूपस्य अन्वेषणात्
चिन्तनात् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्यो जातोऽसीत्यर्थः ।
शिखरिणीवृत्तम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यन्यते, दुःखं प्राप्तवन्त
इति प्रयोगेण तथा न प्रतीयते इति भावः ।

अत्र “हताः” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः ।

“सुहुरङ्गुलिसंघताधरोष्ठं

प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।

सुखमंसविवर्त्तं पद्मलाच्याः

कथमप्युन्नमितं न चुस्वितन्तु” ॥ (प)

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । “न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादौ “अरयः” इति बहुवचनस्य “तापसः” इत्येकवचनस्य “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः “निहन्ति” इति “जीवति” इति च तिङ्ः “अहो” इत्यव्यस्य “ग्रामटिका” इति करूपतद्धितस्य “विलुण्ठना” इति व्युपसर्गस्य “भुजैः” इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (स) ।

(प) सुहुरिति । सुहः पुनः पुनः अङ्गुल्या संघती चाच्छादितौ अधरोष्ठौ यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विक्रवेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं, तथा अंसे स्तम्भे विवर्त्तते तिर्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पद्मलाच्याः चनखीमाहत-
नयनायाः शकुन्तलायाः सुखं कथमपि उन्नमितम् उत्क्षिप्य धृतं न चुम्बितं न तु चुम्बितमित्यर्थः ।

(स) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । परीक्षां बहुत्वेन स्वस्य दुर्जयत्वमिति । तापस इत्येकवचनेन एकतापसद्विग्रहे चर्चरथा स्यात् सोऽपि कर्तुं न शक्यते इति । अत्रेति इदम्पदेन शत्रुदमनाद्ये दूरगमना-
दिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्तुं न शक्यते इति । निहन्तीति यत्तमानाप-
कारकघनेन रिपुनिपत्ते विलम्बासङ्घिषुत्वमिति । जीवतीति जीवनस्य वर्धमानत्व-
ख्यापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं तथा सति ईदृशः पराभवो न सम्भवि-
दिति । अहो ! इति अश्रयस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमत्यन्तमनुचितमिति ।
स्वर्गपामटिकेति स्वर्गस्य सुदृशामत्वख्यापनेन तद्गुणमपि यस्य श्लाघार्थे न,
सोऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति सुहृन्स्य वैशिष्ट्यवदनेन सुहृत्-
रपि पराभवकारिणो नम एकतापसेन पराभव इति । यद्दुःखमर्थेति मुञ्जादः
इत्यख्यापनेन रिपुनिपत्ते नम एतादृशसाधनसत्त्वेऽपि न कर्तुं न शक्यते इति ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते

तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?” (ह)

अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति”

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्गा अपि निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्य पीषका इति भावप्रधान-
त्वात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगन्तव्यम् ।

(ह) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाग्रे
नयनं तिष्ठतीति शेषः चिन्तास्तिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्रं
मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मौनं तूष्णीमावश्य इदञ्च विश्वं यत् ते तव शून्यम्
आभाति, तत् तस्मात् योगिनी असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनी असि ?
अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैधाहारे प्रवृत्तिरस्ति वियोगि-
न्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे वीतरागतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषय-
निवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु
सर्वेष्वपि भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु
आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस
एकतानत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदेवेति बोध्यम् । मौनञ्चेदमिति योगिन्या ध्यान-
समयेऽपि इङ्कितादिना अर्थसूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति
भावः । आभातीति आ सत्यक्प्रकारेण भातीत्यर्थः योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन
ज्ञानं परमात्मानवच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु सन्नविश्वमेव शून्यमिति
भावः । सखीति योगिन्या अनुरागिणि जने प्रणयी नास्ति वियोगिन्यास्तु
सोऽस्तीति भावः । असि भो इति सीपहासोत्प्रासस्य न खलु योगिनीं
कोऽप्यपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः । किं वेति पूर्वपदेन चरितार्थत्वे
उत्तरपदीपादानस्य वैफल्यं स्यादिति उत्तरपदग्रहणं पूर्वपदस्य असारत्वसूचनाचेति
भावः । वर्तमानोपदेशस्य वर्तमानत्वख्यापनस्य । न खलु सहसा कापि योगिनी
भवति योगस्याभ्यासबलसाध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्, वियोगिनी तु सहस्रैव भवतीति
वर्तमानत्वमिति भावः ।

“परिति” च विशेषणद्वयस्य “मौनं चेदमिति” प्रत्यक्षपराम-
र्शिनः सर्वनाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रणय-
स्मारणस्य” “असि भोः” इति सोपहासोव्यासस्य “किंवा”
इत्युत्तरपक्षदाव्यसूचकस्य वाशब्दस्य “असीति” वर्तमानोप-
देशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयो-
रुदाहरिष्यते (ज) । प्रबन्धे महाभारते शान्तः । रामायणे
करणः । मालतीमाधवरत्नावल्याटौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मता । [क]

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः॥२६४॥[ख]

(ज) वर्णरचनयोरिति । वर्णस्य रचनायाश्च नाधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वा-
दिति भावः ।

(क) तदेवमिति । तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एक-
पञ्चाशत् भेदा मताः । तथाहि, लक्षणासूत्रध्वनिः अर्थांतरसंक्रमितवाच्यः
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधाऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यः पदपदांशवर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः शब्दशक्त्युत्प-
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलक्षारूपत्वेन द्विविधाऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः ।
अर्थांतरव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलक्षारयोः स्मृतः।सिद्धकविप्रौढीक्तिमिद्धकवि-
निषङ्गवक्तृप्रौढीक्तिमिद्धत्वेन षड्विधयोः वस्तुलक्षारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधाऽपि
पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यात् षट्त्रिंशत्प्रकारः । उभयव्यङ्ग्यत्वात् वाक्य-
गत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधा ध्वनिरिति कल्पिताः ।

(ख) सङ्करेणेति । त्रिरूपेण त्रिविधेन चत्वारिंशत्सङ्करेण चत्वारिंशत्-
प्रवेशरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्करेण एकपद्या एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणपद्या
संसृष्ट्या च ते एकपद्याशदभेदाः वेदखाग्निशराः ५२०४ चतुरधिकानि त्रिपद्या-
शक्तानि इत्यर्थः शुद्धैः अविमिश्रैरित्यर्थः एकपद्याशक्ता निश्चिन्ता इति शेषः ५२५५
षडपद्याशदधिकानि त्रिपद्याशत् शतभेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रपञ्च महाभारते
एकेन विज्ञातीयेषु पद्याशक्ता त्रिरूपे सङ्करे संसृष्टी संसृष्ट्यायां शब्दं पद्याश-

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः । दिङ्मात्रं तु उदा-
ह्रियते ।

“अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी

हारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय ।

सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्-

सम्भारमङ्गलमयत्रकृतं विधत्ते” ॥ (ग)

अत्र “स्तनावेव पूर्णकुम्भौ दृष्टय एव नवनीरजस्रजः” इति
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धिन्वन्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि

धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।

निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-

सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि” ॥ (घ)

दिति शतद्वयम् । द्वितीयस्य सजातीयनैकेन विजातीयैश्च जनपञ्चाशता
सङ्करेण संसृष्ट्या च योगे जनपञ्चाशदिति षष्ठवत्यधिकं शतम् । तथा तृतीयस्य
सजातीयविजातीयसम्बन्धेन सङ्करसंसृष्टिरूपत्वात् चातुर्विधेन द्विनवत्यधिकं
शतमित्यादि ।

(ग) अत्युन्नतेति । प्रवासादागतं पतिं दृष्ट्वा हारि स्थिताया नायिकाया
वर्णनमिदम् । अत्युन्नतं स्तनयुगं यस्याः सा, तरले चञ्चले पायते च अक्षिणी
यस्याः तथोक्ता, सा हारि स्थिता सती तस्य पत्युः उपयानम् उपस्थितिरेव
महोत्सवः तस्मै अयत्रकृतं विना प्रयासेन जनितं पूर्णकुम्भो नवनीरजानां पद्मानां
तोरणस्रक् हारभूमिशोभायं माल्यं तेषां सम्भारः आहरणमेव मङ्गलं विधत्ते
करोति । अत्र रसः शङ्करः एव ध्वनिः, स च स्तनरूपपूर्णकुम्भदृष्टिरूपकनखानां
नायकरतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(घ) धिन्वन्तीति । मदेन हर्षेण मूर्च्छन्तः वृद्धिं गच्छन्तः अलीनां
अमराणां ध्वनयः येषु तानि, धूतानि कम्पितानि अध्वनीनानां हृदयानि यैः
तथोक्तानि, तथा निस्तन्द्रः पूर्ण इति यावत् यः चन्द्रः, स इव वदनं यासां तासां
वदनारविन्दानां मुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौगम्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं सम्बन्ध
इति यावत् तेन सगर्वः साहङ्कारः मनीहरः इति यावत् समीरणो वायुयेंषु

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणाभूलध्वनीनां संसृष्टिः । अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अपरन्तु [ङ] गुणीभूत-

व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥ २६५ ॥

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया सास्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्धराङ्गम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ २६६ [च]

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

“अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

तथाविधानि सधोः वसन्तस्य टिनानि धिन्वन्ति प्रीणयन्ति लीकानिति श्लेषः ।

वसन्ततिखकं वृत्तम् । अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्द्रसन्दारहित इति सुख्यायेंः स

कथं चन्द्रे वर्तते इति तदुत्थायः, तस्मात् लुचपया निस्तन्द्रशब्दः प्रकाशमयत्वायें

बोधयति, प्रकाशातिशयबोधय प्रयोजनम् । एवं सौन्दर्यशब्दो धैतनसाव-

धमत्वात् प्रकृते असम्भवन्तौ लुचपया संसर्गोत्कर्षरूपी चर्चा बोधयतः, संसर्गाति-

शय उत्कर्षातिशयय प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र वाच्यार्थानामत्यन्ततिरस्कृतत्वात्

प्रत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणाभूलध्वनीनां संसृष्टिः उदयगन्धेति ।

(ङ) अपरमिति । अपरं ध्वनिभिन्नम् ।

(च) तद्वेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य

सादेरङ्गं बोधकमित्ययेंः, काक्वाक्षिप्तं काकुर्धनिविहारविशेषः तेन वाच्यमम्

इतं भटिति प्रतीयमानमित्ययेंः, वाच्यसिद्धराङ्गं वाच्यस्य सुख्यायेंस्य सिद्धेरङ्गं

बोधकमित्ययेंः, सन्दिग्धप्राधान्यं सन्दिग्धं संसृष्टितं प्राधान्यं प्रधानमावः एव

इत्यम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानमावम्, अस्फुटं भटित्यप्रतीयमानमित्ययेंः,

स्फुटतया वाच्यवत् प्रतीयमानम्, असुन्दरं एतत्कारिताययें स्मृतम् ।

रीत्या तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः उदीरिताः उदिताः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः” ॥ (छ)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

“मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हाहा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानौ-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥ (ज)

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतौ
अङ्गभावः ।

(छ) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरिश्चवसः समरपतितं छिन्नं
हस्तं दृष्ट्वा तस्यव्याः शोकात्ताया वचनमिदम् । रसनां काञ्चीं मज्जघनस्थिता-
मिति भावः उत्कर्षयति आचिपतीति तथोक्तः, पीनौ सनौ विमर्दयतीति
तथोक्तः, नाभिमृ करुं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविसंसनः कटि-
देशात् वसनग्रन्थिच्यावनः अयम् ईदृगवस्यः स करः । अत्र आलम्बनविच्छेदेन
रतेरपरिपुष्टतया अर्थमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं
न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राकरणिकशोकोद्दीपकत्वेन चमत्कारित्वं शृङ्गारस्येति
व्यङ्गतया गुणीभूतव्यङ्गत्वं बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न
पूर्णरसत्वं तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्यैवेति परत्र निर्नेयते ।

(ज) इतरस्य रसादेरङ्गमिति । आदिपदेन भावादीनां ग्रहणात् भावाङ्ग-
माह मानोन्नतामिति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानौ-
प्रासादसन्ततिषु स्थित इति शेषः कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं
कान्ताम् अनुनेतुकामः अनुनिनीषुरित्यर्थः तव सैन्यसागरस्य रवेण कोलाहलेन
उद्गतः जनितः कर्णतापः ओत्रपीडा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्यं कथं नु
तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र मानो-
न्नतामिति प्रथमे पादे औत्सुक्यं, त्वत्सैन्येति द्वितीये वासः, तयोः सन्धिना
संयोगेन समावेशनेत्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं
करुणञ्च राजविषयकरतिरुपस्य भावस्येति बोध्यम् । अत्र तु सुख्यार्थः करुण-
निरपेक्ष एव भावव्यञ्जकः, करुणस्तु वाच्यसापेक्षहाहापदव्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकर्षकं
इति वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यस्य न्यूनत्वमवधेयम्

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगवृणान्वितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदशु प्रलपितम् ।

कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवग-
म्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता
तद्गोपनमपाकृतम् ।— तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद-
कतयाऽङ्गतां नीतम् (भ्र) । काक्वाचित्तं यथा ।

(भ्र) जनस्थाने इति । धनार्थं चेष्टमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । नया
कनकस्य धनस्य इत्यर्थः मृगे अन्वेषणे, मृगः पशौ कुरङ्गे च कविनक्षत्रभेदयोः ।
अन्वेषणे च याच्ञायामिति मेदिनी । या वृथा लोभः तथा अन्यत्र कनकमृगे
तद्रूपधारिणि मारीचे या वृथा लोभः तद्वद्वेषेष्वा इत्यर्थः तथा अन्विता
आच्छन्ना विलुप्ता इत्यर्थः धीर्यस्य तादृशेन मता जनानां धनिनामित्यर्थः स्थाने
समीपे अन्यत्र तदाह्यदृष्टकारणप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पर्यटितम् । प्रतिपदं पदे
पदे देहीति वचः, वैशब्दः नियितायः पादपूरणार्थो वा । अन्यत्र वैदेहि ! हे
विदेहवंशसम्भूते सीते ! इति वचः उदशु सज्जनयनं यथा तथा प्रलपितम्
अनर्थकमुक्तं, प्रजापोऽनर्थकं वच इत्यमरः । भर्तुः धनस्त्रामिनः वदनपरिपाटीषु
वदनस्य सुखस्य परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषमूषकविविधभङ्गीषु इत्यर्थः का घटना
परिषयः अलम् अत्यर्थं कृता ? न कापीत्यर्थः । भर्तुः क्रीडीदयो वा सन्तोषा-
विर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि विचारो न कृत इति भावः । केषिणु भर्तुः
परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषभङ्गीषु अलम् अतिशयेन का घटना न कृता ? वद
अपि तु तद्रूपनाथं विविधीपायः कृत इति भाव इति व्याचक्रुः । अन्यत्र
लङ्काभर्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु सुखस्योपेयु इवुघटना वाच्ययोजना कृता ।
अतः नया तत्तत्साधयेषु रामत्वम् प्राप्तं प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्रहरणे
नमर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तदावः, अन्यत्र कुशलवो सुतो यस्याः सा सीतेत्यर्थः
न तु अधिगता प्राप्ता । शिखरिणीवृणम् । अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः ।
वचनेन रामत्वमाप्तमिति दाह्येन आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन
सादृश्यगोपनाकरणेन वाच्यं वाच्यवत् भ्रूटिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेति वाक्यार्थेन
रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य अन्ययोपपादकतया अन्यदस्युपादकतया अङ्गतां योषङ्गतां

“मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिवास्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पाणेन” ॥ (ज)

अत्र “मथ्नाम्येव इत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
सहभावेनैव स्थितम् ।

“दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः” ॥ (ट)

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारीपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य

नीतं प्रापितम् । अत्र सादृश्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकचमत्कारित्वस्य खण्ड-
नात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं नोपमाध्वनिरित्यवधेयम् ।

(ज) मथ्नामीति । सहदेवं प्रति भीमसेनीक्तिरियम् । समरे युद्धे
कोपात् कौरवाणां कुरुवंशीयानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः शतं न मथ्नामि न
मदंयामि न नाशयामीत्यर्थः । दुःशासनस्य उरस्तः वक्षसः रुधिरं रक्तं न
पिबामि ? गदया सुयोधनस्य ऊरु न संचूर्णयामि ? अपितु मथ्नाम्येव पिवा-
म्येव संचूर्णयाम्येवेत्यर्थः । भवतां नृपतिः पाणेन सन्धिं करोतु । वसन्ततिलकं
वृत्तम् । यत्र काकुवशात् व्यङ्ग्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति चमत्कारित्वस्या-
पगमात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

(ट) वाच्यसिद्धाङ्गमुदाहरति दीपयन्निति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे
राजेन्द्र ! वैरिणां शत्रूणां वंशेषु कुलेषु वा वैरिणः शत्रव एव वंशाः वेणवः तेषु
दवानलः दावाग्निः एष तव प्रतापः कोषदण्डजं तेजः, स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः
कोषदण्डजमित्यमरः । रोदसीरन्ध्रं द्यावापृथिव्योरन्तरालं दीपयन् भासयन्
सर्वतः सर्वासु दिक्षु ज्वलति । अत्र अन्वयस्य वंशस्य दवानलत्वारीपस्य सिद्धेः
अङ्गं साधकम् उपपादकमित्यर्थः अन्यथा प्रतापे दवानलत्वारीपणमसङ्गतं स्यादिति
भावः । यत्र व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिस्तत्रैव वाच्यसिद्धाङ्गस्यावसरः,
यत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोभेद इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अस्य
आङ्गस्य न तथा चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति च ध्येयम् ।

ए वानलत्वारीपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिहृत्तेत्यादी”
विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ठ) ।

“ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते” ॥ (ड)

अत्र परशुरामो रत्नःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः” ।

अज्ञापदीननृपती न सन्धिर्न च विग्रहः ॥ (ढ)

अत्र अज्ञापदीनाख्ये नृपती दानसामादिमन्तरेण नान्यः
प्रथमोपायः । व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि भटित्यस्फुटम् ।

(ठ) सन्दिग्धप्राधान्यनाह इह इति । अत्र विलोचनव्यापारस्य वाच्यं
चुम्बनाभिलाषस्य व्यङ्ग्यः । अत्र विलोचनव्यापारस्य रतेरगुभाषरूपत्वेन शृङ्गार-
व्यञ्जनेन प्रधानं वा चुम्बनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति तथा चुम्बनाभिलाषः
सम्भाव्यत्वेन प्रधानम् अत आम्नादविषयत्वेन शृङ्गारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनयोः
सन्देह इति भावः । प्राधान्यनिययाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकृतत्वकारितया
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वनिवर्धयम् ।

(ड) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणेति । भागैकजयादिभिर्न दशाननं प्रति
तन्मन्त्रिणासुक्तिरियम् । ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य त्यागः
अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूयते कल्याणाय एव । अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः वः
युष्माकं मित्रम् एकाचार्यतया सतीर्षत्वादिति भावः जामदग्न्यः दुर्मनायते विदेष-
नाचरतीत्यर्थः । अत्र जामदग्न्यस्य दीर्घनस्यप्यज्ञो रत्नःकुलनाहः वाच्यस्य तन्मैत्री-
रक्षणरूपः । अनयोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति शोध्यम् ।

(ढ) अस्फुटमुदाहरतिः सन्धौ इति । अज्ञापदीननृपती राज्ञि
विषद्दि सन्धौ सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः सर्वधनदानं विना न कोऽपि
अज्ञापदीननृपेण सह सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः । विदद्दि युद्धे प्राणनिग्रहः
प्राणदण्डः अज्ञापदीनेन सह संदानं प्राणनाशो भवेदिति भावः । तस्यात् तत्र
न सन्धिः नापि विग्रहः युद्धम् । अत्र व्यङ्ग्यं दानदानादिरूपम् । तद्वानधिक-
रत्नत्वकारितया गुणीभूतमिति शोध्यम् ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्” ॥ (ण)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्-
कारोपभोगः स्फुटतया वाचायमान इत्यगूढम् ।

“वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए ।

घरकम्मवाब्बडाए बहए सीअंति अङ्गाइ” ॥ (त)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चित्तागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
“सीदन्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्य-
सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्वलङ्कारो
व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव
चमत्कारविधायित्वात् (थ) । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“अलङ्कारान्तरस्वापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

(ण) अगूढमुदाहरति । अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्जातीययोषिति बलात्-
कारमसहमानायास्तत्पत्रा उक्तिरियम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशि-
क्षकेण अनेन लोकानां गुरुणा आचार्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः
अहं स्वैरम् अनीचैरित्यर्थः अतः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्राः स्वामि-
दुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वावग-
मात् गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(त) असुन्दरमुदाहरति वाणीरेति । वाणीरकुडुङ्गुड्डीणशकुनिकोलाहलं
शृङ्खल्याः । गृहकर्मव्यापृताया बध्वाः सीदन्यङ्गानीति संसृतम् । वाणीरकुडुङ्गात्
वेतसलतावेष्टितात् स्थानात् उड्डीनानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां
कोलाहलं कलरवं शृङ्खल्याः गृहकर्मणि व्यथायाः निरतायाः बध्वाः अङ्गानि
सीदन्ति अवसादं गच्छन्ति गृहकर्मणः निवृत्तानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चित्
उपनायक इति भावः वाच्यस्य मुख्यांशस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः ।
तस्मात् व्यङ्ग्यस्य असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) दीपकादिमुखेन दीपकादिसङ्गावेनेत्यर्थः काव्यस्य काव्यांशस्य चमत्-
कारविधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात् ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥ (द)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः ।

यथा ।

“दृष्ट्या केशव ! गोपरागद्वयतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

सेनाञ्च खलितास्मि नाथ ! पतितं किं नाम नालस्वसे ? ।

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गतिः

गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वचिरम्” ॥ (घ)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य
परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूप-

(द) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य व्यङ्ग्यसूत्रस्य अलङ्कारस्य
प्रतीती व्यसनेऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्यकृतं न भासते न
प्रकाशते असौ ध्वनेर्मोर्गः विषयः न मतः न कथितः । काव्यस्यातत्परत्वेन अमत्-
कारित्वाविषयत्वादिति भावः । चारुत्वस्य अमत्कारस्य विपर्ययः वैपरीत्यम् ।
तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति पूर्वेषान्वयः ।

(घ) दृष्ट्येति । हे केशव ! गोपरागैः गवां रजोभिः द्वयतया वाच्यद्वया
दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अयत्
इत्यर्थः खलिता पतितास्मि । हे नाथ ! पतितं मां किं कथं न अलस्वसे न
धारयसि ? त्वम् एकः केशवः विषमेषु सदृष्टेषु खिन्नमनसां ज्ञानक्षिप्तसां सर्व-
ेषाम् अवलानां दुर्बलानां जनानां गतिः चाश्रयः, गोप्या एवं सलेशं सलेशं यथा
तथा गोष्ठे गदितः अमिहितः हरिः कृप्यः चिरं वः युष्मान् अवतात् रक्षन् ।
व्यङ्ग्यार्थेन केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन द्वयतया दृष्ट्या ज्ञानेन
इत्यर्थः केशवानुरागेण वाच्यज्ञानस्य तिरोहितत्वादिति भावः किञ्चित् पुन्यादिकं
न दृष्टं न गदितमित्यर्थः । विषमेषुषा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्वाङ्गान् अलङ्कारान्
पारोक्ष्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं हतम् । अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया
वाच्यवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः अवभासः प्रतीतिरिति अमूर्तं दुर्बलभूतं व्यङ्ग्यमिति
भावः । ध्वनिरेव तत्र व्यङ्ग्यस्य सूत्रत्वेन ज्ञानिनीषु सदृष्टवत् इति अमूर्त-
रित्यादिति ध्येयम् ।

व्यङ्गानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (न) ।

“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्गोऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति” ॥ (प)

तत्र च ।

“यत्रोन्मदानां प्रसदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥ (फ)

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः
(ब) । तदुक्तमस्मत्संगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिसंपादैः ।
“काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददृश्यां गुण-

(न) गुणीभावः अप्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति
न्यायादिति भावः । तेनैव ध्वनिकारेणैव ।

(प) प्रकार इति । अयं गुणीभूतव्यङ्गः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्यं
तत्परत्वं तस्य पर्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता-
त्पर्यवत्त्वे सति गुणीभूतव्यङ्गस्यापि ध्वनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः ।

(फ) यत्रेति । नगरीवर्णनमिदम् । यत्र नगर्याम् अभ्रंलिहः गगनस्पर्शी
शोणानां मणीनां मयूखः किरणः उन्मदानां मदीन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि
असमयेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रसदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनित-
वेशभूषादिकं व्यधत्त कारयामास । उपजातिवृत्तम् ।

(ब) रसादीनां नगरीवृत्तादीति । नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्प्रभृतिव-
स्तुन्येव अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिपोषकत्वमित्यर्थः तेषां रसादीनाम् अतात्पर्यविष-
यत्वेऽपि नगरीवृत्तस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणीभूतं
व्यङ्गमिति अवधेयम् ।

प्रधानभावभावसावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीश-
स्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति" (भ) । केचित् चित्राख्यं
तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” । (म)

इति तन्न । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्गाभावस्तदा तस्य
काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईपदव्यङ्ग्यत्वमिति चेत् ।
किं नाम ईपदव्यङ्ग्यत्वम् । आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अनास्वाद्यव्य-
ङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्य-
त्वम् । यदि च आस्वाद्यत्वं तदा सुदृत्वमेव, सुदृतायामना-
स्वाद्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयते इति” ॥ (य)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेद-

निरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

(भ) काव्याद्यस्य विभावादिपदाद्यनिषयस्य चतुष्टयवृत्तिवैयर्थ्यं न परिशिष्ट-
नतिगम्यस्य आस्वाददशायाम् अनुभवावस्थायां गुणप्रधानभावस्य चन्द्रादिभावस्य
अवभासः प्रतीतिः । काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिकाव्यमिदं वा गुणीभूतव्यङ्ग्य-
मिदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्तुमिच्छन्तः
न ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः ।

(म) शब्दचित्रमिति । अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अधमं स्मृतं, तत् चित्रं
शब्दचित्रं वाच्यचित्रम् ।

(य) प्रधानमिति । व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रीत्या उभे काव्ये
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः व्यवस्थिते सिद्धान्तिते ततः ताभ्याम् अन्यद् यत्
काव्यं तत् चित्रम् अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्देऽपीत्यतः रसवर्णितत्वात्
रसस्यैव काव्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति बोध्यम् ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीश्रीवानन्दविद्यानागरमहापात्रेण विरचिता

विनयाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।

अङ्गीकार्या तुय्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् २६७ [क]

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्व-
लङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वं न च सङ्केतितो रसादिः ।
न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम् । तस्य तदैकरूप्या-
नङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष
एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्दा-
भिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्रकाशनन्दरूपत्वात् ।
अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्ग-
मात्रे परिच्छीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी (ख) । यच्च केचिदाहुः ।

(क) ननु व्यञ्जं तावत् काव्यवीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिबोधं व्यञ्जना चाभिनवा
वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्गाह अथेत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः ।
वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थं निर्वाह्य
विरामात् रसादीनाम् आदिपदेन भावादयो वस्तूनि अलङ्काराश्च गृह्यन्ते, बोधे
प्रतीतौ तुय्या चतुर्थी वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्या स्वीकार्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् आदिपदेन अनुभाव-
सञ्चारिणो गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं
तस्य वस्त्वलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादेः तदैकरूप्यानङ्गीकारात्
विभावाद्यभिन्नरूपताया अस्वीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं
रसादेरिति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे
केवलान्वयबोधे इत्यर्थः परिच्छीणा गतशक्तिः न तस्या अपरार्थबोधने क्षमत्वमिति
भावः ।

“सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति (ग) ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतमिति” ॥ (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाववादिभिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या । दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च “ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी” इत्याटावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । यत् पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम् अतत्परत्वेऽनुपाट्यत्वाद्गुणतत्वाक्यवत् ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रहृत्त्यूपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेनिरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्” इति । तत्र प्रष्ट-

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्सर्वे एवमिषा एव व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति । अतिदीर्घः इषुव्यापारः यदा एकं लक्ष्यं भित्त्वा लक्ष्यान्तरं भिनत्ति तथा एकैवाभिधा मुप्याद्ये बोधयित्वा व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः ।

(घ) तात्पर्येति । तात्पर्यस्य अण्यतिरेकात् अमिदत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्जनाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्नी हतिरङ्गीकार्यो इत्यर्थः तात्पर्येतिरेकव्यङ्ग्यबोधनोत्पद्यः । तात्पर्यं यावत्कार्यप्रसारित्वात् यावन्नि काव्यादि यावत्कार्यं तत्र प्रसारित्वात् व्यापकत्वात् तुलया तीक्ष्णदृष्टेन धृतं न, तात्पर्यम् एतावत्कार्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः ।

(ङ) तयोरिति । तयोः इषुवत् अभिधाव्यापारवादिटावत्कार्यप्रसारितात्पर्यवादिनोरित्यर्थः । शब्देति । शब्द. घटादिः एकमद्ये बोधयित्वा विरतः नान्यमद्ये बोधयितुं शक्नोति, इतिः एकमद्ये विषयोक्त्य नान्यमद्ये विषयोक्तुं शक्नोति तथा गमनादिरूपं कर्म एकमद्ये गमनादिकं विषय न अद्यं विषयवित्तुं शक्नोति । यदा यामं गच्छति इत्यनेन कार्यं गच्छतीति न प्रतीयते । अमिधादि-

व्यम् । किमिदं तत्परत्व' नाम । तदर्थत्व' वा तात्पर्यवृत्त्या
तद्वोधकत्व' वा । आद्ये न विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थ-
तानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अभि-
हितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा । आद्ये दत्तमेवो-
त्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीय-
वृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभा-
वाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः “विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति” । सहभावे च कुतः सव्येतरविषा-
णयोरिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् । “गङ्गार्या
घोषः” इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

ध्यापारस्तु बुद्धिरेवेति बोध्यम् । ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्यमर्थे' बोधयितुं शक्नु-
वन्तीति नोपपद्यते एकयैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्यसाधनस्य अनेकार्थादिवो-
धनस्य च सर्वदैव प्रसिद्धेरित्यस्वरसमाशङ्गाह एवञ्चेति । तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोध-
विषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः । ननु लक्षणाया अपि
अस्वीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाशङ्गाह किमितीति । कन्या अनूढा
दुहिता । पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेद-
स्वरूपम् । कार्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा जलमानय इति वाक्यं जला-
हरणरूपकार्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्वर्गसाधनरूपकार्य-
तत्परम् । अतत्परत्वे कार्यपरत्वाभावे इत्यर्थः उन्नतवाक्यवत् चिह्नप्रयुक्तवचन-
वत् अनुपादीयत्वात् अग्राह्यत्वात्, यथा उन्नतवाक्यं न कोऽपि गृह्णाति तथा
निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः । प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकयोः श्रोत्रपाठकयोः प्रवृत्तिः
क्षाव्यश्रवणपाठयोरिच्छा इत्यर्थः तस्या औपधिकं युक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः प्रयो-
जनान्तरं निरतिशयानन्दात् अन्यत् प्रयोजनं तस्य अनुपलब्धेः शब्देनानुपस्थितेः
हेतोः अवधार्यते निर्णीयते तात्पर्येणेति भावः । यत्पर इति शब्दः यत्परः
यदर्थे यद्वोषेच्छया इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दार्थः इति ततश्च तात्पर्येणैव रसादि-
प्रतीतिर्भवेत् न तदर्थे' व्यञ्जनाङ्गीकार्या इति भावः । तदर्थतानपायात्
तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात् । तयोः विभावादिसंसर्गस्य

कृतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्गबोधकता । तेन तुरीया वृत्ति-
रूपास्यैवेति निर्विवादमेतत् (ङ) । किञ्च ।

बोधस्वरूपसङ्ख्या-

निमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां

भेदाङ्गिनोऽभिधीयते व्यङ्गः ॥ २६८ ॥ [च]

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोधभेदः । “भस धम्मिअ !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित्
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

रसादेष हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्यभावाङ्गीकारात् विभावादिसंसर्गः
रसप्रतीती हेतुः रसय कार्यं तत् कथं हयोर्यांगपद्ये प्रतीतिः कार्यकारणयोः
पौर्वापर्यनियमात् न हि कार्यं कारणञ्च युगपद् भवतीति भावः । सहभावे
युगपदुत्पत्तौ सव्येतरविषययोः वामदक्षिणशरीरिव कुतः कथं कार्यकारणभावः
एतयोः समकाले उत्पन्नयोर्व्यापारपरस्परं कार्यकारणभावो न स्यात् तथा विभा-
वादिसंसर्गरसयोः, तपात्वे सुनिवचनविरोध इति भावः । ननु एतदप्य
रसादिवोष चास्तामित्याश्रयात् गङ्गायामिति । तुरीया चतुर्थी ।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्ययोर्भेदं दर्शयति किञ्चित्वादि । बोधा भाता नदप्यं
स्वस्य रूपं लक्षणं चिह्नमित्यर्थः संख्या दित्वकृत्वादिरूपा गदना निमित्तं हेतुः
कार्यं प्रयोजनं प्रतीतिः कालः समयः तेषां तथा आश्रयः पदलक्षणं विषयः
प्रतिपाद्यादिरूपः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्गः व्यङ्ग्यमाश्रयः अर्थः अभि-
धेयतः अभिधावीध्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक् ।

(छ) बोधभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्ययोर्वीरिति । वैदाहरणा वाच्यार्थ-
भेदं न तु व्यङ्ग्यार्थं । बोधं शक्तुं शक्तिं सहृदयान् समदर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्ययोर्वीरिति
वैयाकरणैः व्यङ्ग्यार्थव्यङ्ग्ययोर्वीरिति भावः । सहृदयभेदं दर्शयति ।

प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्गादिभेदात् । क्वचित् “कान्तमभिसरेति” “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नःस्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः । वाच्यार्थः शब्दीच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिवेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (छ) ।

“कस्म ए वा हीद रोसो दृष्टुण प्रिश्राद् सव्वणं अहरम् ।

सभसरपभ्माग्घाडिणि ! वारिश्रवामे ! सहस्स दाणीम्” ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (झ) । तथा ।

सम धन्मिअ इत्यादि वाच्यार्थः विधिरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुमहत् भिन्नमिति भावः । सङ्ख्याभेदं दर्शयति गत इति । अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः । निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति । शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मात्रशब्देन प्रतिभानैर्मल्यादिव्यवच्छेदः । कार्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति । वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थेः प्रमत्कारकरणं चित्तोत्सासविधानम् । प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलेति । कालभेदं दर्शयति पूर्विति । वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्यालोचनया परत्र इति भावः । आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति । वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति । विषयभेदं दर्शयति कस्म इति ।

कस्य न वा भवति रोषो दृष्टा प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सभसरपद्माग्घाडिणि ! वारितवामे ! सहस्सेदानीम् ॥

इति संस्कृतम् ।

(झ) उपपदिना दृष्टाधरं भाव्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यासत्सख्या सक्तिरियम् । हे वारितवामे ! वारिता निवारितापि वामा प्रतिकूला तत्सम्बुद्धौ, सभसरं पद्मं निव्रतीति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं सत्रणं व्रणयुक्तं

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थवाधस्य विरहादपि लक्षणा २६६ [ज]

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद्भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्मिन् लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोषः” इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूपन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ।

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः” ॥ (ट)

न पुनः “शून्यं वासगृहम्” इत्यादौ मुख्यार्थवाधः । यदि

दृष्टा कस्य जनस्य रोषः क्रोधः न भवति ? सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः । इदानीं सहस्रं भर्तृतर्जनां व्रणवेदनासंति शेषः । सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति । अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उच्येया । उपपत्तिना नाधरो दृष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उच्येय-
स्तत्पत्तिरिति भावः । उपसंहरति तस्यादिति ।

(ज) प्रागिति । रसादेः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणावृत्तिरभिधावृत्तियेत्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न शक्यं इत्यर्थः लक्षणा अभिधा च प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणसिद्धं रसादिकं नेति भावः । किञ्च अन्यत्र मुख्यार्थवाधस्य विरहात् अभावात् अपि सदा नो बोधिका । लक्षणाया मुख्यार्थवाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थवाधः नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः ।

(ट) श्रुतेति । श्रुतान्वयात् श्रुतानां शब्दोपात्तानाम् अन्वयात् अन्वयबोध-
जनकात् अनाकाङ्क्षम् अनाकाङ्क्षारहितं वाक्यम् अन्वय-
वर्णनं न इच्छति । पदार्थान्वयवैधुर्यात् पदार्थानाम् अन्वयादुपपत्तिरहात् मुख्यार्थवाधादिरुक्तः
तदाक्षिप्तेन मुख्यार्थसम्बन्धितया गृहीतेन अद्वेनेति शेषः सङ्गतिः उपपत्तिः
भवतीति शेषः ।

च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ठ) ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्गानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः २७० [ड]

(ठ) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजनं शीतत्वपावनत्वातिशयः लक्ष्यं लक्षणाजन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तीरमेव मुख्यार्थः बाधितत्वं तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात् । इष्टापत्तावाद् तस्यापीति । तस्यापि शीतत्वपावनत्वादिरूपस्य लक्ष्यार्थस्यापि लक्ष्यतया विशेषणं तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम् । अनवस्थापातः असीमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न कापि व्यवस्थिति भावः । विषयप्रयोजनयोरिति । विषयः कारणीभूतज्ञानं प्रयोजनं फलीभूतज्ञानं तयोर्युगपत् समकालिकी या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः । एतदेव समर्थयति नीलादीति । नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः ज्ञाततायाः मीमांसकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमहं ज्ञानासीत्येवंरूपः तस्य । ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञानता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तयोर्युगपद्यं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति । प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव शीतत्वपावनत्वादिप्रतीतिः न तु समकालिकीति फलितार्थः ।

(ड) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादेर्निराकरोति नेति । हेतूनां कारणा-
नाम् आभासत्वेन दुष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः अनुमानं रसादीनां व्यङ्गानां
व्यञ्जनाजन्यबोधविषयाणां न बोधते क्षमं समर्थं तथा स्मृतिः संस्कारविशेषः रसा-
दीनां धीः ज्ञानसाधनं न ।

व्यक्तिविवेककारेण हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः मानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्नादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः मन्तो रसा उच्यन्ते । इत्यवश्यभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यव्यक्तिक्रमः” इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् । किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगत-रागादिज्ञानमेव

(ट) अनुमान एवेति । एवकारात् व्यङ्गनाप्यवच्छेदः । ते विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यत्र वज्रि-
व्याणधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासुगृहमित्यादि काव्यं शृङ्गार-
रसवत् तत्तद्विभावादिसत्त्वादित्यनुमितौ शृङ्गाररसव्याप्यविभावादिसत्त्वाव्य-
मिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमितौ काव्य-
कारणकल्पनेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनीयत्वात् असंसृत्यक्रमव्यङ्गत्वज्ञानिरित्य-
त्राह अवश्यमिति । तस्य रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वापर्यम् । अवश्यभावी
अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्गुणनिष्पत्तिरिति सङ्गच्छते । आशु-
भावितया शोभोत्पन्नत्वेन असौ क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते । यतः अयम् अद्यापि
रसादेर्व्यङ्गत्वस्वीकारेऽपि अव्यक्तैः प्रतीतेः क्रमः । यथा प्रथमं विभावादि-
प्रतीतिः ततः साधारण्याभिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसत्त्वेऽपि आशुभा-
वित्वेन भवद्विरसंसृत्यक्रमव्यङ्गत्वं स्वीक्रियते तदानुमानवादिनामपीति भावः ।
अर्हति । अर्हतेन अल्पेण अभिनयेन दृष्ट्वेन इत्यर्थः समर्पितः उत्पादितः यः
विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रामादिः शीता-
दिविषयकः प्रपञ्चादिः तस्य ज्ञानं प्रतीतिः । तद्भावतया तस्य रामादिगत-रा-
गादिध्यानेन भावकैः सदृश्यैः भावमानः आस्वाद्यमानः । अस्तिपदवाभावा-
दिति अव्यभिचारिसहसृत्वेन काव्यस्य अवश्यभाविता हि व्याप्तिः । सा तु अनु-
मानप्रमास्य साधिकेति स्थितिः । अत्र तु शोभितशरणीमांसकादीनां विभा-
वादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दनदरसाद्यादस्य अदर्शनात् हेतुर्वाभिचारोति

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशनन्दो वा ? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव । “यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति । सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च (ठ) । तथा ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्प्रतेति” (ण) ॥

इदमपि नो न विरुद्धम् । न हि एवंविधा प्रतीतिरास्वादत्वेन अस्माकमभिमता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यथोक्तमिति । तेनैव व्यक्तिविवेककारिणैव । एवंविधानां तत्तद्व्यापारशालिनामित्यर्थः अभिधानं शब्देनीपस्थानम् अभिनयः अङ्गादिचेष्टया उपस्थितिः । श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादेः कारणकार्यसङ्कारिरूपान् जानन्ति परं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्गुरयोग्यतानयनं विभावनम् । तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम् । तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं पूर्वमुक्तम् एतद्व्यापारभागिनस्तान् न अनुभवन्ति एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः । व्याप्तिः अव्यभिचारिहेतुत्वरूपा पक्षधर्मता पक्षसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः । यथा पर्वती वङ्गिमानित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र वङ्गः सत्तास्ति तथात्र सामाजिकानाम् अहं रसवान् इत्येवं प्रतीतौ रसिकजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तास्तीत्यवधेयम् ।

(ण) येति । अर्थान्तरस्य भवन्मते व्यङ्ग्यस्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकं या सामग्री कारणकूटः निबन्धनं प्रधानम् इष्टा अभिलषिता सैव सामग्री नः अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्प्रता । सा च सामग्री शब्दबोधरूपेति बोध्यम् ।

(त) इदमपि एवरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम् ।

सान्द्रानन्दनिर्भरः । तेन अत्र सिषाधयिपितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाहेतोरभासता (त) । यश्च “भम धम्मिअ” ! इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकैलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथाहि, अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टा-
लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम् । ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्तावन्न
अतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः
कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च
लिङ्गो बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्व-

अस्मात्तः स्वीक्रियते इति भावः । सिषाधयिपितात् साधयितुमिष्टान् अर्थान्
व्यङ्ग्यरूपादित्यर्थः अर्थान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्येत्यर्थः अर्थस्य भवदुष्का-
रुपस्य रसस्य साधनात् निषादनात् हेतोः आभासता दुष्टहेतुत्वमित्यर्थः । अनु-
मिती तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते तदैव कार्यमवश्यम्भावि, यदि तेन
हेतुना अभिप्रेतकार्यं साध्यते तदैव तस्य हेतोरभासत्वं नियतहेतुका जगदिति-
रिति बोध्यम् ।

(घ) वस्त्रलङ्कारयोरपि अनुमेयत्वं वदती ललितविवेककारमतानुयायिनी
द्रूपयति यद्येत्यादि जलेति । जलकैली वारिविहारं तरलाभ्यां चक्षुलाभ्यां कर-
तलाभ्यां मुक्तं त्यक्तं पुनः पिहितम् आन्नादितं राधिकायाः वदनं येन तादृशः
वस्तु एव कोकयूनोः अक्षुवाकटम्पयोः विघटने सङ्घटने विधीयसंयोगी तथाः
कौतुकी कुतूहलवान् कृष्णः जगत् पश्यतु रसतु । अत्र अन्तोदये राधौ अक्षुवाक-
वियोगः, तस्यानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरवानुसन्धेया । राधिकावदनं
अन्तत्वारोपः अनुमेय एव भासमानम् अक्षुवाकटम्पयोः । एतदेव उच्यते इति
तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, पश्यतु इत्युक्तिः सत्त्वं
विद्यमानता, पक्षसत्त्वं विपक्षात् विदुष्यतात् व्यावृत्तत्वं निर्वृतिः एतदितिहास-
विदुष्यतात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य ज्ञानं प्रदोतिः अन्तोदयम् । यथा पर्यायी

विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवडेऽपि सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र
यद् वाच्यार्थलिङ्गरूपास्त्रिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान
एव पर्यवस्यतीति” । तन्न । तथाहि अत्र “भम धम्मिअ !”
इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्याविहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंही-
पलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको
हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च
गमनस्य सम्भवात् । पुंश्वल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति
सन्दिग्धासिद्धेश्च । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनाभ्यां चक्र-
वाकविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति
न वाच्यम् उक्तासकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ
एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि
आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना
एवंविधानिष्टार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे

वङ्गिमान् धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः वङ्गिः साध्यः धूमोः लिङ्गम् । यथा पर्वतः
साध्यवानिति पक्षः तथा महानसेऽपि वङ्गिरस्तीति महानसः सपक्षः, ऋदादौ
वङ्गिर्नास्तीति ऋदो विपक्ष इत्यादि । वाच्यात् अभिधेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्ध-
वर्जितः अन्यथा असम्बन्धार्थप्रतीती इत्यर्थः अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षण-
गमनरूप इत्यर्थः । यथा, भम धम्मिअ इत्यत्र तथा भ्रमणाभावः प्रतीयते तथा
घटाभावोऽपि प्रतीयेत इति । भम धम्मिअ ! इत्यत्र बोध्यबोधकयोरध्वयोर्वैपरीत्य-
लक्षणः सम्बन्धो बोध्यः । निषङ्गमेव वर्णितमेव । सामर्थ्यात् योग्यतावलात् अव-
स्ये प्रत्येत्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः । वाचा-
यात् अभिधेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अव-
गमः प्रतीतिः । ततश्च भम धम्मिअ ! इत्यादौ श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं वैपरी-
त्यसम्बन्धेन भ्रमणार्थवत् गोदावरीतीरे सिंहीपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः ।
अनैकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः । गमनस्य सम्भवादिति भ्रमणानुमापकेन
लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः । अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-
सिद्धेरिति । इदं वाक्यं धार्मिकस्य मयीत्यादकं वा कुक्कुरस्पर्शसङ्घासङ्घितस्य

प्रतिवेशिनि ! अणमिहाप्यम्नदित्यादी" नलयन्वीनां तन्-
लिखनम् एकाकितया च स्त्रीतीगमनं तस्याः परकासुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते तच्च तत्रैवाभिहितेन
स्वकान्तस्त्रेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तिको हेतुः । यच्च
"निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादी दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया दूत्या तत्कालसन्नितैर्वान्यैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ? आद्ययोर्न विवादः । तृतीये
तु तथाविधाभिप्रायविरंहस्थले व्यभिचारः । ननु वक्त्राद्यव-
स्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम् । एवंविध-
व्याख्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं
हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामिवैषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वैत्यपि

तस्य स्वच्छन्दमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भीरुत्वसन्देह इति
हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धेः अनिश्चितः । अनुमितौ समन्दिभ्यो हेतुमाश्रयकः,
अत्र तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अत्रानुमानमिति भावः । अत्र इत्यनुमानं
दूषयति अलकेलीति उच्चासकादाविति उच्चासकः भयपदः । यादिना वियोग-
कारणान्तरस्यापि यदणम् । यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति । तदापि वियोगस्य
सम्भव इति अन्तरीक्षरूपस्य हेतोरभावेऽपि हेतुकारेण वियोगदर्शनात् हेतोर्यमि-
चार इति भावः । अनुमानस्य कदापि व्यभिचारमयात् पदमात्रेणैव भवति
तेनैव इष्टसिद्धिं कुर्वतीऽपि दूषयति एवमिति आभासगुमानेति । आभासस्य
दुष्टहेतुरूपव्यभिचारस्य सगानो योगक्षेमः कार्यसाधको हेतुः । तथा च एतद्विषयः
सूर्योऽयमस्तं गतः इत्यादिदृश्ये एवंविधाधार्म्यां नाही निरुद्धत्वात् इत्यादिदृश्येण
इत्यादिदृषाणां बोधकः एवंविधाधार्म्यात् एवंविधाधार्म्याय प्रदुष्टत्वादित्यर्थः यत्
वस्तु नैवं न एवमकारम् एवंविधाधार्म्याधकत्वाभाववदित्यर्थः तत् एतन् नैवम् एवं-
विधाधार्म्याधकत्वाभाववदित्यर्थः । तत्र एवंविधाधार्म्यात् इत्यनेन एवंविधाधार्म्या-
साधनत्वादित्यपि यत् इत्यनेन तदात्वे पदमात्रेणैव अनुमानेऽपि हेतोर्दुष्टत्वमिति

कथमनुमानम् । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्गानामपा-
स्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।
यथा । “यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्या-
मविद्यमानश्चैत्र इत्यादि” (थ) ।

किञ्च वस्त्रक्रयादौ तर्जनीतीलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचन-
बुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वाद्द्रसादिवुद्धिः स्मृतिः” इति केचित् तत्रापि प्रत्यभि-
ज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । “दुर्गालङ्घितेत्यादौ”

भावः । अनुमानं पक्षमात्रवृत्त्यापि दुष्टे हेतौ नैव भवतीति भावः । यदि हेत्वा-
भासेन अनुसितिर्न सम्भवति, तदात्र विशिष्टो हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति
नन्विति वक्त्रादीत्यादि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यदूतीपरिग्रहः । अवस्था-
फामुकत्वादिवैशम्यम् । एवंविधेति एवंविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य
अभावात् शब्देनानुपस्थानात् प्रमाणान्तरस्य च असङ्गावादेति भावः कविप्रतिभा-
मात्रजन्मनां कवीनां प्रतिभा बुद्धिनैर्मल्यं तन्मात्रेण जन्म उत्पत्तिर्येषां तादृशानां
प्रामाण्यस्य याथातथ्यरूपानुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं किमिदं
परपुरुषार्थिनी स्रोतसि जलाहरणार्थं गता एत स्वकान्तसंज्ञेनेति सन्देहः, तेन
हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमत्रानुमानं सम्भवतीति भावः । एतेषां पदार्थानां
निःशेषच्युतचन्दनमित्यादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यबोधकत्वम् । प्रामाणिकं
तथ्यम् । एतेन हेतोराभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्वेति, पूर्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः
या व्याप्तिः तस्याः छायाम् आश्रयमित्यर्थः उपजीव्य अवलम्ब्य इत्यर्थः । अर्थस्य
अपरार्थस्य आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः यथा जीवतीति यतो जीवति अतः
कुत्रापि, गोष्ठीभिन्नेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र
जीवति इति व्याप्तिग्राहकमित्यवधेयम् ।

(. ६) तर्जनीतीलनेन तर्जन्या उत्क्षेपेण । सूचनबुद्धिवेद्यः सूचनं सङ्केतः
तद्विषयिणी या बुद्धिः तद्देद्यः अयं व्यङ्ग्यरूपोऽर्थ इत्यर्थः सूचनबुद्धेरपि लौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेन अयं भावः यदि काचित् पूर्वं व्यवहारार्थं व्यवहारिकेण सह
साधारणजनगोपनाद्यं एवं व्यवस्थापयति यत् मम तर्जनीतीलने युष्माभिर्दंश-

च “द्वितीयार्थो नास्त्येव” इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभव-
सिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव (ट) । तदेवमनुभवसिद्धस्य
तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च
अभिधादिवृत्तित्रयाबोधयतया च तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति
सिद्धम् । इयञ्च व्याख्याद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
निर्मलम् । तत् किं नामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते ।

सा चेयं व्यञ्जना नाम

वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं

रसनाख्यां परे विदुः ॥ २७१ ॥ [ध]

एतच्च विविच्योक्त रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनं नाम

पञ्चमः परिच्छेदः ।

संख्या बोद्धव्येति तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तत्र च सूचने
प्रामाण्यस्य सहावेन अनुमानप्रकारताङ्गीकारादिति सा सूचनदुष्टिरनुनाम-
विशेष एवेति भावः । प्रकृतं वस्तुवृत्तिवैशिष्ट्याविशेष एव सङ्केतः, तेषु व्यञ्जनाद्य-
प्रतीतिव्याप्तियदेषैव भवतीति कथं व्यञ्जनाम्बोकार इत्यापत्तिरपि न भवति
वस्तुवृत्तिविशेषवैशिष्ट्यामत्त्वापि सर्वेषामेव श्रोतृषामनभिप्रेतया व्यञ्जनाद्योप-
स्यले व्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम् । प्रत्याभशायां सादृश्यानिव्याहारकप्रतीति
अनैकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यप्रामाण्य-
आभासता व्यभिचारिता दुष्टता इत्यर्थः । अप्यप्यतः सिद्धुषानस्य महिमभट्टस्य
इत्यर्थः गजनिमीलिका दर्शयत् नृसंज्ञता इति भावः ।

(ध) सा चेयमिति । रसव्यक्तौ रसमदृष्टम् इत्यर्थः इति च न्ये विदुः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
र्दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं ॥ २७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह ।

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।
कोऽसावभिनय इत्याह ।

भवेदभिनयोऽवस्था-

नुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव-

माहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥ २७४ ॥ [क]

रसनाख्यां हस्तिं विदुः । व्यञ्जनया वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु
रसादिरुषार्थावगतिरिति परमतं यम्यक्तस्तु सामान्येन व्यञ्जनयैव सर्वव्यङ्ग्यार्थाव-
गम इति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य पञ्चम-

परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनीयते इति । अभिनेयं कर्मणि यप्रत्ययः । अवस्थायाः
अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः आङ्गिकः अङ्गेन निष्पन्नः,

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणसम्भि-
नयः । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणां

भागव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥२७५॥ [ख]

किञ्च ।

नाटिका लोटकं गोष्ठी सदृकं नाव्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीणो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः । [ग]

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ [घ]

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ।
तत्र ।

वाचिकः वचनेन निष्पन्नः, वाच्यः वाच्यरूपः, वाच्यरूपनाटिरूपः, वाच्यः
सत्त्वोद्रेकात् जनितः, सत्त्वोद्रेकादिः ।

(ख) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाषः व्यायोगः सत्त्वोद्रेकादिः
ईहामृगः अङ्गः वीथी प्रहसनमिति दश रूपकाणि भवन्ति ।

(ग) नाटिकेत्यादि सप्तम् ।

(घ) विनेति । विनेति विना सर्वेषां रूपकाणां एतद्रूपकाणाञ्च
सत्त्वोद्रेकात् जनितः नाटकवत् मतं कथितम् ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासर्द्धादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
 एक एव भवद्द्वी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपुरुषाः ।
 जोपोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् २७७ [ङ]

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा रामचरि-
 तादि । सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महा-
 सहायम् । सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
 व्यक्तम् । राजर्षयो दुष्मन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः ।
 दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा

(ङ) नाटकमिति । ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान्तं न तु स्वकपोलकल्पितमिति
 भावः । पञ्चभिः वक्ष्यमाणैः सन्धिभिः सुखादिभिः समन्वितं सम्बद्धम् ।
 विलासर्द्धादिगुणवत् विलासः धीरा दृष्टिर्गतिश्चिवा विलासे सन्धितं वक्ष इति
 लक्षणेऽक्तपुरुषगुणविशेषः, ऋद्धिरभ्युन्नतिः आदिना धैर्यगाम्भीर्यादियदृश्यं तद्वत्
 तदयुक्तम् । सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना
 विविधाः ये रसाः आस्वादव्यापाराः तैः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमित्यर्थः । अङ्गी
 प्रधानम् अङ्गम् अप्रधानम् । निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धौ अद्भुतं विस्मयजनक-
 व्यापारः कार्य्यं वर्णनीयम् । बन्धनं रचनम् ।

श्रीरामचन्द्रः । “गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्गाः सूच्याः कर्तव्याः” इति केचित् । अन्ये त्वाहुः । “यथा गोपुच्छे केचिद् बाला ङ्खाः केचिद्दोर्घाः तथेह कानिचित् कार्याणि सुख-सन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-चित्” इति ।

प्रत्यजनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः चुट्टचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥

दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशाद्विप्लवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥

दन्तच्छेदं नखच्छेदमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥

(च) अङ्गाः प्रत्यङ्गैः । अङ्गः परिच्छेदविच्छेदः प्रत्यङ्गं प्रत्यङ्गम् ।
 सामासिकं मङ्गुः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भाषेन च समुज्ज्वलः, चुट्टः
 क्लृप्तः शब्दाद्यः यत्र तदाविधः, चुट्टेण चूर्णकसंयुतः, विच्छिन्नः विच्छिन्न-
 भागः अवान्तरं सन्दर्भकदेश एव एकः अङ्गः प्रयोगसं दक्षिणं तदीयः, विच्छिन्न-
 इत्यत् संबन्धः विन्दुकः इत्यस्यस्यस्यस्यः दक्षिणं तदीयः, बहुभिः चार्थैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।

देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः

॥ २७८ ॥ [च]

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सख्यावन्दनादि । अङ्क-
प्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह ।

अङ्कोदरप्रविष्टो यो

रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः

सवीजः फलवानपि ॥ २७९ ॥ [छ]

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दौर्घ्येण लोचनैर्बहुभिः ।

व्यापारैः न युक्तः, न च वीजस्य ग्रन्थप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संहतिः संहारः
तद्दान्, नानाविधानैः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपद्यवान्
अतिबहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्याणां सख्यावन्दनादीनाम्
अविरोधात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनैः अथहुदिनैः निर्वर्ष्या
निष्पाद्या या कथा तथा संप्रयोजितः आसन्नः समीपवर्ती नायको यस्य तथोक्तः,
त्रिचतुरैः पात्रैः युतः, अन्ते शेषे निष्क्रान्तानि निखिलानि समयाणि पात्राणि
सस्यं तथाविधः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(छ) गर्भाङ्कमाह अङ्कोदरेति । रङ्गद्वारं सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम्
आसुखं प्रस्तावता आदिना सभापूजादिग्रहणं तद्दान् अङ्कस्य उदरं मध्यं प्रविष्टः,
सवीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः, अपरः अङ्कः उः
गर्भाङ्कः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्त्रयंवरणम् ॥ (ज)

इत्यादिना विरचितः सीतास्त्रयंषरो नाम गर्भाङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः

सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादि-

नाटकस्याप्यथामुखम् ॥ २८० ॥ [भ]

तत्रेति नाटके ।

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-

न्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्तव्या

नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ २८१ ॥ [ज]

(ज) श्रवणैरिति । सीतास्त्रयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकैः श्रवणैः कर्तव्यं येषु सर्वजनैः सादरं श्रवणीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आयतैः नेत्रैः दृश्यं सर्वजन-
दर्शनीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव तत्र निमित्तमिव दशाननतया बहुदृष्टेर्नित-
त्वादिति भावः निबद्धं रचितम् । अप्याङ्कम् ।

(भ) तत्रेति । तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः बल्यमाह्वयः, तदनन्तरं सभापूजा सभाप्रशंसनं ततः कविसंज्ञादिः नाटकस्यापि कथनं कर्तव्यम् अथ अनन्तरम् आसुखं प्रस्तावना निबद्धमिति शेषः ।

(ज) पूर्वरङ्गमाह यदिति । रङ्गः मृचस्यानं तस्य विघ्नोपशान्तये अनन्तरादिनिवर्तनाय नाट्यवस्तुनः नाटकेतिहत्तप्रस्तावात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः यत् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरमितिष्येः उच्यते । यद्यपि अन्ये पूर्वरङ्गम्

अस्याः स्वरूपमाह ।

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकोककैरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥ २८२ ॥ [ट]

अष्टपदा यथा । अनर्घराघवे “निष्प्रत्यूहम्” इत्यादि ।

द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम् ।

“शिरसि धृतसुरापगे क्षरारा-

वरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरौन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥ (ठ)

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दीति” कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् ।

ग्रन्थाहारादिकानि ध्यानधारणाप्रभृतीनि भूयांसि बहूनि चक्रानि सन्ति तथापि
विघ्नीपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्तव्या ।

(ट) आशीरिति । यस्मात् देवद्विजन्तृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तनं
तद्वचनेन संयुक्ता स्तुतिः गुणकीर्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता
रुचिता, नन्दयतीति व्युत्पत्तियोगात् देवद्विजन्तृपप्रभृतीनामानन्दयित्री स्तुति-
नान्दीति प्रसिद्धार्थः । नित्यमिति पाठे स्तुतिरध्याहार्या । सा तु मङ्गल्यं
मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसयति सूचयतीति तथोक्ता, क्वचित् द्वादशभिः
पदैः सुप्तिङन्तरूपैः क्वचिद्वा षट्भिः पदैः चरणैः युक्ता ।

(ठ) तत्र द्वादशपदासुदाहरति शिरसीति । क्षरारौ हरे शिरसि धृता
सुरापगा मङ्गा देव तादृशे सति चरुणा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य रुचिः
कान्तिर्यस्यास्तथाभूता, अथ अनन्तरं स्वकान्ते तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं
स्त्रीकृत्य पदतण्डपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा सङ्गावादां गिरौन्द्रपुत्री
गौरी भवतः तत्र भूतिहेतुः कल्याणदायिनी चस्तु भवतु । एतत् पद्यं द्वादशभिः
पदैः रचितम् ।

अस्तुतस्तु "पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्" इत्युच्यते (उ) ।
यदुक्तम् ।

"यस्माद्भिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति" ॥ (ट)

उक्तप्रकारायाश्च (ण) नान्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव
कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहा-
कविप्रबन्धेषु च ।

"वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च सुमुचुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्याणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः" । (त)

(उ) केचित्तु रवावल्यादौ श्लोकत्रयव्याया नान्या दर्शनात् अत्र प्रथम-
पदत्रयस्यापि श्लोकत्रयभागपरत्वं व्याचक्रुः तत्र । इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं
प्रशास्यते । विद्मः देवतां वाचममृतामात्मनः कलामित्युत्तरपरितनाटके
दादमपटायाः नान्दीत्वानुपपत्तेरिति विभिधमालोक्योक्तम् एतदिति पूर्वरङ्गस्य
सामान्यमहाकाव्यरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम् । अहं विद्मः ।

(ट) यस्मादिति । यस्मात् यतः प्राथम्यात् अत्र अभिनयः नाट्यलापारः
अवतार्यते प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अद्वाच तयोरभिनयात्कर्म प्रथमाहं
मङ्गलं रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(ण) उक्तप्रकारायाः कचित्तव्यायाः आशीर्वचनसंयुक्तैरुक्तैरुक्तायाः ।

(त) वेदान्तेष्विति । वेदान्तेषु उपनिषद् रोदसी आवाहयिषी व्याप्य
स्थितं यम् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति एषा इति शेषः याम्
शंकर इति अनन्यविषयः तस्यावप्रतिपादकः शब्दः दद्याद्यंनि नृणाद्यमन
इत्यर्थः अक्षरादि यस्य तादृशः योगासंनिवृत् इत्यर्थः, यय निवृत्तताः संवर्धिताः
प्राणादयः शरीरस्यपञ्चशाययः यैः तादृशैः सुमुचुभिः नोपनिषुभः योनिभिः
इत्यर्थः अतः अतःकरत्तमन्ते मृग्यते अन्विष्यते, स्थिरा नियता या मणिः तस्याः
योगेन सुलभः सुदृढभक्तिमात्रस्य इत्यर्थः, हा व्याहः शिवः वः पुत्रावः

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्यादिति” । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं दृश्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा सुखं पात्रमथापि वा २८३ [ध]

काव्यस्यार्थभ्यः स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्विति वृत्तं यथा उदात्तराघवे ।

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-

स्तज्ञत्त्या भरतेन राज्यमखिलं सात्वा सहैवोज्जितम् ।

निःश्रेयसाय सङ्ख्याय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः । शार्दूल-
निक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय कृत्वैव निवर्तते । ततः स्थापकः तदास्थः द्वितीयो नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः सास्थापयेत् प्रकटयेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(इ) वस्तु कथा राम इति । रामः मालामिव गुरोः पितुः आज्ञां मूर्ध्नि शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अगन्तुम् । भरतेन तद्वत्त्या तस्मिन्

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगती नीती परां सम्पदं
प्रोत्सिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः” ॥ (ट)

वीजं यथा रत्नावल्याम् ।

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय भ्रूटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः” ॥ (घ)

अत्र हि समुद्रे वहित्तभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनु-
कूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ वीजम् । सुखं द्वीपादिना (न) प्रस्तुत-
वृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः । यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालसुग्रं

रामो दशास्यमिव सम्भृतवन्भुजीवः” ॥ (प)

रामे वा भक्तिः अनुरागविशेषस्तथा माता जनन्या सहैव अखिलं समस्तं राज्यम्
उज्झितं त्यक्तम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगती आश्रितौ सुग्रीवविभीषणौ परा सम्पदं
राज्यरूपमित्यर्थः नीती प्रापितौ वासिदशाननयधात् रामेति शेषः । प्रोत्सिक्ताः
अतिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विपः शवकः ध्वस्ताः विनष्टाः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । एष समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(घ) द्वीपादिति । अभिमुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्नोति विधिः अन्तर्गतम्
निजायासभिन्नात् द्वीपात् सर्वतो अखर्वदितभूमानादापि जलनिधेः समुद्रम्
मध्यादपि दिशः अन्तादपि अभिमतन् अभिलषितं वस्तु आनीय शीघ्रं घटयति
सङ्गमयति ।

(न) वहित्तम् अदं वयामम् । अनुकूलदैवलालितः अनुकूलदैववशः
सञ्जातः । द्वीपादिना शब्दानामनेकार्थकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरत्समयनिर्दिष्टम् । आसादितः प्राप्तः प्रकटः
परिस्फुटः निर्मलस्तु चन्द्रस्तु हासः विह्वलौ येन तदीयः अन्तर्गतः असादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजिव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा” ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां

गोवाद्यपि स कीर्तयेत् ।

ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण

भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ ॥

स स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्वृत्तोरकीर्तनमपि । यथा
रत्नावल्याम् । भारतीवृत्तिस्तु ।

भारती संस्कृतप्रायो

वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवधादिति भावः प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शान्ति इत्यर्थः चन्द्रहासः
तदास्यः रावणस्य अतिविशेषः येन तादृशः, विशुद्धा समुज्ज्वला कान्तिः नक्षत्रा-
दीनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्य तथोक्तः, तथा समुत्तानि सम्यक् पोषि-
तानि विकसितानि इत्यर्थः बन्धुजीवानि तदाख्यपुष्पाणि येन सः अन्यत्र
समृताः संरक्षिताः बन्धूनां विभीषणसुग्रीवादीनां जीवाः प्राणाः राक्षसेभ्यः इति
भावः येन तथाभूतः, एषः शरत्समयः दशास्यसिव रावणसिव उग्रं भीषणं
गाढतमसं निविडान्धकारम् अन्यत्र तमोगुणाच्छन्नं घनकालं मेघसमयं वर्षाकाल-
मित्यर्थः अन्यत्र अतिक्रणवर्णम् उत्खाय उन्मूल्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः ।
अत्र श्लेषेण रामायणरूपप्रस्तुतवृत्तान्तः सूचितः ।

(फ) तवेति । हारिणा मनोहरेण तव गीतिरागेण सङ्गीतरागेण
अतिरंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः पाकटः अस्मि ।
अत्र दुष्मन्तनेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः ।

संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः [व] प्ररोचना वीथी

तथा प्रहसनामुखे ।

अज्ञान्यतोन्मुखीकारः

प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रहृत्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रत्नावल्याम् ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपद्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाय्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्रेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वे गुणानां गणः” ॥ (भ)

वीथीप्रहमने वक्ष्यते ।

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(व) तस्या इति । तस्याः भारत्याः इति ।

(भ) श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः शाल्वरचयिता,
एषा परिपत् सभापि गुणग्राहिणी गुणग्राहिणी तस्या न तु दीपदक्षे इत्यर्थः,
वत्सराजस्य चरितं लोके जगति हारि मनीहरश्च, वयस्य नाय्ये च निपुणत्वपारि-
दक्षाः निपुणश्च, इह चरितम् जनति एकैकमपि वस्तु कवित्वादिभिः वाञ्छित-
फलस्य दृष्टसिद्धेः पदं स्थानं, किं पुनः वक्ष्यमिति भावः, मम भाग्यस्य उपपत्त्या
अभ्युपगतेः इतिः पदं सर्वः गुणानां कवित्वादिपदत्वादिस्वरूपानिश्चयः इतिः
समूहः समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः । यत्र कविप्रभृतीनां प्रशंसनासम्पत्त्या-
सुन्मुखीकरणरूपेण प्ररोचना ।

(म) चासुखमाह नटीति । नटी विदूषकः पारिपार्श्विक एव वा पारिपार्श्विकः

चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योदयैः

प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं

नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ २८७ ॥ [म]

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्य अनुचरः पारिपार्श्विकः । तस्मात् किञ्चिद्गूढो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः

प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते

पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ २८८ ॥ [य]

पदानि त्वगतार्थानि

तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः

स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ [र]

पार्श्ववर्त्ती नटविशेषः एते सूत्रधारेण सङ्गिताः यत्र चित्रैः मनीजैः स्वकार्यान् स्वकर्त्तव्यव्यापारात् उच्यैः उद्भूतैः प्रस्तुताच्चेपिभिः प्रकृतवृत्तमुत्यापयद्भिः वाक्यैः मिथः अन्योन्यं संलापं कुर्वते तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि विज्ञेयेति शेषः ।

(य) प्रस्तावनाभेदानाह उद्घात्यक इति । स्पष्टम् ।

(र) उद्घात्यकमाह पदानीति । अगतार्थानि अबोधितार्थानि पदानि ; तदर्थगतये तस्य अबोधितार्थस्य गतये बोधाय नराः अन्यैः पदैः यत् योजयन्ति स उद्घात्यक उच्यते ।

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः ।

“क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति वलात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये
“आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छ-
तीति” ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थास्तरे
सङ्गमस्य पात्रप्रवेशः (ल) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा

समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्

कथोद्घातः स उच्यते ॥ २६० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “क्षीपादन्यस्मादपि” इत्यादि
सूत्रधारेण पठिते । एवमेतत् कः सन्देहः । “क्षीपादन्यस्मा-
दपि” इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं
यथा वेष्टाम् ।

(ल) क्रूरग्रह इति । क्रूरः अनिष्टफलदत्वेन निहुरः रघुः स केतुः
राहुरित्यर्थः यद्यपि दैत्यविशेषस्य शिरोभागः राहुः अपरो भागः केतुश्चेत् तदापि
चन्द्रगुप्ते शिरोभागस्यावश्यकत्वात् केतुश्चेत् राहुपरो बोध्यः । अन्त-
र्यत् । अत्र अन्याद्यन्ति यदा क्रूरः रघुः आश्रयो यस्य तदीकः सकेतुः सकेतु-
केतुना सङ्गवर्तमानः राहस इत्यर्थः सम्पूर्णमण्डलं वशीकृतवास्तुमण्डलमित्यर्थः
चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेताद्यन्तिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य
अभिमतस्य अर्थस्य द्वितीयाद्यन्तिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य
नासीदिति मुद्रा इत्यर्थः अर्थास्तरे द्वितीयाद्यन्तिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य
अभिधाय इत्यर्थः पात्रप्रवेशः पात्रप्रवेशः पात्रप्रवेशः इति शेषः ।

“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः” ॥ (व)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
दुरात्मन् ! वृथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भौमसेनस्य
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा २६१ [श]

यथा कुन्दमालायाम् । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या ।
सूत्रः । कोऽयं खलु आर्याह्वानेन सहायकं मे सम्पादयति ।
विलोक्य । कष्टमतिकरुणं वर्त्तते” ।

(व) निर्वाणिति । पाण्डुतनयाः पाण्डवाः माधवेन कृष्णेन सह परीणां
शत्रुणां प्रशमात् सन्धिकरणे शत्रुभावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः
शमितः वैरं विद्मिष एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनु-
भवन्तु । समृत्याः सानुजीविनः कुरुराजसुताः घृतराष्ट्रपुत्राः दुर्षोधनादयः,
रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः तादृशाः अन्यत्र रक्तेन स्वगवा-
रुधरेण प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः
कलहः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः
शरीराणि येषां युद्धप्रहारादिति भावः तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र
स्वर्गस्थाः भवन्तु ।

(श) प्रयोगातिशयमाह यदीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः
प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगा-
तिशयो भवति ।

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूत्रयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः (प) ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य

सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयश्च पात्रस्य

प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २६२ ॥ [स]

यथा “आसादितेत्यादि” । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो
रामः ।

(प) लङ्केश्वरस्येति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशमा-
सानित्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः इति इत्यं लोकानां परिवादः दीपारीपदं तस्मात्
भयं तेन आकुलः कातरलेन रामेण जनपदात् देशान् निर्वासितां ताहितां
गर्भेण गुर्वी भारवतीं गुरुगर्भमराक्रान्तामित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय वनं गेत्-
मित्यर्थः परिकर्षति आकर्षति । वसन्ततिमकं इति । अत्र नृत्यप्रयोगे सीता-
लक्ष्मणयोः प्रवेशनूपनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयानः अतिशयम्
प्रयोजित इत्यर्थः ।

(स) कालमिति । यत्र पठतान् उपस्थितं कालम् अतिशयं सूत्रधृग् सूत्र-
धारः वर्णयेत् तत्र येन यदि तदाश्रयः तदाश्रित्येवैतः पादस्य नटस्य इति ।
भवति तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं

नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २६३ ॥ [ह]

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागीण-
त्वादि” । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथा लाभं

वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ॥ २६४ ॥ [च]

अत्र आमुखे । उद्घात्यकावलगतयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु ।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।

समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥

एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ।

तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्

ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६५ ॥ [क]

(ह) यत्रेति । यत्र प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्घावनात्
अन्यत् कार्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाम्ना बुधैः पण्डितैः अवलगि-
तम् उच्यते ।

(च) योज्यानीति । अत्र आमुखे यथा लाभं यथासम्भवम् इतराणि
अन्यानि योज्यानि प्रयोक्तव्यानि । अन्यत् अष्टम् ।

(क) नेपथ्योक्तमिति । तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं तादृ-

वस्त्वितिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥

अधिकारः फले स्वाम्यम्

अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिवृत्तं कविभिः

आधिकारिकमुच्यते ॥ २६६ ॥ [ख]

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ॥ २६७ ॥ [ग]

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम् । यथा सुयीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं

सुविचार्येह वस्तुनि ॥ २६८ ॥ [घ]

पताकाभाषितं समाश्रित्यापि चासुखं प्रस्तावना कर्तव्यम् । एषाम् चासुख-
भेदानां ग्रन्थोक्तानां नखकुटोक्तानां वा एकं कश्चित् प्रदीक्षयेत् विदध्यात् । सुव-
धुक् मूलधारः तेन अथंन् अथवा पातं समाश्रित्य प्रस्तावनात्ते निर्गच्छेत् रक्षादिति
शेषः ततः अनन्तरं वस्तु इतिहसं प्रदीक्षयेत् उपस्थापयेत् ।

(ख) इदमिति । इदं वस्तु बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते विमल्यते, एकं वस्तु
आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । फले काव्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामि-
त्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुश्च अधिकारी । तस्य अधिकारिणः इतिहसं
कविभिः विद्वद्भिः आधिकारिकम् उच्यते ।

(ग) अस्येति । अस्य आधिकारिकेतिहसस्य उपकरणार्थंन् उपकरणार्थं
वस्तु प्रासङ्गिकम् इति इष्यते ।

इह नाट्ये ।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्

तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन

पताकास्थानकन्तु तत् ॥ २६६ ॥ [ङ]

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ३०० [च]

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्करण-
पाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सागरिकेयम्” इति प्रत्यभिज्ञाय
“कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्” इत्यादि फल-
रूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (छ) गुणवती
उत्कृष्टा ।

(घ) पताकेति । इह वस्तुनि नाट्यरूपे इतिवृत्ते सुविचार्य सम्यक् विविच्य
पताकास्थानकं योन्यं प्रयोक्तव्यम् ।

(ङ) यत्रेति । यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तस्मिन्नेऽन्यः तस्य अर्थस्य लक्ष-
यान्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकेन अतर्कितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्यं
तत् पताकास्थानकम् ।

(च) सहसैति । उपचारतः अतर्कितभावोपनतत्वात् सहसा गुणवती
परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकी-
र्तितम् ।

(छ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिकारूपस्य सम्पत्तिर्लाभः ।
पूर्वापेक्षया वासवदत्तालाभापेक्षया इत्यर्थः उपचारातिशयात् अतर्कितोपनत-
त्वातिशयात् ।

वचः सातिशयश्लिष्टं

नानावन्धससाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं

द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ३०१ ॥ [ज]

यथा वेण्यां सूत्रः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः चतविग्रहाय

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः” ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकस्नेपवशेन वीजाद्य-
प्रतिपादनात् नेटमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-
स्थानम् (भ) ।

अर्थोपक्षेपकं [ज] यत्तु

लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं

तृतीयमिदमुच्यते ॥ ३०२ ॥

(ज) वच इति । सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा द्विष्टं नानाद्ये नाना-
विधौ यो रन्ध्रः रचना तत्समाश्रयं वचः तद्वत् द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं
परिकीर्तितम् ।

(भ) रक्तिति । वीजाद्यप्रतिपादनात् भौमसेनक्रीडोपचितौ रुधिरशरीरार्थः
सुन्दर्भस्य वीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं शत्रुनिपातकरत्वं तस्य इतिपादनात्
सूचनात् नेतुः मायकस्य रुधिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ नेटमङ्गलप्रतिपत्तौ । इतिपाद-
नस्य दुर्विधनस्य मङ्गले चिन्तिते चागनुत्तरेण भावेन नेटमङ्गलप्रतिपत्तौ
पताकास्थानकं बोध्यम् ।

(ख) अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थस्य अर्थोपक्षेपकं अर्थोपक्षेपकं अर्थ-
स्य अपकं सूचकमित्यर्थः ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“कञ्चुकी । देव ! भग्नं भग्नम् । राजा । केन ? कञ्चु । भीमेन । राजा । कस्य ? कञ्चु । भवतः । राजा । आः ! किं प्रलपसि ? कञ्चु । सभयं देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः (ट) । कञ्चु । देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पातितं किङ्किणीजालवद्वाक्रन्दमिव चित्तौ” ॥ (ठ)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम् ।

द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ३०३ [ड]

यथा रत्नावल्याम् ।

“उद्दामोत्कालिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

(ट) वृद्धापसद ! वृद्धेषु अपसदः अधमः तत्सम्बुद्धौ । व्यामोहः पीडा रोग इति यावत् ।

(ठ) भग्नमिति । भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं, खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथञ्चजः किङ्किणी चन्द्रघण्टिका तेषां जालं समूहः तेन वद्धः कृतः आक्रन्दः रोदनध्वनिर्येन तथाभूतमिव चित्तौ पातितम् ॥ यथाः कोऽपि शत्रुणा चाहतः चित्तौ पतन् रोदिति तद्वदिति भावः ।

(ड) द्वयर्थ इति । द्वयर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः काव्येषु योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षी तत्सूचक इत्यर्थः परं चतुर्थं पताका-स्थानकम् ।

दायासं श्वसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिसां ससदनां नारीसिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिसुखं देव्याः करिष्याहम्” ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (ठ) । एतानि चत्वारि पताका-
स्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु
भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्
पुनः केनचिदुक्तं” सुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भव-
न्तीति” । तदन्ये न मन्यन्ते । एवामत्यन्तमुपादेयानाम-
नियमेन (ण) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्

॥ ३०४ ॥ [त]

(ठ) उद्दामेति । अहम् उद्दामम् उत्कटं यथा तथा उद्दामताः कलिकाः
कोरकाः यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्तार्धसुतकला
यस्यास्तां, विपाण्डुरा क्लृप्तमविकासात् विशेषेण पाण्डुवर्णा रुचिः कान्तिः यस्या-
भ्रुवाम्भूताम् अन्यत्र विरहेण पाण्डुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भां विकसोद्यताम् अन्यत्र
जृम्भा आसन्नमङ्गलः प्रारब्धा जृम्भा यथा तादृशी कामाभिलाषमङ्गलमिदम्,
अविरलैः घनैः श्वसनोद्यमैः वात्याससरैः अन्यत्र निःश्वसनमङ्गलमिदम्, आत्मनः स्वस्य
दायासं कान्तिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमास्तुद्यानलताम् उपवनप्रतप्तं सम-
दनां कामाक्षां अन्याम् अपरां नारीसिव अद्य पश्यन् अदलीक्यन् देव्याः
वामवदतायाः सुखं ध्रुवं निश्चितं कोपेन विपाटला विशेषरक्ता द्युतिः यस्या
तादृशं करिष्यामि, माध्वी स्त्री भर्तारम् अपरां प्रत्यदलीक्यन्तं ददा हृष्यतीति
भावः । शार्ङ्गविप्रीडितं हृष्यन् । अत्र भावो अर्थः । राजान् सादरिष्याहम्
दृष्ट्वा वासुधदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरमित्यर्थः तन्मङ्गलमिति
बोध्यम् ।

(ण) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुक्तानीति इति । उपदेयानां
रूपद्वयसमोपदेयानामित्यर्थः अनियमेन नियमं विरुद्धम् ।

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य कृष्णना बालिवधः । तच्च
उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुग्रीववीरचरिते तु बालो राम-
वधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः

॥ ३०५ ॥ [थ]

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वन्तु यद्वस्तु

तत् स्याद्वर्षादधीभवम् ॥ ३०६ ॥ [द]

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।

तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्” ॥ (ध)

(त) यदिति । यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात्
तत् परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत् ।

(थ) अङ्गेष्विति । या कथा अङ्गेषु अदर्शनीया निषेधनीया वक्तुमिति
शेषः । सा तु सम्मता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु कार्यत इति भावः,
या कथा वर्षपर्यन्तं संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनद्वयादिजा दिवसद्वयादिभिः
निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोप-
क्षेपकैः अर्थसूचकैः वाक्यैः वक्ष्यमाणैर्विष्कम्भकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या ।

(द) वर्षादिति । यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं वत्सराधिकसम्पाद्यमित्यर्थः तत्
वर्षात् अधोभवं वर्षात् न्यूनकालेन निर्वाह्यमित्यर्थः ।

(ध) अङ्गच्छेद इति । अङ्गस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्यं मासकृतं
वा वर्षसञ्चितं संवत्सरकृतमित्यर्थः तत् सर्वं वर्षात् ऊर्ध्वं कदाचित् न तु नैव
कार्यम् ।

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराध-
बधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यद्

दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-

मङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥ ३०७ ॥ [न]

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥ [प]

वृत्तवर्तिष्ठमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्घिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः

॥ ३०८ ॥ [फ]

(न) दिनेति । यत् कार्यं दिनेन सम्पूर्णेन दिवसेन उपपद्यते सङ्घेते
तत् पदच्छेदम् पदद्विरासं विधाय क्त्वा दिशद्वयानि अर्थोपक्षेपकैः इत्यमारेः
वाच्यं वक्तव्यम् ।

(प) अर्थोपक्षेपकानाह इति । अर्थात् कार्यस्य उपपद्यतेः उपपत्त्या-
यितारः प्रथम—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अदावतारः, तथा अङ्गमुखम् ।

(फ) विष्कम्भसाह इति । इत्यर्थात् अङ्गस्य अर्थात् अङ्गस्य अर्थात्
कथांशानां निदर्शकः शुद्धः अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे श्मशाने कपाल-
कुण्डला । सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

प्रवेशकौऽनुदात्तया

नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः

शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ३०९ ॥ [व]

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेण्याम्
अश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनम् । अथ चूलिका ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः

सूचनार्थस्य चूलिका ॥ ३१० ॥ [भ]

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैसा-
निकाः ! प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि “रामेण परशुरामो
जितः” इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् । अथ अङ्गावतारः ।

यः कथाविभागः स विष्कम्भः । स तु मध्येन मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा
सध्यमाभ्यां पात्राभ्यां संप्रयोजितः चेत् भवति, स शुद्धः स्यात् । नीचमध्य-
साभ्यां कल्पितश्चेत् सङ्कीर्णः विमिश्रः ।

(व) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति । नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तया
प्राकृतया उक्त्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्गद्वयान्तः
समयाङ्गमध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं सञ्ज्ञेयतादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत्
ज्ञेयमिति शेषः ।

(भ) चूलिकामाह अन्तरिति । जवनिका तिरस्करिणी तस्याः अन्तःस्थैः
जनैः या पथस्य कार्यस्य सूचना सा चूलिका ।

अङ्गान्ते सूचितः पात्रै-

स्तदङ्गस्याविभागतः ।

यवाङ्गोऽवतरत्येषो-

ऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ ३११ ॥ [म]

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः पठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्णः । अथाङ्गमुखम् ।

यत्र स्यादङ्ग एकस्मि-

न्नङ्गानां सूचनाऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहु-

र्वीजार्थख्यापकञ्च तत् ॥ ३१२ ॥ [य]

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दक्यवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च
(र) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्गास्यं

च्छिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥ ३१३ ॥ [ल]

(म) अङ्गावतारमाह अङ्गान्ते इति । अङ्गस्य अन्ते अङ्गान्ते तदङ्गस्य
अविभागतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः अन्ययमेतत् अङ्गः अङ्ग-
तरति एषः अङ्गावतार इति स्मृतः कथितः ।

(य) अङ्गसूचनात् यवेति । यत्र एकस्मिन् अङ्गे अङ्गिष्ठानां सर्वेषाम्
अङ्गानाम् अङ्गिष्ठा समस्ता सूचना स्यात् तत् 'अङ्गसूच' शीलादेश्य सूचीमूलात्
विषयस्य ख्यापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(र) भाविभूमिकानां भविष्यद्वैपद्यशक्तिनाम् । परिचितः संचितः सः
अथाप्रबन्धः तस्य ।

अज्ञान्तपात्रैरज्ञान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाज्ञान्ते । “प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्तौ वशिष्ठविश्वा-
मित्रौ भवतः सभागवानाह्वयतः । इतरे । क्व भगवन्तौ ।
सुमन्त्रः । महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव
गच्छामः” इत्यङ्गपरिसमाप्तौ “ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठ-
विश्वामित्रपरशुरामाः” इत्यत्र पूर्वाज्ञान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्र-
पात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचना-
दङ्गास्यमिति । एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु
“अङ्गावतारेणैव इदं गतार्थम्” (व) इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमासुखानन्तरं तदा ॥

कार्यो विष्कम्भको नाद्य आसुखाक्षिप्तपात्रकः

॥ ३१४ ॥ [श]

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्गः स्यादासुखाक्षिप्तसंश्रयः

॥ ३१५ ॥ [ष]

(उ) अज्ञान्तेति । अज्ञान्ते प्रविष्टैः पात्रैः नटैः छिन्नस्य क्वेदं प्राप्तस्य
अर्थस्य सूचनात् वा अङ्गास्यम् अङ्गमुखम् ।

(व) गतार्थं कृतार्थम् ।

(श) अपेक्षितमिति । नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं
यदा सन्दर्शयेत् तदा नाद्ये आसुखानन्तरम् आसुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम्
आसुखेन आक्षिप्तम् आकृष्टं पात्रं यस्य तादृशः विष्कम्भकः कार्यः ।

(ष) यदेति । यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्तते तदा
आदौ एव आसुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयो यस्य तथामृतः अङ्गः स्यात् ।

यथा शाकुन्तले ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो

बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं

न कुर्व्याद्रसवस्तुनोः ॥ ३१६ ॥ [स]

रसः शृङ्गाररतिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चरतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्तुलङ्कारलक्षणेः” ॥ इति । (ह)

बीजं विन्दुः पताका च

प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च

ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ ३२० ॥ [च]

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र बीजम् ।

(स) विष्कम्भकाद्यैरिति । विष्कम्भकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य पञ्चः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परदेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्व्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्नात् तथा रसवित्तवं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्य इति भावः ।

(ह) नेति । चरतिरसतः रसस्यातिरेकेण्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अन्तर्दं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणेः अलङ्कारचरनेरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं नमर्देदित्यर्थः ।

(च) बीजमिति । अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः सिद्धिहेतवः पञ्च । यथा—बीजं, विन्दुः, पताका, प्रकरी, तथा कार्यम् । एता ज्ञात्वा यथाविधि विधिमतिक्रम्य योज्याः प्रयोजनस्य इत्यर्थः ।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं

बहुधा यद् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतु-

वीजं तदभिधीयते ॥ ३२८ ॥ [क]

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्य-
लालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेण्यां द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (ख) ।

अवान्तरार्थविच्छेदे

विन्दुरुच्छेदकारणम् ॥ ३१९ ॥ [ग]

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति
उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम् ।
“कथं एषो सो उदअणणरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (घ) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं

पताकेत्यभिधीयते ॥ ३२० ॥ (ङ)

(क) वीजमाह अल्पमात्रमिति । यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं
सत् बहुधा विसर्पति विसारं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं वीजम्
अभिधीयते कथ्यते ।

(ख) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरत्र फलं बोध्यम् । द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुः वेणीसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम् ।

(ग) विन्दुमाह अवान्तरेति । अवान्तरस्य सहावाक्वरूपसन्दर्भकदेशस्य
विच्छेदे समाप्तौ अच्छेदस्य अविरामस्य कारणं विन्दुः ।

(घ) उदाहरति यथेति । कामपूजारूपस्य सन्दर्भकदेशस्य समाप्तौ एष
स उदयननरेन्द्र इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं प्रति अनुरागस्य अविरामः ।

(ङ) पताकामाह व्यापीति । व्यापि व्यापकं निर्वहणपर्यन्तस्थायीत्यर्थः
प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः आगतं वृत्तं अरितं पताका इति अभिधीयते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेवेषां भीमादेः शाकुन्तले
विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्या-

न्न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा

निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ [च]

यथा सुग्रीवादेरान्यप्राध्यादिः । यत्तु सुनिनोक्तम् ।

“आगर्भादाविमर्षाद् वा पताका विनिवर्तते” इति ॥ (ङ)

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि
यताकायाः महत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्य चरितं प्रकरी मता ॥ ३२२ ॥

यथा कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवाटः ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् । [ज]

(च) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं । निजप्रयोजन-
विशेषोपशान्तिनिमित्तकं न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः
जायते ।

(ङ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्धिपर्यन्तम् आविमर्षात् विमर्ष-
सन्धिपर्यन्तं पताका विनिवर्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ज) प्रकरीनाह प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्यम्
एकदेशस्यापि चरितं प्रकरी मता । सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं स्व-
विशेषः न स्यात् ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निवन्धनः ॥
समापनन्तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम्

॥ ३२३ ॥ [झ]

यथा रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य

प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्ताशा-

नियताप्तिफलागमाः ॥ ३२४ ॥ [ञ]

तत्र ।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं

यन्मुख्यफलसिद्धये ॥ ३२५ ॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्ध-
रायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि
औत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् (ठ) ।

(झ) कार्यमाह अपेक्षितमिति । यत् साध्यं साधनीयम् अपेक्षितम्
आकाङ्क्षितं, यन्निवन्धनः यदर्थः आरम्भः उद्योगः, तथा यस्य सिद्धौ सिद्धार्थं
समापनं सामग्रीसमवधानं तत् कार्यमिति सम्मतम् ।

(ज) कार्यस्य अवस्थाभेदानाह अवस्था इति । फलार्थिभिः फललाभा-
भिलाषिभिः प्रारब्धस्य कार्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्नः, प्राप्ताशा, निय-
ताप्तिः, तथा फलागम इति ।

(ट) आरम्भमाह भवेदिति । मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यत्
औत्सुक्यं स आरम्भः भवेत् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीलाभ एव मुख्यं फलं बोध्यम् ।

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ३२६ ॥ [ड]

यथा रत्नावल्याम् । “तद्वि ण अत्थि अणो टंसणो-
वाओत्ति जधा तथां आलिहिअ जधासमीहिदं करडस्सं” (ट)
इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याच्चित्रलेखनादिर्वत्सराल-
सङ्गमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रवन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां

प्राप्तप्राशा प्राप्तिसम्भवः ॥३२७॥ [ण]

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायाहासवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा (त) । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्ति-

नियताप्तिस्तु निश्चिता ॥३२८॥ [य]

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः । यथा

(ड) यत्रमाह प्रयत्न इति । फलस्य प्रधानफलस्य अवाप्ती प्राप्तायेन
अतित्वरान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रयत्नः ।

(ट) उदाहरति यदेति । तद्वधीति । तथापि नास्त्यस्य उदंभीपाय
इति यथा तथा आलिप्य यथानुमोहितं करिष्यामीति संकृतम् ।

(ण) प्राप्तप्राशमाह उपायेति । उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य
विषयस्य यदा च ताभ्यां प्राप्ती फलस्येति साहः सम्भवः नृणां यथा प्राप्तायाः ।

(त) उदाहरति यदेति । एतन्म ।

(य) नियताप्तिमाह उपायेति । उपायस्य विषयस्य अभावात्तः अपायाभ्याम्
निश्चिता प्राप्तिः फललाभः नियताप्तिः ।

रत्नावल्याम् । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं
पश्यामि” इति । देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणात्त्रि-
यतफलप्राप्तिः सूचिता (द) ।

श्रावस्था फलयोगः स्याद्

यः समग्रफलोदयः ॥ ३२६ ॥ [ध]

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्तित्वलक्षणफलान्तर-
लाभसहितः (न) । एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सम्भयः ॥ ३३० ॥ [प]

तल्लक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थं सम्बन्धः

सन्धिरेकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ [फ]

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ध) फलागममाह सेति । यः समग्रस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा
श्रावस्था फलयोगः फलागमः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) यथेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रभृतिभिरित्यर्थः यथा-
संख्यं योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च
सम्भयः स्युः । अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, यत्रयोगिनी अवस्था प्रति-
मुखसन्धिः, प्रत्याग्रायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियताप्तियोगिनी अवस्था विमर्ष-
सन्धिः, फलागमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम् ।

(फ) सन्धिमाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एक एव अन्वयः प्रयोजनं,
तस्मिन् सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकेन अपरेणेत्यर्थः अर्धेन सम्बन्धः
संयोगः सन्धिः ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह ।

मुखं प्रतिमुखं गभो विमर्ष उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

३३२ ॥ [व]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

३३३ ॥ [भ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (म) ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिविशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

३३४ ॥ [य]

(व) मुखमिति । स्पष्टम् ।

(भ) मुखसन्धिमाह यत्रेति । यत्र अंशे नाना अर्थाः रसाः शृङ्गारादयश्च
तेषां सम्भवः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकृतयत्रेण समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भमूल-
कारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्तितम् ।

(म) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीवत्सराजयोरनुरागरूपस्य
बीजस्य उत्पत्तिः ।

(य) प्रतिमुखसन्धिमाह फलेति । यत्र मुखसन्धिविशिनः मुखसन्धी
स्थितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः प्रधानम् उपायः तस्य बीज-
सन्धेः लक्ष्यालक्ष्य इव इपत्तस्य इव उदभेदः प्रकाशः, तत् प्रतिमुखं प्रति-
मुखसन्धिरित्यर्थः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-
हेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षितस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्य उद्देशरूप उद्भेदः (२) ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः

॥ ३३५ ॥ [ल]

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः (व) । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के
सुसङ्गता । “सहि ! अदक्खिणा दाणिसि तुमं जा एवं भट्टिणा
हत्थेण गहिदावि कोवं ण सुच्चसि” (१) इत्यादौ समुद्भेदः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तद्वात्तान्वेषणाय
गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । ही
ही भो ! कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स
परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भवि-
स्सदि” (२) इत्यादौ उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

(१) सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वे यदेवं भर्त्ता इस्तेन गृहीतापि कोपं न
सुचसोति सं० ।

(२) ही हीति । कौशान्बीरान्यलांभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य
परितोषो यादृशी मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति सं० ।

(२) उदाहरति यथेति । सागरिकावत्सराजसमागमः प्रधानफलम् ।

(ल) गर्भसन्धिमाह फलेति । यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानम् उपायः
तस्य प्राक् पूर्वम् उदभिन्नस्य उदभेदं गतस्य किञ्चिल्लक्ष्यतया प्रकाशितस्य बीज-
त्येति भावः मुहुः पुनः पुनः ज्ञासान्वेषणवान्, क्वचित् तिरोभाववान्, क्वचिदा
अनुसन्धानवान् समुद्भेदः सम्यक् प्रकाशः गर्भः गर्भसन्धिरित्यर्थः ।

(व) गर्भीकरणात् अन्तर्गतकरणादित्यर्थः ।

ज्ञानात् क्वासः । पुनः सागरिकायाः संज्ञेतस्थानगमने
अन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः (श) । अथ विमर्षः ।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

३३६ ॥ [ष]

यथा शकुन्तले चतुर्धाङ्गादौ । “अनुसूया । पित्रं वदे !
जइवि गान्धर्वेण विवाहेन णिव्वित्तकल्लाणा प्रियसखी सउ-
तला तथावि अणुरुअभत्तिभाइणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे
हिअअं” (३) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्गोपदिप्तात् प्रागर्थसञ्चयः
(स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः । अथ निर्वहणम् ।

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

३३७ ॥ [ह]

(३) पित्रं वदे इति । प्रियं वदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्वृत्तकल्याणा
प्रियसखी शकुन्तला तथापि अनुरूपभर्तृभागिनो संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हृदय-
मिति सं० ।

(ष) उदाहरति यद्येति । स्पष्टम् ।

(ष) विमर्षसन्धिमाह यवेति । यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः
गर्भतः गर्भसन्धिमपेत्य इत्यर्थः उदभिन्नः प्रकाशितः शापाद्यैः अभिसम्पातप्रवृत्तिभिः
पादशब्देन भयादियदृशं सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कथितः ।

(स) उदाहरति यद्येति । सप्तमाङ्गोपदिप्तात् सप्तमाङ्गे उपदिप्तम् उप-
संहृतं तस्मात्, भावे क्तप्रत्ययः । अर्थसञ्चयः फलसमुदायः ।

(ह) निर्वहणसन्धिमाह वीजेति । यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णः

यथा वेण्याम् । “कञ्चुकी । (उपसृत्य सहर्षम्) महा-
राज ! वर्धसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्घोर्धनक्षतजारुणी-
कृतसर्वशरीरो दुर्लभ्यव्यक्तिः” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादि-
सुखसन्ध्यादिवीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामैकार्थयो-
जनम् । यथा वा शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञाना-
दुत्तरोऽर्थराशिः (च) । एषामङ्गान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै सुखे ॥

३३८ ॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-

रूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ३३९ ॥ [ख]

काव्यार्थं इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेण्यां
भीमः ।

विनिवेशिताः वीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः सुखाद्यर्थाः सुखसन्धिप्रभृतिरूपा
अर्थाः कार्यार्थाश्च एकार्थम् एकप्रधीजनम् उपनीयन्ते प्राप्सन्ते तत् इति निर्वहणं
निर्वहणसन्धिरूपसंहार इत्यर्थः ।

(च) उदाहरति यथेति । दुर्लभ्यव्यक्तिः दुर्लभ्या दुःखेन लक्षणीया
व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः । शकुन्तला-
विज्ञानात् शकुन्तलेयम् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरोक्त इत्यर्थः अर्थराशिः
कार्यसमुदायः ।

(क) सुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति । स्पष्टम् ।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति । काव्यार्थस्य सन्दर्भप्रतिपाद्यस्य समुत्पत्तिः
उपक्षेपेण उपक्षेपस्य उत्यापनमित्यर्थः उपक्षेप इति स्मृतः ।

“लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥ (ग)

समुत्पन्नार्थं बाहुल्यं

ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ३४० ॥ [घ]

यथा तत्रैव ।

“प्रहृष्टं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्थी हेतुर्न भवति किरौटी न च युवाम् ।
जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लाक्षेति । धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयः
लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषान्नप्रयोगेण सभायां द्यूत-
क्रीडार्थम् आह्वानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान्
प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपायाभ्यां प्राणनिधनार्थं चेष्टयित्वा तृतीयेनोपायेन
धनानि हत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या वधूः पाञ्चाखी तस्याः
परिधानं वस्त्रं केशांश्च आकृष्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति ? शार्दूलविक्रीडितं
वस्त्रम् । अत्र द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्यार्थस्य समुत्थापनम् ।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्नं इति । समुत्पन्नस्य समुत्पत्तिस्य अर्थस्य काव्या-
र्थस्य बाहुल्यं विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः ।

(ङ) उदाहरति प्रहृत्य इति । कुरुभिः धार्तराष्ट्रैरित्यर्थः शिशोरेव मन-
यत् वैरं विद्वेषः प्रहृष्टं खलु तत्र वैरे अर्थः गुरुत्वात् माननीयः युधिष्ठिरः न
हेतुः न कारणं, किरौटी अर्जुनश्च न हेतुः, युवामपि नकुलसहदेवावपोत्यर्थः न
हेतु इति शेषः । अहमेव विद्वेषकारणं कुर्वन्मिति भावः । तस्मात् भीमः
क्रुधा कोपेन जरासन्धस्य उरःस्थलमिव विरूढं विद्वेषेण निश्चितं सन्धिं विघटयति
मिनति, यूयं पुनः घटयत योजयत । मवदभिः कृतमपि सन्धिमहं भेत्स्यामी-

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ३४१ ॥ [च]

यथा तत्रैव ।

“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः” ॥ (छ)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणेन काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वाचर्येण भवन्ति । अङ्गान्वराणि तु अन्यथापि ।

त्यर्थः । सन्धिकरणार्थमुद्यतस्य राज्ञः सन्देहमादाय आवयन्तं सङ्घदेवं प्रति भीमसेनस्य उक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र सन्धिविघटनेन वैरनिर्यातनस्य समधिकं सूचनम् ।

(च) परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति । तस्य काव्यार्थस्य निष्पत्तिः निश्चयेन संकीर्तनं परिन्यासः ।

(छ) उदाहरति चञ्चदिति । हे देवि ! पाञ्चाक्षि ! भीमः चञ्चता स्फुरता भुजेन भ्रमिता चूर्णिता या चण्डा भीषणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारेण संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्योधनस्य स्थानेन विस्तरेण अवनद्धं संसक्तं यत् घनं गाढं शोणितं तेन शोणः रक्तः पाणिर्यस्य तथाभूतः सन् तव कचान् केशान् उत्तंसयिष्यति अलङ्घयिष्यति रक्ताक्तहस्तेन संघसनादिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) अत्रेत्यादि । उपक्षेपणमात्रम् उत्यापनमात्रम् । बहुलीकरणं विस्तारेण सूचनम् । उक्तेनैव कथितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन अपिकारात् क्रमेण अपीत्यर्थः ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ ३४२ ॥ [भ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदौ । नाथ ! किं दुष्करं तुष्टं परि-
कुविदेण” (४) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकला-
वर्णने “सैयं तारुण्यस्य विलासः” इत्यादि । यत्तु शाकुन्तला-
दिषु “श्रीवाभङ्गाभिरामम्” इत्यादि ष्टगादिगुणवर्णनं तद्दी-
जार्थसम्बन्धाभावान्न सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणास्पृश्यम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥ ३४३ ॥

यथा वैष्णवां सहदेवो भीमं प्रति । “आर्य्य ! किं महा-
राजसन्देशो अव्युत्पन्न एवार्य्येण गृहीतः” इति । अतःप्रभृति
यावद्भीमवचनम् ।

“युष्मान् क्लेषयति क्रोधास्त्रोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति” ॥ (ट)

प्राप्तिः सुखागमः ॥ ३४४ ॥ [ठ]

(४) नाथेति । नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति सं० ।

(भ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलो-
भनं विज्ञेयं लोभप्रदर्शनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ख) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां कर्तव्यानां सम्प्रधारणं
निययः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अव्युत्पन्नः अनवहितः । युष्मानिति । लोके
जगति क्रोधात् शत्रूणां कुलक्षयः युष्मान् क्लेषयति लज्जयति, सभायां दाराणां
पक्षा इत्यर्थः केशकर्षणं न लज्जयति । अपि शत्रुकुलक्षयस्य कार्यस्य निययेन
कर्तव्यतासूचनम् ।

(ठ) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः प्राप्त इत्यर्थः
प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव ।

“मथामि कौरवशतं समरे न कोपात्”

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षम् । “णाध ! अस्सुदपुन्यं
क्व एदं वश्रणं ता पुणो पुणो भण” (५) ।

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥३४५॥ [ड]

यथा तत्रैव ।

“नेपथ्ये भो भो ! विराटद्रुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम्” ।

“यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाश्वराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥ (ठ)

अत्र “सुस्था भवन्ति मयि जीवति” इति आदिवीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(५) णाधेति । नाध ! अश्रुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण
इति सं०

(ड) समाधानमाह वीजस्येति । वीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधान-
लक्ष्यगतत्वेन कीर्तनमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(ठ) उदाहरति यथेति । यदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनियमस्य
हादशवर्षवनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः मङ्गात् भीरु मनः यत्र
तादृशेन यत्नेन यत् मन्दीकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अक्षयतामित्यर्थः इच्छता
अमवता शान्तेन मनसा यत् विस्मर्त्तमपि ईहितं चेष्टितं द्यूतमेव अरशिरग्निमन्थन-
दारुविशेषः तेन सम्भृतं समुत्पन्नं नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अश्वरस्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृतो योऽर्थ-

स्वविधानमिति स्मृतम् ॥ ३४६ ॥ [ण]

यथा बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वत्स ! तव बाल्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः” ॥ (त)

यथा वा मम प्रभावत्याम् “नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाचः

प्रोक्ता तु परिभावना ॥ ३४७ ॥ [थ]

यथा वेण्यां “द्वीपदी । युद्धं स्यान्न वा” इति संशयाना
नूर्यशब्दानन्तरम् (द) ।

य चाकर्षणैः चाकर्षणरूपैर्वोयुभिरिति भावः उद्दीपितमिति शेषः तत् महत्
इदं युधिष्ठिरस्य इदं यौधिष्ठिरं क्रीडन्व्योतिः कोपाग्निरित्यर्थः कुरुबले नृभ्रते
परिस्फुरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र आदिवीजस्य भीमसेनोत्साह-
रूपस्य इत्यर्थः सम्प्रदाहितत्वात् सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थः ।

(ण) विधानमाह सुखेति । सुखदुःखाभ्यां कृतः विमिश्रित इत्यर्थः यः
अर्थः कार्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(त) उदाहरति यथेति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशु-
रामस्योक्तिरियम् । हे वत्स ! तव उत्साहातिशयं बाल्यं शैशवञ्च पश्यतः मम
मनः हर्षविषादाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्महावीरत्व-
सम्भावनाया हर्षः, बाल्यदर्शनेनाहं कथमनेन सह योत्स्ये इति विषाद इत्युभयो-
र्विनिश्चयं बोध्यम् ।

(थ) परिभावनामाह कुतूहलेति । कुतूहलम् औत्सुक्यं तदुत्तराः तद-
भूदिहा इत्यर्थः प्रोक्ताः कथिताः वाचः वाक्यानि परिभावना ।

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

“शाध ! किं दाणिं एसी पलभ्रजलहरत्यणिदमंत्यरो खणे
खणे समरदुंदुभि ताडीअदि” (६) ।

वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्देहः ॥ ३४८ ॥ [ध]

यथा तत्रैव । “द्वीपदी । शाध ! पुणोक्वि तए समासाद-
इदव्वा (७) । भीमः ।

“भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्” ॥ (न) ।

करणं पुनः ।

प्रकृतार्थं समारम्भः ॥ ३४९ ॥ [प]

यथा तत्रैव “देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
क्षयाय” इति (फ) ।

(६) शाधेति । नाथ ! किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तनितमन्यरः खणे
खणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते इति सं० ।

(७) शाधेति । नाथ ! पुनरपि त्वया समासादयितव्या इति सं० ।

(ध) उद्देहमाह वीजेति । वीजार्थस्य मूलीभूतविषयस्य प्ररोहः अङ्गुरोदयः
उद्देहः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । समासादयितव्या प्राप्तव्या मत्सन्निधौ आगतव्य-
मित्यर्थः । भूय इति । परिभवेण शत्रुभ्यः अवसानेन वा क्लान्तिः ततो या
लज्जा तथा विधुरितम् अवनतमित्यर्थः । अननं यस्य तम् अनिःशेषिताः निःशेष-
तामनीताः कौरव्याः येन तादृशं वृकोदरं भीमं भूयः पुनः न पश्यसि न
द्रक्ष्यसीत्यर्थः, भविष्यत्सामोषे लट् । अत्र वीजार्थस्य वैरनिर्घातनाथमुत्पन्नस्य
क्रोधस्य प्ररोहः ।

(प) करणमाह करणमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य विषयस्य समा-
रम्भः सम्यक् पारम्भः उदयोगः करणम् ।

(फ) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥ ३५० ॥ [व]

यथा तत्रैव । अतएव अद्य प्रकृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।
केचित्तु “भेदः प्रोक्ताहना” इति वदन्ति (भ) । अथ प्रति-
सुखाङ्गानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुष्पं वच्चमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥३५१॥ [म]

तत्र ।

समीहा रतिभोगार्था

विलास इति कथ्यते ॥ ३५२ ॥ [य]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
सुरूपो वा तदर्थं समीहा विलासः । यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिसुभयप्रार्थना कुरुते” ॥ (र)

(व) भेदमाह भेद इति । संहतेः सङ्घातस्य भेदनं पृथक्करणं भेदः स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथेति । सवदभ्यः भिन्नः युषदभिन्नः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो
जात इत्यर्थः । स्पष्टम् ।

(म) प्रतिमुखाङ्गान्याह यथेति । विलासादयत्नयोदश्च प्रतिमुखस्य
सङ्गानि ।

(य) विलासमाह तत्रेति । तत्र तेषु कथ्ये रतिभोगार्था सुरतसम्भोग-
विषयिणी समीहा पीडा सृष्टा वा विलास इति कथ्यते ।

(र) उदाहरति कामसिति । प्रिया शकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा
न सुप्रापा कथनपीत्यर्थः । मनस्तु तस्या भावदर्शनेन सदनुरागव्यञ्जकदीप्ता-

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥ ३५३ ॥ [ल]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भवितव्यंमत्र तथा” । तथाहि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

दारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥ (व)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ॥ ३५४ ॥ [श]

यथा तत्रैव । “अलं वो अंतःपुरविरहपञ्जुस्सुएण राए-
सिणा उवरुध्णेण” (८) । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिः” इति
वदन्ति (ष) ।

(८) अलमिति । अलं षोऽन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेभ राजर्षिणा उपरुद्धेन
इति सं० ।

विशेषदर्शनेन आश्वासि आश्वसं प्रिया लभ्येति आशास्ते इत्यर्थः । मनसिले
कामे अकृतार्थे . अकृतकार्येऽपि उभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्यकामना
रतिम् अनुरागं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासभोमविषयिणी सृष्टा
प्रदर्शिता ।

(ल) परिसर्पमाह इति । इष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य
अनुसरणम् अन्वेषणं परिसर्पः कथ्यते ।

(व) उदाहरति यथेति । अत्युन्नतेति । अस्य लतामण्डपस्य पाण्डुसिकते
दारे पुरस्तात् अग्रतः अत्युन्नता, पश्चात् जघनगौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात्
अवगाढा अवनता अभिनवा पदपङ्क्तिः पदन्यासपद्धतिः दृश्यते । अत्र
अभिलषितान्वेषणम् ।

(श) विधृतमाह कृतस्येति । आदौ अग्रतः कृतस्य अनुनयस्य अपरिग्रहः
अवधीरणं विधृतम् ।

(ष) उदाहरति यथेति । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरवर्तिनः महिलाजनस्य
विरहेण पर्युत्सुकः उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा वः युष्माकम् उपरुद्धेन अनुनीतेन
अलम् अनुनयो न कर्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तीषः ।

उपायादर्शनं यत्तु

तापनं नाम तद्भवेत् ॥ ३५५ ॥ [स]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुःखहजणाणुराश्रो लज्जा गुरुर्द परवसो अप्पा ।

प्रियसहि ! विसमं प्रेमं मरणं शरणं एवमि एकं” । (४)

परिहासवचो नर्म ॥ ३५६ ॥ [ज]

यथा रत्नावल्याम् । “सुसङ्गता । सहि ! जस्म किदे तुमं
आअदा स अयं दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका साभ्यसूयम् ।
कस्म किदे अहं आअदा ? सुसं । अद् अस्ससंकिदे । णं चित्त-
फलअस्स” (६) । (क)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः ॥ ३५७ ॥ [ख]

(६) सहीति । सखि ! यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्त्रिष्ठति
इति सं० । कस्य कृतेऽहमागता ? इति सं० । अयि अन्यश्रुति ! ननु
चित्तफलकस्य इति सं० ।

(स) तापनमाह उपायेति । यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम
तापनं भवेत् ।

(४) उदाहरति यथेति । दुर्लभेति । दुर्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी
परवश आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् । दुर्लभे
दुष्प्राप्ये कने अनुरागः, लज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः । हे
प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उत्कटं तथात् एवमि केवलं मरणं शरणम् आश्रयः ।
एवमिशब्दः केवलाद्ये देशीति । अत्र इष्टलाभे उपायामावेन सन्तापः ।

(ज) नर्माह परिहासेति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म । ;

(क) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ख) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः
धैर्येणु नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि ! अदक्षिणा दाणिसि
सुमं जा एवं भट्टिणा हत्याबलम्बिदावि कोवं ण सुच्चसि” (१०) ।
साग । सम्भ्रू भङ्गमीषद्विहस्य । “सुसङ्गदे ! दाणिं वि कीलिदुं
ण विरमसि” (११) । केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्म-
द्युतिः” इति वदन्ति (ग) ।

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३५८ ॥ [घ]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । उर्वशी । “जअदु जअदु महा-
शाओ” (१२) ।

राजा । “मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते”
इत्यादि (उ) ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥ ३५९ ॥ [च]

यथा चण्डकौशिके । राजा । “नूनमसमीक्ष्यकारिणा
मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समा-
क्रान्तः” (छ) ।

(१०) सहीति । सखि ! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं या एवं भवां हत्या-
बलम्बिवापि कोपं न सुच्चसीति सं० ।

(११) सुसङ्गते ! इदानीमपि क्रीडितुं न विरमसीति सं० ।

(१२) जअदु इति । जयति जयति महाराज इति सं० ।

(ग) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(घ) प्रगमनमाह प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टतरं वाक्यं प्रगमनं
स्यात् ।

(उ) उदाहरति यथेति । मयेति । यस्य मम त्वया जयः उदीर्यते
क्षीर्यते तेन मया जितं नाम जितमेव । नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः ।

(च) विरोधमाह विरोध इति । व्यसनस्य विप्रदः प्राप्तिः विरोधः ।

(छ) उदाहरति यथेति । असमीक्ष्यकारिणा अविवेचकेन मया अन्धेनेव

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्युपासनं

॥ ३६० ॥ [ज]

यथा रत्नावल्याम् । विदू । “भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरंतरं गदा” (१३) इत्यादि (भ) ।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥ ३६१ ॥ [ज]

यथा तत्रैव । राजा । “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” । विदू । “भो वअस्स ! एसा अबरुन्वा सिरो तए समासादिदा” (१४) । राजा । “वयस्य ! सत्यम्” ।

“श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः” ॥ (ट)

(१३) भो ! मा कुप्येति । भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं गतेति सं० ।

(१४) भो वपस्स्येति । भो वयस्य ! एसा अपूर्वा श्रीस्वया समासादि-
तेति सं० ।

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिःसमूहो यस्य तघाभूतः ज्वलनः
अग्निः पद्भ्यां समाक्रान्तः दक्षितः । अत्राग्निकल्पस्य कौशिकस्य कौपात् राशः
विपत्प्रसक्तिः ।

(ज) पर्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पर्युपासनं स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथा रत्नावल्यामिति । स्पष्टम् ।

(ज) पुष्पमाह पुष्पमिति । विशेषस्य प्रकल्पस्य वचनं पुष्पं मतम् ।

(ट) उदाहरति यद्येति । श्रीरिति । एसा श्रीः सप्तमीः, अस्याः पाणिरपि
पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य पल्लवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः स्वेदच्छद्मा घर्ष-
व्याजः अमृतद्रवः पतति निःसरति । अत्र प्रकल्पवचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वचंम् ॥ ३६२ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । राजा । “कथमिहं सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।

सुसं । “ए केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं” (१५) । (ड)

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ३६३ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । सुसं । भट्टुण अलं सङ्गाए मएवि भट्टि-
णीए पसादेण कीलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कस्साभरणेण ।
अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्य आलिहि-
दत्ति कुविदा मे पिअसही सागरिका एसा ज्जेव पसादी-
अदु (१६) ।

केचित्तु ।

“उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च तत्रैव । “अदिमुहरा क्वु सा
गर्भदासी” इति (ए) ।

(१५) न केवलं तुमं इति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तदयावद्गत्वा
द्वेष्ये निवेदयिष्यामीति सं० ।

(१६) भट्टुण इति । भर्तुरलं शब्दया मयापि भवर्गाः प्रसादेन क्रीडितमेव
एतैः तत् किं कर्षाभरणेन । अतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद एष यत् तथा
अहम् अत्र आलिखितेति कुविता मे प्रियसखी सागरिका एषैव प्रसाद्यता-
मिति सं० ।

(ठ) वचमाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात् निष्ठुरं परुषवचनं वचम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ट) उपन्यासमाह उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम् उप-
न्यासः ।

(ए) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । उपपत्तिः युक्तिः तथा कृतः अर्थः

चातुर्वर्ण्योपगमनं

वर्णसंहार इष्यते ॥ ३६४ ॥ [त]

यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषीयामेष वीरो युधाजित्

सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकास्ते” ॥ (घ)

इत्यत्र ऋषिधत्तादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
गदास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । “संहारो मेलनम्”
इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“अदोवि मे अशं गरुश्रो पसादो” इत्यादेरारभ्य “शं
इत्ये गेहिअ पसादेहि शं” (द) । राजा । “कासी कासी”
इत्यादि ।

अस्तु । अदोति । अतिमुखरा अस्तु एषा गर्भदासीति संस्कृतम् । दासी गर्भ-
माता दासी गर्भदासी ।

(त) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्येति । चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणवैश्य-
शूद्राणां समाहारः चातुर्वर्ण्ये तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(घ) उदाहरति परिषदिति । अङ्ग ! भो कामदग्न्य ! इयम् ऋषीणां
परिषत् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयम् ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लोम-
पादः, अयम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेद-
निरतः जनकानां प्रभुः मिथिषाधिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाश्च, एते सर्वे
समवेता इति शेषः ।

(द) अदोवि इति । अतोऽपि मे अशं गुह्यतरः प्रसाद इति, ननु हस्ते
दृष्ट्वा प्रसादय एनामिति च संस्कृतम् । अत्र राजविदूषकसागरिकानुसङ्गता
अपाणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गं रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्रिरेव च ॥

त्रोटकाधिवलोद्दिगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥ [ध]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“अश्वत्यामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा ।

स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” ॥ (न)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः

॥ ३६६ ॥ [प]

यथा चण्डकौशिके राजा । भगवन् !

“गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्” ॥ (फ)

(घ) गर्भसम्यङ्गानि आह यथेति । अभूताहरणमिति । अभूताहरणा-
दीनि त्रयीदश्च गर्भसम्भेरङ्गानीत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटाश्रयं
वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम् ।

(न) उदाहरति यथेति । अश्वत्यामेति । अश्वत्यामा हतः, विनाशित
इति पृथा कुन्ती तस्याः सूनुः सुतः तेन युधिष्ठिरेणेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना
सता स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्त्वा शेषे स्त्रैरं मन्दं यथा तथा गज इति व्याहृतम् उक्तं
किञ्च । अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम् ।

(प) मार्गमाह तत्त्विति । तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः ।

(फ) उदाहरति यथेति । गृह्यतामिति भार्या च तनयश्च तयोर्विक्रयात्
अर्जितं खल्वम् इदं धनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य देयस्य इत्यर्थः अर्थे निमित्तं
चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि । अत्र राज्ञः सत्यभाषणम् ।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ३६७ ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः” ॥ (स)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥ ३६८ ॥ [म]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चभूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” (य)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥ ३६९ ॥ [र]

(व) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(म) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च लक्षयितुं शक्यं कर्तुमशक्यञ्च, तथापि कामेन मे मनः एतत् नमः युगपत् समं सर्वैः शिलीमुखैः शरैः कथं विद्धम् ? अत्र राज्ञः सवितर्क वचनम् ।

(न) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(य) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्याम उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चभूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुवलयस्यातिदर्पादित्यर्थः शस्त्रं विभर्ति पाञ्चालगोत्रे द्रुपदवंशे यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पितृनिधनरूपस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा, यश्च यश्च मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिकूली भविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य इह रचभूनां अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः । सगंधराहर्षं, सम्यै यांशी त्रयेण त्रिसुनियतियुता सगंधरा कीर्तितेयमिति तद्वचदात् ।

(र) इतिमाह भावेति । भावस्य निर्विकारचितस्य प्रथमविकृतिरूपस्य

यथा शकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषैश्च
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥ (ल)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः

॥ ३७० ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य ! इदन्ते पारि-
तोषिकमिति कटकं ददाति (श) ।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥ ३७१ ॥ [ष]

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्

आलोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति तल्लक्षणात् । तत्त्वोपलब्धिः याथा-
र्थानुभवः क्रमः स्यात् ।

(ल) उदाहरति यथेति । उन्नमितैकभ्रूलतमिति । उन्नमिता उत्क्षिप्ता
एका भ्रूलता यत्र तादृशं, पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः
आननं मुखं पुलकाचितेन लोमाञ्चितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयतीव ।
अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविक्रान्तिरनुभवः ।

(व) संग्रहमाह संग्रहेति । साम्ना प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः
समाधानमित्यर्थः संग्रहः ।

(श) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासङ्घ-
टनरूपस्य अर्थस्य समाधानम् ।

(ष) अनुमानमाह लिङ्गादिति । लिङ्गात् पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविषयव्याहत्त-
त्वविशिष्टात् साधनात् ऊहः साध्यज्ञानमित्यर्थः अनुमानता अनुमानमित्यर्थः ।
स्वार्थे तत्प्रत्ययः ।

(स) उदाहरति, यथेति । लीलागतैः स विलासगमनैः धरित्रीं पृथिवीं

तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-

कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यताञ्च" ॥ (स)

रतिहर्षोत्सवानान्तुं

प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ३७२ ॥ [ह]

यथा रत्नावस्थाम् । "प्रिये सागरिके !

शीतांशुर्मुखसुत्यले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रग्भास्तम्भनिभं तथोरुयुगलं बाहू मृणालीपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्येह्येहि निर्वीपय" ॥ (ज)

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूताव-

सरत्वात् (क) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्

अन्यथाङ्गानां पञ्चपष्टिसङ्ग्रहत्वप्रसङ्गात् ।

तरङ्गवतः कम्पयतः, आलोकनैः दृष्टिमिः जगतां धिरांसि नमयतः नतानि

कुर्वतः, काञ्चनस्य स्वरूपं या कान्तिः तद्वत् गौरः कायो यस्य तादृशस्य तस्य

लक्षणस्य सूर्यतनयत्वं सूर्यवंशीयत्वम् अधृष्यतां दुरासदत्वञ्च अनुमापयति अनु-

मानविषयीकरोति । लीलागतमालोकनञ्चेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । वसन्त-

तिलकं वृत्तम् । अत्र लीलागमनादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिरूपात् साधनात्

साध्यस्य सूर्यतनयत्वस्य अधृष्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(ह) प्रार्थनानाह रतीति । रतेः अनुरागात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं

वाञ्छा प्रार्थना भवेत् ।

(ज) उदाहरति यथेति । शीतांशुरिति । तव सुखं शीतांशुः चन्द्रः,

दृशौ नेत्रे उत्पले नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पद्मनीपमौ, ऊरु-

युगलं रग्भास्तम्भनिभं रग्भागर्भसदृशं तथा बाहू मृणालीपमौ । इत्यम् आह्लाद-

कराणि आनन्ददातृणि अखिलानि सर्वाणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धी । त्वं रभ-

सात् वेगात् हर्षादा, रभसो वेगहर्षयोस्त्वित्यनरः । निःशङ्कं यथा तथा मामा-

लिङ्ग्य अनङ्गतापविधुरापि मदनसन्तापविलम्बानि नम अङ्गानि निर्वीपय शीतलस्य

एहि आनन्द । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) निर्वहणे निर्वहणार्थे उन्मी भूतादसरत्वात् प्राप्तविषयत्वात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः चिप्तिः स्यात् ॥३७३॥ [ख]

यथा अश्वत्यामाङ्के ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥ (ग)

चोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

॥३७४॥ [घ]

यथा चण्डकौशिके । कौशिकः । “आः ! पुनः कथ-
मद्यापि न सम्भूताः (ङ) स्वर्णदक्षिणाः” ।

अधिवलमभिसन्धिच्छुलेन यः ॥ ३७५ ॥ [च]

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिणि ! इअं सा चित्त-
शालिआ वसंतअस्स सस्सं करोमि” इत्यादि (छ) ।

(ख) चिप्तिमाह रहस्येति । रहस्यस्य गुप्तस्य अर्थस्य उद्भेदः प्रकटनं
चिप्तिः स्यात् ।

(ग) उदाहरति यथेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्रौपदी-
केशग्रहस्य इत्यर्थः अयं दारुणो विपाकः दुष्परिणामः वर्तते, अस्मिन् द्वितीये
केशग्रहे द्रौणकेशकर्षणे नूनं मन्ये प्रजाः निःशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः । केश-
नाकृष्य द्रौणं निहतवान् धृष्टद्युम्न इति पुराणम् ।

(घ) चोटकमाह चोटकमिति । संरब्धा सक्रोपा वाक् चोटकम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । सम्भूताः सम्प्राप्ताः । भूधातोः प्राप्तार्थत्व-
नत्र बोध्यम् ।

(च) अधिवलमाह अधिवलमिति । छुलेन कपटेन अभिसन्धिः अभि-
प्रायानुसरणम् अधिवलम् ।

(छ) उदाहरति यथेति । भट्टिणीति । भट्टि ! इयं सा चित्रशालिका,
तद् यावत् वसन्तस्य संज्ञां करोमीति संस्कृतम् । चित्रशालिका शालिख्यग्रहं,
संज्ञां सहेतम् ।

नृपादिजनिता भीति-

रुद्देगः परिकीर्तितः ॥३७६॥ [ज]

यथा वेण्याम् ।

“प्राप्तावेकरधारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः” ॥ (झ)

शङ्काभयत्रासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३७७॥ [ज]

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधीदूतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥ (ट)

(ज) उद्देगमाह नृपादीति । नृपादिः सकाशात् जनिता उत्पादिता भीतिः भयम् उद्देगः परिकीर्तितः ।

(झ) उदाहरति यद्येति । दुर्घोचनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम् । स कर्णारिः कर्णघ्नः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः वृककर्मा वृको व्याघ्रविशेषः तद्वत् कर्म यस्य तादृशः दुःशासनोरःस्थलात् रुधिरपानेनेति भावः वृकोदरः भीमः एकम् अद्वितीयं रथमाण्डौ प्रतस्ततः त्वां पृच्छन्तौ प्राप्ता आगतौ । अत्र भीमार्जुनाभ्यां भीतिः ।

(ज) विद्रवमाह शङ्केति । शङ्कया अनिष्टाशंसया भयेन वाचेन मदानु-
कूलत्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः ।

(ट) उदाहरति यद्येति । कालान्तकः प्रलयकाशीनी यमः तस्यैव करालानि भीषणानि आस्थानि सुष्ठानि यस्य तादृशं क्रोधीदूतं क्रोधादूर्ध्वं दशाननं रावणं विलोक्य वानराणाम् अनीके तैव्ये कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः सम्भ्रमः आवेगः अजायत अभूत् ।

(उ) विलपाद्भ्रान्याह यद्येति । अपवादादीनि त्रयोदश विलपाद्भ्रान्त-
रुद्देः अजायत ।

अथ विमर्षाङ्गानि ।

अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं क्वादनं तथा । [ठ]

दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥३७८॥ [ड]

यथा वेण्यां “युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! क्वचिदासादिता
तस्य दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरूपलब्धः” ।

सम्फोटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ [ण]

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमप्यात्मकर्म श्लाघसे ? (त) शृणु रे !

“कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

(ड) अपवादमाह दोषेति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ठ) उदाहरति । यथेति । आसादिता प्राप्ता । दुरात्मनः दुर्यो-
धनस्य । देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य
प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य
दोषकथनम् ।

(ण) सम्फोटमाह सम्फोट इति । रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फोटः ।

(त) उदाहरति । मरुत्तनय ! वायुपुत्र ! भीम इत्यर्थः वृद्धस्य राज्ञः
धृतराष्ट्रस्य पुरतः अग्रतः श्लाघसे प्रशंससि ?

(घ) कृष्टेति । भीमार्जुनौ प्रति दुर्योधनवचनम् । भुवनपतेः समस्त-
पृथिवीश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी
अतएव तव इति भीमं प्रति, पशोः पशुतुल्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुनं प्रति,

तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
वाहोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः” ॥ (घ)
“भीमः । सक्तो धं आः पाप ! राजा । आः पाप !”

इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः

प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥ ३८० ॥ [द]

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वीर्भीमोऽयं शिरसा नतः” ॥ (घ)

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः

शोकावेगादिसम्भवा ॥ ३८१ ॥ [न]

तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः । वा
स्याद विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये इत्यन्तरः । माय्यां द्रौपदी केशेषु कृष्ण
दुःशामनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विद्वेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति
शेषः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम् ? वद
वाहोर्भुजयोः वीर्यातिशयादिति भावः । अतिवीर्यम् एव द्रविणं धनं तेन
गुरुमृष्टान् मदीं गवो यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अहङ्कारः क्रियते युष्माभि-
रिति शेषः । सन्धरावृत्तम् । अत्र क्रोधेन भीमदुर्योधनयोर्भाषणम् ।

(द) व्यवसायमाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः कार्यनिर्देशस्य हेतोः
साधननिर्देशस्य च सम्भवः सम्मेलनं व्यवसायः विज्ञेयः ।

(घ) उदाहरति यद्येति । पूर्णप्रतिज्ञस्य भीमस्य हृतराष्ट्रं प्रति प्रयति-
वचनम् । निहताः अशेषाः कौरव्याः कुरुवंशीयाः येन तादृशः, दुःशामनस्य
असृजा रक्तेन रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः नतः तथा दुर्योधनस्य लोकोत्तरहृदयस्य
भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः । अत्र कथ्यते कौरवहननादिकस्य
क्षीवत्वहेतोय दुःशासनरुधिरपानस्य सम्मेलनम् ।

(न) द्रवमाह द्रव इति । शोकावेगादिना सम्भूता गुरुणा व्यतिक्रान्तिः
व्यतिक्रान्तः सन्नादरलङ्घनमित्यर्थः द्रवः ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णाग्रज ! सुभद्रां
भ्रातः !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मा
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्” ॥ (प)

तर्जनीद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८२॥ [फ]

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम् ।

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां

सां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे

त्रासान्धे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥ (व)

(प) उदाहरति यथेति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिबन्धनः प्रणय इत्यर्थः
युधिष्ठिरवलदेवयोरेकघन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणिता
इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संग्रामे यन्मुनिवसमदर्शित्वरूप इति भावः न गणितः,
अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रूढं बद्धं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतेति सर्वत्रा-
ध्याहार्यम् । भवतः तव शिष्ययोः भीमदुर्योधनयोः स्नेहबन्धः कामं सम्यक्
तुल्यः समानो भवतु, अयं कः पत्न्याः नयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि त्वं
विमुखः प्रतिकूलः असि भवसि । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र वलदेवं प्रति अना-
दरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः ।

(फ) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं भर्त्सनम् उद्वेजनं भयप्रदर्शनेन
उद्वेजननञ्च द्युतिः प्रोक्ता कथिता ।

(व) उदाहरति यथेति । इन्द्रोश्चन्द्रस्य विमले निर्मले निर्दोषे इत्यर्थः
कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि, अद्यापि गदां धत्से धारयसि, सां दुःशासनस्य
कोष्णेन ईषदुष्णेन शोणितमेव मधु तेन तत्पानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः तं रिपुं
शत्रुम् मन्यसे गणयसि, तथा दर्पान्धः ; सन् मधुकैटभद्विषि मधुदैत्यकैटभदैत्य-

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनम्

॥ ३८३ ॥ [भ]

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्त्वासाहतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्दत्तु जलसमी वान्धवा वान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि” (म)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्

॥३८४॥ [य]

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एसो सागलदत्तस्स
सुदो अज्जविस्सदत्तस्स एत्तिओ चालुदत्तो व्यावादितुं वज्झ-

धंसिनि हरौ कृष्णे अपि उद्धतं यथा तथा चेष्टसे, तस्य बन्धने कृतीदयोगत्वा-
दिति भावः । हे मृपशो ! द्विपदपशो ! मे मन वासात् भयात् अधुना समरं
संग्रामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के लीयसे लीनः सन् तिष्ठसि । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । अत्र तर्जनरूपा द्युतिः ।

(भ) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विद्देषस्य प्रशमनं शक्तिः भवेत् ।

(म) उदाहरति यथेति । जनाः रणशिरसि प्राप्तेः स्वजनैः हतानां
देहभारान् शरीरघटान् भस्मसात् कुर्वन्तु, समी वान्धवाः वान्धवेभ्यः रणहतेभ्य
इति शेषः अश्रून्मिश्रं नेत्रजलसंवलितं जलं कथञ्चित् दत्तु, तथा हतनरगहने
हतैः नरैः गहने निविडे अस्मिन् चित्रे गृध्रैः कङ्कैः पक्षिविशेषैश्च खण्डितान्
ज्ञातिदेहान् वान्धवशरीराणि मार्गन्ताम् अन्विष्यन्ताम् । एवं भास्वान् सूर्यः
रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं चरमाचलं प्रयातः चलितः, वर्तमाने क्षप्रत्ययः ।
बलानि सैन्यानि संक्रियन्तां निवर्षन्ताम् । सग्नरावृत्तम् । अत्र शत्रूणां निघनेन
विरोधशान्तिरिति ध्येयम् ।

(य) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति । गुरु अत्यर्थे कीर्तनं दीपादिख्यापनं वा
गुरुणा कीर्तनं प्रसङ्गः ।

द्राणं णिञ्जद्र एदेण किल गणिंआ वसंतसेणा सुअणलीहेण
वावादिदत्ति” (१७). चारुदत्तः

“सखेशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्

सदसि निविडं चैत्यैर्ब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-

स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्” ॥ (२)

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

अमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ [ल]

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

(१७) एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वेदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं
बंधस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापाहि-
तेति सं० ।

(२) उदाहरति वधेति । सखेति । सखानां यज्ञानां शतैः शतशोऽनु-
ष्ठानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं यत् गोत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि सभायां
निविडैः सान्द्रैः अनवरतैरित्यर्थः चैत्यैः देवभावेन पूज्यैरश्वत्थवटादिभिः ग्राम-
नगरस्यैः उद्भासितं शोभितं, निधनदशायां मृत्युदशायां वर्त्तमानस्य मम तत्
गोत्रं कुलम् असदृशाः अतिचुद्राः इत्यर्थः ये मनुष्याः तैः घोषणायां घुष्यते विख्या-
यते । मालिनीवृत्तम् ।

(ल) खेदमाह मन इति । मनसा चेष्टया वा समुत्पन्नः जातः अमः खेद
इति स्मृतः ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न क्लन्तति जीवितम्” ॥ (व)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतीष्यते ॥ ३८६ ॥ [श]

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “सखे !
कथमिह त्वमेकाकी वर्तसे ? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-
माना प्रियतमा मे प्रभावती ? विदू । असुरवद्वृणा आत्रा-
रिश्च कहिं वि णीदा (१८) । प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य (ष)

“हा पूर्णचन्द्रसुखि ! मत्तचक्रोरनेत्रे !

सामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ? ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु” ॥ (स)

(१८) असुरप्रतिमा प्राकार्यं कुत्रापि नीतेति सं० ।

(व) उदाहरति दष्टतीति । हृदयं गाढोद्द्वेगं गुरुपीडम् अतएव दलति
स्त्रयं दलितं भवति न तु द्विधा मियते दिखुष्टं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः एवमः
क्वायः मोहं मूर्च्छां वहति, चेतनां न मुचति न लुक्कति । अन्तर्दाहः तनूं
शरीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न
क्लन्तति न नाशयति । हरिणीहत्तम् ।

(श) प्रतिषेधनाह ईप्सितार्थेति । ईप्सितार्थस्य अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः
प्रतिषेध इति इष्यते ।

(ष) उदाहरति यद्येति । प्राकार्यं प्राहय । हृतिराकारवाहान-
मत्यमरः ।

(स) हा इति । हा इति उदे । पूर्णचन्द्र इव सुखं यस्यास्तत्सन्बुद्धी,
ममो धरौरी इव नेत्रे यस्यास्तत्सन्बोधने, आमतानि यौवनमरा दिति सावः

कार्यात्ययोपगमनं

विरोधनमिति स्मृतम् ॥ ३८७ ॥ [ह]

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशौविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयमस्मी वाचा समारोपिताः” ॥ (च)

प्ररोचना तु विज्ञेया

संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ ३८८ ॥ [क]

अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतः गतासि ? ननु जीवित !
त्वम् अद्य तूर्णं शीघ्रं गच्छ, कदर्थनपरं क्षिप्रदानतत्परं देवं कृतकृत्यं कृतार्थम्
अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र, ईप्सितस्य प्रतीघातः ।

(ह) विरोधनमाह कार्येति । कार्यस्य अत्ययः ध्वंसः तस्य उपगमनं
प्राप्तिः विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति यथेति । भीष्म एव महोदधिः महासमुद्रः तस्मिन्
तीर्णे पराले इति भावः, द्रोण एव अनलः तस्मिन् कथमपि निर्वृते निर्वाणतां
नीते निर्वृते इति भावः, कर्णः एव आशौविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन्
प्रशमिते प्रकर्षेण शान्तिं नीते हते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्ध-
निधनादिति भावः, इत्थं जये स्वल्पावशेषे केवलं दुर्योधनवधमात्रावशिष्टे इत्यर्थः,
प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अद्यैव यदि दुर्योधनं
न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येवंरूपेण वाक्येनेति भावः सर्वे अस्मी वयं जीवित-
संशयं समारोपिताः । भीमस्याग्निप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्तव्यमिति भावः ।
शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) प्ररोचनामाह प्ररोधनेति । संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं
प्रदर्शयति या सा उक्तिरिति शेषः प्ररोचना विज्ञेया ।

यथा वेण्यां पाञ्चालकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित
द्वत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

“पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्ज्विते तु कवरीवन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे शातकुठारभास्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि

क्रोधान्धे च हृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ?” (ख)

कार्यसंग्रह आदानम् ॥ ३८६ ॥ [ग]

यथा वेण्याम् ।

“ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः ! (घ)

नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्वादिताङ्गः प्रकामं

निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

(ख) उदाहरति यथेति । पूर्यन्तामिति । हे राजत्रित्यध्याहार्यं, ते
तव राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्यन्ताम् । कृष्णा द्रौपदी अत्यन्त-
चिरोज्ज्विते अतिचिरपरित्यक्ते कवरीवन्धे केशवन्धने क्षणम् उत्सवं, क्षण उद्धत
हृत्कव इत्यमरः । करोतु । शातेन शापितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः
करो यस्य तादृशे क्षत्रः एव द्रुमाः हृष्णाः तेषां छेदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे
हृकोदरे भीमे च आजौ युद्धे परिपतति सति संशयः लये इति शेषः कुतः ? न
कुतोऽपीत्यर्थः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृक्षम् । अत्र नडावाक्यस्य उपसंहारदर्शनम् ।

(ग) आदानमाह कार्येति । कार्याणां संग्रहः सम्यक् यद्व्ययम् आदानम् ।

(घ) उदाहरति यथेति । समन्तपञ्चकचारिणः समन्तात् पञ्चकं ; नदीना-
मिति शेषः यत्र तद्योक्तं कुरुक्षेत्रीयप्रदेशविशेषः, यत्र कुरुपाण्डवसंग्रामः सम्-
भवत्, तत्र चारिणः योद्धवर्गा इत्यर्थः ।

(ङ) नाहमिति । भीमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन्तं दृष्ट्वा भयात् निहत-
पतितसैनिकगणान्तराले गोपितकक्षेत्रान् संग्रामदर्शिनः योधान् प्रति भीम-
सेनोक्तिरियम् । अहं रक्षः राक्षसः न, भूतः देवयोनिविशेषः न, रिपूणां रुधिर-
जलेः शोषितचारिभिः आघ्रादितानि आघ्रायितानि विराजितानोदयः अङ्गानि

भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्” ॥ (ङ)

अत्र समस्तरिपुबधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाहुश्छादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यज्ञवेत् ३६० [च]

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्य्य !

“अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥ (छ)

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

यस्य तथोक्तः, क्रोधनः प्रकामं सम्यक् यथा तथा निस्तीर्णः उत्तीर्णः उरुर्महान्
प्रतिज्ञा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव गहनः निविडः दुरासद इत्यर्थः
अत्रियः अस्मि भवामि । भो भो राजन्यवीराः ! अत्रियेषु शौर्यशास्त्रिनः !
यूयं समरशिखिनः रणार्भः शिखाभिः ज्वालाभिः भुक्तेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः शेषाः
अवशिष्टाः नाधुना रणान्निधुंषान् घट्यतीति भावः अतः वः युष्माकम् अनेन
त्रासेन कृतम् अलं यत् यस्मात् त्रासादित्यर्थः करिषु हस्तिषु तुरगीषु अश्वेषु च
अन्तर्हितैः अन्तर्धानं गतैः तिरोहितैरित्यर्थः अतएव लीनैः विलयं प्राप्सरिवेति
भावः आस्यते स्थीयते युष्माभिरिति शेषः ।

(च) छादनमाह तदाहुरिति । कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सहनं
सवेत् तत् पुनः छादनम् आहुः ।

(छ) उदाहरति यथेति । अप्रियाणीति । हतं भ्रातृणां दुःशासनादीनां
अतं यस्य तादृशः अतएव दुःखी अतिशोकार्त इत्यर्थः एष दुर्योधनः वाचा
शक्तः कर्मणा न शक्तः अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्तुं कार्येषु
किमपि न शक्नोति इति भावः, अस्य प्रलापैः अनर्थकैः वाक्यैः व्यथा वेदना
का ? न कापीत्यर्थः । अत्र दुर्योधनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्यकारित्वात्
उच्यते ।

कृतिः प्रसादं आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥

३६१ ॥ [ज]

तत्र ।

बीजोपगमनं सन्धिः ॥३६२॥ [झ]

यथा वेष्ट्यां भीमः । “भवति यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयोक्तं चञ्चद्भुजेत्यादि” । अनेन सुखे चित्तबीजस्य (ञ) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विवोधः कार्यमागणम् ॥ ३६३ ॥ [ट]

यथा तत्रैव भीमः । “सुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु

(ज) निर्वहणाङ्गान्याह षष्टेति । सम्भ्रादीनि अतुर्दन्निर्वहणाङ्गस्य सम्भेरङ्गानोत्वयः ।

(झ) सन्धिमाह बीजेति । बीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उदभावनं सन्धिः ।

(ञ) उदाहरति षष्टेति । यज्ञवेदिसम्भवे ! यज्ञसेनि ! द्रौपदि ! सुखे सुखास्यसम्भो चित्तस्य उदभूतस्य बीजस्य ।

(ट) विवोधमाह विवोध इति । वार्धस्य वृत्तव्यस्य मायेवम् अन्वेषणं विवोधः ।

भवाननुभजतु तपस्विनी (ठ) वेणीसंहारमिति” । अनेन केश-
संयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम् ॥ ३६४ ॥ [ड]

यथा तत्रैव भीमः । “पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति
संहर्त्तव्या दुःशासनविलुलिता (ठ) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ
स्वयमेवाहं संहरामीति” अनेन कार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम्

॥३६५॥ [ण]

यथा तत्रैव भीमः । “देव ! अजातशत्रो ! अद्यापि
दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमूर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाम्नी
नामैकं यद्व्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्” (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । केशहस्तं केशसमूहं, पाशो हस्तश्च कलापार्थाः
कचात् परे इत्यमरः । संयमयामि वधामि । तपस्विनी वराकी ।

(ड) ग्रथनमाह उपन्यास इति । कार्याणाम् उपन्यासः कीर्तनं ग्रथनम् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्ययासिता
आकर्षणार्थं बन्धनात् च्याविता इत्यर्थः ।

(ण) निर्णयमाह निर्णय इति । अनुभूतस्य भुक्तस्य कृतस्य इत्यर्थः अर्थस्य
कार्यस्य कथनं निर्णयः ।

(त) उदाहरति मया हीति । भूमौ शरीरं क्षिप्तं पातितं चन्दनाभं
चन्दनवत् सुखस्पर्शमिति भावः इदम् असृक् तस्य रुधिरं निजाङ्गे निहितम्
अर्पितम् । चतुर्णाम् उदधीनां संसुद्राणां पथांसि जलानि सीमानो यस्यास्तादृश्या
उर्यां पृथिव्या सार्द्धं लक्ष्मीः आर्ये भवतीत्यर्थः निषिक्ता अर्पिता । भृत्याः

परिवादकृतं वाक्यं

वदन्ति परिभाषणम् ॥ ३६६ ॥ [घ]

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्य्ये ! अथ सा तत्र भवती
किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्स धम्मदार-
परिट्टाइणो णामं गेण्हिस्सदि (१८) । (द)

लब्धार्थागमनं कृतिः ॥ ३६७ ॥ [ध]

यथा वैण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृ-
तयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः (न) ॥

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ ३६८ ॥ [प]

(१८) कस्यस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम यद्दीप्यतीति सं० ।

सिद्धाणि किं बहुना कुरुकुलेषु ये मनुजाः मानवाः योधाः युद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः
एतत् सर्वं रणाधी दग्धं मष्ठीकृतं निहतमित्यर्थः । हे चित्तिप ! यत् एकं नाम
दुर्योधनेति श्रेयः ब्रवीषि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य अघुना तत् तन्मात्रमेव श्रेयं नाम-
श्रेयः कृती धार्तराष्ट्र इति भावः । सङ्घराठघ्नम् । अत्र कृतकार्यस्य कथनम् ।

(घ) परिभाषणमाह परिवादेति । परिवादः कुत्सा तेन कृतं वाक्यं
परिभाषणं वदन्ति ।

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र कुत्साजनितवाक्यकथनम् ।

(ध) कृतिमाह लब्धेति । लब्धस्य प्राप्तस्य अर्थस्य तिष्ठत्य आगमनं
प्राकाशेन स्थिरीकरणं कृतिः ।

(ग) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) प्रसादमाह शुश्रूषादिरिति । शुश्रूषादिः सेवादिः प्रसादः ।

यथा तत्रैव । भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥ ३९९ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदी । विसुमरिदं एदं बावारं णाधस्स
पसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं (१९) । (ब)

समयो दुःखनिर्याणम् ॥ ४०० ॥ [भ]

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग्य । “समस्सस
वहीणिए ! समस्सस (२०) ।

तद्भवेदुपगूहनम् ।

यत् स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः ॥ ४०१ ॥ [म]

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य ।

“दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालां परिमल-
भ्रमदुभृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

(१९) विसृतमपि तदेतद् व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि श्चिचिष्यः-
मीति सं० ।

(२०) समाश्वसिहि भगिनि ! समाश्वसिहीति सं० ।

(फ) आनन्दमाह आनन्द इति । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तल्ल-
निता प्रीतिरिति भावः आनन्दः ।

(ब) उदाहरति यथेति । एतं व्यापारं केशवन्धनकार्यमित्यर्थः ।

(भ) समयमाह समय इति । दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः ।

(म) उपगूहनमाह तदिति । यत् अद्भुतस्य आश्चर्यस्य सम्प्राप्तिः
समागमः तत् उपगूहनं भवेत् ।

(य) उदाहरति । यथेति । दधदिति । परिमलेन शौरभेण भ्रमतां
सञ्चरतां भृङ्गाणां याः श्रेण्यः समूहाः तासां ध्वनिभिः गुणगुणस्वनैरुपगीतां

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवल्लय-

न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम्" ॥ (य)

सामदानादि भाषणम्

॥ ४०२ ॥ [र]

यथा चण्डकौशिके । "धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ" (ल)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं

यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ४०३ ॥ [व]

यथा वेण्यां भीमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमती परि-
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्" । (श)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः

काव्यसंहार इष्यते ॥ ४०४ ॥ [ष]

शब्दितां विद्युत्तेखामिव तडितपुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः
समन्तात् तुहिनकरचन्द्रः तद्वत् गौरैः शुभ्रैः ज्योतिर्भिः देहप्रभाभिः दिगन्तं
धवल्लयन् श्वेतीकुर्वन् वियतः आकाशात् इतः अस्मिन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति ?
इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र ; अद्भुतप्रतिपत्तिः ।

(र) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एहीति
धर्मलोकस्य दानस्य ।

(व) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितो-
त्तरदानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(श) उदाहरति यथेति । भानुमती दुर्योधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या
पाशाणी प्रति परिहासितम् इदानीं दुर्योधने निहिते भीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-
नभिहितम् ।

(ष) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः
काव्यस्य संहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु

प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ४०५ ॥ [स]

यथा प्रभावत्याम् ।

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।
शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगती भक्तिश्च नारायणे” ॥ (ह)

अत्र च उपसंहारप्रशस्त्योरन्त एकेन क्रमेणैवं स्थितिः ।

“इह च सुखसन्धी उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदस-
माधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवञ्चीपन्यासपुष्पाणां
गर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्ति-
व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् । “अन्येषाञ्च यथा-
सम्भवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येतद्गङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

(स) प्रशस्तिमाह नृपेति । नृपस्य देशादेश आदिपदेन ब्राह्मणादीनां
यहणम् । शान्तिः प्रशस्तिः अभिधीयते ।

(ह) उदाहरति यथेति । अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुत्र-
वदित्यर्थः प्रजाः लोकान्, प्रजा स्यात् सन्ततौ जने इत्यमरः । नित्यं सततं
पश्यन्तु अवलोकयन्तु सदसतां विवेके पटवः समर्थाः गुणग्राहिणः सन्तः साधवः
जीयासुः जययुक्ता भवेयुः । क्षमामण्डले पृथिवीतले समधिकाः प्रचुराः शस्यानां
स्वर्णानाञ्च समृद्धयः सम्पदः सन्तु भवन्तु । तथा त्रिजगतः नारायणे अव्यभि-
चारिणी पचला भक्तिः भूयात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) चतुःषष्टिविधमिति । एतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं सन्धेरिति शेषः

कुर्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥

॥ ४०६ ॥ [च]

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के । दुर्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्र-
धारणम् । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्नियम एव”
इत्युक्तं तत्तच्च्यविरुद्धम् (क) ।

दृष्टार्थरचनाश्चर्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामज्ञानां षड्विधं फलम् ।

अङ्गहीनो नरो यदङ्गैवारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सम्प्रज्ञं नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथैतरत् ४०७ [ख]

मनीषिभिः विद्वद्भिः प्रोक्तः, अनियते अनिर्धारिते उक्तरीत्या इति भावः सम्भौ
अपि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य चतुःषष्टिविधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्यात् नियता-
ङ्केऽपि सुखादिसम्भौ रसानुकूल्यविवेचनया अन्यसम्प्रज्ञान्यपि निवेशयेदिति भावः ।
हि यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम् ।

(क) उदाहरति यथेति । सम्प्रधारणं युक्तिः सा तु सुखसम्भेरङ्गम् ।
अन्यत्रापि सम्भौ तद्वर्णनं दृश्यते । सत्यविरुद्धं महाकवीनां प्रयोगस्य
विरुद्धं महाकविप्रयोगे तस्य नियमस्य दर्शनादिति भावः ।

(ख) अज्ञानां फलान्याह इति । अज्ञानां फलं षड्विधम् । दृष्टार्थ-
रचना, आश्चर्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सम्यङ्गानि भवन्ति ।
किन्तु उपक्षेपादित्यं वीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-
पुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

॥ ४०८ ॥ [ग]

तथा च यद्देष्टव्यम् । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो
(घ) दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् ।

अविरुद्धन्तु यद्दृष्टं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

॥ ४०९ ॥ [ङ]

तथा प्रकाशानामङ्गानां प्रकाशनम् । अङ्गहीनः नरः यद्वत् पारम्यक्षमः कार्य-
क्षमो नैव भवेत् तथा अङ्गहीनं काव्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनयाय न
युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थः । नायकप्रतिनायकौ सन्धेः अङ्गं सम्पादयेतां
प्रयुञ्जीयातां तस्य सम्यङ्गस्य अभावे पताकाद्याः अर्थप्रकृतौः सम्पादयेतां तदभावे
पताकाद्यभावे इतरत् अन्यत् वीजं सम्पादयेतामित्यन्वयः ।

(ग) रसेति । रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एषाम् अङ्गानां सन्निवेशनं
प्रयोगः कार्यमिति शेषः केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्नि-
वेशनमिति शेषः रसव्यक्तिर्भवतु वा न भवतु शास्त्रमर्यादारक्षणाद्यर्थमेव नैषां
प्रयोगार्हतेति भावः ।

(घ) विप्रलम्भः शृङ्गारभेदः ।

(ङ) अविरुद्धमिति । धीमान् जनः अविरुद्धं यत् दृष्टं अरिप्तं, रसा-
दीनां व्यक्तये प्रकाशाय तदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत् अन्यथा कुर्यात्
विपर्ययास्येदित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

अनयोः कदाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।
 शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
 रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
 चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः । [च]
 स्युर्नायिकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥
 ॥ ४१० ॥ [छ]

तत्र कौशिकी ।

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
 स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
 कामोपभोगप्रभवोपचारा
 सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥
 नर्म च नर्मस्फूर्जी
 नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥ ४११ ॥ [ज]

(च) इतीराह अथेति । वृत्तयश्चतस्रः, शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वती, रौद्रे वीभत्से च रसे चारभटी । सर्वत्र एतदव्यतिरिक्ते भारती एताश्चतस्रः सर्वनाट्यस्य मातृकाः जनन्यः । एतासामन्यतरया यथोक्तया यथोक्तरूपाणि नाटकानि रक्षयितव्यानीति भावः ।

(छ) तासां स्वरूपमाह स्युरिति । नाटकादिषु नायकादीनाम् आदिपदेन नायिकादेर्यद्व्यापारविशेषाः चेष्टामेदाः वृत्तय इति शेषः ।

(ज) कौशिकीनाह तत्रेति । श्लक्ष्ण मनोहरेण नेपथ्यविशेषेण नायिकादीनां मूढविशेषेण चित्रा मनोशा योभातिशयवती स्त्रीसङ्कुला नारीभूयिष्ठा पुष्कलानि प्रपुराणि नृत्यनीतानि यस्यां तादृशी कामोपभोगः शृङ्गारः तस्य

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मम् ।

दृष्टजनावर्जनकृत्तच्चापि विविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥४१२॥ [क]

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासम् । “एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विखाणं” (२१) । सशृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति शकुन्तला । “असंतुष्टो उण किं करिस्सदि (२२) । राजा । इदमिति व्यवसितः (ज) । शकु । वक्तं ढौकते” ।

समयहास्येन यथा रत्नावल्याम् । आलेख्यदर्शनावसरे । “सुसङ्गता । खादो मए एसो वुत्ततो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सं” (२३) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदाहृतम् । एवं वेशचेष्टासम्बन्ध्यपि ।

(२१) एषाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमायं वसन्तस्य विज्ञानमिति सं० ।

(२२) असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति सं० ।

(२३) ज्ञातो मया एष वृत्तान्तः समं चित्तफलकेन तत् देव्यै गत्वा निवेदयिष्यामीति सं० ।

प्रभवाः उपचाराः अङ्गानि यस्याः तथा चारुभिः मनोरमैः विलासैः धीरा दृष्टिरिति लक्षणैः युक्ता च वर्तते रसोऽनयेति वृत्तिः कौशिकी । अस्याः कौशिक्याश्चत्वारि अङ्गानि—नर्म, नर्मस्फूर्जः, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(क) नर्माह वैदग्ध्येति । दृष्टजनानां सामाजिकानाम् आवर्जनकृत् मनोरञ्जनकरं वैदग्ध्येन चातुर्येण क्रीडितं क्रीडनं भावे क्लप्रत्ययः, नर्मम् । तच्च विविधं—शुद्धहास्यविहितं, सशृङ्गारहास्यविहितं, समयहास्यविहितम् ।

(ज) उदाहरति क्रमेण तत्रेति । व्यवसितः कृतनिश्चयः ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो

भयान्तो नवसङ्गमः ॥ ४१३ ॥ [ट]

यथा मालविकायां सङ्केतसायमभिसृतायां नायकः ।

“विसृज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं

ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

प्रतिगृह्णाण गते सहकारतां

त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि” ॥ (ट)

मालविका । “भद्रा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं
न पारैमि” (२४) इत्यादि । अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलेशैः

सूचितोऽल्परसो मतः ॥४१४॥ [ड]

यथा मालतीमाधवे ।

“गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किञ्चित् स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।

(२४) भर्तुर्देव्या भवेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामीति सं० ।

(ट) नर्मस्फूर्जमाह नर्मस्फूर्जं इति । सुखारम्भः प्रथमसुखकरः भयान्तः
भयावसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । विसृजेति ननु सुन्दरि ! सङ्गमे साध्वसं भयं
विसृज त्यज, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे प्रणयाधिनि अतएव सहकारतां रक्षा-
यतां गते मयि त्वम् अतिमुक्तलतायाः साधवीलतायाः चरितं प्रतिगृह्णाण,
इति अतिमुक्तलता सहकारमाशिक्षति तथा त्वं मामाशिक्षस्विति भावः ।
दुतविलम्बितं उक्तं, दुतविलम्बितमाह नमी भराधिति लक्षणात् ।

(ड) नर्मस्फोटमाह यथेति । भावलेशैः इत्यत् सूचितैः भावैरित्यर्थः
सूचितः अल्परसः अङ्गारः नर्मस्फोटो मतः ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्त्रे ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम्” ॥ (ढ)

अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः

स्तोकः प्रकाशितः ।

नर्मगर्भा व्यवहृति-

नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ॥ ४१५ ॥ [ण]

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरण-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती ।

सात्त्वती बहुला सत्तृशौर्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षा चन्द्रशृङ्गारा विशोका साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संहृत्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

(ढ) उदाहरति यथेति । गमनसिति । गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं
मन्दमित्यर्थः, टट्टिः शून्या नावद्धिता कुवापि पततीति भावः, शरीरम् असौष्ठवं
सौष्ठवरहितम् आहार्यश्रीभादिवर्जनात् मलाद्यपनयनाभावाच्च इति भावः,
असितं निःश्रासः अधिकं दीर्घमित्यर्थः । किञ्च किमपि एतत् अथवा इतः
अस्मात् अन्यत् किं स्यात् । भुवने जगति कन्दर्पस्य आज्ञा भ्रमति, यौवनञ्च
विकारि विकारकारणम् । ते ते ललितमधुरा ललितेन वाग्वेशयोः मधुरता
तद्वत् शृङ्गारचेष्टितं ललितमिति लक्षणेन मधुराः मनोहराः भावाः प्रकाराः
धीरतां धैर्यं क्षिपन्ति आवयन्ति च । हरिणीवृत्तम् ।

(ण) नर्मगर्भमाह नर्मगर्भ इति । प्रच्छन्नवर्तिनः गूढचारिणः नेतुर्नायकस्य
व्यवहृतिः व्यवहारः नर्म गर्भे यस्य तथीक्तः ।

(त) सात्त्वतीमाह अथेति । सत्त्वेन महानुभावतया शौर्येण बलेन त्यागेन
दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा सान्न्दा चन्द्रशृङ्गारा अल्प-

विशेषा इति चत्वारः सात्त्व्याः परि-

कीर्तिताः ॥ [त]

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥४१६॥ [थ]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्के ।

“आनन्दाय च विक्षयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैदृशान्तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वदर्शने चक्षुषः ? ।

त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्” ॥ (द)

मन्वार्थद्वैवशक्त्यादेः संहृत्यः सङ्घभेदनम् ४१७ [ध]

भङ्गारभावा विशोका शोकरहिता साङ्गता सचमत्कारा इतिः सात्त्वती ।
सस्याश्वतारी भेदाः—उत्थापकः, संहृत्यः, संलापः, परिवर्तकश्च ।

(थ) उत्थापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनायकस्य उत्तेजनकरी
क्रोधीक्षीपनी वाक् उत्थापक उच्यते ।

(द) उदाहरति यथेति । आनन्दायति । रामं प्रति वालिन उक्तिः ।
आनन्दाय प्रीयते विक्षयाय लोकोत्तरचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराय वा पचा-
करे दुःखाय एतादृशोऽपि इत्येव इति विषादायेत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वैदृशान्तु ममापि दृष्टाभावोऽपि दृष्टिरपि कुतः ? नैव
दृष्टिरस्तीत्यर्थः पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्तते इति भावः । तव सङ्गतिरेव
साङ्गत्यं सङ्घ इत्यर्थः तेन यत् सुखं तस्य विषयः पात्रम् न अस्मि अहं तव
मैत्रीसुखसोपुपो न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः वृथा निरर्थकैरित्यर्थः
व्यस्यितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, अस्मिन् विश्रुतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भार्गवस्य दमनं येन तादृशे पाणौ धनुः जृम्भतां
राजताम् । धनुर्गृह्णाथेति भावः । आर्द्राविक्रीडितं वृषम् ।

(ध) संहृत्यमाह मन्त्रेति । मन्त्रः मन्त्रणाबलम् अर्थः घनं दैवशक्तिः
देवी चमता आदिपदेन कौशलादियद्वयम् एतस्मात् कारणात् सहस्य सम-
वायस्य भेदनं पृथक्करणं संहृत्यः ।

मन्त्रशक्त्या यथा सुद्वाराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा
रामायणे रावणादिभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-

नानाभावसमाश्रयः ॥ ४१८ ॥ [न]

यथा वीरचरिते रामः । “असंशयं किल सपरिवार-
कार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम ! दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः”
इत्यादि (प) ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां

करणं परिवर्त्तकः ॥ ४१९ ॥ [फ]

यथा वैण्यां भौमः । “सहदेव ! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् अथवा
आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चालीति” (व) । अथारभटी ।

(न) संलापमाह संलाप इति । नानाभावानां समाश्रयः गभीरा
अर्थगुर्वी उक्तिः संलापः स्यात् ।

(प) उदाहरति यथेति । सपरिवारेति । सपरिवारस्य सानुचरस्य
कार्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेणेति भावः आवर्त्तितः वशीकृतः प्रीक्षित
इत्यर्थः तेन । अत्र देवविषयरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयेण उक्तिर्गभीरता ।

(फ) परिवर्त्तकमाह प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् कर्तुमुपक्रान्तात् कार्यात्
अन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

(व) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र आयुधागारप्रवेशरूपात् प्रार-
ब्धात् पाञ्चालीसमाश्रयरूपस्य अन्यकार्यस्य करणम् ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिविष्टितैः ।

संयुक्ता बधवत्त्वाद्यैरुद्धतारभटी सता ॥ [भ]

वस्तूत्यापनसम्फोटौ संचिप्तिरवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभय्याः प्रकीर्तिताः ॥ [स]

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥ ४२० ॥ [य]

यथा उदात्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरव्रातैर्वियद्वापिभि-

र्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

एते चोग्रकवन्धकण्ठरुधिरैराधायमानोदरा-

सुष्वन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीत्रान् रवान् फेरवाः” इत्यादि(र) ।

(भ) आरभटीमाह अथेति । माया कुलविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुत-
प्रदर्शकविद्याविशेषः संग्रामो युद्धं क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि । इत्येवं विष्टितैः
व्यापारैः तथा बधवत्त्वाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दारुणा वृत्तिः आरभटी ।

(स) तद्भेदानाह वस्तूत्यादि । वस्तूत्यापनं सम्फोटः संचिप्तिः अवपातनम्
एते चत्वारः आरभय्याः भेदाः कीर्तिताः ।

(य) तत्र वस्तूत्यापनमाह मायेति । मायादिना उत्थापितं वस्तु वस्तू-
त्यापनम् उच्यते ।

(र) उदाहरति यथेति । जीयन्त इति । जयिनः सर्वोत्कर्ष-
शालिनः भास्वन्तः दीप्यमानाः सकलाः समयाः रवेः सूर्यस्य कराः मयूखा अपि
कस्मात् कथम् अकस्मात् सदृशा विद्यद्वापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिर-
व्रातैः गाढान्धकारनिषयैः जीयन्ते पराभूयन्ते आच्छाद्यन्ते इत्यर्थः । एते च
फेरवाः शृगालाः उशाणां भीषणानां कबन्धानाम् परिशरत्नकण्ठिवराणां कण्ठरुधिरैः
आधायमानं पूर्यमाणम् उदरं वेषां तादृशाः तथा चाननं सुखमेव कन्दरा
सुखा गतविशेष इत्यर्थः तथाः अनलं सुष्वन्ति त्यजन्तीति तथाक्ताः उक्तासुक्ता
इत्यर्थः सन्तः तीत्रान् उयान् रवान् सुष्वन्ति त्यजन्ति कठोरं शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
आर्द्रविष्क्रीडितं सप्तम् । अत्र मायया अन्धकारकवत्त्वादीनां वस्तूनाम् उत्था-
पनम् ।

सम्फेठस्तु समाघातः

क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥ ४२१ ॥ [ल]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

संचिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ।

संचिप्तिः स्यान्नित्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२ [व]

यथा उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ।
वालिनित्त्या सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनित्त्या
शान्तत्वापादनम् । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” (श) ।

प्रवेशत्वासनिष्क्रान्तिहर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥ ४२३ ॥ [ष]

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष
इति” अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती

॥ ४२४ ॥

अथ नाट्योक्तयः ।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

(ल) सम्फेठमाह सम्फेठ इति । क्रुद्धसत्वरयोः समाघातः सम्यक्
प्रहारः सम्फेठः ।

(व) संचिप्तिमाह संचिप्तिरिति । शिल्पैः इतरथापि अन्यप्रकारेणापि
वस्तूनां रचना संचिप्तिः । किञ्च नेतुर्नायकस्य नित्तौ स्वव्यापरात् इति भावः
नेत्रन्तरस्य नायकभेदस्य ग्रहः ग्रहणं ज्ञानमित्यर्थः संचिप्तिः ।

(श) उदाहरति यथेति । किलिञ्जहस्तिप्रयोगः काष्ठनिर्मितहस्तिप्रयोगः ।
अत्र शिल्पेन रचना । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ष) अवपातनमाह प्रवेशेति स्पष्टम् ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्यं प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

किं ब्रवीषीति यत् नाद्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५ [स]

यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वा-
ङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह
यन्मन्त्रयते तत् जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमप-
वारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वैश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटवेद्योस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ४२६ [ह]

(स) नाद्योक्तौराह अथेति । अश्राव्यम् अन्यैः श्रोतुमनर्हमित्यर्थः । अन्यस्य
परावृत्त्यं अन्यं जनं पथात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते कथ्यते तत्
अपवारितं भवेत् । जनान्ते जनसमीपे तिष्ठः पताकाः यस्य तादृशेन उत्त्रिपता-
ङ्गुलित्वयेत्यर्थः करेण अन्यान् जनान् अपवार्यं आच्छाद्य अन्तरा मध्ये यत्
अन्योन्यामन्त्रणं परस्परम् आलापः स्यात् तत् जनान्तिकम् । नाद्ये पात्रं व्यक्तिं
विना अनुक्तमपि अर्थं विषयं श्रुत्वेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाश-
भाषितं स्यात् ।

(ह) वैश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कानदत्ता मदनसेना
इत्यादि । तथा वणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा घनदत्तो नाम
वणिगित्यादि । तथा वसन्तादिषु वर्णस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत्
वत् चेटवेद्योः प्रदर्शयेत् । यथा कश्चिदादिः ।

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग् विष्णुदत्तादिः ।
चेटः कलहंसादिः । चेट्टी मन्दारिकादिः ।

नाम कार्यं नाटकस्य

गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ ४२७ ॥ [ज]

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानां

संज्ञाप्रकरणादिषु ॥ ४२८ ॥ [क]

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां

नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ ४२९ ॥ [ख]

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ग्यन्तकः साधि-

गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥ ४३० ॥ [ग]

यथा शाकुन्तले । ऋषी । गच्छाव इत्यर्थे साधया-
वस्तावत् ।

(ज) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिलभ्यस्य अर्थस्य प्रकाशकं सूचकं कार्यम् ।

(क) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाषादिपरिग्रहः नायिकानायकाख्यानां संज्ञा सङ्केतः कार्यं इति शेषः ।

(ख) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगाणां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यवस्थापनं कार्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः ।

(ग) प्रायेणेति । ग्यन्तकः साधिः साधधातुः गमेः गमधातोः स्थाने प्रायेण प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदापि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधाराचार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपात्रिकः ।

सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ।

वयस्येत्युत्तमैर्हं हो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥

वदेद्राज्ञीञ्च चेट्टीञ्च भवतीति विदूषकः ।

आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरेः ॥

वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।

(ष) राजेति । राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नोकेः जनैः भट्टा इति राजर्षिभिः अन्यैरिति शेषः तथा विदूषकेण वयस्य इति ऋषिभिः राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दाशरथे पाण्डव इत्यादिरूपेण वाच्यः । विप्रः विप्रेः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः ऋत्रियादिभिः आर्य्ये इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसूत्रधारी परस्परम् आर्य्यनाम्ना नट्या सूत्रधारः आर्य्ये इति सूत्रधारैश्च नटी आर्य्या इति रूपेणेत्यर्थः वाच्यौ । पारिपात्रिकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्रधारं भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपात्रिकं मारिष इति वदेत् । अधमैः नोकेः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उत्तमैर्जनैः समा वयस्य इति, मध्यैः समाः हं हो इति वाच्याः । अग्रजः ल्यठः भ्राता आर्य्ये इति वाच्यः ।

शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
 हलेति सदृशौ प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽञ्जका तथा ॥

सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवलिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः । विदू-
 षकः राज्ञीश्च चेटौ राज्ञः सहचरीमित्यर्थः भवतीति वदेत् । सूतः सारथिः
 रथिनम् आयुषन् इति वदेत् । ब्रह्मो जनः इतरैः कनिष्ठैः तात इति सुतः पुत्रः
 शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वत्स पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्यर्थः
 वा वाच्यः । अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्य इति विप्रैः अमात्य इति, सचिव इति
 वा भण्यते । तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते । शिष्याद्यैः शिष्य-
 प्रभृतिभिः आद्यशब्देन भावपुत्रादीनां ग्रहणम् । पूज्यः पूजनीयो जनः अगृ-
 हीता अभिधा यस्य तादृशः नाम अगृहीत्वा सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति
 शेषः । आचार्य्यः वेदाध्यापयिता, उपनीय ददद् वेदमाचार्य्यः स उदाहृत इति
 वचनात् गुरुर्वा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति
 वा वाच्यः । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारको वा वाच्यः । अधमैस्तु कुमारकः
 सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका
 वाच्या । पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः हृष्टे इति,
 मध्यमेन मध्यमः हंही इति वाच्यः । तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया
 स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयस्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हंही इति अधमया,

कुट्टिन्यस्वेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।

आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥

शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।

यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥

तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्

॥ ४३१ ॥ [घ]

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।

शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥

आसामेव तु गाथामु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।

अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।

प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्याद्वन्तिका ॥

स्त्रिया षष्ठमा स्त्री इण्डे इति वाच्येत्यर्थः । सदृशी स्वसमाना स्त्री इति वाच्या । प्रेष्या किरुरी इञ् इति वेश्या षष्ठका इति वाच्या । कुट्टिनी अनुगतैः जनैः अस्या इति पूज्या तथा जरती वृद्धा स्त्रीजनैः अस्या इति वाच्या । पाषण्डाः शकारादयः स्वसमयागतैः स्वसङ्घे तानुसारिभिः आमन्त्रणैः सम्बोधनपदैः वाच्याः । शकादयः शकयवनकिरातप्रभृतयः भद्रदत्ता दिनामभिः सम्भाष्याः । यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिर्वा तेनैव तदनुगतेनैव नाम्ना असौ वाच्यः अन्ये यथोचितं ज्ञेयाः ।

(ङ) भाषाविभागानाङ् अवेति । अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौरसेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टान नारीषामेव गाथामु सङ्घोतेषु

योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुङ्गसादिषु ॥
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पेशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेट्टीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ॥
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ।
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।

महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्र नाद्ये राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी ।
 चेट्टानां राजभृत्यानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च अर्द्धमागधी । विद्रुषकादीनां भाषा
 प्राच्या । धूर्ताणां भाषा अवन्तिका । दीव्यतां क्रीडतां योधनागरिकादीनां
 दक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारीं भाषां सम्प्रयोजयेत् ।
 दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविडादिषु द्राविडी भाषा प्रयोन्या इति शेषः । आभी-
 रेषु आभीरी, पुङ्गसादिषु चाण्डाली, काष्ठपत्रोपजीविषु काष्ठजीविषु पत्रजीविषु
 च आभीरी शावरी च भाषा । अङ्गारकारादौ तथैव आभीरी वा शावरी
 भाषा । पिशाचानां वाक् पेशाची । अनीचानाम् उत्कृष्टानां चेट्टीनामपि
 शौरसेनिका भाषा । बालानां षण्डकानां वर्षवराणां नीचानां ग्रहविचारिणां
 दैवज्ञानामित्यर्थः उन्मत्तानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः, क्वचित् संस्कृतञ्च
 प्रयोन्यम् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्कृतस्य अभिभूतस्य भिक्षुणां बन्ध-
 धरादीनाञ्च प्राकृतं वचनं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रवृत्तमासु उत्तमासु

देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् ॥
 यद्देशं नीचपातन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् ।
 काव्यं तश्चोत्तमादीनां काव्यो भाषाविपर्ययः ॥
 योषित् सखीवालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

४३२ ॥ [ङ]

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणाणि
 मम तातपादानां भाषार्णवे ।

षट्त्रिंशत्क्षरणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि, त्रयोदश ॥
 लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥

४३३ ॥ [च]

यथालाभं प्रयोज्यानीति सख्यन्त्रः । अत्रेति नाटके ।
 तत्र लक्षणानि ।

भूषणाक्षरसंवातो शोभोदाहरणं तथा ।

उत्कृष्टासु नारीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम् । कैश्चित्तथैः देवीमन्त्रिसुतवेश्यासु अपि
 तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम् । नीचानां पातं म्यानं यद्देशं तस्य भाषितं
 तद्देशं तद्देशमुचितं तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्र देवे उत्तमादीनां
 भाषाविपर्ययः देशानुरूपा भाषेत्यर्थः प्रयोक्तव्या । योषित्प्रभृतीनाम् अन्तरान्तरा
 मध्ये मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विवासितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम् ।

(च) भाष्यालङ्करीराड् षट्त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणानि षट्त्रिंशत्,
 तथा नाट्यालङ्कृतयः त्रयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथा-
 लाभं यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुणमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
 निदर्शनाभिप्रायौ च ज्ञप्तिर्विचार एव च ।
 दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयो तथा ॥
 विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
 दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
 पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं सन्नेपो गुणकीर्तनम् ॥
 लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा
 ॥ ४३४ ॥ [छ]

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥
 ॥ ४३५ ॥ [ज]

यथा ।

“आक्षिपन्त्यरविन्दानि सुग्धे ! तव सुखश्रियम् ।
 कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्” ॥ (झ)

(छ) लक्षणान्याह तवेति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्ष-
 णानि भवन्ति ।

(ज) भूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्काराः वक्ष्यमाणाः अनु-
 प्रासोपमादयः तैः सहितैः गुणैः साधुर्यादिभिः योगस्तु मेलनमेव भूषणम् ।

(झ) उदाहरति आक्षिपन्तीति । हे सुग्धे ! सुन्दरि ! अरविन्दानि
 पद्मानि तव सुखस्य श्रियं कान्तिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तेषां हि, कोषदण्ड-
 समग्रानां कोषः बीजकोषः घनागारश्च दण्डः मृणालं चतुर्धोपायश्च तेन समर्थानां
 शक्तानाम् एषाम् अरविन्दानां किं दुष्करम् असाध्यम् अस्ति ? सर्वमेव सुकर-
 मित्यर्थः । अत्र अरविन्दातामचेतनतया तिन्दा न सम्भवतीति असम्भवदलुसम्भव-

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ॥ ४३६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले राजा । “कञ्चित् सखीं विनाऽतिबाधते
शरीरसम्पापः । प्रियंवदा । संपदं लब्धोसहो उग्रसमं गमि-
श्रदि (२५) (ट) ।

सिद्धैरथैः समं यत्र असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७ ॥ [ठ]

यथा ।

“सदृशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्प्रभुः” ॥ (ड)

(२५) साम्प्रतं लब्धोसह उपग्रमं गमिष्यतीति सं० ।

रूपा तथा अर्धाक्षरस्यासः श्लेष एते अलङ्काराः माधुर्यप्रसादाभ्यां गुणाभ्यां
सङ्कता नाद्यं भूषयन्तीति भूषणम् ।

(ज) अक्षरसंघातमाह वर्णनेति । चित्रार्थैः समोद्देशार्थसूचकैः मितैः
अर्थैः अक्षरैः वर्णना रचना अक्षरसंघातः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अत्र सम्पदमित्यादिचित्रार्थात्पर्यन्तैः रचना ।

(ठ) शोभामाह सिद्धैरिति । अत्र सिद्धैः साधयितुमिष्टैः अर्थैः समं सह
असिद्धः अनभिमतः अर्थः प्रकाशते सा श्लिष्टेन श्लेषालङ्कारेण लक्षणेन चित्रार्था
विदग्धमनीरसनाद्या रचना इति शेषः शोभा इति अभिधीयते कथ्यते ।

(ड) उदाहरति सदृशेति । सन् साधुः वंशः अन्वयायः अन्यत्र वेरु-
विशेषः । शुद्ध इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र
अशमानः, गुणान्वितः शुद्धः शौच्यगाभौष्यादिरन्वव मीर्वा, क्रूरः निष्ठुरः निर्दय-
काञ्चकारित्वादिति भावः समयत्र समानं वक्र इति वा । अत्र साधयितुमिष्टै-
रन्वयादिभिः समं श्लेषेण अनभिमतवेलापर्यप्रकाशनात् शोभा ।

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८ ॥ [ढ]

यथा ।

“अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥ (ण)

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्देतुदर्शनात् ॥

४३९ ॥ [त]

यथा वेण्यां भीमं प्रति चेटी । “एवं मए भण्डिदं ।
भाणुमदि ! तुह्याणं असुकुसु केसेसु कधं अह्याणं देवीए
केसा संयमीअंतित्ति (२६) । (थ)

(२६) एवमिति । एवं मया भणितम् भाणुमति ! युष्माकम् असुकुसु
केशेषु कधमष्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति सं० ।

(ढ) उदाहरणमाह । यत्रेति । यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्श-
नात् दृष्टान्तरूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः इष्टः चर्चः साध्यते प्राप्यते प्रका-
शयते इत्यर्थः तत् उदाहरणं मतम् ।

(ण) उदाहरति अनुयान्त्येति । सीतां प्रति कस्वाशित् उक्तिरियम् ।
जनातीतम् । अस्मिन्सामान्यं कान्तं राममित्यर्थः अनुयान्त्या अनुगच्छन्त्या त्वया
साधु कृतम् । तथाहि, अकेषु सूर्येषु विना विरहिता इति भावः दिनश्रीः
दिवसलक्ष्मीः का ? शशिना चन्द्रेण विना विरहितेति भावः निशा रजनी का ?
अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना योषित्र शोभते इत्येवंमभिमतार्थसाधनम् ।

(त) हेतुमाह हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकृत् अभिमतार्थप्रकाशकं
समासोक्तं संक्षिप्तं वाक्यं हेतुः ।

(थ) उदाहरति यथेति । अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः भाणुमन्त्याः

संशयो ज्ञाततत्त्वस्य

वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ॥ ४४० ॥ [द]

यथा ययातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यत्नकन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती” ॥ (ध)

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थ-

साधनाय निदर्शनम् ॥ ४४१ ॥ [न]

यथा वैष्णवां भौमः । “आर्य्य ! उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्व्योधनकलत्रं हि सा” इत्यादि (प) ।

तुल्यतर्को यदर्थेन

तर्कः प्रकृतगामिना ॥ ४४२ ॥ [फ]

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

क्षेमासंयमः तत्प्रदर्शनेन दुर्व्योधनपक्षे सत्येव देव्याः केशसंयतनं भविष्यतीति व-
सभिमतार्थः प्रकाशते ।

(द) संशयनाह संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमज्ञानतो जनस्येत्यर्थः
वाक्ये यत् अनिश्चयः अनिर्धारणं स संशयः स्यात् ।

(ध) उदाहरति यद्येति । अत्र नायिकायां ययातिरनिश्चयः ।

(न) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाद्य साधनाय
यत् निदर्शनं स दृष्टान्तः ।

(प) उदाहरति यद्येति । तस्याः मानुसत्याः । अत्र द्रौपद्यां मानुसती-
कर्तृकः परिहासः साधो इति बोध्यम् ।

(फ) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रस्तुतानुष्ठारिणा
अर्थेन यत् तर्कः अर्थस्य सूचनं स तुल्यतर्कः ।

शतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं सृशतीव माम्” ॥ (व)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः

पदानां स पदोच्चयः ॥ ४४३ ॥ [भ]

शाकुन्तले यथा ।

“अधरः किशलयरागः कोमलविटपानुकारिणी बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्” ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तद्विदर्शनमुच्यते ॥ ४४४ ॥ [म]

यथा ।

“क्षत्रधर्माचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः ।

किं नु बालिनि रामेण मुक्तो वाणः पराङ्मुखे” ॥ (य)

(व) उदाहरति यथेति । अत्र दुर्योधनादीनां शतमातृणां भाविनिधन-
रूपार्थस्य सूचनम् ।

(भ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति । पदानाम् अर्थानुरूपः यः सञ्चयः समूहः
स पदोच्चयः । अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपदप्रयोगः उदा-
त्तार्थे तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(म) निदर्शनमाह यथार्थानामिति । परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं
निराकरणार्थं प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्तनं क्रियते
तत् निदर्शनम् ।

(य) उदाहरति यथेति । क्षत्रेति । अलं समर्थाः, अलं व्यर्थसमर्थयो-
रित्यमरः । किन्तु इति यथार्थे अव्ययं, मुक्तः त्यक्तः पराङ्मुखे अन्यासक्ते ।
अत्र क्षत्रियधर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाय प्रसिद्धस्य रामकर्तृकबालिहनन-
रूपस्य अर्थस्य कीर्तनम् ।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-

दद्भुतार्थस्य कल्पना ॥ ४४५ ॥ [र]

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीतरुं छेत्तुमृषिव्यवस्यति” ॥ (ल)

ज्ञप्तिः केनचिदंशेन

किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥ ४४६ ॥ [व]

यथा मम प्रभावत्याम् ।

“अनेन खलु सर्वतश्चरता चक्षुरीकेणावश्यं विदिता भवि-
ष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” (श) ।

विचारो युक्तवाक्यैर्य-

दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥ ४४७ ॥ [ष]

(र) अभिप्रायनाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् साम्यात् दद्भुतस्य अस-
म्भावितः अर्थस्य कल्पना अभिप्रायः ।

(ल) उदाहरति इदमिति । यः अव्याजमनोहरम् अक्षत्रिमनोरचनम्
इदं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः तपःक्षमं तपश्चरणक्षेत्रसहं साधयितुं कर्तुं
इच्छति, स चक्षुः कृष्ण इत्यर्थः नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताम् अतिकर्कशा-
मिति भावः छेत्तुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्यविलं वृत्तम् । अत्र नीलोत्पल-
पत्रधारया शमीलताहृदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तपश्चरणमसम्भवि ।

(व) ज्ञप्तिनाह ज्ञप्तिरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनु-
मीयते ज्ञाप्यते सा ज्ञप्तिः ।

(श) उदाहरति यथेति । चक्षुरीक्षेण ममरेण । अत्र सर्वतश्चरता इति
विशेषणस्य अंशेन प्रियतमाज्ञानानुमानम् ।

यथा मम चन्द्राकलायाम् “राजा। नूनमियमन्तः पिहित-
मदनविकारा वर्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते” ॥ (स)

देशकालस्वरूपेण

वर्णनादिष्टमुच्यते ॥ ४४८ ॥ [ह]

यथा वेण्यां सहदेवः ।

“यद् वैद्युतमिव ज्योतिरार्यं क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।
तत्रावृद्धिव क्षणोद्यं नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥ (च)

उपदिष्टं मनोहारि

वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥ ४४९ ॥ [क]

(ष) विचारमाह विचार इति । युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबोधकैरित्यर्थः
वचनैः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः ।

(स) उदाहरति यथेति । हसतीति । परितोषरहितम् असन्तोषं
हसति, निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्याम् उदाहर-
न्त्याम् आलपन्त्याम् असमञ्जसम् अयोग्यम् उत्तरं दत्ते ददाति । अत्र अपरितोष-
हासादिषुपैर्हेतुमहचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ह) दिष्टमाह देशेति । देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना
रचना दिष्टम् उच्यते ।

(च) उदाहरति यथेति । यदिति । अद्य क्रुद्धे आर्यं भीमसेने इति
भावः वैद्युतमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इव क्षणा द्रौपदी प्रावृष्ट-
वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्द्धयिष्यति । देशकालानुरूपवर्णनम् ।

(क) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मृगो-
रञ्जनकृत् वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपंगमः” ॥ इत्यादि । (ख)

गुणातिपातः कार्य्यं यद्

विपरीतं गुणान् प्रति ॥ ४५० ॥ [ग]

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति । “जइ संहरिज्जइ
तमो घेयइ सअलेहिं ते पाओ वससि सिरसि पसुवइणो तहवि
इत्थीप जीअणं हरसि” (२७) । (घ)

यः सामान्यगुणोद्रेकः

स गुणातिशयो मतः ॥ ४५१ ॥ [ङ]

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य ।

“असावन्तसच्चदिकचनवलीलाअयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसङ्घात उपरि ।

(२०) वर इति । यदि संक्रियते तमो गृह्यते सकलैस्ते पादः वससि
शिरसि पश्यतेस्तथापि स्त्रिया जीवनं हरसि इति सं० ।

(ख) उदाहरति यथेति । अत्र गुरुशुश्रूषादिकं शास्त्रानुसारि मनीषादि
वचनम् ।

(ग) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति । गुणान् प्रति यत् विपरीतं
कार्य्यं गुणविरोधिकार्य्यमित्यर्थः स गुणातिपातः ।

(घ) उदाहरति यथेति । अत्र तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजन-
जीवनहरणम् ।

(ङ) गुणातिशयमाह य इति । यः सामान्यगुणेभ्यः उपमानोपमेयसाधा-
रणभेदः उद्रेकः आधिपरम् उपमेयस्येति श्रेयः स गुणातिशयः मतः कथितः ।

विना दीषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलैः

कुतः प्राप्तचन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि ! ते ॥ (च)

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा

विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ ४५२ ॥ [छ]

यथा ।

“दृष्णापहारी विमलो द्विजावासी जनप्रियः ।

ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाशयः” ॥ (ज)

पूर्वसिद्धार्थकथनं

निरुक्तिरिति कीर्तितम् ॥ ४५३ ॥ [झ]

(च) उदाहरति यथेति । असाविति । हे सुमुखि ! ते त्वया अन्तः
अभ्यन्तरे चक्षत् स्फुरत् विकसं विकसितं नवं सीलान्नयुगलं क्रीडापद्मद्वयं यस्य
तादृशः, तले स्फूर्जेन विकसन् कम्बुः शङ्खः यस्य तथाविधः, उपरि विखसन्तः
विघरन्तः अलीनां भ्रमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौर्णमासी-
व्यतिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः परिपूर्णा अखिला समया कला यस्य तथोक्तः,
विगलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दीषा रात्रिः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना
रात्रिमन्तरेणेत्यर्थः कुतः कक्षात् प्राप्तः ? कलाशब्देन चतुःषष्टिविद्यास्य लभ्यन्ते,
ततश्च दीषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः । अत्र
उपमेयस्य सुखादेः आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मैः चन्द्रादेराधिक्यम् ।

(छ) विशेषणमाह अर्थानिति । सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा
विशेषेण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । दृष्ट्वाति । विद्वांसं धनिनं प्रत्युक्तिः । ऋदः
त्वच्च तुल्य इति शेषः । तथाहि, दृष्णा जलपानेच्छा धनाया च तस्याः अपहारी
नाशकः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषश्च, द्विजा-
वासः । द्विजानां पक्षिणां जलचराणां इंसादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः,
जनानां प्रियः सन्तोषकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं
पद्मायाः लक्ष्म्याः आकरः आवासः धनवानित्यर्थश्च किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स
ऋदः जडाशयः जडस्य जाद्वगुणस्य आश्रयः स्थानम् । अत्र बहून् समानधर्मानुक्त्वा
बुधत्वजडाशयत्वाभ्यां भेदकथनम् ।

यथा वेण्याम् । “निहताशेषकौरव्यः” इत्यादि (झ) ।

बहूनां कीर्त्तनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थं सिद्धये ॥ ४५४ ॥ [ट]

“यदीयं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत् स्थितम्” ॥ (ठ)

दृष्टादीनां भवेद् भ्रंशो

वाच्यादन्यतरद्वयः ॥ ४५५ ॥ [ड]

वेण्यां कश्चुकिनं प्रति दुर्योधनः ।

“सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमित्तं ससुतं सहानुजम् ।

स्त्रवलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्प्राणुसुतः सुयोधनम्” ॥ (द)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्ययः ॥ ४५६ ॥ [ष]

(झ) निरुक्तिमाह पूर्विति । पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, अर्थाणां कथनं निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ।

(ञ) उदाहरति यथेति । अत्र कौरव्यादिजनस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम् ।

(ट) सिद्धिमाह बहूनामिति । अभिप्रेतस्य इष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये बोधायेत्यर्थः बहूनाम् अनेकेषामित्यर्थः कीर्त्तनं कथनं सिद्धिः ।

(ठ) उदाहरति यदिति । हे राजन् ! कूर्मराजस्य शेषधारिणः बह्व-
पाधिपतेः इत् वीर्यं बलं यश्च शेषस्य अमृतस्य विक्रमः वीर्यमित्यर्थः तदुभयं
पृथिव्याः रक्षणे पावनविषये एवम् एवञ्चिन् त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य
राज्ञः पृथ्वीभारसहिष्णुतातिशयस्य बोधः ।

(ड) भ्रंशमाह दृष्टादीनामिति । दृष्टादीनाम् आदिपदेन इष्टदुःखितादे-
यं इष्टम्, अदृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्यतरत्
यत् वचः, स भ्रंशः भवेत् ।

(ष) उदाहरति सहभृत्यगणमिति । अत्र चिरादपि न हन्तीति विव-
क्षितं किन्तु न चिरात् हन्तीति अन्वयामृतम् ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।
त्वयि राजनि ते राजन् ! न तथा व्यवसायिनः” ॥ (त)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

परचित्तानुवर्त्तनम् ॥ ४५७ ॥ [थ]

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।
आर्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥ (द)

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो

भवेदर्थस्य साधनम् ॥ ४५८ ॥ [ध]

(ष) विपर्ययमाह विचारेति । सन्देहात् संशयात् विचारस्य अन्यथाभावः विपर्ययः ।

(त) उदाहरति मत्वेति । लोकं जगतीस्थम् अदातारम् अवदान्यं मत्वा यैः सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः । हे राजन् ! त्वयि राजनि सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भवन्तीति शेषः सन्तोषमवलम्ब्य न तिष्ठन्तीति भावः । अत्र पूर्वं दाहत्वाभावस्य निययो जात इदानीं त्वयि राशि तन्निश्चयाभाव एव अविचार इति बोध्यम् ।

(थ) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति । चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च परचित्तस्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुरक्षणमित्यर्थः दाक्षिण्यम् ।

(द) उदाहरति प्रसाधयेति । हे विभीषण ! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अलक्षुः, हि यत्सर्वं राजा इदानीमिति शेषः, आर्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य सिद्धिम् अन्तरा विना न, विघ्नः स्यादिति शेषः । विभीषणं प्रति लक्षणस्योक्तिः । अत्र वाचा विभीषणचित्तानुवर्त्तनम् ।

(ध) अनुनयमाह वाक्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहयुक्तैः वाक्यैः अर्थस्य कार्यस्य साधनम् अनुनयः ।

एवं चेष्टयापि ।

यथा विख्याम् अश्वत्यामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्रग्राम-
कीविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” (न) ।

माला स्याद् यद्भीष्टार्थं

नैकार्थं प्रतिपादनम् ॥ ४५६ ॥ [प]

यथा शाकुन्तले राजा ।

“किं शीतलैः क्लमविरोधिभिराद्र्वातं,

सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निवेश्य चरणवुत पद्मताम्रौ,

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते” ॥ (फ)

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थी-

अर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ ४६० ॥ [व]

(न) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कीविदः
विचक्षणः तस्मिन् भारद्वाजी भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः तस्य तुल्यः
पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र क्षिप्रवाक्त्रेण अश्वत्याम्नः सन्तोषदपस्य कार्यस्य
साधनम् ।

(प) मालामाह मालेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत्
नकार्थप्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला म्यात् ।

(फ) उदाहरति । किमिति । हे करभोरु ! शीतलैः क्लमविनीटिभिः
शान्तिनिवारणैरित्यर्थः नलिनीदलतालवृन्तैः पद्मपत्ररूपवृन्तैः आद्र्वातं मुखाल-
यामि किम् ? अत एवशा पद्मताम्रौ ते तव चरणौ अङ्गे कीडे निवेश्य निधाय
यथासुखं संवाहयामि । वपन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र अभीष्टस्य शकुन्तलापरि-
तोषस्य साधनाय वातसञ्चारपाटीनामनेकार्थानां प्रतिपादनम् ।

(व) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति । अर्थान्तरस्य उक्तेः हेतोः यत्
अन्यार्थः प्रतीयते सा अर्थापत्तिः ।

यथा वेण्याम् । द्रोणोऽश्वत्यामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छ-
तीति कथयन्तं कर्णं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज ! साधु ।
कथमन्यथा ।

दत्ताभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरौटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा” ॥ (भ)

दूषणोद्दोषणायां तु

भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥ ४६१ ॥ [म]

यथा तत्रैव कर्णं प्रति “अश्वत्यामा । निर्वीर्यं गुरुशाफ-
भाषितवशात् किं मे तवैवायुधम्” इत्यादि (य) ।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥ ४६२ ॥ [र]

यथा तत्रैव सुन्दरकः । “अज्जा ! अज्ज अवि णाम
सारधिदुद्धिओ दिट्ठो तुल्लेहिं महाराओ दुय्योधण ण वेत्ति”
(२८) । (ल)

(२८) अज्जेति । आर्याः ! अद्य अपि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिः
सहाराजो दुर्वोधो न वा इति सं० ।

(भ) उदाहरति यथेति । दत्ताभयमिति । नैवं चेत् यद्येवं न स्याद्वि-
त्यर्थः अन्यथा अतिरथः सः द्रोणः दत्ताभयं दत्तम् अभयं यस्मै तादृशं पूर्वेषुर्मा-
त्वाम् अर्जुनो बधीदिति अभयं दत्त्वापीत्यर्थः किरौटिना अर्जुनेन बध्यमानं
बध्यमानं सिन्धुराजं नयद्रथम् उपेक्षेत । अत्र कर्णोक्तिरुपात् अभ्यर्थस्य सिन्धु-
राजोपेक्षारूपस्य प्रतीतिः ।

(म) गर्हणमाह दूषणेति । दूषणस्य उद्दोषणायां या भर्त्सना तत्
गर्हणम् ।

(य) उदाहरति यथेति । अत्र अश्वत्यासकर्तृका कर्णभर्त्सना ।

(र) पृच्छामाह पृच्छेति । अभ्यर्थनापरैः प्रार्थनासूचकैः वाक्यैः अर्थानाम्
अन्वेषणं पृच्छा मतम् ।

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थै-

रुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥ ४६३ ॥ [व]

यथा विक्रमोर्वशां "राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वशा च भुवा च यः" ॥ (ग)

सारूप्यमभिभूतस्य

सारूप्यात् क्षोभवत्तनम् ॥ ४६४ ॥ [ष]

यथा वेण्याम् । दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः ।

"दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक !" इत्यादि (स) ।

संचेपो यत् तु संचेपा-

दात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥ ४६५ ॥ [ह]

यथा मम चन्द्रकलायाम् । "राजा । प्रिये !

(अ) उदाहरति यथेति । अत्र प्रायनासूक्तवाक्येन दुर्योधनान्वेषणम् ।

(ब) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति । उत्कृष्टैः लोकसिद्धैः लोकप्रसिद्धैः
अर्थैः अर्थस्य कार्यस्य साधनं प्रसिद्धिः ।

(ग) उदाहरति यथेति । अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्यचन्द्रवंशीयत्वादिभिः
आत्मपरिचयरूपस्य अर्थस्य साधनम् ।

(ष) सारूप्यमाह सारूप्यमिति । सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य
अभिभवं प्राप्तस्य यत् क्षोभेण वत्तनं व्यवहारः सारूप्यम् ।

(स) उदाहरति यथेति । अत्र सादृश्येनाभिभूतस्य युधिष्ठिरस्य क्षोभ-
वत्तनम् ।

(ह) संचेपमाह संचेप इति । संचेपात् साधारण्यात् अन्यार्थे अन्यस्य
अर्थे कार्ये यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संचेपः ।

(इ) उदाहरति यथेति । शिरीषकुसुमवत् परिपेखवानि सुकीमदानि

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि सुधा” । (क्ष)

आत्मानं निर्दिश्य ।

“अयमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

गुणानां कीर्तनं यत्तु

तदेव गुणकीर्तनम् ॥ ४६६ ॥ [क]

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” (ख) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत्सादृश्यपुरःसरम् ॥ ४६७ ॥ [ग]

यथा वेण्यां “राजा ।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या ज्ञाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति” ॥ (घ)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ ४६८ ॥ [ङ]

अङ्गानि किं कथं सुधा मृषा खेदयसि क्लेशयसि ? अयं दासजनः तव ईहित-
कुसुमानाम् अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत्ते अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति
किं तव आयासेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिषद्धार्ये राज्ञ आत्मनियोगः ।

(क) गुणकीर्तनमाह गुणानामिति । स्पष्टम् ।

(ख) उदाहरति यथेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र भायिकाया रूपगुणानां
कथनम् ।

(ग) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं यत् वाक्यं भण्यते कथ्यते स
लेशः ।

(घ) उदाहरति यथेति । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य अङ्गेकृत्य जरति हते
गाङ्गेये भीष्मे हते अर्जुनेनेति शेषः पाण्डुपुत्राणां या ज्ञाघा यौरवम् अत्माकं
सैव ज्ञाघा भविष्यति अभिमन्युवधे इति शेषः । अत्र अभिमन्युवधः भीष्मवधतुल्य
इति सादृश्यम् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्थरः ।

पश्य सुम्नु ! समाश्रस्तां कादम्बचुम्बति प्रियाम्” ॥ (च)

विशेषार्थोऽतिविलारो-

ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥ ४६६ ॥ [छ]

यथा गृहवृक्षवाटिकायाम् ।

“दृश्येते तन्वि ! यावेती चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिष्यपुनर्वसू” ॥ (ज)

स्यात् प्रसाणयितुं पूज्यं

प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ ४७० ॥ [झ]

(छ) मनोरथमाह मनोरथ इति । भङ्गन्तरेण भङ्गविशेषेण यत् अभि-
प्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः ।

(च) उदाहरति । यथेति । नायिकां प्रति कल्पचिदुक्तिः । हे सुम्नु !
पश्य एषः मन्मथमन्थरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारे कलः
सधुरवाक् कादम्बः कलहंसः किञ्चित् दूषत् समाश्रस्तां चान्वितां प्रलीभनेन
कामावेगं नीतामिति भावः प्रियां चुम्बति । अत्र कादम्बचुम्बनरूपभङ्गा स्वाभि-
प्रेतस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः ।

(छ) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थं इति । विशेषः रूपलावण्याद्यतिशयः
अर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशः अतिविलारः अत्युक्तिः अनुक्तसिद्धिः उदीर्यते
कथ्यते ।

(ज) उदाहरति । यथेति । सविद्यानित्री रामसङ्गणौ दृष्ट्वा सीतां
प्रति तत्सखीनामुक्तिः । हे तन्वि ! कथादि ! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं
प्रति चन्द्रसमीपे इत्यर्थः यौ एतौ दृश्येते । हे प्राज्ञे ! विदुषि ! एतौ उभौ
कल्याणनामानौ गुमाभिधौ तिष्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदी । अत्र रूपलावण्या-
द्यतिशयात् विद्यानित्ररामसङ्गणानां चन्द्रतिष्यपुनर्वसुत्वेन अत्युक्तिः ।

यथा शाकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः
तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥ (ज)

अथ नाट्यालङ्काराः ।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं स्महाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसञ्चितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥

प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।

उत्कीर्त्तनं तथा याञ्छा परीहारो निवेदनम् ॥

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाञ्चोपदेशनम् ।

द्विति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ [ट]

(भू) प्रियोक्तिमाह स्यादिति । पूज्यं जनं प्रमाद्यितुं यत् द्वर्षभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात् ।

(ज) उदाहरति यथेति । पूर्वं प्रथमं फलोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमोदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनान्वयः । प्राक् वृष्टेरिति शेषः घनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्परं पयः जलं वृष्टेरित्यर्थः । निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्ययोः अयं विधिः नियमः, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अग्रतस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः समृद्धयः भवन्तीति शेषः । वंशस्थयिलं वृत्तम् । अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्यन्तु सम्पद तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तद्वै परीत्येन तु पूज्यस्यातिप्रभावशालित्व-
द्वयनेन द्वर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः

आशीरिष्टजनाशंसा

॥ ४७१ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले ।

“यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि” ॥ (ड)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥ ४७२ ॥ [ढ]

यथा वेण्याम् “कञ्चुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके !” इत्यादि (ण) ।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ ४७३ ॥ [त]

यथा कुलपत्यङ्गे ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्” ॥ (य)

(ट) नाव्यालङ्कारमाह अथेति । आशीःप्रभृतीनि त्रयस्त्रिंशत् नाव्या-
लङ्कारा इत्यर्थः ।

(ठ) आशिषमाह आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । यथातेरिति । शर्मिष्ठा वृषपर्वसुता यथाते-
रिव त्वं पत्युः दुष्मन्तस्य बहुमता बहु आदरणीया भव । सा शर्मिष्ठा पूरुमिव
त्वमपि सम्राजं चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि लभस्व । अत्र शाकुन्तलां प्रति कञ्चुकी
शुभाशंसनम् ।

(ढ) आक्रन्दमाह आक्रन्द इति । शुचा शोकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः ।

(ण) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(त) कपटमाह कपटमिति । यत्र मायया क्लृप्तेन अन्यत् रूपं विभाव्यते
प्रदर्शयते तत् कपटम् ।

(य) उदाहरति यथेति । मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचेन मृगरूपं
काञ्चनहरिपक्षाद्यं परित्यज्य कपटं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः युधि युद्धे संशयं
नीयते प्राप्यते । अत्र मायया मन्दरूपग्रहणम् ।

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ॥ ४७४ ॥ [द]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिमामभिसन्वाय लभ्यते । शाङ्गैरवः । विनिपातः” इत्यादि (ध) ।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥ ४७५ ॥ [न]

यथा तत्रैव । “राजा । समापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते वृहाः” (प) ।

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ ४७६ ॥ [फ]

यथा कुम्भे । “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्” (ब) ।

ग्रहणं गुणवत् कार्य-

हेतोरश्रय उच्यते ॥ ४७७ ॥ [भ]

(द) अक्षमासाह अक्षमेति । स्वल्पः अत्यल्पः अपि परिभवः यत् न अभिसह्यते सा अक्षमा ।

(ध) उदाहरति यथेति । शाङ्गैरवं प्रति राज्ञ उक्तिः । अभ्युपगतं स्वीकृतम् । इमां शकुन्तलान् अभिसन्वाय प्रताप्ये । अत्र सत्यवादिन्नित्यनेन सोल्लुण्ठनसन्वीघनेन परिभूतस्य शाङ्गैरवस्य विनिपात इति वचनेन अक्षमा प्रकटिता ।

(न) गर्वमाह गर्वं इति । अवलेपजं साहङ्कारं वाक्यं गर्वः ।

(प) उदाहरति यथेति । अत्र समापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः ।

(फ) उद्यममाह कार्यस्येति । स्पष्टम् ।

(ब) उदाहरति यथेति । शोकविवशः अतिशोकार्तः बहुपुत्रभाटवन्तु-वर्गनाशादिति भावः अन्तकमेव यत्नमेव तावत् पश्यामि । अत्र रणकर्तव्यः उद्यमः सूचितः ।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्गे । “विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामि” इति (म) ।

उत्प्रासनन्तूपहासो

योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ ४७८ ॥ [य]

यथा शकुन्तले । “शाङ्करवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-
वृत्तान्तः व्यासङ्गाहिस्रृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरि-
त्यागः” इत्यादि (र) ।

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥ ४७९ ॥ [ख]

यथा तत्रैव । “राजा ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचितकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः” ॥ (व)

(म) आश्रयमाह यद्वर्णनिति । कार्यद्वैतोः गुणवत् उत्कृष्टं यद्वचनं
आश्रयः उच्यते ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र राज्यार्थं रामाश्रयणं गुणवत् ।

(य) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति । आत्मानं साधु मन्यते इति साधु-
मानी तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम् ।

(र) उदाहरति यथेति । पूर्ववृत्तान्तः शकुन्तलापरिणयरूपा पूर्वघटने-
त्यर्थः व्यासङ्गात् भार्यान्तरसंसर्गात् । अत्र अधर्मभीरोरिति उपहासः ।

(ख) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात्
या आकाङ्क्षा तत्प्राप्तीक्या इत्यर्थः सा स्पृहा ।

(व) उदाहरति यथेति । चारुण्येति । चारुणा मनोहरेण स्फुरितेन
स्फुरतेन अपरिचितः केनापि सदृष्टत्वात् अप्रणितः अतएव कोमलः प्रियायाः अयम्
अधरः पिपासतः पानुमिच्छतः सम अनुज्ञां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीय-
वस्तुत्वात् पिपासा ।

अधिचेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ ४८० ॥ [श]

यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नबधवर्तिना ।

न केवलं हतो बालीः स्वात्मा च परलोकतः” ॥ (ष)

मोहावधीरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥ ४८१ ॥ [स]

यथाऽनुतापाङ्गे । “रामः । किं देव्या न विचुस्वितो-
ऽबहुशो मिथ्याभिश्नस्तदा” इति (ह) ।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रूपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ ४८२ ॥ [ज]

(श) क्षोभमाह अधिचेपवच इति । अधिचेपवचः भर्त्सनवाक्यं करो-
तीति तथोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभ एव प्रोक्तः ।

(ष) उदाहरति त्वयेति । रामं प्रति बालिन उक्तिः । हे तपस्वि-
चाण्डाल ! तपस्विषु चाण्डालवत् नृशंसकर्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नबधवर्तिना गुप्तभावेन
स्थित्वा हिंसाकारिणा त्वया बाली केवलं न हतः परलोकतः आत्माऽपि हत
इत्यर्थः, यादृशं दुष्कार्यं त्वया कृतम् एतेन परलोके तव निस्तारो नास्तीति
भावः । अत्र भर्त्सनकारिक्षोभः ।

(स) मोहेति । मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधीरितस्य
अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्ताप एव ।

(ह) उदाहरति यथेति । मिथ्यत इति । देव्या सीतया मिथ्याभिश्नः
मिथ्यादत्तपरिवादः । अत्र चुम्बनरूपस्य अर्थस्य अवधीरणात् पश्चात्तापः ।

(ज) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य सिद्धये हेतोः कार-
णस्य उपन्यासः कीर्तनम् उपपत्तिर्मता ।

यथा वध्यशिलायाम् ।

“स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं समाऽसुभिः” ॥ (क)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ ४८३ ॥ [ख]

यथा श्मशाने “साधवः । तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलमृहं
भूयोऽपि तस्या सुखम्” इति (ग) ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [घ]

यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः ।

“अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयास्येव भुवनद्वयमद्यः वः” ॥ (ङ)

विसर्पो यत् समारब्धं

कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [च]

यथा वेण्याम् । “एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि (छ) ।

(क) उदाहरति यथेति । त्वयि स्त्रियमाणे या स्त्रियते, त्वयि जीवति या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्रायेः आत्मानं रक्ष । अत्र तस्या जीवनरक्षणरूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुस्तत्र शरीररक्षणम् ।

(ख) आशंसामाह आशंसनमिति । आशंसनम् अभीष्टलाभे मनसो व्यापारणम् ।

(ग) उदाहरति यथेति । तस्याः मालत्याः ।

(घ) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा कार्यस्य कर्मव्यत्नेन दृढतर-
निर्देश इत्यर्थः अध्यवसायः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अत्र वज्रनाभस्य भुवनद्वयोन्मूलने प्रतिज्ञा ।

(च) विसर्पमाह विसर्पं इति । अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं प्रकृतं न विसर्पः ।

(छ) उदाहरति यथेति । एकस्य द्रौपदीकेशपहणस्य पाकः फलं संयाहै
वहुराजस्यमिधनरूपमिति भावः । अत्र केशपहणम् अनिष्टफलप्रदं कर्म ।

कार्यग्रहणमुल्लेखः

॥ ४८६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति “तापसौ । समिदाहर-
णाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत
इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः
कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति (झ) ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [ज]

यथा ।

“इन्द्रजिञ्चण्डवीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ट)

(म) उल्लेखमाह कार्यग्रहणमिति । कार्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(झ) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठाहरणाय साधिदैवत
इव अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता तथा सहित इव अनुमालिनीतीरं मालिन्या
नद्यास्तोरे इत्यर्थः । कार्यातिपातः कार्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य-
ग्रहणम् ।

(ज) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय
प्रवर्त्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ट) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिदिति । मेघनादं प्रति लक्षणस्योक्तिः ।
हे इन्द्रजित् ! माम्नैव न तु कार्यत इति भावः प्रचण्डवीर्यः प्रचण्डपराक्रमः
बलवान् असि भवसि इन्द्रजिदाख्यैव तव प्रचण्डत्वं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः,
धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यन्तरः ।
यस्मिन् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे यदि तव निर्भयत्वं
स्यात् तदावश्यं प्रकाश्ययुद्धे तव वर्त्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाश्ययुद्धे
इन्द्रजितो वर्त्तनं स्वकार्यम् ।

भर्तृना तु परीवादः

॥ ४८८ ॥ [ठ]

यथा सुन्दराङ्गे “दुर्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति” इत्यादि (ङ)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥ ४८९ ॥ [ट]

यथा शाकुन्तले “दुष्मन्तः । विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानि” इति (ण) ।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादथ विशेषणम् ४९० [त]

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति “शार्ङ्गरवः । आः ! कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्ते निष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

(ठ) परीवादमाह भर्तृसनेति । स्पष्टम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्बलसितस्य । पापः पापात्मा भौम इत्यर्थः पापम् अनिष्टं षष्ठीविदारणरूपमित्यर्थः । अत्र मूर्च्छितदुर्योधनरक्षणाय रणात् रथं प्रत्यावर्त्तितवन्तं सूतं प्रति सोदावसाने दुर्योधनस्य भर्तृसनेत् ।

(ट) नीतिमाह नीतिरिति । शास्त्रेण यथाशास्त्रं वर्त्तनं व्यवहरणं शास्त्रीयकर्मशुभानमित्यर्थः नीतिः ।

(ण) उदाहरति यथेति । तपोवनप्रवेशे षीडस्य त्वज्ञेदिति शास्त्रमवदृष्टव्यम् ।

(त) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति । उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विषयस्य उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उद्दिष्टः स्यात् तत् अर्थविशेषणं स्यात् ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥ (थ)

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-

गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४६१ ॥ [द]

यथा बालरामायणे ।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तल्लगच्छितयं त्रातुं तात ! ताडय ताडकाम्” ॥ (ध)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्

सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४६२ ॥ [न]

(थ) उदाहरति यथेति । कथमिदम् उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तम् उपस्थापितम् । लोकवृत्तान्ते लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः निष्णातः अभिज्ञः । नितरामतिशयेन । सतीमिति । जनः लोकः सर्वा साध्वीमपि भर्तृमतीं सधवां स्त्रियं ज्ञातिकुलं पितृकुलमित्यर्थः एकः केवलः आश्रयः यस्याः तादृशी पितृगृहमात्रवासिनोमित्यर्थः अन्यथा विशङ्कते सदोषां सम्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्य स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा प्रमदा दुहितेत्यर्थः परिणेतुः पत्युः समीपे इष्यते रक्षितुमिति शेषः । अत्र किमिद-
मुपन्यस्तमिति राज्ञ उक्तौ तन्निर्भर्त्सनरूपेण आः कथमित्याद्युत्कीर्तनस्य बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम् ।

(द) प्रोत्साहनसाह प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा उत्साहसूचकवाक्येन कस्यापि योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात् ।

(ध) उदाहरति कालरात्रीति । इयं कालरात्रिवत् करात्वा दारुणा अतः स्त्री इति स्त्रियं कथं हन्तीति भावः कथं विचिकित्ससि इत्यां वा न वेति संशयेन तिष्ठसि । हे तात ! तत् तस्मात् जगतां त्रितयं त्रिभुवनमित्यर्थः त्रातुं रक्षितुं ताडकां ताडय जहीत्यर्थः । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य उत्ते-
जनम् ।

(न) साहाय्यसाह साहाय्यमिति । सङ्कटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूलतया यत्, तत् साहाय्यं स्यात् ।

यथा वैश्यां कृपं प्रति । “अश्वत्थामा । त्वमपि तावद्राजः
पार्श्ववर्ती भव । कृपः । वाञ्छास्यहमद्य प्रतिकर्तुम्”
इत्यादि (प) ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४६३ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “दुर्योधनः । मातः । किमप्यसदृशं कृपणं
वचस्ते” इत्यादि (ब) ।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ४६४ ॥ [भ]

यथा शाकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अयि !
तपो वर्द्धते ? अनसूया । दाणिं अदिधिविसेसलाहेण”
इत्यादि (२६) (म) ।

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ ४६५ ॥ [य]

(२६) दाणिं इति । इदानीमतिधिविशेषलाभेनेत्यादि सं० ।

(प) उदाहरति यथेति । स्वटम् । अत्र रणव्यापाररूपे सङ्घटे राज्ञः
आनुकूल्यविधानम् ।

(फ) अभिमानमाह अभिमान इति । अभिमानः अहङ्कारः ।

(ब) उदाहरति यथेति । असदृशम् अयोग्यं कृपणं सुद्रम् । अत्र मातु-
राक्षेपेण दुर्योधनस्य अभिमानः सूच्यते ।

(भ) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् विनयात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं
प्रतिवचनादिना समीपकम् अनुवृत्तिः ।

(म) उदाहरति यथेति । स्वटम् । अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने
प्रश्रयः ।

(य) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति । भूतस्य उतस्य कार्यस्य आख्यानं उच्यते
उत्कीर्त्तनं मतम् ।

यथा वालरामायणे ।

“अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्नाहृतः” इत्यादि (र) ।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः

स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४६६ ॥ [ल]

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥ (द)

परिहार इति प्रोक्तः

कृतानुचितमार्जनम् ॥ ४६७ ॥ [श]

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।

तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः” ॥ (प)

(र) उदाहरति वक्षेति । अत्र भूतस्य नानपाशवन्धनादेः कार्यस्य कथनम् ।

(ल) याच्ञामाह याच्ञेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने या याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहृतं, भी लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचति इत्यादि ।

(व) दूतमुखेन उदाहरति वक्षेति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघवः रामः त्वयि दयालुः अस्तीति शेषः । शिरोभिः दशभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीडां कारयसि वानरास्तव शिरोभिः संग्रामपतितैः कन्दुकक्रीडां करिष्यति तत् कथं सङ्घे इति भावः ।

(श) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्जनं अर्था परिहारः प्रोक्तः ।

(प) उदाहरति प्राणैति । रामं प्रति वालिन उक्तिः । प्राणप्रयाणं यत् दुःखं यातना तेन चार्त्तः व्यथितः सन् यत् अनक्षरं दुरक्षरमित्यर्थः उक्तवान्

अवधीरितकर्त्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४६८ ॥ [स]

यथा राघवाभ्युदये । “लक्ष्मणः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्धनया
नन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” (ह) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४६९ ॥ [ज]

यथा वैश्यां “राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां
तत्रोपचिताः समारम्भाः (क) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः

॥ ५०० ॥ [ख]

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्-
ऋदाः पूरिताः” इत्यादि ।

त्वया तपस्विषाण्डालेत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभी ! तत् वनस्य,
किञ्च अन्यच्च सुग्रीवः मम कनीयान् भ्राता ते तुभ्यं समर्पितः । अत्र अनेचित-
कार्य्यस्य पूर्वकृतस्य मार्जनम् ।

(स) निवेदनमाह अवधीरितेति । अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य
विषयस्य कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ह) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र समुद्राभ्यर्धनाद्यै गमनं पूर्वमव-
ज्ञातं कथं पुनस्तदर्थं गमनम् इति लक्ष्मणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् तद्वारणार्थं
निवेदनम् ।

(ज) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति । कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रव-
र्त्तनं स्यात् ।

(क) उदाहरति यथेति । उपचिताः दहिताः समारम्भाः सक्तयोगाः ।
अत युद्धकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ख) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुनरावृत्तस्य उक्तिः
कथनम् आख्यानम् ।

युक्तिरथावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ग]

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्” ॥ (घ)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [ङ]

यथा शाकुन्तले । “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्ण-
मनोरथं नाभिनन्दामि” (च) ।

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥ [छ]

यथा तत्रैव । “सखि ! य जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स
अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उच्चिअ सच्छंददो गमणम्” (३०)
(ज) । एषाच्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-

(३०) सहीति । सखि ! न युक्तमात्रमवासिणो जमस्याक्तसत्कारमतिधि-
विशेषमुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम् इति सं० ।

(ग.) युक्तिमाह युक्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य अवधारणं निश्चयः युक्तिः ।

(घ) उदाहरति यथेति । वदीति । यदि समरं युद्धम् अपास्य त्यक्त्वा
मृत्योः भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं
युक्तमिति । अथ यदि जन्तोः देहिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति
कथं यशः मुधा मृषा मलिनं कुरुध्वम् । अत्र समरस्य कर्तव्यतायां निश्चयः ।

(ङ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति । प्रमदस्य प्रकृष्टानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः ।

(च) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शाकुन्तलायाः पुनःप्राप्तौ आनन्दा-
विशयः ।

(छ) उपदेशनमाह शिक्षेति । स्पष्टम् ।

त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु च केषा-
श्चिद् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रय-
त्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च (भ) ।

“पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःपद्याङ्गसंयुतम् ।

षट्त्रिंशल्लक्षणीपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

सुस्निष्टसन्धियोगश्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।

मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्” ॥ (ज)

इति सुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्त्येव । वीथ्य-
ङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

(ज) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उप-
देशवाक्यम् ।

(भ) एषामिति । यदि च मूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्यभूषणहेतुत्व-
रूपसामान्यधर्मयोगात् नाट्यालङ्कारेऽन्तर्भवितुमर्हन्ति तथाप्येषां भेदकथनं गड्ड-
लिकाप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः प्राचीनीकरीत्येति भावः ।

(ज) पञ्चेति । पञ्च सन्धयः सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौशि-
क्यादयः यत्र तत्, चतुःपद्या अङ्गैः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्ष्यैः पूर्वोक्तैः
उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट
इत्यर्थः रसः शङ्कारः वीरो वा यत्र तादृशं, महान् भोगः भावादिर्यत्र तादृशं,
महासहायं वा, उदात्ता विलासङ्गादिगुणयुक्ता इति भावः या रचना तथा
अन्वितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य धीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
यंश्चिन् तयोक्तं, साधुः सहिरनुष्ठेय इत्यर्थः साधारः व्यवहारः यत्र तादृशं,
जनप्रियं लोकरञ्जनं, सुस्निष्टः सन्धेः सुखादियोगः सनावेशः यच्चिन् तथानूतं,
सुप्रयोगं सुखाभिनयं, सुखाश्रयन् आनन्दनिसर्थं, मृदुः सुकोमलः शब्दानाम्
अतिपातः प्रयोगः यच्चिन् तथानूतं नाटकं कविः कुर्यादित्यन्वयः ।

लास्याङ्गान्याह ।

नेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैम्भवाख्यं द्विगूढकम् ॥
 उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतद्गुणमुक्तं मनीषिभिः ॥

५०४ ॥ [ट]

अत्र च ।

तन्वीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
 शुष्कं गानं नेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ठ]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।
 अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन” ॥ (ड)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

५०६ ॥ [ठ]

(ट) नेयपदमिति । नेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिरुक्तानी-
 त्यर्थः ।

(ठ) नेयपदमाह तन्वीति । तन्वीभाण्डं वीणायन्त्रं पुरस्कृत्य अयेक्य
 गृहीत्वैत्यर्थः आसने पुरः अग्रतः उपविष्टस्य यत् शुष्कं पवित्रं गानं तत् नेयपदम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । गौरीगृह इति । उत्फुल्लं विकसितं यत्
 कमलं पद्मं तस्य केसरपरागवत् गौरी द्युतिर्यस्यास्तादृशि ! भगवति ! गौरि !
 पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन भवत्याः अनुग्रहेण मम अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु सफली-
 भवतु ।

अभिनवगुप्तपादास्वाहुः । “उपलक्षणञ्चेतत् । क्रीधीद्-
भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यमिति” ।

निखिलातीत्यरहितं शोकचिन्तान्वितावला ।

सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥ [ण]

आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [त]

अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वौशापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [थ]

स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाद्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥

५०७ ॥ [द]

(ढ) स्थितिपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति । यत्र मद्नेन उक्तापिता स्थिता
सतो प्राकृतं पठति तत् साध्यमित्यर्थः स्थितिपाठ्यम् उच्यते ।

(ण) असौनमाह निखिलीति । शोकेन चिन्तया चान्विता अवला निखि-
लातीत्यरहितं निखिलेन आतोद्येन रहितं केनापि वाद्येन न सङ्गतमित्यर्थः
सुप्रसारितं स्वलङ्कृतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् ।
यस्मिन् गेये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम् ।

(त) पुष्पगण्डिकामाह आतोद्येति । आतोद्येन वादित्वेण मिश्रितं सङ्गतं
गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि छन्दांसि छन्दोवस्त्रनपूर्वकगीतानि इत्यर्थः तथा
स्त्रीपुंसयोः विपर्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका ।

(थ) प्रच्छेदकमाह अन्येति । पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्याम् आसक्तमित्यर्थः
मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वौशापुरःसरं गानं
प्रच्छेदकः मतः ।

(द) त्रिगूढमाह स्त्रीति । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाद्यं मनोमत्तं नाद्यं
मर्ममं त्रिगूढम् ।

यथा मालत्याम् । “मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवत्तः ।
कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणांनितः ।
प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैश्वर्यं विदुः ॥

५०८ ॥ [ध]

करणं वीणादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥ [न]
कोपप्रसादजमधिचेपयुक्तं रसोत्तरम् । [प]
हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ॥
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

५०९ ॥ [फ]

(ध) सैश्वर्यमाह कश्चनेति । भ्रष्टसङ्केतः सङ्केतस्थाने नायिकाया अनन्य-
भात् च्युतसङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन अन्वितः कश्चन कोऽपि पुरुषः
यत्र प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैश्वर्यं विदुः ।

(न) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणीति
भावः पदानि यत्र तादृशं, सुखसन्धिप्रतिसुखसन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् अर्थं
युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(प) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तममिति । कोपात् प्रसादाद्वा जातम्,
अधिचेपः तिरस्कारः तदयुक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(फ) उक्तप्रत्युक्तमाह हावेति । हावेन भूनेवादिविकारैस्त्विति लक्षणेन,
हेलया हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव चेति लक्षणेन अन्वितं,
चित्रेण मनोज्ञेन श्लोकबन्धेन पद्यरचनेन मनोहरम्, उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां
संयुक्तं, सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, मलीकवत् सृष्टावादसङ्कितम् अप्रियवदा,
विलासेन अन्वितः युक्तः गीतस्य अर्थः यत्र तादृशं, गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

स्यष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

५१० ॥ [ब]

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणम् । अथ प्रकरणम् ।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥

५११ ॥ [भ]

विप्रनायकं यथा सृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं सालती-

माधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥

(ब) महानाटकमाह एतदिति । एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तैः पताका-
स्थानकैः दशभिरङ्गैश्च युतं धीराः विद्वानः महानाटकम् क्वचिरे उक्तवन्तः ।

(भ) प्रकरणमाह अथेति । भवेदिति । प्रकरणे वृत्तं वर्णनीयं लौकिकं
लोकसावसिद्धं कविना कल्पितं स्वकपोलरचितमित्यर्थः भवेत् । शृङ्गारः अङ्गी
प्रधानम् । नायकः धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तवृत्तः सापायाः अर्थः तत्-
सहिताः ये धर्माः स्वर्गसाधनभूताः ज्ञानाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि
धर्मादीनि तत्परः तदासक्तः न तु अर्थादहितसुक्तिकामीति भावः ।

(म) नाटिकेति । क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि
वेश्या, क्वचिदा द्वयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन हेतुना तस्य प्रकरणस्य त्रयः भेदाः

कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥

५१२ ॥ [म]

कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । इ अपि
सृच्छकटिकायाम् । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (य) । शेषं
नाटकवत् । अथ भाणः ।

भाणः स्याद्घूर्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यादाकाशभाषितैः ॥

सूचयेद्दीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥

मुखनिर्वहणे सन्धौ लास्याङ्गानि दशापि च ॥

५१३ ॥ [र]

विशेषाः । तत्र तेषु भेदेषु तृतीयो भेदः यत्र कुलजा वेश्या च नायिका इति
भावः । कितवः घूर्तः द्यूतकारः आदिपदेन सभिकादीनां ग्रहणं तथा विटः
पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतैः सङ्कुलः व्याप्तः ।

(य) अस्येति । विना विशेषं सर्वेषां लक्षणं नाटकवन्मतमित्युक्तेः अस्य
प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतिसूत्रकारणं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तस्मात् ।

(र) भाणमाह अथेति । भाण इति । घूर्तस्य नायकस्य चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थान्तं दशाभेदः आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः
एकेनैव पङ्केन समापनीय इत्यर्थः, भाणः स्यात् । अत्र एक एव निपुणः चतुरः
पण्डितः विटः स्वेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशालायां प्रका-
शयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यात् । शौर्यसौभाग्यवर्णनैः
वीर्यशृङ्गारौ रसौ शौर्यवर्णनेन वीरं सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत् ।

सत्र आकाशभापितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररक्षी च सौभाग्यशौर्यवर्ण-
नया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।
लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ।
अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्वहुभिराश्रितः ॥

एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य दूतरेऽत्वाङ्गिनो रसाः ॥

५१४ ॥ [ल]

यथा सौगन्धिकाहरणम् । अथ समवकारः ।

वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।

सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥

सन्धी द्वावन्तप्रयोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।

तत्र भाषे इतिहस्तम् उत्पाद्यं कल्पनीयं प्रायेण भारती वृत्तिः, सुखं निर्वहण्य
एतौ सन्धी, तथा लास्याङ्गानि दद्यापि प्रयोव्यानीति श्रेयः ।

(ल) व्यायोगमाह ऋषेति । ख्यातेतिहस्त इति । ख्यातं पुराणादिषु
प्रसिद्धम् इतिहस्तं यस्य तादृशः, गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीनः गर्भविमर्ष-
सन्धिरहित इत्यर्थः, एस्त्रीनिमित्तसमरोदयं स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य
संशानस्य उदयः उपस्थितिर्येषिन् तथाभूतः । अन्यत् सुगमम् ।

(व) समवकारमाह ऋषेति । हस्तमिति । देवासुराश्रयं देवासुरसम्बन्धम् ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
 फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
 वीथ्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्रुष्णिङ्गु खान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडौभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१५ ॥ [व]

नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटको-
 क्त्वावपि नेह विधातव्यौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

निर्विमर्षाः विमर्षरहिताः सन्धयः चतुर्थसन्धिं विना चत्वारः सन्धयः प्रयोज्या
 इत्यर्थः । षड्वाः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र चादिमे षड्मे द्वौ सन्धौ सुखप्रतिमुखे
 इति भावः, अन्त्ययोः द्वितीयतृतीययोरङ्गयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः
 निर्वन्द्यश्च इत्यर्थः भवेत् । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक्
 धित्रं भित्रं फलम् । अखिलः समग्रो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम्
 अन्ये अङ्गानीति भावः । षड्चरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताचरा वृत्तिरुष्णिक् तत्प्रभृ-
 तीनि । मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः ।
 द्वादशनाडौभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्कं प्रथमाङ्कनिविष्टं वस्तु निष्पाद्यं
 सम्प्रादनीयम् । द्वितीयेऽङ्के तिसृभिः नाडौभिः तथा तृतीये षड्मे द्वाभ्यां
 नाडौभ्यां तत्रत्यं वस्तु निष्पाद्यमिति शेषः ।

(ग) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च त्रैविध्यं दर्शयति तत्रेति । धर्माद्येति ।

स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥

५१६ ॥ [श]

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थ-
कल्पितः । अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाहु एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते (घ) बहवोऽर्था
अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षी महोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशाल्यन्तमुद्धताः ॥

वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

शृङ्गारः धर्मायकामैः विविधः कपटः स्वभाविकः कृत्रिमः दैवजः दैवेन जनितः ।

विद्रवः अज्ञादिकृतः सन्धुमः अचेतनकृतः चेतनकृतः तथा चेतनाचेतनीभयकृत
इति विविधः ।

(घ) समवकीर्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(ङ) डिममाहु अथेति । उपरागैः चन्द्रसूर्यादीनां यासुर्विद्रवैः भूयिष्ठः

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

५१७ ॥ [सं]

अत्रोदाहरणञ्च । “त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः । अथेहा-
मृगः ।

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे सन्धौ तत्र निर्वहणं तथा ॥

नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।

ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥

पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।

युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥

महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥

एकाङ्गो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड्द्वितीतरे ॥

५१८ ॥ [ह]

बहुलः । ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः । दीप्ताः उज्वलाः ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

(ह) ईहामृगमाह अथेति । अनियमौ नियमवर्जितौ कश्चित् नरो
नायकः प्रतिनायको वा कश्चित् दिव्यः नायकः प्रतिनायको वा इति नायक-
प्रतिनायकयोर्नियमो नास्तीति भावः । गूढभावात् गोपनभावात् अयुक्तकृत्
अनुचितकार्यकारीत्यर्थः । अपहारादिना बलात्कारादिना आदिपदेन कृत्वादि-
परिग्रहः । परं शत्रुं प्रतिनायकमित्यर्थः संरम्भं क्लोधम् आनीय प्रापय क्लृप्तं

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताका-
नायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको
सृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहासृगः । यथा
कुसुमशेखरविजयादि । अथ अङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।

रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥

प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥

युद्धञ्च वाचा कर्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५१६ ॥ [च]

इमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्यम् उत्सृष्टि-
काङ्कनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्र” इति उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठायातिः ।
अथ वीथी ।

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥

सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

कृत्वित्वयः व्याजात् कृषात् । वधप्राप्ताः वधप्राप्तियोग्या अपीत्ययः । अन्यत्
सुगमम् ।

(च) अङ्कमाह अथेति । उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्रपञ्च-
येत् विस्तारयेत् । प्राकृताः सामान्याः नातिमहान् इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) वीथीमाह अथेति । अत्र वीथ्याम् एकः अद्वितीय इत्यर्थः कश्चित्

मुखनिर्वहणे सम्यौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

५२० [क]

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्च
अस्याः कौशिकौवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लमम् ॥

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारसृद्धानि च तानि तु ॥

५२१ ॥ [ख]

तत्र उद्धात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं
लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसङ्गतं

प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ ५२२ ॥ [ग]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । वडभीस्थविदूषकचेव्योरन्योन्ध-
वचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थं-

योजनं श्रुतिसाल्यतः ॥ ५२३ ॥ [घ]

नायक इति शेषः कल्याते निवध्यते । अखिलाः समयाः पञ्चेति भावः अर्थ-
प्रकृतयः वीजादयः प्रयोन्या इति शेषः ।

(ख) अस्या इति । अस्याः वीष्याः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ग) प्रपञ्चमाह मिथ इति । मिथः परस्परं हास्यकृत् हासनकम्
असङ्गतं मिथ्याभूतं वाक्यं प्रपञ्चः ।

यथा तत्रैव "राजा ।

सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" ॥ (ङ)

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । "राजा । कथं दृष्टेत्याह" ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । "नटादित्रितयविषय-
मेवेदम्" इति कञ्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-

र्विलोभ्य क्ललनाच्छलम् ॥ ५२४ ॥ [च]

यथा वेण्यां "भीमार्जुनौ ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो

राजा दुःशासनादिर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" ॥ (छ)

(ष) विगतमाह विगतमिति । श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् - अनेकार्थ-
योजनं बहुर्थकल्पनं विगतं स्यात् ।

(ङ) उदाहरति यद्येति । सर्वेति । सर्वश्रीविरहितस्य पुरुरवस उक्ति-
रियम् । हे सर्वक्षितिभृतां सर्वपर्वतानां नाथ ! पर्वतश्रेष्ठ ! अस्मिन् रम्ये
वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा सर्वश्री त्वया दृष्टा ?
अत्राप्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेय साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रथमरूप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति
प्रतिध्वनिः प्रतिवचनरूपो अपरोऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं बोद्धव्यम् ।

(च) क्ललनाह प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियसदृशैः अप्रियैः वाक्यैः
दिलोभ्य क्ललनं प्रतारणं क्ललम् ।

(छ) उदाहरति यद्येति । कर्त्तेति । द्यूतच्छलानां द्यूतक्रीडारूपकपटानां
कर्त्ता, जतुमयं यत् शरणं गृहं, शरणं गृहरक्षित्रीरित्यमरः । तस्य उद्दीपनः
जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानो अहङ्कारवान्, दुःशासनादेः दुःशासनप्रभृति-
कस्य अनुजशतस्य कनिष्ठमाहमतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य कस्यस्य मित्रं अनुः,

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत् ॥ [ज]

वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्विप्रत्युक्तितो भवेत् ॥

५२५ ॥ [झ]

द्वितीत्युपलक्षणं यथा ।

“भिक्षो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे ? किन्तेन मद्यं विना
मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्या गतिः” ॥ (ज)

केचित् “प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्तिर्वाक्केलिः”
इत्याहुः । अन्ये च “अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्” ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः

स्पर्द्धयाधिवलं मतम् ॥ ५२६ ॥ [ट]

कृष्णायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरैयस्य च व्यपनयने चाकर्षणे पटुः नियोज-
यिता इत्यर्थः, पाण्डवाः यस्य दासाः किङ्कराः, सः प्रसिद्धः असी राजा दुर्योधनः
क कुत्र चास्ते तिष्ठति कथयत यूयमिति शेषः । भृत्यान् प्रत्युक्तिरियम् । आवां
भीमार्जुनावित्यर्थः रूपा क्रोधेन द्रष्टुं साचात्कर्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्तः ।

(ज) अन्ये त्विति । कस्यचित् किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य वञ्चनाहास्यरोषकृत्
यत् वचनम् उदीर्यते कथ्यते अन्ये पण्डितास्तु तत् छलम् आहुः कथयन्ति ।

(झ) वाक्केलिमाह वाक्केलिरिति । हे वा तिस्रो वा प्रत्युक्तयः प्रतिवच-
नानि ताभ्यः यः हास्यसम्बन्धः स वाक्केलिर्भवेत् ।

(ज) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ट) अधिवलमाह अन्योन्येति । स्पर्द्धया अङ्गहारेण अन्योन्यं परस्परं
वाक्यस्य आधिक्येन उक्तिः अधिवलं मतम् ।

यथा मम प्रभावत्यां "वचनभः ।

अस्य वचनः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः" ॥ (ठ)

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद ! (ड) अलमसुना बहुप्रला-
पेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजज्ञतजोक्षितेयं

क्षीणी क्षणेन पिशिताशनलोभनीया" ॥ (ठ)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि

भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२७ ॥ [ण]

यथा वैश्यां "राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ! मसोरुयुग्मम्" ॥ (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । अस्येति । अस्य प्रद्युम्नस्य वचः क्षणेनैव वचनया
हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वेत्यर्थः लीलया अबहेलया अद्य वः
युष्माकं युष्माननादित्येत्यर्थः अनादरे षष्ठी । भुवनद्वयं स्वर्गं पृथिवीसु इत्यर्थः स्वस्य
पाताखवासित्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उत्पाटयिष्यामि ।

(ड) असुरापसद ! असुराधम !

(ठ) अथेति । प्रचण्डे भुजदण्डे बाहुदण्डे समर्पितात् निक्षिप्तात् उरु-
कोदण्डात् महाधनुषः निर्गलितानां निर्गतानां काण्डानां शराणां समूहस्य पातैः
इयं क्षीणी पृथ्वी क्षणेन समस्तानां दितिजानां दैत्यानां शोषितैः रुधिरैः उक्षिता
अभिषिक्ता सती पिशिताशनानां मांसभोजिनां लोभनीया इषं वर्द्धनीत्यर्थः आस्तां
भवतु । वसन्ततिष्ठकं वचनम् ।

(ण) गण्डमाह गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं मित्रार्थं पृथ-
गर्थं सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । “देव ! भग्नं भग्नम्” इत्यादि ।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमुरुभङ्गार्थं सखन्धे सखदम् ।

व्याख्यानं स्वरसीक्तस्या-

न्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५२८ ॥ [थ]

यथा क्वलितरामे “सीता । जाद ! कल्लं क्वु अओञ्जा-
एण गंतब्बं तहिं सो राआ विणएण पणयिदब्बो (३१) ।
लवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता ।
जाद ! सो तुह्माणं पिदा (३२) । लवः । किमावयोः रघुपतिः
पिता ? सीता । सायद्वम् । मा अस्सधा संकधं णं क्वु तुह्माणं
सअलाए ओव पुहवीएत्ति” (३३) । (द)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५२९ ॥ [ध]

(३१) जादिति । पुत्र ! कल्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन प्रणयितव्य इति सं० ।

(३२) पुत्र ! स युष्माकं पितेति सं० ।

(३३) मा अन्यथा ब्रह्मिण्यां न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्या
इति सं० ।

(त) उदाहरति । यथेति । अध्यासितुमिति । भानुमतीं प्रति दुर्व्यो-
धनवचनम् । हे वरभीरु ! मम ऊरुयुग्मं चिरात् चिरकालं व्याप्य तव कृपण-
स्यस्य अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रथकेतनभङ्ग-
रूपभिन्नार्थं वचनं प्रस्तुतस्य दुर्व्योधनीरुभङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(थ) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति । स्वरसीक्तस्य स्वभावत उक्तस्य
वाक्यस्य अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

(द) उदाहरति यथेति । अत्र स्वभावीक्तस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य
सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पालकरूपत्वेन अन्यथा व्याख्यानम् ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् । सुस-
ज्जता । सहि ! जस्य किदे तुमं आश्रदा सो इदो क्खेव
चिट्ठदि । सागरिका । कस्य किदे षहं आश्रदा ? सुसं ।
णं चित्तफलअस्स" (३४) । अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः
संवृत्तः (न) ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥

५३० ॥ [प]

तत्रायं (फ) यथा मम प्रभावत्याम् । "प्रद्युम्नः । सह-
कारवल्लीभवलोक्य सानन्दम् । अहो कथमिहैव ।
अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे" ॥ (ब)

(३४) सङ्गीति । सहि ! यस्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति सं० ।
कस्य कृते अहमागतेति सं० । ननु चित्तफलकस्येति सं० ।

(ध) नालिकमाह प्रहेलिकैवेति । हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नाखिन्ना
भवति ।

(न) उदाहरति यथेति । अत्र राज्ञः कृते त्वमागतेति उत्तरं संवृत्तम् ।

(प) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति । असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं
यत् वाक्यं तथा उत्तरं यच्च अगृह्यतः हितवाक्यमश्लक्षित इत्यर्थः मूर्खस्य पुरः
अपतः हितं वचः असी असत्प्रलापः ।

(फ) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(ब) असीति । अलिकुलं भमरसमूहः तदन्तु मञ्जुकेशी मनोहरकेशा,
परिमलः सौरभः तदबहुला अतिसौरभमालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आवह-
तीति तथोक्ता अनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी कृशाङ्गी, किशलयः पल्लवः तदन्तु पेशलः
कीमलः पारिष्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम
प्रियतमा अतिप्रियसी । अत्र सहकारलतायां स्वप्रियावृद्धिरसम्बद्धा ।

एवमसस्वङ्गीत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्व्योधनं प्रति
गान्धारौवाक्यम् ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे

हास्यलोभकरं वचः ॥ ५३१ ॥ [म]

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशमुध्वा गमि-
स्ससि” (३५) इत्युपक्रमेण । “दासः । विदूषकं प्रति । आर्य्य !
उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पदमं ब्रह्मण-
पूत्रा भोदि सा इमाए लङ्घिदा (३६) । मालविका । स्मयत”
इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभ-
कारिणा वचसा व्याहारः (म) ।

दोषा गुणा गुणा दोषा

यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ ५३२ ॥ [य]

क्रमेण यथा ।

“प्रिय ! जीवितता क्रीर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्तद्दर्शनादेव समैते गुणतां गताः ॥ (र)

(३५) मा तावदुपदेशमुध्वा गमिष्यसीति सं० ।

(३६) प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया लङ्घितेति सं० ।

(म) व्याहारमाह व्याहार इति । परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यलोभ-
करं वचः असौ व्याहारः ।

(म) उदाहरति अर्थेति । स्पष्टम् ।

(य) मृदवमाह दोषा इति । यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः गुणाः दोषाश्च
स्युः तत् मृदवम् ।

(र) उदाहरति प्रियेति । हे प्रिय ! जीवितता त्वद्विरहे जीवनमित्यर्थः
क्रीर्यं निहुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहशून्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणोऽपकारकरणं

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥ (ल)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीथ्यामवश्यं विधे-
यानि । विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि
वीथी च । नानारसानाञ्चान्न मालारूपतया स्थितत्वाद्दीथी-
यम् । यथा मालविका । अथ प्रहसनम् ।

भागवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् ।

भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

५३३ ॥

अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकी ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र

वीथ्यङ्गानि स्थितिर्न वा ॥ ५३४ ॥

तत्र ।

तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः । [व]

ऐहो जीवनस्य मित्रभूतः तव विरहि देहे जीवनस्थितिरतीव क्लेशवहा, तस्मात्
तदानो जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान् नो चेत् तस्य क्रीयादिकमवश्यवक्तव्यमिति
भावः । भूषः पुनः तद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्येत्यर्थः मम एते, जीवनस्य क्रीया-
दयः गुणताम् अनुकूलतां गताः । अत्र दोषाणां गुणत्वम् ।

(ल) तस्या इति । वस्तुं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । तस्याः कामायाः
यौवनश्रिया तादृशसङ्गा भूषितं विरानितं तत् रूपसौन्दर्यं मम सुखैकतायनं
सुखमात्राभारं जातम् अधुना विरहि इत्यर्थः दुःखाय एव । अत्र गुणानां
दोषत्वम् ।

(व) प्रहसनमाह अर्घति । भाषेति । भाषवत् भाष्य इव भाषे यथा
सुखं निर्वहस्य सभी मुख्यतानि च वदति, हास्याङ्गानि च दश; तथावापीति
भावः । अत्र प्रहसने चारभटी वृत्तिर्न प्रयोज्येति शेषः । वीथ्यङ्गानां स्थितिरव-

एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३५ ॥ [श]

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं संकीर्णमिति तद् विदुः ॥

५३६ ॥ [ष]

यथा धूर्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे ।

तत् पुनर्भवति द्वाङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितम् ॥

५३७ ॥ [स]

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्वाह ।

“वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता वन्धकी च यत्र स्युः ।

अविकृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति” ॥ (ह)

स्थानं न वा नैव, अथवा वीथ्याङ्गानां स्थितिः नियतेत्यर्थः । अत्र प्रहसने तृप-
स्यादिषु मध्ये कश्चित् नायकः । अत्र भगवच्छब्देन सत्यासी प्रीच्यते । अन्यत्
सुगमम् ।

(श) अस्य भेदत्रयमाह एक इत्यादि । यत्र एकः मुख्यः नायक इत्यर्थः
धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं शुद्धम् उच्यते ।

(ष) आश्रित्येति । कञ्चन जनं धृष्टभिन्नमिति भावः आश्रित्य यत् हास्यं
तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

(स) वृत्तमिति । बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् ऊचिरे
उक्तवन्तः । तत् सङ्कीर्णप्रहसनं द्वाङ्गम् अङ्गद्वयघटितं वा एकेनैव अङ्गेन विनि-
र्मितं भवति ।

(ह) वेश्येति । यत्र प्रहसने वेश्यादीनां वर्णनं तथा तेषामविकृतानां
व्यास्यितानामिति भावः वेश्यानां परिच्छदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरण-
मित्यर्थः तत् सङ्कीर्णम् ।

विकृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥५३८॥ [च]

इदन्तु संक्षीर्णैव गतार्थमिति मुनिना पृथग्नोक्तम् ।
अथोपरूपकाणि । तत्र ।

नाटिका ऋषवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः

॥५३९॥ [क]

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वशालभञ्जिकादि । अथ त्रोटकम् ।

(च) विकृतमिति । तत्र षण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गस्य विटस्य चारुस्य नटस्य भटादेष वैशयुक्ताः वचनयुक्ताश्च भवेयुः तत् इत्यस्य विकृतं विदुः ।

(क) उपरूपकाण्याह अथेति । नाटिकेति । ऋषवृत्ता कल्पितवृत्तान्ता न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया नारीवदृष्टा, चतुरङ्गिका चतुर्भि-
रङ्गैः मन्वाद्या इत्यर्थः । प्रख्यातः, प्रसिद्धः धीरललितः निरयिक्तो नृदुरनिश्चमिति स्वसङ्गीतः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता नायकः देव्याः नहिष्याः वासेन भवेन शङ्कितः सन् अस्यां नायिकानां सम्प्रवर्त्तेत समासजेत् । द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः देव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः प्रायेण विमर्षाण्यसम्भिन्नोना इत्यर्थः । अन्त्यत् सुगमम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥

५४० ॥ [ख]

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड्रोषिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥

५४१ ॥ [ग]

यथा रैवतमदनिका । अथ सदृकम् ।

सदृकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।

अङ्गा जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्

॥५४२॥ [घ]

(ख) त्रोटकमाह अथेति । सप्तति । सप्त वा अष्टौ वा नव वा पञ्च
वा अङ्गाः यत्र तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्गं, विदूषकचरित्र-
सहितं नाट्यं त्रोटकं प्राहुः ।

(ग) गोष्ठीमाह अथेति । प्रकृतैरिति । प्रकृतैः नातिविदग्धैः । नोदात्त-
वचना संस्कृतान्यभाषिणी । अन्यत् सप्तम् ।

(घ) सदृकमाह अथेति । सदृकनिति । प्राकृतं संस्कृतादन्यत् अशेषं
समस्तं पाठ्यं वाक्त्रं यच्चिन् तत् अप्रवेशकं प्रवेशकवर्जितम् प्रचुरः बहुलः ।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकम् ।
 नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।
 उदात्तनायकं तद्वत् पौठमर्दीपनायकम् ॥
 हास्योऽद्भुत सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
 मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
 केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४३ ॥ [ङ]

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
 विलासवती । अथ प्रस्थानम् ।

प्रस्थाने नायको दासी हीनः स्यादुपनायकः ।
 दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ॥
 सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।
 अङ्गी द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥

५४४ ॥ [च]

कविकाव्याः षड्हाः प्रयोज्याः षड्स्थाने कवनिकाशब्दः प्रयोज्य इत्यर्थः ।
 अन्यत् षडसंख्यादिकम् ।

(ङ) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बहु तालस्य तान्-
 क्रियमानस्य लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्येषिन् तत्, तालः कालक्रियानानः
 लयः साम्यमित्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकप्रुतं, पौठमर्दः पूर्वोक्त-
 लयः उपनायकः नायकसदृशकारी यत्र तत् । सशृङ्गारः शृङ्गाररससहितः
 हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम् । वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् मृदम् ।

(च) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान- इति । हीनः दासादपि इतर
 इत्यर्थः । सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रभुतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य
 संहतिः समापनम् । अन्यत् सुगतम् ।

यथा शृङ्गारतिलकम् । अथोत्साह्यम् ।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम् ।

शिल्पकाङ्क्षैर्द्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः ॥ [क]

उत्साह्यं बहुसंग्रामं त्यक्तगीतिसनोहरम् ।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

५४५ ॥ [ज]

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यसारभट्टीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम् ।

खण्डमात्रा द्विपदिका भङ्गतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छुद्धिलिङ्गायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्तात् सखी चाद्यौ तथान्तिमः

॥५४६॥ [क]

(क) उत्साह्यनाह प्रथेति । उदात्तेति । उदात्तः धीरोदात्तः नायको यत्र तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यषदिव्ययुक्तम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(न) उत्साह्यमिति । व्रक्षेण विभागेन इति भावः गीतेन मनोहरम् । केचन पण्डिता इदम् उत्साह्यं वदन्तीति शेषः ।

(क) काव्यमाह प्रथेति । काव्यमिति । सारभट्टी वृत्तिविशेषः तथा हीनं खण्डमात्रा द्विपदिका भङ्गतालैः तत्तदाख्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथाच्छुद्धिलिङ्गा छन्दोभेदौ ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारसूचकवाक्यसमन्वितम् । नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । अत्र काव्ये चाद्यौ मुखप्रतिमुखे इत्यर्थः अन्तिमः निर्वणणित्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

यथा यादवोदयः । अथ प्रेङ्गणम् ।

गर्भाविमर्षरहितं प्रेङ्गणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्गसविष्कलप्रवेशकम् ।

नियुद्धसम्फे ट्युतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४७ ॥ [ज]

यथा वालिवधः । अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।

भाषाविभाषामूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥

असूत्रधारमेकाङ्गं सवीथ्यङ्गं कालान्वितम् ।

श्लिष्टनान्दीयुतं स्यात्तनायिकं सूखनायकम् ॥

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

दूह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥

५४८ ॥ [ट]

(ज) प्रेङ्गणमाह अथेति । गर्भेति । गर्भाविमर्षरहितं गर्भाविमर्षसन्धि-
द्वयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुद्धः सम्फे टः सरोपभाषण-
ताभ्यां युतं, सर्वाभिर्हृत्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना
प्रकृतप्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम् । असूत्रधारत्वेऽपि नेपथ्यस्यैव
केनचित् नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः ।

(ट) रासकमाह अथेति । रासकमिति । पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रैः नटैः
सम्पाद्यमित्यर्थः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः मूयिष्ठं
पथ्याहम् । कृष्णान्दीयुतं तदुपपत्तिप्रकारा तथा सन्धितं, श्लिष्टया भिन्नायया

यथा मेनकाहितम् । अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरे ॥

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

५४६ ॥ [ठ]

यथा मायाकापालिकम् । अथ श्रीगदितम् ।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्गं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् ॥५५०॥

[ड]

यथा क्रीडारसातलम् ।

“श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।

नान्या युतं, स्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन वर्णनेन संश्रितम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ठ) संलापकमाह अथेति । संलापक इति । पाषण्डः मूर्खः अधार्मिको वा । पुरसंरोधः नगरावरोधः छलं प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैश्छलनं छलगित्युक्तवचनं, संग्रामं युद्धं, विभ्रमः, अज्ञानयत्रासक्तः सम्भ्रमो विभ्रमो मत इत्युक्तवचनः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ड) श्रीगदितमाह अथेति । प्रख्यातेति । प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तान्तम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् । श्री इति शब्देन संयुतं बहुशः श्रीशब्दप्रयोगयुतमित्यर्थः ।

एकाङ्गो भारतीप्राय इति केचित्प्रवचते ॥ (ढ)

ऊह्यमुदाहरणम् । अथ शिल्पकम् ।

चत्वारः शिल्पकेऽङ्गाः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।

अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥

वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्तेऽतस्य तानि तु ॥

आशंसातर्कसन्देहतापोद्देशप्रशक्तयः ।

प्रयत्नग्रथनोत्क्राण्टावहित्याप्रतिपत्तयः ॥

विलासालस्यवास्थानि प्रहर्षाश्लीलसूढताः ।

साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥

लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।

चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्यं नोच्यते ॥

५५१ ॥ [ण]

सम्फेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्यं सिद्धम् । यथा
कनकावतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(ढ) श्रीरिति । श्रीगदिते आसीना उपविष्टा श्रीः श्रीवेशधारिणी नटी-
त्यर्थः क्वचित् गायेत् पठेदपि । तथा एकाङ्गः एकेनेव अङ्गेन समाप्तः भारती-
प्रायः भारतीवृत्तिवङ्गुलः सन्दर्भ इति केचित् पण्डिताः प्रवचते ।

(ष) शिल्पकमाह अथेति । चत्वार इति । वृत्तयः कौटिल्यादयः
अशान्तहास्याः शान्तहास्याभ्यामन्ये इत्यर्थः उपनायकः नायकसहकारी हीनः
इतरः । एतस्य शिल्पकस्य आशंसादीनि चमत्कृत्यन्तानि सप्तविंशतिः अङ्गानि ।
अमीषाम् अङ्गानां स्पष्टत्वात् सहजत्वात् सप्त सप्तदशः न उच्यते । सम्फेटो
रौपमाधवम् उपन्यासस्तु काव्यांशामित्युक्तलक्षणं यदप्यम् ।

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।

विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।

स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥

५५२ ॥ [त]

केचित् तत्र विलासिकास्थाने “लासिका” इति पठन्ति
तस्यास्तु “दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः” इत्यन्ये । अथ दुर्मल्लिका ।

दुर्मल्लो चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा ।

अगर्भा नागरनरान्यूननायकभूषिता ॥

त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।

पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्के विदूषकविलासवान् ॥

षष्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्देविलासवान् ।

चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥

५५३ ॥ [थ]

(त) विलासिकामाह अथेति । शृङ्गारिति । स्वल्पानि नातिबहुलानि
वृत्तानि पद्यानि यत्र तादृशी । अन्यत् स्पष्टम् ।

(थ) दुर्मल्लिकामाह अथेति । दुर्मल्लीति । अगर्भा गर्भसन्धिवर्जिता ।
नागरनरात् अन्यनेन अनिकृष्टेन नायकेन भूषिता । अस्यां प्रथमः अङ्कः त्रिनालिः
घटिकावयवसाध्यः विदूष क्रीडामयः केलिबहुलः । पञ्चनालिः पञ्चघटिका-
सम्पाद्यः । षष्णालिकः घटिकापट्कसम्पादनोयः । दशनालिः दशघटिका-
निर्वाहः । अन्यत् स्पष्टम् ।

यथा विन्दुमती । अथ प्रकरणिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका ॥५५४॥

[६]

मृग्यमुदाहरणम् । अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।

वागुदात्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥

मुखान्तिमौ तथा सन्धौ बहुताललयस्थितिः ॥

५५५ ॥ [७]

यथा केलिरैवतकम् । अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कौषिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ।

उदात्तनायिका मन्दपुरुषोऽत्राङ्कसप्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ [८]

(६) प्रकरणिकामाह अथेति । नाटिकैवेति । सार्थवाही वदिक् । अन्यत् अष्टम् ।

(७) हल्लीशमाह अथेति । हल्लीश इति । वागुदात्तः संस्कृतमापया रहित इत्यर्थः, एकपुरुषः एकमात्रवटः । मुखान्तिमौ प्रायश्चरमौ मुखनिर्वहके इत्यर्थः । अन्यत् अष्टम् ।

(८) भाणिकामाह अथेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिच्छेदपरि-

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्यस्य कीर्तनम् ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।

भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु

साध्वसम् ॥

सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ।

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥

संहार इति च प्राहुर्यत् कार्यस्य समापनम् ॥

५५६ ॥ [प]

स्यष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषा-
मपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्त-
विशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
तत्सङ्गावस्य नियमः । अथ अव्यकाव्यानि ।

अव्यं श्रौतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५७॥

च्छदा । मन्दः हीनः पुरुषः नायकः यस्यां तादृशी । अङ्गसप्तकम् उपन्यासा-
दीनि संहारान्तानि सप्त यस्याः अङ्गानीत्यर्थः ।

(प) उपन्यासादीनाह उपन्यास इति । उपन्यास इत्यादिप्रसङ्गेन काव्यस्य
कीर्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदोषादेरित्युक्तत्वचनः
तस्य वाक्ये तत्सूचकवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्ते-
भ्रमस्य अज्ञानस्य इत्यर्थः नाशः विच्छेदः विरोधः स्यात् । मिथ्या भाख्यातं
कथनं साध्वसम् । इह भाषिकायां कोपेन पीडयेत् वा सोपालम्भवचः तिर-
स्कारवचनं समर्पणम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य उपन्यासः कीर्तनं निवृत्तिरिति
कथ्यते । कार्यस्य यत् समापनं तत् संहार इति कथ्यते ।

(फ) अव्यकाव्यानाह अर्थेति । अव्यमिति । श्रौतव्यमात्रमितिमात्र-

तत्र पद्यमयान्याह ।

छन्दोवद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥

५५८ ॥ [फ]

तत्र मुक्तकं यथा मम ।

“सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति सुहृद्धानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥ (ब)

युग्मकं यथा मम ।

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।

प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नीचिताः क्रुधः ॥

इति यावत् कुरङ्गाचीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

अष्टेन दृश्यकाव्यवच्छेदः । छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः बहूनि रचितानि पदानि
सुसिद्धन्तस्पाणि यत्र तादृशम् । एकेन तेन पद्येन । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ब) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रेति । सुहृः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाधि-
निष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दघनम् अनन्तम् अव्ययम् अच्युतम् अजं
अमरहितं परं यत् ब्रह्म क्षणं साक्षात् कर्तुम् उपासते वाञ्छन्ति, ताः मथुरा-
पुरीयुवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात् अतथा
बहुधा इत्यर्थः आलिङ्गन्ति समालपन्ति कर्षन्ति चुम्बन्ति च । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) क्विमिति । हे कान्ते ! कुरङ्ग उपान्ते प्रान्तभागे तले इत्यर्थः इमां
नरस्यस्यो किं कष्टं करोषि, न एकान्तः एकावधानं ब्रह्म सः नैकान्तः अन्त्यावृत्त
इति यावत् स न भवतीति अनैकान्तः तस्मिन् तन्मात्रब्रह्मे इत्यर्थः प्रणयप्रवणे

तावदाविरभूच्चूतो मधुरो मधुपध्वनिः ॥ (भ)

एवमन्यत्रापि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः चतुर्यो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रसः ईष्यते ॥

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसम्भवः ।

दूतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।

आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

प्रणयाकाङ्क्षिणीत्यर्थः कान्ते क्रुधः कोपाः न उचिताः । इति एवंप्रकारेण यावत्कृतं वयं कुरङ्गाचीं मृगनयनां वक्तुम् ईदृशमहे, चेषामहे तत्रवत् चूते रसाखे मधुरः मनोहरः मधुपध्वनिः भ्रमरभ्रङ्गारः आविरभूत् अजायत भ्रमररवेणैव मानभङ्गी जातः नास्माकं प्रयासस्य आवश्यकतेति भावः ।

(म) महाकाव्यमाह सर्गबन्ध इति । सर्गैः अवान्तरार्थदर्शनैरुपलब्धितः बन्धः पद्यप्रबन्ध इत्यर्थः महाकाव्यम् । तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः सुरः देवविशेषः । बहवः अनेके, नाटकसम्भवः नाटकीकृतमुखादिपञ्चकं प्रयोज्यमिति भावः । इतिहासेषु पुराणादिषु उद्भवम् उत्पन्नं वृत्तं चरितम् । सज्जनाश्रयं साधुजनाचरितमित्यर्थः । वर्गाः धर्माधिकाममोचाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकं फलं च इति प्रकारो वाच्यः । भवेत् । आदौ महाकाव्यस्येति शेषः नमःक्रियां देवतादीनां नमस्कारः आशीर्वा शुभाशंसनं वा लोकानामिति शेषः । वस्तुनिर्देशः वस्तुने इतिवृत्तसम्बन्धिनः प्रधानस्य निर्देशः कीर्तनम् । खलादीनां दुर्जनादीनाम् ।

ब्रह्मणा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।

वृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

अन्ति भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

म्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलतुवनसागराः ।

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गं श्रीमौ इह ॥

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गं नाम तु ॥

५५६ ॥ [म]

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि, अवसानेऽन्यवृत्तकै-
रिति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्ग इति जलकेलि-
सधुपानादयः । यथा रघुवंशशिशुपालवधनैपधादिः । यथा
वा मम राघवविलासादिः ।

एकवृत्तमयैः एकविधच्छन्दोनिबद्धैरित्यर्थः अवसाने सर्गसमाप्ती अन्यवृत्तकैः
भिवच्छन्दोविरचितैरित्यर्थः । इह महाकाव्ये । नानावृत्तयः बहुभिच्छन्दोभिः
रचित इत्यर्थः । यथायोगं यथासम्भवं साङ्गोपाङ्गः अङ्गप्रत्यङ्गसहिताः । कवेः
प्रभेतुः वा वृत्तस्य वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना यस्य महा-
काव्यं नाम कर्तव्यमिति शेषः । तत्र कविनाम यथा माघमारविप्रभृति । इत-
नाम यथा कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा रघुवंशादि । इतरनाम यथा
भृष्टिप्रभृति । तु किन्तु सर्गनाम सर्गे उपादेया वर्णनीया या कथा तथा कर्तव्य-
मिति शेषः यथा रतिविष्ठांपो नाम चतुर्थः सर्ग इत्यादि ।

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गाः

भवन्तप्राख्यानसंज्ञकाः ॥ ५६० ॥ [य]

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतम् ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गाः आश्वाससंज्ञकाः ।

छन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥

५६१ ॥ [र]

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयाम्बुचरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥

५६२ ॥ [ल]

यथा कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रवर्जितम् ॥

५६३ ॥ [व]

(य) अस्मिन्निति । अर्षे ऋषिप्रणीते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः प्राख्यान-
संज्ञकाः भवन्ति । सर्गस्थाने प्राख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(र) प्राकृतैरिति । प्राकृतैः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणीते तस्मिन् महा-
काव्ये । आस्कन्दकेन तदाख्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः । गलितकैः
तदाख्यच्छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(ल) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्रचितनिबन्धः अस्मिन् महा-
काव्ये ।

(व) काव्यमाह भाषेति । भाषा संस्कृतं विभाषा विरुद्धभाषा अपभ्रंशादिः
तयोर्निबन्धात् भाषया रचिते न विभाषा विभाषया रचिते न भाषा प्रयोक्तव्या

यथा भिच्चाटनम् आर्याविलासश्च

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-

स्यैकदेशानुसारि च ॥ ५६४ ॥ [श]

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

५६५ ॥ [ष]

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा मुक्ता-
बल्यादि । अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

इति नियमेन रचितमिति शेषः सर्गबन्धसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकाद्यंशवर्णः
एकाद्यं प्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत् पद्यैः रचितमिति शेषः सन्धि-
नामयवर्जितं सुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(श) खण्डकाव्यमाह खण्डेति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानु-
पमित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ष) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोकानां
समूहः कोषः स कोषः ब्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चेत् अति-
मनोरमः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(स) गद्यमाह इति । वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन उज्झितं त्यक्तं अन्यकाव्यं
गद्यं, तच्च चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकम् । आद्यं,
मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तस्य पद्यस्य भागेन अंशेन युतम्, अन्यत् उत्कलिका-

अन्यद्दीर्घसमासाद्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥

५६६ ॥ [स]

सुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुररसीत्यादि” । वृत्तगन्धि
यथा मम “समरकण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-
शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनागर !” (ह) । अत्र कुण्डली-
कृतकोदण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । समरकण्डूयनेति च प्रथ-
माक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्राथं यथा ममैव ।
“अणिसं विसूमरं णिसिददरसरविसरविदलितसमरपरिगदप-
वरपरबल !” (३७) इत्यादि (च) । चूर्णकं यथा मम ।
“गुणरत्नसागर ! जगदेकनागर ! कामिनीमदन ! जन-
रञ्जन !” इत्यादि ।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदाय्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके ॥

(३७) अणिसं इति । अनिशं विष्टमरनिश्चिततरश्चरविसरविदलितसमर-
परिगतप्रबलपरबलेत्यादि सं० ।

प्रायमित्यर्थः दीर्घसमासेन आयं युतं तुर्यं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः अल्पसमासकम्
अल्पेन समासेन युक्तमित्यर्थः ।

(ह) समरेति । समरस्य कण्डूयनाय निविडाभ्यां वृदाभ्यां भुजदण्डाभ्यां
कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं धनुः तस्य शिञ्जिन्याः मौर्व्याः टङ्कारः तेन
सञ्जागरितं वैरिणः शत्रोर्नगरं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(च) अनिशेति । अनिशम् अनवरतं विष्टमराः प्रसरन्तः ये निश्चिततराः
आपिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः शराः तेषां विसरेण विक्षेपेण विदलितं समरपरिगतं
संयामस्थितं प्रबलं परबलं शत्रुसैन्यं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(क) गद्यभेदरूपां कथामाह कथायामिति । कथायां सरसं वस्तु इतिवत्

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्द्वैतकीर्तनम् ॥

५६७ ॥ [क]

यथा कादम्बर्यादि ।

आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥

कथांशानां व्यवच्छेद आशवास इति बध्यते ।

आर्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥

अन्यापदेशेनाशवासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

५६८ ॥ [ख]

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायके-

नयैरेव विनिर्मितं भवेत् । अत्र कथायां क्वचित् आर्या भवेत् । क्वचिद्वा वक्त्र-
नपरवक्त्रश्च छन्दसी प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः
श्लोकैः नमस्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेर्द्वैतस्य चरित्रस्य कीर्तनं कथनं भवेदिति
शेषः ।

(ख) पद्यस्यापरमेदरूपामाख्यायिकामाह आख्यायिकेति । आख्यायिका
कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्यैर्नमस्कारः खलुचरित्र-
वर्णनञ्च तथाख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्तत्रैतावान् यत् कवेः वंशादीनां
कीर्तनम् अन्यकवीनाञ्च वृत्तं क्वचित् क्वचिद्वा पद्यं प्रयोज्यमिति । कथांशानां
व्यवच्छेदः विशेषः आशवास इति नाम्ना बध्यते । आशवासस्य मुखे प्रारम्भे आर्या-
वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसां मध्ये येन केनचित् छन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन
भावितः भविष्यतः अदस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(ग) अपीति । तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि

नैव निवद्धव्या” इत्याहुस्तदयुक्तम् (ग) । आख्यानादयश्च
कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिना ।

“अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (घ) शेषाश्चाख्यानजातयः” । इति ।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ५६६ ॥

यथा देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥ ५७० ॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥

५७१ ॥

यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये-
ऽपि भेदा उद्देशमन्वप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च (ङ) न
पृथग्लक्षिताः ।

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणे नाम

षष्ठः परिच्छेदः ।

उद्दीरणात् उच्चारणात् अनियमः अनिययस्तु दृष्ट इति दण्ड्याचार्यस्य वचनात्
नायकेनैव आख्यायिका निवद्धव्येति केषाञ्चिन्वतमयुक्तमिति फलितार्थः ।

(घ) अत्रेति । अत्रैव । कथायामाख्यायिकायां वैत्यर्थः ।

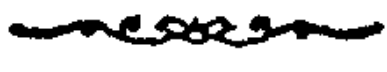
(ङ) उद्देशमात्रेति उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः । विख्याताः
तद्भावात् उक्तभेदानतिक्रमात् उक्तभेदेषु अन्तर्भावादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता. विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या

समाप्ता ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थिति-
क्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां
दोषाणां स्वरूपमाह ।

रसापकर्षका दोषाः

॥ ५७२ ॥

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

५७३ ॥

तत्र ।

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरम् ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ५७४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् । यथा ।

“कार्तार्थं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा” ।

अश्लीलत्वं (क) व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जनकत्वात्त्रिधा ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दृप्तारिविजये राजेन् ! साधनं सुमहत्तव ।

प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा” ॥ (ख)

अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः अश्लीलाः ।

“शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे” ॥ (ग)

अत्र पशुपदं कार्तर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् । अप्र-
युक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा । “भाति
पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः (घ) । ग्राम्यत्वं यथा ।
“कटिस्ते हरते मनः” । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः (ङ) । अप्र-

(क) श्रुतिदुःखावहत्वं श्रुतिमावतः क्लेशजनकत्वम् । कार्तर्यं कृतार्थस्य
भावः कार्तर्यम् । अत्र रेफयोगात् कषायाः पारुष्यात् श्रुतुर्दुःखजनकत्वम् ।
तेनात्र शृङ्गारस्य प्रकर्षहानिरिति रसापकर्षः । अश्लीलत्वं त्रीडादिवशात् अवक्तव्य-
मर्थान्तरमश्लीलं तस्य भानः ।

(ख) दृप्तेति । हे राजन् ! दृप्तानाम् अरोषां शत्रूणां विजये तव सुमहत्
साधनं सैन्याद्युपायः । हे तन्वि ! ते तव विनाशे अदर्शने विरहे इत्यर्थः वायुः
मलयसमीरण इत्यर्थः शनैः मन्दं मन्दं प्रससार सञ्चार । अत्र सैन्याद्युपायार्थे
प्रयुक्तः साधनशब्दः उपस्यञ्जकतया त्रीडाव्यञ्जकः । समीरणे प्रयुक्ती वायुशब्दः
पामुवायुव्यञ्जकतया जुगुप्साव्यञ्जकः । अदर्शने प्रयुक्ता विनाशशब्दः मृत्युव्यञ्जक-
तया अमरुत्वव्यञ्जकतया इति बोध्यम् । अत्र रामविषयकरतिभावस्य रस-
शब्दप्रतिपाद्यस्य तथा शृङ्गारस्य तत्तच्छब्दानां तादृशाद्यञ्जकतया प्रकर्षविच्छेद
इति द्रष्टव्यम् ।

(ग) शूरा इति । शूराः वीराः रणाध्वरे संग्रामयुद्धे पशुभूताः निहता
इति भावः अमरतां देवत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति अत्र वीराणां सत्राहाणां पशुत्वव्यथन-
मयुक्तमिति अनुचितार्थत्वं तेन चात्र वीररसस्य प्रकर्षहानिरिति बोध्यम् ।

(घ) तथा तेन प्रकारेण प्रसिद्धौ अपि कौशादिषु प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि । पुंलिङ्गः
कविभिरप्रयुक्त इति शेषः ।

(ङ) ग्राम्यत्वं हासिकादिशाधारणजनप्रवीन्यत्वम् । कटिरिति । अत्र
शृङ्गारस्य अगूढत्वप्रकटनेन वैचित्र्यापगमात् प्रकर्षहानिरित्यवधेयम् ।

तीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा । “योगेन दलिता-
शयः” । अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थं आशयशब्दः (च) ।

“आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां गुरु” । (छ)

अत्र वन्द्यामिति किं वन्द्यैभूतायासुत वन्दनीयायामिति
सन्देहः । नेयार्थत्वं रुढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थ-
प्रकाशनम् (ज) । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्” । (झ)

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् । निहतार्थत्वमुभया-
र्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बर-
सम्बरं व्यतानीत्” । शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले

(च) अप्रतीतत्वम् । एकदेशमात्रे न तु सर्वत्र प्रसिद्धत्वं ख्यातत्वम् । योगेन
जीवब्रह्मणोरेक्यचित्तनं योगः तेन दलितः खण्डितः आशयः वासना यस्य
तथोक्तः । अत्र वासनार्थत्वम् आशयशब्दस्य अज्ञानतां योगशास्त्रानभिज्ञानाम्
अर्थबोधव्याघात इति बोध्यम् ।

(छ) आशीरिति । आशीःपरम्पराम् आशीर्वादसूचकवाक्याबलीं कर्णे
कृत्वा गुरुत्वार्थः । अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् । वन्द्यामिति पदं शेषवशात्
अर्थसन्देहजननात् सन्दिग्धम् । अत्र सन्देहवशात् शब्दबोधविसम्भेन राजविषय-
रतिभाररूपस्य रसनधर्मयोगात् रसपदप्रतिपाद्यस्य प्रकर्षहानिः ।

(ज) नेयार्थत्वमिति । लक्षणाया रुढिप्रयोजनान्यतरद्वेतुकत्वनियमात्
तदभावे अशक्तिकृतम् असामर्थ्यप्रयुक्तम् अव्युत्पत्तिविजृम्भितमित्यर्थः कवेरिति
शेषः ।

(झ) कमले इति । निर्जितत्वं पराभव इत्यर्थः कमलस्य चरणासम्भवेन
सुखाद्यंशः सुख्यलक्ष्ययोः सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । अत्र रुढिप्रयोजन-
योरन्यतरं विना प्रथमं कवेरशक्तिनिश्चयः तदनन्तरं कथञ्चित् लक्ष्यार्थाविष्करणं
ततः शब्दबोध इति विसम्भेन रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वमिति बोध्यम् ।

(ञ) निहतार्थत्वम् उभयार्थस्य उभयार्थप्रतिपादकस्य । यमुनेति । यमुना-
शम्बरं काशिन्दोसिद्धिम् अम्बरम् आकाशं व्यतानीत् कर्हंस्तीततथा व्यातवत् ।

निहतार्थः (ज) । “गीतेषु कर्णमादत्ते” । आङ्पूर्वो दाञ्-
धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी” । (ट)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् । क्लिष्टत्वमर्थ-
प्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । “क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः” ।

अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो
जलानि । “भूतयेऽस्तु भवानौशः” । अत्र भवानौशशब्दो
भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्दिरुद्धमवगमयति (ठ) ।

“स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणीभावादनुवाच्यत्व-
प्रतीतिकृत् । यथा वा । “रक्षांस्यपि पुरःस्थातुमलं रामानु-

अत्र शम्भरशब्दः श्रुतिमात्रतः प्रसिद्धार्थं प्रति प्रधायितस्तत्तदसङ्गतेस्तस्मात् निवृत्तः
जलं प्रत्याययन् शब्दबोधविलम्बात् यमुनाविषयरतिभावस्य प्रकर्षहानिरिति
बोध्यम् ।

(ट) अवाचकत्वं यथा गीतेष्विति । यदि च दाधातोर्भिषयैव दानवाच-
कत्वं स्थितं तदपि आङ्पूर्वकत्वे तद्विपरीतार्थस्य यद्गणरूपस्य अभिषयैव प्रति-
पादनादिति भावः । दिनमिति । त्वयि सम्प्राप्ते उपस्थिते मे मम ध्वान्त-
च्छन्नापि तिमिरावृतापि यामिनी दिनम् । अत्र दिनशब्दः सूर्यकिरणावच्छिन्न-
प्रहरचतुष्टयार्थकः । इति प्रकाशमयार्थप्रतीतौ विलम्बात् शब्दबोधः तस्मात्
रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वम् । अत्र दिनशब्देन लक्षण्या प्रकाशमयार्थः, सा च
रुद्रिहेतुकेति नात्र नेयार्थत्वावसर इति बोध्यम् ।

(ठ) क्लिष्टत्वमिति । अर्थप्रतीतेः अर्थबोधस्य व्यवहितत्वं व्यवधानेन
उपस्थाप्यत्वम् । अत्र क्रमेण प्रदार्थोपस्थितेः शब्दबोधविलम्बात् रसादिप्रतीतेः
प्रतिबन्धकमित्यपकर्षः ।

(ड) विरुद्धनतिकारिता विपरीतबुद्धित्वं यथा भूतये इति भवस्य पत्नी
भवानौ तस्याः दंशः पतिः । अत्र भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात् देव-
विषयकरतेरपकर्षः । अविमृष्टेति । अविमृष्टः प्राधान्येन अनिर्दिष्टः विधेयांशः

जस्य मे” । रामस्येति वाच्यम् । यथा वा । “आसमुद्रचित्ती-
गानाम्” । अत्र आसमुद्रमिति वाच्यम् । यथा वा ।

“यत्र ते पतति सुम्नु ! कटाक्षः षष्ठवाण इव पञ्चशरस्य” ।

अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाथ ! सुहृत्तमपि सा पुरा” । (ड)

अत्र अमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चितम् । यदाहुः ।

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” ॥ (ढ)

यथा ।

“नवजलधरः सम्रजोऽयं न दृप्तनिशाचरः” । (ए)

अथ तस्य भावः पदार्थानां मध्ये विधेयस्यैव उपादेयत्वेन प्राधान्यं तस्य प्राधान्येन
निर्देश एव उचितः तद्वैपरीत्यम् अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयसुदीर्येदिति नियमस्य
अन्यथात्वमित्यर्थः, स च क्वचित् समासे गुणीभावेन क्वचित् उद्देश्यात् प्राक् विधे-
यस्य उपादानेन भवति । अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् उद्देश्यत्वबोधजनकम् । तेनात्र
आन्द्बोधे कष्टता तथा च वीररसप्रतीतेरपकर्षः । रसांसीति अलं समर्थानि,
अलं व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । अत्र राससवधे रामस्यैव प्राधान्येन उपादेयत्वात्
तस्य पृथक् निर्देश एवाचितस्तदकरणात् तादृगुपादेयताप्रतीतेः प्रतिरोधत्वेन
च वीररसस्यापकर्षः । आसमुद्रेति अत्र रघुवंशीयानामधिकारस्य समुद्रपर्यन्तताया
एव उपादेयतया प्राधान्यं तच्च समासे गुणीभावात् न तथाप्रतीतिकृदिति रस-
स्यापकर्षः । यवेति अत्र षष्ठत्वस्यैव उपादेयतया प्राधान्यं तदकरणात् रसस्य
क्वचिदपकर्षः । अमुक्तेति । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञाविधेयत्वैवोचिता, समासे
गुणीभावेन तद्विपर्ययात् अर्थबोधस्य कष्टतया रसापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ढ) अप्राधान्यमिति । यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य अप्राधान्यम् उद्देश्य-
तया अनुपपत्त्यत्वं प्रतिषेधे मन्वर्थे प्रधानता सुख्यत्वं यत्र च क्रियया सह नञ्
तिष्ठतीत्यर्थः असौ प्रसज्यप्रतिषेधः ।

(ए) नवजलधर इति । ऊर्वशीविद्योगेन चित्तस्य पुरुरवसो वितर्कवर्णन-

उक्तोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतानवगमः (त) । यदाहुः ।

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥ (थ)

तेन ।

“जुगोपात्मानमत्रस्ती भेजे धर्ममनातुरः ।

अष्टधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥ (द)

अत्र अत्रस्ततामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः
पर्युदासतया गुणभावो युक्तः । ननु अत्राहभोजी ब्राह्मणः,
असूर्यम्पश्या राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्य-
प्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूप-
क्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं
शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन
कार्त्तंशेनैव नञः सम्बन्धात् । यदाहुः ।

मिदम् । अत्र सत्रहनवजलधरस्य हस्तनिशाचरत्वविधानमप्रधानं नञर्थस्य तद-
भावदपस्य प्राधान्यं क्रियाया भवतीत्याद्यध्याहृतया नञः सम्बन्धस्य तदत्र प्रसज्य-
प्रतिषेधत्वम् ।

(त) उक्तोदाहरणे अमुक्तेत्यत्र विधेयतानवगमः विधेयस्य अप्रतीतिः ।

(थ) प्रधानत्वमिति । यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य प्रधानत्वं मुख्यत्वं प्रति-
षेधे नञर्थे अप्रधानता गुणभावः यत्र च उत्तरपदे परवर्तिपदेन सङ्घ नञ् तिष्ठती-
त्यर्थः असौ पर्युदासः ।

(द) जुगोपेति । स दिक्षीपः अत्रस्तः अभीतः सन् आत्मानं जुगोप
ररघ, अनातुरः अपीडितः सन् धर्मं भेजे सिधेवे, अष्टधुः अलुब्धः सन् अर्थान्
करान् प्राददे, असक्तः अनासक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् वुभोज । अत्र विध्यर्थस्य
आत्मगोपनस्य प्राधान्यं प्रतिषेधे अत्रस्त इत्यादिषु स्थिते नञर्थे अप्रधानता,
उत्तरपदेन वस्तादिना नञः सम्बन्धय ।

“श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्विधानत इति” ॥ (घ)

अमुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः । वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा ।

“स्मरार्थ्यन्धः कदा लप्स्ये कार्त्तार्थ्यं विरहे तव । (न)

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थं कविर्वान्तं समश्नुते” ॥ (प)

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकाश्लीलता ।

“उद्यत्कमललीहित्यैर्वक्राभिभूर्भूषिता तनुः” । (फ)

अत्र कमललीहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

(घ) श्राद्धेति । यतः यस्मात् श्राद्धभोजनशीलः कर्त्ता प्रतीयते, कर्त्तरि प्रनेरिनप्रत्ययस्य विधानतः विधानात् न तु तस्य कर्त्तुः भोजनमात्रं प्रतीयते इत्यनेनाश्लेषः ।

(न) स्मरेति । तव विरहे स्मरस्य कामस्य शक्तिः पीडा तथा शब्दः शोभित इत्यर्थः अहं कदा कार्त्तार्थ्यं कृतार्थतां लप्स्ये प्राप्स्यामि । अत्र अनेकपदस्य परस्परवर्णघटितत्वेन वाक्यगतं दुःश्रवत्वम् ।

(प) कृतेति । अन्यस्य कवेः अर्थे वर्णिते वस्तुनीत्यर्थः कृता प्रवृत्तियेन तादृशः परकवितामनुसृत्य रचयन्नित्यर्थः कविः वान्तम् उद्गीर्णम् अश्नुते भक्षयति । अत्र वाक्त्वं समश्नुते इति वाक्यं जुगुप्साव्यञ्जकत्वात् अश्लीलम् ।

(फ) उद्यदिति । उद्यद्भिः शिकस्वरैः कमललीहित्यैः पद्मरागैः वक्राभिः वामाभिः नारीभिः तनुः भूषिता अलङ्कृता । अत्र कमललीहित्यवक्राशब्दौ लक्षणाया पद्मरागवानाद्यपादयोर्बोधकी सा च लक्षणा रुटिप्रयोजनाभावात् अश्लीलकृतेति पदद्वयगतत्वेन वाक्यगतं नेयाद्यत्वम् ।

(५) धम्मिल्लस्येति । कुरङ्गशावाच्याः अपूर्णा दम्बव्युत्पत्तिः विद्यासविशेषः इत्युक्तादृशस्य धम्मिल्लस्य संयतकेशपाशस्य, धम्मिल्लाः संयताः केशा इत्यमरः ।

रज्यत्यपूर्ववन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्” ॥ (ब)

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः । “न्यकारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र च अयमेव न्यकार इति न्यकारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् (भ) । तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुम्भु ! समागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रम् (म) । यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुम्भु ! स आगतः” ।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति ।

शोभां प्रेक्ष्य दृष्ट्वा कस्य जनस्य मानसं निकामम् प्रतिमात्रं यथा तथा न रज्यति । अत्र पदार्थानाम् अन्वययोजनस्य कष्टसाध्यत्वात् रसास्वादस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्लिष्टत्वम् ।

(म) न्यकार इति । अत्र वाक्यगतः विधेयाविमर्षः सहृदयमनःसु तादृशवीररसास्वादस्य मनाक् प्रतिघातं जनयतीति बोद्धव्यम् ।

(म) आनन्दयतीति । यत्तदोः शब्दयोः सम्बन्धः संघोगः नित्यः अविच्छिन्न इत्यर्थः । यत्र यच्छब्दः तत्र तच्छब्दो नियत इति यावत् । उपक्रान्तस्य अनुवाद्यत्वेन उपात्तस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये आकाङ्क्षाराहित्यबोधाय । प्रतिपाद्यमानाः प्रयुज्यमानाः । अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्त उद्येयत्वबोधकम् । अत्र विधेयस्य अदःशब्दस्य नैकव्यात् अप्राधान्येन निर्देश इति विधेयाविमर्ष इति भावः ।

यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः” ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरिकस्यार्थत्वं सम्भषति तत्रैकस्य उपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथा हि, यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । यथा “आत्मा जानाति यत् पापम्” (य) । एवम् ।

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महीपधीश्व”

इत्यादावपि तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् (र) । क्रमेण यथा ।

“स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्” ॥ (ल)

“स वः शशिकलामौलिस्तादात्मरायोपकल्पताम्” । (व)

(य) यत्र चेति । आद्यत्वं अद्यत्वं भवत्वम् । सामर्थ्यात् योग्यतावत्त्वात् । आत्मेति । यत् पापं तत् आत्मा जानातीति सामर्थ्यात् अन्तःकरणियमिति भावः ।

(र) यमिति । अत्र स हिमालयः अस्तीति पूर्ववाक्ये आद्येन तच्छब्दे-
जानयः ।

(ल) स इति । स वीरः रामः बालिनं हत्वा धातोः स्थाने पादेशमिव चिरकाङ्क्षिते तत्पदे तस्य बालिनः पदे राज्ये सुग्रीवं संन्यवेशयत् अमिपि क्वान् । अत्र स इति यः सुग्रीवमिति आद्येन यच्छब्देन सम्बध्यते । अत्र तच्छब्दस्य प्रकान्तत्वम् ।

(व) स इति । सः प्रसिद्धः शशिकलः नीलो यस्य तद्योक्तः शिव इत्यर्थः यः युष्मत्कं तादात्म्याय सुकथये इत्यर्थः उपकल्पतां सुक्तिमदी भवतु इत्यर्थः ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखो हृदि चिन्तयामि” ॥ (श)

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव क्रमेण यथा ।

“विभाति ऋगशावाची येदं भुवनभूषणम् । (ष)

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥ (स)

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा ॥ (ह)

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि ! मा शुच ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः” ॥ (ञ)

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि,
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विव-
क्षितम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्षः (क) । एव-

अत्र यः युष्मामिराराध्यते इति आर्थेन यच्छब्देन स इति सम्बध्यते । अत्र
प्रसिद्धार्थकस्तच्छब्दः ।

(श) तामिति । अत्र या मया कीर्तितेति आर्थेन यच्छब्देन तामिति
सम्बध्यते । अत्र अनुभूतार्थकस्तच्छब्दः ।

(ष) विभातीति । या या ऋगशावाची विभाति इदं भुवनानां भूषणम्
अलङ्कारः । अत्र निकटस्थितोऽपि इदमशब्दः क्लीबलिङ्गः ।

(स) इन्दुरिति । य इन्दुर्विभाति तेन इन्दुना पथिकानां योषितः कान्ताः
दग्धाः । अत्र निकटस्थितोऽपि तच्छब्दः भिन्नविभक्तिकः ।

(ह) अनुपात्तयोः अप्रयुक्तयोः द्वयोः यत्तच्छब्दयोरित्यर्थः सामर्थ्यात् योग्यता-
वलात् अवगमः प्रतीतिः ।

(ञ) नेति । हे उर्वि ! पृथिवि ! कोऽपि जनः मे मम भारस्य शमयिता
न अस्तीति शेषः इति मा शुच शोकं मा कुरु, नन्दस्य भवने कोऽपि अद्भुतपौरुषः
अलौकिकपराक्रमः बालः शिशुः अस्ति ।

(क) यदिति । अत्र यच्छब्दद्वयम् एकः एकेन तच्छब्देन निराकाङ्क्षः
अपरः साकाङ्क्ष इति न वक्तव्यम् ।

मन्त्रेषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् । पदांशे श्रुति-
कटुर्यथा । “तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यम्” (ख) ।

“धातुमत्तां गिरिर्धत्ते” । अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे
निहितः (ग) ।

“वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति क्तप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (घ) ।

“पाणिः पल्लवपेलवः” । पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अक्षीले (ङ) ।

“संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः” ।

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा
तत्रैव वाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिहृत्ति-
सहम् । जलध्यादौ तु उत्तरपदं वाङ्वानलादौ पूर्वपदम् ।
एवमन्त्रेषुपि यथासम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां
त्रयाणाञ्च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः (च) । यथा ।

(ख) तद्गच्छेति । अत्र सिद्धैः इति पदस्य अंशभूतो द्वैः इति शब्दः
अवयवकार्कश्यमवगमयतीति भावः ।

(ग) धातुमत्तामिति । अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे प्रसिद्धः, अत्र तु विद्य-
नान्तरुपाद्ये मयुक्त इति अत्र धातुमत्तामिति पदस्य अंशभूतो मत्ताशब्दः
निहतार्थः ।

(घ) वर्ण्यते इति । यस्य तारकी विजेयः स महासेनः कार्तिकेयः किं
वर्ण्यते । अत्र विजेय इति पदस्य पदांशभूतः क्तप्रत्ययः विजित इत्यर्थस्य
अवाचक इति भावः ।

(ङ) पाणिरिति । पाद्याक्षरे पेल इति । हे अक्षरे इत्यर्थः अक्षीले व्रीडा-
म्यञ्जकत्वादिति भावः ।

(च) संग्रामे इति । शूराः वीराः संग्रामे युद्धे निहताः सन्तः वचोवाणत्वं
वर्षाणि मासाः शूरा येषां ते वर्षोवाणाः वर्षोभिरेव शरकार्यं शत्रुघाटिकं
कुर्वन्तीति भावः तत् देवत्वमित्यर्थः आगताः प्राप्ताः । अत्र वचोवाणत्वमिति
पदस्य अंशभूतवचःशब्दो गीःशब्दवाचकत्वे अप्रसिद्धतया नेयार्थ इति भावः ।

“मुञ्च मानं हि मानिनि !” । अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमात्र-
 प्रयोजनः । “कुञ्जं हन्ति क्लृप्तोदरी” । तत्र हन्तीति गम-
 नाद्ये पठितसपि न तत्र समर्थम् (छ) । “गाण्डीवी कनक-
 शिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वचः” (ज) ।
 “आडो यमहनः” [पा० १ । ३ । २८ ।] “स्वाङ्गकर्मका-
 ष्वेति” [पा० १ । ३ । २८ । सू० वा०] अनुशासनवलादाङ्-
 पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम् । इह तु
 तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् । ननु
 अत्र “आजघ्ने” इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदा-
 न्तरापेक्षयैवेत्यस्य वाक्यदोषता । मैवम् । तथाहि, गुणदोषा-
 लङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधा-
 यित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य “आजघ्ने” इति पदमात्रस्यैवा-
 न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि
 तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य
 परिहृत्तावपि न पददोषः तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांश-

परिहृतिसहं विनिमयाहम् । तच्छब्दपरित्यागेन शब्दान्तरप्रयोगे न तदर्थवीषक-
 मित्यर्थः । उत्तरपदं धि इत्यंशभूतमित्यर्थः । पूर्वपदं वाङ्वेत्यंशभूतमित्यर्थः न
 परिहृतिसहमिति शेषः । अत्र धिस्याने ध इति प्रयोगे तथा वाङ्वस्थाने
 अद्यादिपदप्रयोगे नेयार्थत्वमिति भावः । निरर्थकत्वादीनां निरर्थकासमर्थच्युत-
 संस्कारत्वानामित्यर्थः ।

(छ) मुञ्चेति । अत्र हिशब्दो निरर्थक इति भावः । कुञ्जमिति समर्थं
 पोषयितुं शक्तमित्यर्थः ।

(ज) गाण्डीवीति । गाण्डीवी अर्जुनः भुजाभ्यां पाहुभ्यां कनकशिलानिभं
 क्लृप्तनपापाणसदृशं विषमविलोचनस्य त्रिनेत्रस्य वचः आजघ्ने आहतवान् ।

(क) गुणेति । गुणानां वक्ष्यमाणानां साधुर्थादीनां दोषाणां दुःश्रवत्वा-
 दीनाम् अलङ्काराणामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेः एते शब्दगुणा
 एते अर्थगुणा एते शब्ददोषा एते अर्थदोषा एते शब्दालङ्कारा एते अर्थालङ्कारा

दोषः । एवं “पद्मः” इत्यत्राप्युक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वसूक्ष्मम् । इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे हन्त्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते (भ) ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तताः ॥

पतत्प्रकर्षता सम्यौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।

अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥

अभवन्मतसम्बन्धा क्रामामतपरार्थताः ।

वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रकमता तथा ॥

इत्येवं व्यवस्थाया इत्यर्थः हेतुः कारणं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्वयः तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः तौ अनुविदधातीति अन्वयव्यतिरेकानुविधायौ तेषां शब्दार्थगतानां गुणदोषाङ्गारणाम् अन्वयव्यतिरेकानुविधायौ तदन्वयव्यतिरेकानुविधायौ तस्य भावः तत्त्वम् । अयं भावः यत्र तत्तच्छब्दसद्भावे न तु तत्परिहृत्तौ तत्तद्गुणादिसद्भावः तत्र तत्तद्गुणादीनां शब्दगतत्वं यत्र न तथा तत्र तेषामर्थगतत्वमिति । तद्विजातीयाः केवलवाक्यगता इत्यर्थः ।

(ज) वर्णानामिति । वर्णानां प्रतिकूलत्वं प्रतिकूलवर्णता इत्यर्थः १ । लुप्तविसर्गता २ । आहतविसर्गता ३ । अधिकपदता ४ । न्यूनपदता ५ । कथितपदता ६ । अतहतता ७ । पतत्प्रकर्षता ८ । सम्यविश्लेषः ९ । सम्य-श्लीलता १० । सम्यकष्टता ११ । अर्द्धान्तरैकपदता १२ । समाप्तपुनरात्तता १३ ।

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

५७५ ॥ [ज]

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् (ट) ।

यथा मम ।

“ओषट्ट उल्लट्ट सअणे कहिं पि मोट्टाअट्ट णी परिहट्टट्ट ।
हिअएण फिट्टट्ट लज्जाट्ट खुट्टट्ट दिहीए सा” (१) ।

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय
निबद्धाः । एषाञ्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृग्रसभङ्ग इति न
दोषः । “गता निशा इमा बाले !” । अत्र लुप्तविसर्गाः ।
आहता शीत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा । “धीरो वरो नरो

(१) ओषट्ट इति । उदत्तंयति उल्लोटयति शयने कश्चिन्नपि मोट्टायति
न परिघट्टति । हृदयेन स्फिठयति लज्जया खुट्टयति धृतेः सा इति त्वं ।
उदत्तंयति दीहमुत्तानीकरोति । उल्लोटयति पार्श्वपरिनर्तनं करोति । मोट्टायति
मोट्टायितभावं प्रकटयति । न परिघट्टति परिघट्टनं न करोति । स्फिठयति
सम्यति । खुट्टयति कुण्ठिता भवति इत्यर्थः ।

अभवन्मतसम्बन्धः १४ । अक्रमता १५ । असतपरायंता १६ । वाचानभि-
धानम् १७ । मयप्रक्रमता १८ । प्रसिद्धित्यागः १९ । अस्थाने पदन्यासः २० ।
अस्थाने समासन्यासः २१ । सङ्कीर्णता २२ । गर्भितता २३ । एते वाक्यमात्रगाः
केवलवाक्यगता दोषाः स्युः ।

(ट) वर्णानां प्रातिकूल्यमुदाहरति यथेति । शृङ्गाररसपरिपन्थिनः शृङ्गा-
रस्य प्रतिकूलाः । अत्र टकारवर्णानां श्रीनीव्यञ्जकतया वीरवीभत्सादिषु एव
उपशोभित्वात् शृङ्गारप्रकर्षहानिः । अत्र दुःश्रवत्वदोषोऽपीति विभाव्यम् ।

(ड) लुप्तविसर्गतामुदाहरति गता इति । बहुभ्यः प्रयोगे दोषोऽयं श्रीट-

याति” इति । “पञ्चवाक्यतिरक्तोष्ठी” । अत्राकृतिपदमधिकम् ।
 एवं “सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् ।
 “कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेरिति । अत्र तु विशेषप्रति-
 पत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा वा “वाचमुवाच कौत्सः” ।
 अत्र वाचमित्यधिकम् उवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु
 विशेषणदानार्थं तत्रयोगो युज्यते । यथा । “उवाच मधुरां
 वाचम्” इति । केचित्त्वाहुः “यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेष-
 णत्वं सम्भवति तत्रापि तत्रयोगो न घटते” । यथा । “उवाच
 मधुरं धीमान्” इति ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम् ।

“रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्” ।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “जक्षुर्विसं धृतविकासिविस-
 प्रसूना” । अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्व-
 मात्रैव परामर्षो युक्तः । हतं वृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं
 रसाननुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “हन्त

वैरस्यापादकत्वादिति बोध्यम् । अधिकविसर्गस्थितौ दुःश्रवत्वमेव यथा अरः
 खलः खलः कान्त इति । आहतविसर्गतामुदाहरति धीर इति । बहुधा-
 प्रयोग एयास्य दोषत्वमिति बोध्यम् । अधिकम् अनुपयोगिपदं यत्र तद्भावः
 अधिकपदता यथा पक्षवेति । अत्राधिकपदप्रयोगे तात्पर्यानुधावनेन सदृद-
 यानां रसास्वादप्रतिबन्ध इति ध्येयम् । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं पिनाकपाणेरित्यनेन
 हरस्य दुर्धर्मस्वरूपविशेषस्य बोधाचेत्यर्थः । न्यूनपदतामुदाहरति यदीति । यदि
 मयि दृष्टिः अर्पिता त्वयेति शेषः तदा मम इन्द्रतया किम् ? नायिकां प्रति
 नायकस्योक्तिरियम् । अत्र त्वयेति पदाप्रयोगे अपरस्यापि कर्तृपदस्याध्याहार-
 सम्भवेन रसप्रतीतिप्रतिरोध इति दोषत्वम् । क्वचित्पदतामुदाहरतीति । अत्र
 बोधाशब्दप्रयोगे श्रोतुरर्पान्तरानुधावनात् रसमङ्ग इति बोध्यम् । इतदुक्तं

सततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः” । “अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम्” । इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् । “विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र प्रसुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्तां गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टी युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः (ठ) ।

“वस्त्राण्यपि” इति पाठे तु दाढ्यमिति न दोषः । “इदम-
प्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु
“लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्” इत्यन्ये ।

“प्रोज्ज्वलञ्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।

त्रिविधामाह इतमिति । दृष्टेति । अत्र प्रथमद्वितीयगणयोर्भकारसकारयोः
सान्निध्यं वैरस्यापादकत्वेन सामानिकानामनुभवसिद्धमिति दोषः । अन्या
इति । ताः गुणरत्नानां रोहणभुवः उत्पत्तिचेत्राणि अन्या विलक्षणा इत्यर्थः ।
सा धन्या प्रशंसनीया पुण्यवती वा मृत् मृत्तिका अन्या विलक्षणेत्यर्थः ते सम्भाराः
उपादानामि इत्यर्थः अन्याः खलु नियये । विधिना विधात्रा यैः सम्भारैः एष
युवा सृष्ट उत्पादितः । यत्र यूनि दृष्टे सति मूढमनसाम् इतिकर्तव्यविमूढ-
मतीनां श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां शत्रूणां करतलात् अस्त्राणि स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
वस्त्राणि च पतन्ति । परमसुन्दरो महावीरशायमिति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् । अत्र श्लथत्वश्रुतिः शैथिल्यत्रवणम् ।

(ड) पतत्प्रकर्षतामाह प्रोज्ज्वलेति । प्रज्वलन् यः ल्वलनः अग्निः तस्य
ज्वालाः शिखाः तद्वत् विकटाः उग्राः उरवः महान्तः सटानां जटानां कृटा

श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेशरी” ॥ (ड)

अत्र क्रमेण अनुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

“दलिते उत्पले एते अक्षिणौ अमलाङ्गि ! ते” ।

एवंविधसन्धिविश्लेषस्य असक्तप्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविश्लेषस्य तु सक्तदपि । यथा ।

“वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति ।” अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जक-मश्लौलत्वम् ।

“उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्वावस्थितिः” । अत्र सन्धौ कष्टत्वम् (ढ) ।

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्यन् करैः

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये” ॥ (ण)

अत्र जगदिति प्रथमार्धे पठितुमुचितम् ।

“नाशयन्तो धनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्” ॥

अमूहो यस्य तादृशः तथा श्वासेन निःश्वासमारुतेन क्षिप्ताः दूरमपसारिताः कुलक्ष्माभृतः कुलाचलाः येन तथाभूतः नरकेशरी वृसिंहः वः युष्मान् पातु रक्षतु । अत्र प्रकर्षपतनेन वैरस्यावगमात् देवविषयकरतेः प्रकर्षहानिरिति दोषः ।

(ड) सन्धिविश्लेषमुदाहरति दलिते इति । सन्धिश्लौलतामाह चलण्डेति । चलन् डामरचेष्टितः उद्धतव्यापारवानित्यर्थः । सन्धिकष्टतामाह उर्वीति । मर्वन्ते मरीः ऊपरभूनेः पन्ते अवसाने अमी उर्वी महती चारुः सुन्दरी अवस्थितिर्यस्यास्तादृशी तर्वाली तदृशां त्रेणी ।

(ण) अर्धान्तरैकपदतामुदाहरति इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रः कर्पूरवत् गौरैः धवलैः करैः किरणैः जगत् धवल्यन् श्रेतीकुर्वन् विभाति विरानते । इ तन्वङ्गि ! कृपाङ्गि ! पादानते अरण्यप्रपते प्रिये मानं मा कुरु ।

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः (त) । अम्ब-
वन्मतसम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यथा जगदलङ्कृतम् ।

यामिणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ?” ॥ (घ)

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्त-
देकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी ह्यथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे ?” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षसे
चेत्” इति तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।

राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः” ॥ (द)

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः
संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु

(त) समाप्तपुनरात्ततामुदाहरति नाशयन्त इति । स्पष्टम् ।

(घ) वेति । या मनोजस्य कामस्य जयश्रीः विजयलक्ष्मीः, यथा जगत्
अलङ्कृतं भूषितं, या मिणाक्षी हरिणनयनां विना मे मम प्राणाः विफलाः, अद्य
सा कुतः कुत्र विद्यते इति शेषः ।

(द) ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नानां चयः राशिः पयसां जलानां पूरः राशिः
तारकाः नक्षत्राणि कैरवाणि, उत्पलानि च । व्योम आकाशमेव कासारः
सरसी सर इत्यमरः । तस्य, राजहंसः सुधाकरश्चन्द्रः राजति शोभते । अत्र
अवेरभिमतो व्योमकासारेण सर्वेषां सम्बन्धः न घटते इति दोषः ।

प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयः-
धूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधा-
वभास इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बहस्यद्वेः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव !” ॥ (घ)

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य
परशुना सह सम्बन्धो न युक्त” इति प्राच्याः । परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति” इति आधु-
निकाः । अक्रमता यथा ।

समय एव करोति बलाबलं

प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयू रमणीयताम्” ॥ (न)

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेति प्रयोगो युक्तो न तु
प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम् ।

“द्वयं गते सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

(घ) अनेनेति । परशुरामं प्रति रामस्तीक्ष्णिरियम् । हे भार्गव ! मातुः
कण्ठं छिन्दता अनेन तव परशुना बहस्यद्वेः अयं मम कृपाणः चन्द्रहासाख्यः
असिः लज्जते ।

(न) अक्रमतामुदाहरति समय इति । समय एव शरीरिणां बलाबलं
सुबलतां दुर्बलताञ्च करोति अनयति इति प्रणिगदन्त इव कषयन्त इव शरदि,
शरत्काले हंसानां रवाः परुषीकृताः स्वरा येषां तादृशाः मयूराः यत्र तत् यथा-
तथा रमणीयतां मनोज्ञताम् अयुः प्राप्तवन्तः । वर्षासु मयूरनिम्बनस्य प्राशस्त्यं,
शरत्सु तेषां न तथा प्रादुर्भावः तत्र हंसानामिषीत्सव इति प्रसिद्धेरिति भावः ।
दृढविलम्बितं इत्यम् । अत्र परामृश्यमानवाक्यस्य समय एव करोति बलाबल-
मित्यस्य अनन्तरमेव ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" । (प)

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अमतपरार्थता यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनष्टः । वाचस्यानभिधानं यथा ।

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कुप्यसि” ।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यून-पदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेस्तु न तथा-त्वमित्यनयोर्भेदः (फ) । एवमन्यत्रापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासि” इति वाच्यम् । भग्नप्रक्रमता यथा ।

“एवमुक्तो मन्त्रिसुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं

(प) इयमिति । कलावतः चन्द्रस्य कान्तिमती सा प्रसिद्धा कला अंश-विशेष इत्यर्थः, कला तु षोडशी भाग इत्यमरः । अस्य लोकस्य जगतः नेत्र-कौमुदी नयनानन्ददायिनीति भावः, तच्च एतत् इयं कपालिनः गृहीतश्व-शिरसः हरस्य समागमप्रार्थनया संसर्गाभिलाषेण शोचनीयतां गतं प्राप्तम् । वंशस्यविलं वृक्षम् । अमतपरार्थता अमतः अनभिमतः परार्थः अन्यार्थः यत्र तद्भावः । उदाहरति रामेति । अत्र प्रकृतरसस्य वीमत्सस्य विरोधित्वात् विसंवादित्वात् अनिष्टः अमतः ।

(फ) अपेस्तु इति । उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति नियमा-दिति भावः ।

तेन "रावणः प्रत्यवोचत" इति पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् ।

यथा ।

"उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगर्हति । यथा वा ।

"ते हिमालयमामन्त्र पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः" ॥

अत्र "अस्मा इति" इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्या-
मेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

"उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्" ।

अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्" इति युक्तः
पाठः (ब) । एवम् ।

(ब) उद्देश्येति । यत्र उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं तत्र न कथितपदता इति भावः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च त्रिविधम्—एकविधेयार्थसुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देशः १ । एकोद्देशेन विहितस्य उद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देशः २ । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः ३ । इह हीति अत्र उदाहरणे रावणोद्देशेन विहितस्य वचनस्य उद्देश्यान्तरे मन्त्रिरूपे विधेयतया प्रतिवचनस्य निर्देश इति भावः । उदेतीति । अत्र उदयकालीनतान्त्रत्वविधौ उद्दिष्टस्य ताम्रत्वस्य अस्तकालीनतान्त्रत्वविधौ प्रतिनिर्देश इति न दोषः । तृतीयं यथा मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतमिति । अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्य अपां पत्युः योजनशतविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः । उद्देश्यपदेनाव प्राङ्निर्दिष्टपदं प्रतिनिर्देश्यपदेन अरन्निर्देश्यपदं बुध्यते । यदीति पदान्तरेण अन्येन तान्त्रमिद्रेण पदेन इत्यर्थः प्रतिपाद्यते उपस्थाप्यते । प्रतीतिं हीधं स्वगर्हति तिरोदधाति ।

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः” ॥ (भ)

अत्र सुखमौहितुमित्युचितम् । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः, एवमन्यत् । प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिसुचां रवः” । अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ।

अस्थानस्थपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगासुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयन्नबालव्यजनीवभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं “हितान् न यः संशृणुते स किं प्रभुः” । अत्र संशृणुत इत्यतः पूर्वं नजः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्यरम्” (म) इति

(भ) यश्च इति । यश्चः अधिगन्तुं लब्धुं सुखलिप्सया सुखलाभेच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनाम् अतिवर्तितुम् अतिक्रमितुं वा निरुत्सुकानां निरुद्दिगानाम् अभियोगभाजां यत्रवतां सिद्धिः समुत्सुकेव उत्कण्ठिता कामिनीव अङ्गं क्रीडमुपैति प्राप्नोति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(म) अस्थानपदव्यासमुदाहरति तीर्थे इति । तदीये तस्या गङ्गाया इदं तदीयं तस्मिन् तीर्थे जलावतारे गजसेतुबन्धात् हस्तिभिः सेतुं रचयित्वा इत्यर्थः प्रतीपगां प्रतिकूलगामिनीं समुद्रतामित्यर्थः गङ्गाम् उत्तरतः अस्य कुशस्य नभसः आकाशस्य लङ्घनाय लीलाः अपलाः पक्षा येषां तथाभूताः पक्षान् घूनयन्त

वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्” इति (य) । यथा “द्वयं गतम्” इत्यादौ “त्वम्” इत्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति । अस्थानस्यसमासता यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्यातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी” ॥ (र)

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः ।
वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्गीर्णत्वम् । यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाक्षि ! पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

इत्यर्थः इंसा अथर्वं यथा तथा अथास्यजानानि वास्यजानानि बभूवुः वालस्य-
जनकार्यं चक्रुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । सम्यरं जङ्गमित्यर्थः ।

(य) नञ इति । वाचकता अर्थप्रतिपादकता द्योतकतामात्रमेवेति भावः
निर्विवादात् कस्यापि अस्मिन्नर्थे विवादी नास्तीति भावः स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया ।
अत्रापि द्वितान् न यः संश्रणते इत्यत्रापीत्यर्थः ।

(र) अस्थानस्यसमासमुदाहरति अस्थानेति । अद्यापीति । एष मानः
अद्यापि इदानीमपि सीमन्तिनीनां नारीणां स्तनौ एव शैली पर्वतो स्तनश्रेणी
तावेष दुर्गे ताभ्यां विषमे दुर्गमे इति भावः हृदि स्यातुं वाञ्छति अभिलषति
धिक् एनमिति शेषः भीतत्वादिति भावः इति क्रोधादिव आलोहितः रक्तवर्णः
असौ शशी चन्द्रः प्रोद्यन्तः प्रकर्षेण उदयं गच्छन्तः दूरतरं प्रसारिताः कराः
किरणाः इत्याद्य यस्य, यल्लिहस्तांशवः करा इत्यनरः । तादृशः सन् तत्क्षणात्
फुल्लतां विकसतां कैरवाणाम् उत्पलानां कोपेभ्यः निःसरन्ती निर्गच्छन्ती या
अस्तीनां भ्रमराणां श्रेणी, सा एव कृपाणम् अस्ति कर्षति आकर्षति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् । कोपिनः क्रुद्धस्य चन्द्रस्य उक्तौ वाक्ये अद्यापीत्यादि धिक्पठ्ये-
न्तायामित्यर्थः । कवेरुक्तौ इतीत्यादि शशीत्यन्तायामित्यर्थः ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् । “लिष्ट-
त्वमेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नम् । वाक्यान्तरे वाक्यान्त-
रानुप्रवेशो गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः” ॥ (ल)

अर्थदोषानाह ।

अपुष्टदुष्क्रमग्रास्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्गतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

५७६ ॥ [व]

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टत्वं
मुख्यानुपकारित्वम् (श) । यथा ।

(ल) रमणे इति । हे सखि ! रमणे कान्ते चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणे
पतमोन्मुखे इत्यर्थः अधुना कदाचित् क्रुधः कोपाः न उचिताः इति ते तुभ्यं
तत्त्वं याथार्थ्यं ब्रवीमि । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणस्थितैकवाक्ये तृतीयचरण-
रूपवाक्यप्रवेशः ।

(व) अपुष्टेति । अपुष्टत्वादीनि त्रयोविंशतिः अर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः
कथिताः । शब्दपरिवृत्तावपि यदि एतेषां सङ्गातः तदैवार्थदोषत्वमवगन्तव्यम् ।

(श) मुख्यानुपकारित्वं मुख्यस्य प्रतिपाद्यस्य अनुपयोगित्वम् ।

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं सुञ्च रुषं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते ।
अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः,
इह तु पश्चादिति विशेषः । दुष्कृतता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदालसम्” ॥

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् (प) ।

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय !” (स)

अत्रार्थो ग्राम्यः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय
पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वम् । यथा ।

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वौक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका” ॥ (ह)

अत्र येषामिन्दुकला न आनन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्वा-
चन्द्रिकात्वारोपः ।

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

(प) दुष्कृतता अर्थस्य क्रमविपर्ययात् । अकृततायां यथाक्रमेण पदस्य
न्यासराहित्यम् इह तु अर्थस्येति भेदो बोध्यः । देहीति प्रथमं बहुमूल्यं वस्तु
लोकैः प्रार्थ्यते तदप्राप्तौ स्वल्पमूल्यमिति नियमः प्रचलति अत्र तु प्रथमं स्वल्प-
मूल्यस्य याचनं पश्चात् बहुमूल्यस्येति वैपरीत्यमिति भावः ।

(स) स्वपिहीति । कान्तादिषु वैदग्ध्यवेष्टितेन स्वेच्छापकटनं सभ्यानां
प्रसिद्धं तदन्यथाप्रवृत्तं याग्यत्वम् । अशीदाहरणे स्वपिहि स्वपिनीति पदद्वय-
प्रयोगो वैदग्ध्यो रहित एवेति ग्राम्यत्वमिति भावः ।

(ह) हरन्तीति । नवेन्दुकलादयः यूनां तरुणानां हृदयं न हरन्ति न
आकर्षन्ति यैः युवभिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनव्योत्सवा नैवानन्दविधा-
यिनीत्यर्थः इयं तन्वी कृशाक्षी न वीक्ष्यते न दृश्यते । अत्र इन्दुकलादीनामपकर्षम्
उक्त्वा पश्चात् चन्द्रिकात्वारोपेण उत्कर्षोऽभिहित इति बोध्यम् ।

(इ) हन्तुमिति । हन्तुं विनाशयितुं शक्नुमिति शेषः प्रवृत्तस्य अभिप्रेतः

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः” ॥ (ख)

अत्र अर्थोऽश्लीलः ।

“वर्षत्येतदहःपतिर्न तु घनो धामस्थमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा प्लावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः अद्वा न कस्य श्रुती ?

न प्रत्येति तथापि सुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः” ॥ (क)

अत्र यस्मात् सूर्याद् दृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जल-
मपि सूर्यप्रभवम् । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्व-
मुचितम् । तथापि मृगौ भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति ।

किन्तु सत्त्वस्य निश्चलस्य विवरैषिणः छिद्रान्वेषणतत्परस्य तथा आशु शीघ्रं पातः
पतनम् अभिभव इत्यर्थः भवतीति शेषः तथा पुनः उन्नतिः जयः न भवतीत्यर्थः ।
अथ च हन्तुं प्रवेष्टुमित्यर्थः प्रवृत्तस्य उद्यतस्य सत्त्वस्य दृढस्थितस्य विवरं योनि-
च्छिद्रम् इच्छतीति तथोक्तस्य लिङ्गस्येति शेषः यथा आशु शीघ्रं पातः रेतः-
ध्वस्तनेन इति भाषः तथा पुनः आशु शीघ्रम् उन्नतिः उद्गमः न भवतीति शेषः ।
अत्र प्रकरणे योद्धृष्टपार्थप्रतीतिसमकालमेव द्वितीयार्थस्य प्रतीतेरर्थस्य लज्जाव्यञ्जक-
त्वात् अश्लीलत्वमिति बोध्यम् ।

(क) कष्टतामुदाहरति वर्षतीति । अहःपतिः सूर्यः एतत् धामस्थं निज-
किरणस्यम् अच्छं निर्मलं पयः कर्त्तुं वर्षति न तु घनः वर्षणकर्त्तृत्वं सूर्यस्य घनस्य
तु आधारत्वमात्रमिति भावः, अग्री प्राप्तौ हुतिः सम्प्रगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याच्चायते दृष्टिर्दृष्टेरत्रं ततः प्रजा इति श्रुतेः । सा यमुना सवितुः सूर्यस्य
सुता पुत्री सत्यं यथा यमुनया सुरसरित्पूरः गङ्गाप्रवाहः प्लावितः परिवर्द्धितः ।
व्यासस्य वैपायनस्य उक्तिषु वचनेषु पुराणेषु इत्यर्थः की जनः न विश्वसिति ?
कस्य वा जनस्य श्रुती वेदशास्त्रे न अद्वा ? अपितु सर्व एव पुराणेषु श्रुतिषु च
विश्वसितोत्यर्थः सूर्यस्य जलकर्त्तृत्वं पुराणेषु वेदेषु च प्रसिद्धमिति भावः । तथापि
तादृशप्रमाणसहावेऽपीत्यर्थः । सुग्धहरिणी भ्रान्ता हरिणी भास्वतः सूर्यस्य
मरीचिषु अपः जलानि न प्रत्येति न विश्वसिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) अवेति । प्रभवः उत्पत्तिः, तयोर्दृष्टियमुनयोरित्यर्थः अप्रस्तुतः
अप्रकृतः । यस्मात् अप्रस्तुतार्थात् प्रस्तुतस्य अर्थस्य सुग्धनायिकायाः नायकस-

अयमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्वोधः दूरे च अस्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कटार्थत्वम् (ख) ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतम् । अत्र अस्य पदस्य पर्यायान्तरेण उपादानेऽपि यदि नान्यविच्छिद्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः (ग) । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभर्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशहृत्तेरपि धर्म एषः” ॥ (घ)

“गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

काशात् अभीष्टलाभप्रत्ययरूपस्य बोध इति कटत्वम् अर्थस्य प्रणिधानेन विलम्ब-
बोधत्वमित्यर्थः ।

(ग) अनवीकृततामुदाहरति सदेति । अनवीकृतम् अनूतनीकृतम् एके-
नेव प्रकारेण पुनः पुनरर्थस्य ग्रथनमित्यर्थः । अस्य पदस्य सदेत्यस्य इत्यर्थः
पर्यायान्तरेण नामान्तरेण सततसक्ततादिना इत्यर्थः विच्छिद्यन्तरं वैचित्र्य-
विशेषः ।

(घ) भानुरिति । भानुः सूर्यः सकृत् एकवारं युक्ततुरङ्गः रथे तुरङ्गान्
योजयित्वा भर्तुं प्रवृत्त एव, न तु कदाचित् तस्य विश्राम इति भावः, गन्ध-
वहो वायुः रात्रिन्दिवं प्रयाति वहति न कदाचित् विरमतीति भावः, शेषः
अनन्तभागः धरित्रीं पृष्ठीं सततं विभर्ति न तु कदाचित् त्यजतीति भावः,
षष्ठांशः धान्यादीनामुत्पन्नवसूनामिति भावः हृत्तिर्जीवनीपायः यस्य तर्थाकृतस्य
प्रजाभ्यः कररूपेण षष्ठांशं गृहीत्वा जीवत इत्यर्थः राज्ञः अपि एषः सदा कार्य-
दर्शनरूपो धर्मः । उपजातिवृत्तम् ।

(ङ) निहेतुतामुदाहरति गृहीतमिति । अस्त्यारुः सर्वैराग्यं शस्त्रं
प्रति बध्नन्म् । हे शस्त्र ! येन मम पिशा इत्यर्थः परिभवभयात् परधर्मब्रवासात्
ग्रीहितं ब्राह्मणानां शस्त्रदृष्टस्य निषिद्धत्वात् अनुचितदृष्टमपीत्यर्थः त्वं गृही-

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्न तु भयाद्
विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यते स्वस्ति भवते” ॥ (ड)
अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

“कुमारस्ते नराधीश ! श्रियं समधिगच्छतु” ॥

अत्र त्वं श्रियस्वेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्ध-
त्वम् (च) ।

“अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ! ॥ (छ)

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तैति निश्चया-
भावात् सन्दिग्धत्वम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

तम् आसीः अभवः, यस्य सत्पितुः प्रभावात् तव कश्चित् कोऽपि जन इत्यर्थः
विषयः सत्पितृभूतः न अभूत् इति न, सत्पिता त्वां बहुषु सत्पितृषु प्रयुक्तवानिति
भावः । तेन सत्पित्रा द्रोणेनापि सुतशोकात् अलीकपुत्रशोकं प्राप्येत्यर्थः न तु
भयात् शत्रुभ्य इति शेषः त्वं परित्यक्तम् । अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यक्त्यामि
यते गच्छते सत्सकाशादिति भावः भवते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु इत्यर्थः । शिख-
रिणीवृत्तम् । अत्र द्वितीयशस्त्रग्रहणे अश्वत्यामकर्तृके इत्यर्थः हेतुः कारणम्
आकाङ्क्षित इति भावः ।

(च) प्रकाशितविरुद्धतामाह कुमार इति । हे नराधीश ! वृपते ! ते
तव कुमारः श्रियं राज्यसत्त्वां समधिगच्छतु प्राप्नोतु । प्रकाशितेति । प्रकाशितं
प्रकटितं प्रणिधानेन व्यक्तीकृतं विरुद्धं [प्रकृतस्य राज्ञो मङ्गलरूपस्य विपरीतम्
अमङ्गलरूपं सरणमिति भावः तस्य भावः ।

(छ) सन्दिग्धत्वमुदाहरति अचला इति । हे मनीषिणः ! विद्वांसः !
अचलाः पर्वताः वा अबलाः कामिन्यः सेव्याः सेवनीयाः स्युः भवेयुः, पर्वतमाश्रित्य
तपस्वरणं कर्तव्यम् उत कान्तासम्भोगः कर्तव्य इति भावः ब्रूत कथयत यूयमिति
शेषः । अत्र अचलसेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शान्तो रसः तथा अबलासेवनस्य
वक्तुरभिप्रेतत्वे शृङ्गारः व्यज्यते । रसनिश्चयाभावेन सामानिकानां रसप्रतीति-
प्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) पुनरुक्ततामुदाहरति सहसेति । सहसा अविविचेत्यर्थः क्रियां

वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयार्धव्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-
रुक्तता । प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्चारु समरे शितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा ।

“पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्गुरकण्टकः” ॥

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायते इति प्रसिद्धं न
त्वङ्गुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता । “अधरे करजक्षतं
नृगाद्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्द्विद्याविरुद्धता (झ) ।
एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।

स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ?” ॥ (ञ)

कार्यं न विदधीत न कुर्व्यात्, अविवेकः अविमृष्यकारित्वर्थः परम् आपदां पदं
स्थानं भवतीति शेषः । सम्पदः समृद्धयः गुणलुब्धाः गुणाक्तटा इति भावः सत्यः
स्वयमेव विमृष्यकारिणं विवेकिनं हि निश्चितं वृणते आश्रयन्तीत्यर्थः । अत्र
द्वितीयाद्ध द्वितीयाद्धस्थिताद्यं इत्यर्थः व्यतिरेकेण विषयान्तेन द्वितीयपादस्य
अविवेकः परमापदां पदनित्यस्यैव अर्थः । यथा धर्मः सुखसाधनमित्युक्ते अधर्मस्य
दुःखसाधनत्वमथादुपलभ्यते तथात्रापि बोध्यम् ।

(झ) ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति ख्यातीति । ख्यातेः प्रसिद्धेः विरुद्धता
वैपरीत्यम् । अत्र शितशूलधरो हरिरित्युक्ते सामाजिकानां श्लेषशब्दार्थसंशयेन
प्रथमं तावत् अर्थावबोधवैकल्यात् वीररसस्य आस्वादप्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वं
बोध्यम् । कविसमयेति । कवीनां समयः नियमः तत्र या ख्यातिः प्रसिद्धिः
तद्विरुद्धा तद्वैपरीत्यं कविसमयप्रसिद्धिश्च दत्तमाद्या बोद्धव्या । विद्याविरुद्धता-
मुदाहरति अधरे इति । करजक्षतं करेषु जायन्ते इति करजाः नखाः तैः क्षतं
नखाघात इत्यर्थः । शृङ्गार इति । शृङ्गारशास्त्रे हि स्तनधीनंखाघातः प्रसिद्धः न तु
अधरे, अत्र तद्विषयान्तात् विद्यायाः शास्त्रस्य विरुद्धता वैपरीत्यम् ।

(ञ) साक्षात्प्रतामुदाहरति ऐशस्येति । भार्गवः भृगुनन्दनः परशुरामः
अधुना ईदानीम् ऐशस्य धनुषः हरकामुंरुस्य भङ्गं क्षत्रस्य समुन्नतिश्च

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

“सज्जनो दुर्गती मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनी तत्सहचरः खलोऽशोभन् इति सहचरभिन्नत्वम् (ट) ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिभूतपती पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो नेट्ग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” ॥ (ठ)

स्त्रीरत्नं सीतामित्यर्थः कथं नाम मृष्यते सहचरे । अत्र द्रुष्टुमनुभङ्गस्य अत्रोत्तरेण
हृष्यत्वात् असह्यता, स्त्रीरत्नस्य तु न हृष्यत्वम् अत्रसदुपेक्षणस्यैव असह्यत्वमुचित-
मिति भावः ।

(ट) सहचरभिन्नतामुदाहरति सज्जन इति । समज्यायां सभायाम् । सह-
चरभिन्नत्वम् उत्कृष्टेन सह उत्कृष्टस्य ग्रथनम् अपकृष्टेन सह अपकृष्टस्य ग्रथनञ्च
उचितम् उत्कृष्टापकृष्टयोरैकत्र इति नियमवैपरीत्यम्, तथा कृते सहृदयमनसि
वैरक्त्यभावीदयेन रसास्वादापकर्षः स्यादिति बोध्यम् ।

(ठ) अस्थानयुक्ततामुदाहरति आज्ञेति । सीतास्त्रयंवरे आगतं रावणं
दृष्ट्वा जनकसमीपे शतानन्दस्योक्तिरियम् । आज्ञा आदेशः शक्रस्य इन्द्रस्य
शिखायां यः मणिः किरौटस्थं रत्नमित्यर्थः तस्य प्रणयिनी सङ्गिनी शिरोधार्या
इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतिलोचनेभ्यः अतिरिक्तमिति भावः चक्षुः,
भूतपती पिनाकिनि हरे भक्तिः, खल इति प्रसिद्धा दिव्या उत्तमा पुरी पदं
स्थानं, दुहिणस्य व्रक्षणः अन्वये वंशे उत्पत्तिः जननं, व्रक्षणः पुलस्यः तस्मात्
विश्रवाः ततो रावण इति, पुराणमवानुसन्धेयम् । तत् तस्मात् अहो ! आश्चर्यम्
इदं एतादृशः वरः अभिलषितं वस्तु न लभ्यते न प्राप्यते केनापीति भावः ।
इदं वरः जामाता न लभ्यते इति वाच्यं । चेत् यदि एषः रावयति क्रन्दयति
लोकानिति रावणः न स्यात् न भवेत् । क्व कुत्र देशे इति शेषः नु खलु सर्वत्र
उपस्थितं जने पुनः सर्वे गुणाः वर्तन्ते ? न कुत्रापि भावः । आर्द्रं विक्रीडितं

अत्र न रावण इत्येतोवतैव समाप्यम् ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ?” । (ड)

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवत्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।

त्तरङ्गा बलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका” ॥ (ढ)

अत्रावत्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः” ॥ (च)

अत्र तमिस्रास्त्रिति रजनीविशेषो वाच्यः ।

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते” । (त)

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्यस्यान-
भिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति
कोऽनयोर्भेदः । अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियम-
परिहृत्तेर्विषय इति तन्न । तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोष-
तायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यति-

कृतम् । अत्र अस्थाने अयोग्यस्थाने क्व तु इत्यादिपदानां योगः निष्प्रयोजन
इत्यर्थस्य सहृदयानभिमतत्वेन रसास्वादस्यापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ड) अविशेषे विशेषमाह हीरकाणामिति । अत्र अविशेषे सामान्ये वक्तव्ये
विशेष उक्त इति बोध्यम् ।

(ढ) अनियमे नियमसुदाहरति आवत्त एवेति । अत्र अनियमे वक्तव्ये
नियमोऽभिहितः ।

(च) विशेषे अविशेषसुदाहरति यान्तीति । अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः
नीलनिचोलिन्यः नीलवसनपरिधायिन्यः सत्यः रजनीषु यान्ति कान्तागारमिति
शेषः । अत्र विशेषे वक्तव्ये सामान्यमभिहितम् ।

(त) नियमे अनियमसुदाहरति आपातेति । अत्र नियमे वक्तव्ये अनि-
यमोऽभिहितः ।

(ष) नियमस्येति । अवचनम् अनभिधानं नियमयोतकपदाभिधान-
मित्यर्थः नियमपरिहृत्तेः तदन्ययोतकपदानभिधानं वाच्यानभिधानस्य विषय

क्रमलवम्” इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह तु अर्थप्रत्यायनान्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वा-
सहत्वाभ्यां पूर्वैरादृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति ।
यो दोषः शब्दपरिवृत्तिसहः स शब्ददोष एव । यच्च पदार्था-
न्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यच्चार्यप्रतीत्यनन्तर-
बोध्यः सोऽर्थश्रय इति । एवं च अनियमपरिवृत्तत्वादेरप्य-
धिकपदत्वादेर्भेदो बोधव्यः । अमतपरार्थत्वे तु “राममन्मथ-
शरेण इत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता ।
अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् (घ) ।

“आनन्दितसपत्नोऽसौ परपत्नान् हनिष्यति” । (द)

अत्र परपत्नं हत्वा स्वपत्नमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

“चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा” ॥ (घ)

इत्यनयोर्भेद इति भावः । नियामकाभावात् निशायकाभावात् । दोषप्रतिभासः
दोषस्फुरणम् । इह तु नियमपरिवृत्तौ इत्यर्थः अर्थप्रत्यायनानन्तरम् अर्थबोधनात्
अनन्तरम् । शब्दपरिवृत्तीति । यत्र दोषः शब्दपरिवृत्तिं न सहने तत्र शब्ददोषः,
यत्र न तथा तत्र अर्थदोष इति भावः पूर्वैः प्राचीनैः आचार्यैः पर्यवस्यति
परिणमति । पदार्थेति पदार्थानाम् अन्वयात् पूर्वं बोध्यः अनुभवनीयः सोऽपि
शब्ददोषः शब्दश्रवणादेव दोषप्रतिभासादिति भावः । अनियमपरिवृत्तत्वादेः
अनियमनियमादेरित्यर्थः । अधिकपदत्वे शब्दश्रवणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः
अनियमे नियमे तु अर्थप्रतिसम्मानादेवेति परस्परं भेद इति भावः । नियमेन
निश्चयेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायत्वात् अमतपरार्थत्वं वाक्यव्यापकमेव अश्लीलत्वा-
दिकन्तु न नियमेनेति नियमानियमाभ्याम् अनयोः परस्परं भेद इति भावः ।

(द) विध्ययुक्ततामुदाहरति आनन्दितेति । अत्र विधेः परपत्नहननेन
स्वपत्नानन्दविधानस्य अयुक्तता अयोग्यताविन्यासः ।

(घ) अनुवादायुक्ततामुदाहरति चण्डीशेति । हे चण्डीशस्य हरस्य चूडा-
भरण ! शिखाभरण ! लोकानां जगतां तमोपह ! ध्वान्तविध्वंसिन् ! विरहिणी

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपदस्यार्थो नानुवाचः ।

“लग्नं रागाहताङ्गा सुदृढमिह यथैवासियध्वारिकण्ठे
मातङ्गानामपौहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
मृत्येभ्यः श्रोनियोगाद्गदितुमिति गतेवास्मुधिं यस्य कीर्तिः” ॥(न)

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि
पुनरुपात्तम् । अथ रसदोषानाह ।

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्यायिसञ्चारिणीरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥

आक्षेपः कल्पितः क्लृप्तादनुभावविभावयोः ।

प्राणहरण ! जीवनहारिन् ! मां वधा प्रकारणं विनापराधमिति भावः न
अदर्थं न क्लेशय । अत्र विरहिणः उक्तैव तृतीयपादस्य विरहिप्राणहरण
इत्यस्य अर्थः प्रकटितः तस्य उपादानरूपानुवादः अयुक्त इति बोध्यम् ।

(न) निमुक्तपुनरुक्तत्वमुदाहरति लग्नमिति । लग्नः स्तुतिरियम् । रानेष्ट
रकेन अनुरागेण च आहतानि लिप्तानि पूर्णानि च अङ्गानि यस्याः तादृश्या
यथैव असियध्या तलवारीण स्त्रैरिण्या कथाविदिति ध्वनिः परीणां शत्रूणां कण्ठे
सुदृढं लग्नं शत्रुशिरांसि क्लिन्नानीति भावः अन्यत्र गाढमालिङ्गितम् । या च
असियधिः परपुरुषैः अरातिभिः मातङ्गानां हस्तिनाम् उपरि पतन्ती दृष्टा
असिना शत्रूणां हस्तिनी निहता इति भावः अन्यत्र अतिक्रान्तकृत्वात् हस्तिभिः
कामशास्त्रीकपुरुषविशेषैः मृष्ट विहरन्ती परैः दृष्टा । तत्सक्तः तस्याम् अस्मि-
यथां सक्तः आसक्तः केवलं युद्धव्यासक्त इति भावः अर्थं नतुन्वामीति भावः न
किञ्चित् गणयति मर्दं न चिन्तयति मद्रक्षणार्थं न यतते इति भावः ते तप
विदितं ज्ञातम् अस्तु तेन अस्मि अर्थं मृत्येभ्यः दत्ता मृत्येषु मन्त्रादिषु राजकार्यं
निहितमिति भावः श्रोनियोगात् लज्जाः आदेशात् इति गदितुं पित्रे कथ-
यितुमिव यस्य कीर्तिः अस्मुधिं गता । सम्भराहत्तम् ।

(प) रसदोषानाह रसस्येति । स्वशब्देन रसस्य रसशब्दस्य अकारादेश
स्यायिसञ्चारिणीरपि स्यायिभावस्य रथादेः सञ्चारिण्य निर्वेदादेः स्वशब्देन

अकारण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनम् ।

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

५७७ ॥ (प)

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

“तामुद्दीच्य कुरङ्गाचीं रसो न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम्” ॥ (फ)

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे” । (व)

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” । (भ)

तत्तत्स्वप्रतिपादकशब्देन उक्तिः कथनं, परिपन्थिनः विरोधिनः रसस्य अङ्गं तस्य विभावादेः परिग्रहः उपादानं, कृच्छात् कष्टेन अनुभावविभावयोः कल्पितः आक्षेपः ऊहकल्पनमित्यर्थः अकारण्डे असमये सहसा वा प्रथनच्छेदौ विस्तृति-विच्छेदौ, तथा पुनः पुनः दीप्तिः शौडित्यम् अङ्गिनः प्रधानस्य अननुसन्धानम्, अनङ्गस्य यत् अङ्गं न तस्य कीर्त्तनम्, अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, प्रकृतीनां विपर्ययः वैपरीत्यं तथा अन्यत् अनौचित्यम् अयुक्तत्वमित्यर्थः एते रसगताः दोषाः मताः कथिताः ।

(फ) क्रमेणोदाहरति तामिति । तां कुरङ्गाचीम् उद्दीच्य दृष्ट्वा नः अस्माकं कोऽपि अनिर्वचनीयः रसः अजायत । चन्द्रमण्डलमालोक्य अन्तरम् अन्तःकरणं शृङ्गारे सुरतापमित्यर्थः मग्नम् आसक्तमित्यर्थः । अत्र रसशृङ्गार-शब्दाभ्यां रसस्योक्तिः ।

(व) अजायतेति । त्वयि लोचनगोचरे दृष्टे रति तस्याः कान्तायाः रतिः अनुरागः अजायत । अत्र स्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोपादानम् ।

अत्र प्रथमे पादे “आसीन्मुकुलिताक्षी सा” इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम्” ।

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः (म) ।

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

द्विपत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी” ॥ (य)

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ।

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते

स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

(म) जातेति । सुधा वासा प्रियस्य परिचुम्बने लज्जावती जाता । अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देनोपादानम् ।

(म) मानमिति । अत्र शृङ्गारस्य विरोधिनः शान्तरसस्य अङ्गं यौवनास्थैर्यनिवेदनम् । विभावः उद्दीपनाख्य इति शेषः ।

(य) धवलयतीति । लोकानां लोचनानन्दे नयनानन्दविधायिनि शिशिररोचिषि चन्द्रमसि भुवनतलं धवलयति मयूखजालेन धवलं कुर्वति सति द्विपत् अल्पं यथा तथा क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा तन्वी निरीक्ष्यतां दृश्यताम् । अत्र उद्दीपनालम्बनविभावी चन्द्रः नायिका चेत्यर्थः अनुभावपर्यवसायिनौ अनुभावस्य नायकनेत्रपातादेः पर्यवसायिनौ बोधकौ । कष्टकल्पना कृच्छादाक्षिपः अनुभावं विना नायकस्य शृङ्गारित्वसंशयात् नायिकायां नायकस्य । सानुराग-दृष्टिपातः कृच्छात् आक्षिप्यते अन्यथा दर्शनाभावोऽपि सम्भवतीति बोध्यम् ।

(र) परिहरतीति । कमपि युवानं कस्यामपि अनुरागपरं दृष्ट्वा तन्-सख्युरन्तं प्रति उद्दिरियम् । रतिं तदस्वप्नरेषु अनुरागं परिहरति परित्यजति, मतिं बुद्धिं धैर्यावलम्बनविषयिणीमिति भावः लुनीते हिनति धैर्यं नावलम्बते इति भावः स्खलतितरान् अति श्वेन भूमौ पतति, भूयः परिवर्तते लुहति च

इति वत विषमा दशास्यदेहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ?” ॥ (र)

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामिनी-
रूपो विभावः क्लृप्तादाक्षेप्यः । अकारुण्डे प्रथमं यथा । वेणी-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवीरसङ्घे काले दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् (ल) । खेदो यथा । वीरचरिते
राघवभार्गवयोर्द्वाराधिरूढे संग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामि”
(व) इति राघवस्योक्तिः । पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे
रतिविलापे । अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के
वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः । अनङ्गस्य कीर्तनं
यथा । कपूर्मञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य
वर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसा । अङ्गस्यातिविस्तृति-
र्यथा । किराते सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या
अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति । तेषां धीरोदात्तादिना तेषा-
मप्युत्तमाधममध्यमत्वम् । तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथा-
वर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य
धीरोद्धतवत् कृष्णा बालिवधः । यथा वा कुमारसम्भवे ।
उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम् ।
“इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्” । इत्याहुः ।

सर्वत्रायमिति कर्तृपदमूहम् । वत खेदे इति इत्यं विषमा दारुणा दशा अवस्था
अस्य देहं प्रसभं बलात् परिभवति आकुल्यति, अत्र विषये किं कुर्मः वयमिति
शेषः । पुष्पितायाष्ठम् ।

(ल) शृङ्गारप्रथनं शृङ्गारस्य प्रथनं विस्तारः ।

(व) द्वाराधिरूढे द्वारम् अधिरूढः तस्मिन् प्रारब्धे इत्यर्थः कङ्कणमोचनाय
विवाहायै हस्तवद्धमूत्रखलनाय इत्यर्थः ।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति
हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासम्भवः ।

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ॥५७८॥ [श]

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथाहि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-
रुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे
उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम् । क्रमेण यथा ।

“ग्रथामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्” । (प)

“प्रज्वलज्वलधारावत् निपतन्ति शरास्तव” । (स)

“चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः” । (ह)

“कूर्परखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बम्” । (च)

“हरवन्नौलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः” । (क)

“स्तनावद्रिसमानौ ते” । (ख)

(श) एभ्य इति । एभ्यः उक्तेभ्यः दोषेभ्यः पृथक् अलङ्कारदोषाणां नैव
सम्भवो नास्तीत्यर्थः, अलङ्कारदोषा अपि एतेष्वन्तर्भवन्तीति भावः ।

(प) ग्रथामीति । वितताः अर्थाः रश्मयः किरणा इव यस्य तं काव्य-
शशिनं काव्यं शशौव तं ग्रथामि रचयामीत्यर्थः । अत्र अर्थरश्मोः काव्यशशि-
नोश्च कोऽपि साधारणो धर्मः नास्ति यदि च काव्यशशिनोः कथञ्चित् आद्वाट-
कत्वद्वयं साधये सम्भवति तदापि न प्रसिद्धं तस्मादवासादृश्येन अनुचितार्थत्व-
मुपमायाः, न च अत्र रूपकं तस्यापि सादृश्यमूलकत्वादित्यवधियम् ।

(स) प्रज्वलदिति । अवाप्रिकार्यस्य ज्वलनस्य जले वःधात् तद्विशिष्टत्वं
जलधाराणामसम्भवं इत्यनुचितार्थत्वमुपमाया इति बोध्यम् ।

(ह) चण्डाल इति । अत्र उपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमिति उपमाया-
मनौचित्यम् ।

(च) कूर्पर इति । अत्र उपमानस्य प्रमादयतं न्यूनत्वम् ।

(क) हरवदिति । अत्र उपमानस्य जातिगतनाधिक्यम् ।

(ख) स्तनावदिति । अत्र उपमानस्य प्रमादयतनाधिक्यम् ।

“दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्नं
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव” ॥ (ग)

एवमादिषु उत्प्रेक्षितार्थस्यारसभूततयैव प्रतिभासनं
स्वरूपमित्यनुचितमेव . तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्य
अप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा ।

“सहसालिजनैः स्निग्धः सहसा कुञ्जमन्दिरम् ।
उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥ (घ)

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम् ।
यथा ।

“एष मूर्त्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्” ।

एवमनुप्रासि वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । यथा ।
“ओवट्टइ उल्लट्टइ” इत्यादौ (ङ) । उपमायाञ्च साधारणधर्म-

(ग) दिवाकरादिति । यः हिमाद्रिः गुहासु कन्दरासु लीनम् अन्धकारं
दिवाभीतमिव पेचकमिव दिवाकरात् सूर्यात् रक्षति । तथाहि, क्षुद्रे नीचेऽपि
जने शरणम् आश्रयं प्रपन्ने प्राप्ते शरणागते इत्यर्थः सतीव साधाविव उच्चैः-
शिरसां महात्मनां ममत्वं उच्चैः भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र उत्-
प्रेक्षितार्थस्य अचेतनाम्बकारवासस्य असहसूततया मिथ्यात्वेन प्रतिभासनं स्फुरणं
स्वरूपं तस्मात् तत् समर्थनं तस्यार्थस्य दृढीकरणम् अनुचितम् अयोग्यम् इति
उत्प्रेक्षाया अनौचित्यमवधेयम् ।

(घ) सहसेति । सा सुन्दरी रजनीनाथे चन्द्रे उदिते सति स्निग्धैः
प्रपद्यपेशलैः पालिजनैः सखीभिः सह सहसा वसन्ती सती सहसा कुञ्जमन्दिरं
सुतादिपिहितस्थानरूपं गृहं याति ।

(ङ) ओवट्टइ इति । वृत्तिविरुद्धस्य शृङ्गारवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासवटक-

स्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेण उदाहरणम् ।

“नयनज्योतिषा भाति शम्भुभूर्तिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥ (च)

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्य अप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलालिङ्गितस्तारहारहारी सुरं द्विषन् ।

विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सवलाकत्वं वाच्यम् । अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य (छ) कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेण उदाहरणम् । “सुधेव विमलश्चन्द्रः” (ज) । “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः” (झ) ।

“काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः ।

वर्षस्य शङ्कारे प्रतिकूलवर्षत्वम् एवं वीरवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासघटकवर्षस्य वीरे प्रतिकूलवर्षत्वमित्यादि बोध्यम् ।

(च) नयनेति । भूतिभिर्भङ्गमिः सिता चवला द्युतियस्य तादृशः शम्भुः नयनज्योतिषा नीलवारिदखण्डधृक् नीलमेघखण्डधारी शरन्मेघः विद्युता इव भाति विराजते । अत्र अप्रतिपादनात् अनुपादानात् चतुर्थपादः नीलवारिदखण्डधृगिति पदमधिकम् ।

(छ) कमलेति । कमलया लक्ष्म्या साविद्वितः साविष्टः तारेण नहता हारेण हारी मनीहारीत्यर्थः सुरं द्विषन् सुरारिः विद्युता विभूषितः नीलजीमूत इव नीलमेघ इव राजते । अत्र उपमानस्य जीमूतस्य सवलाकत्वं नचावाक्यपरुक्तिः तद्विशिष्टत्वम् । तस्मादत्र न्यूनत्वमवधेयम् । अस्यामेव उपमाया-
मेव ।

(ज) सुधेवेति । अत्र उपमानस्य लिङ्गभेदः ।

(झ) ज्योत्स्ना इवेति । अत्र उपमानस्य वचनभेदः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव” ॥ (ञ)

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खलु आसीत् अपि तु सर्वदापि भवति । “लतेव राजसे तन्वि !” । अत्र लता राजते त्वं तु राजसे (ट) ।

“चिरं जीवतु ते सूनुर्माकण्डेयमुनिर्यथा” । (ठ)

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खलु एतदस्य जीवतु इत्यनेन विधेयम् । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेण उदाहरणम् । “मुखं चन्द्र इवाभाति” (ड) ।

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” ॥ (ढ)

(ञ) कापीति । व्रजतोः गच्छतोः शृङ्गवेशयोः पवित्रपरिच्छदयोः तयोः राजदम्पत्योः हिमनिर्मुक्तयोः शिशिरावरणशून्ययोरित्यर्थः चित्राचन्द्रमसोर्योगे इव कापि अनिर्वचनीया शोभा आसीत् । अत्र कालभेदः ।

(ट) लतेवेति । अत्र पुरुषभेदः ।

(ठ) चिरमिति । अत्र विधिभेदः ।

(ड) मुखमिति । अत्र साधारणधर्मस्य आभातीति क्रियारूपस्य उपसानीपमेययोः समभाव इति न लिङ्गभेददोष इति भावः ।

(ढ) तद्देश इति । तद्देशः तस्याः वेशः अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः तथा मधुरताभृतः माधुर्यलुपः तदीया विभ्रमाः विलासा इव परां शोभां दधते स्म । अत्र असदृश इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे ठक्प्रत्ययान्तया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्विबन्ततया शकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता तथा मधुरताभृत इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे क्तप्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्विबन्ततया तकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता । एवं दधते इति क्रियापदस्य वेश इत्यस्य कर्तृत्वे दधधातोः प्रथमपुरुषैकवचनान्तता, विभ्रमा इत्यस्य कर्तृत्वे धाधातोः प्रथमपुरुषीयबहुवचनान्ततेति वचनभेदेऽपि साधारणधर्माणामेकरूपत्वात् न दोष इति वीक्ष्यम् ।

पूर्वादाहरणेषु उपमानोपमेययोरैकस्यैव साधारणधर्मस्या-
न्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः (ष) । एवमनुप्राप्ते
वैफल्यस्य अपुष्टार्थत्वम् (त) । यथा ।

“अनुरणमणिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जोरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुरुते” ॥ (थ)

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीता-
वपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव
प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् ।
क्रमेण उदाहरणम् ।

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका” ॥ (ढ)

(ष) साधारणधर्मस्य उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वे अनुपपत्तिं दर्शयति पूर्व्वेति ।
पूर्वादाहरणेषु सुधेव विमलशब्द इत्यादिषु साधारणधर्मेषु यथा विमल इति पदं
चन्द्र इत्यनेनान्वेति न तु सुधेत्यनेन एवमादिषु अन्वयसिद्धेः अन्वयबोधनिश्चयेः
प्रक्रान्तस्य प्रकृतार्थस्य स्फुटः सम्यक् इत्यर्थः अनिर्वाहः असमाधानं भवतीति
शेषः ।

(त) एवमिति । वैफल्यस्य निरर्थकत्वस्य सुख्यानुपयोगित्वस्येति यावत् ।

(थ) उदाहरति यथेति । अनखिति । हे अरुणचरणे ! अखलक-
रञ्जितत्वादिति भावः अनसु अनस्य, यथा तथा रञ्जनी मणिमेखला यस्मिन् तत्
तथा अविरलं घमं शिञ्जानो खनन्तो मञ्जु मनोहरो मञ्जोरी नूपुरी यस्मिन् तत्,
तथाविधं परिसरणं सुधरणं तवेति शेषः अकारणं निरर्थकं रणरणकं पुंसाम्
शौक्ल्यविशेषं कुरुते । वेद्याविरक्तस्य कस्यचिदुक्तिरिषम् । अत्र लघुरकारण-
कारणवितानुप्राप्तस्य साधुष्येष्वकतया शङ्कारस्यैव पीडकत्वं न तु विरानिचः
शान्तरस्येति अपुष्टार्थत्वमित्यवधेयम् ।

(ढ) अनुरागवन्तमिति । अपरा पश्चिमा दिक् एव नदिद्या वेद्या अनु-
रागः रञ्जिता प्रेम च तद्वन्तं लोचनयोः नेत्रयोः सुखं सुखजनकं मनोहरमिति
भावः अतापकरं शौक्यमित्यर्थः वपुः शरीरं दधतं पारवन्तमपि अपेतवसुम्

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आहृतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते

मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणौनां धुरम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिकं सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्” ॥ (ध)

अत्र अचेतसः प्रभोरभिधानम् अनुचितम् । एवमनुप्रासे प्रसिद्धभावस्य स्यादतिरुद्धत्वम् । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्री गोत्रं गोत्रमिदुच्छ्रितम् ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद् यस्य भूभुजः” ॥ (न)

उक्तदोषाणाञ्च क्वचिददोषत्वं क्वचिद् गुणत्वमित्याह ।

वक्तारि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

अपगतकिरणं निर्धनञ्च विद्यदासयात् आकाशभवनात् निरकाशयत् दूरीचकार ।
प्रसिताक्षरावृत्तम् । अत्र रविमित्यनेनैव यथा भुजङ्गत्वमायाति तथा अपर-
दिगित्युक्तेनैव गणिकाप्रतीतिरिति भावः ।

(ध) आहृतेष्विति । विहङ्गमेषु विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति तथो-
क्तेषु आहृतेषु आकारितेषु पुरः अगतः आयान् अहमिव विहङ्गम इति आगच्छन्
मशकः न वार्यते न निषिध्यते, तृणमणिः सुद्राकारमणिविशेषः मध्ये वा धुरि
अग्रे वा वसन् मणौनां धुरं भारं मर्त्यादामित्यर्थः धत्ते धारयति, तथा खद्योतः
अपि तेजस्विनां मध्येऽपि प्रचलितुं न कम्पते । अनामृष्टम् अविवेचितं तत्त्वान्तरं
वस्तुतत्त्वं येन तथाविधम् अचेतसं सदसद्विवेकरहितं प्रभुमिव सामान्यं प्राकृतं
जनं धिक् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र व्यञ्जनयैव प्रस्तुतस्य प्रभीः
प्रतीतिरिति पुनस्तदभिधानं पुनरुक्तमिति भावः ।

(न) चक्रेति । चक्री नारायणः चक्राधिष्ठितां चक्रवर्तित्वमित्यर्थः गोत्र-
मित् इन्द्रः उच्छ्रितम् उन्नतं गोत्रं वंशं वृषभकेतुः हरश्च वृषं धर्ममित्यर्थः यस्य
भूभुजः राज्ञः प्रायच्छत् प्रददौ । अनुप्रासानुरोधात् नारायणकर्तृकचक्रवर्तित्वदानम्
इन्द्रकर्तृकं गोत्रदानं धर्मदानमप्रसिद्धमिति स्यादतिरुद्धता ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

५७६ ॥

एषु च अस्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-
त्वाद् गुण इति व्यपदेशो भाक्तः (प) । क्रमेण यथा ।

“तद्विच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनी निर्भरम् ।

शम्भोभूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना” ॥ (फ)

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

“मूर्ध्व्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजाली-

ङ्गताम्भःक्षोदद्भात् प्रसभमभिनभः चिसनचत्रलक्षम् ।

(प) प्रतिप्रसवमाह उक्तेति । समुद्धते पौद्धत्यव्यञ्जके वाच्ये षष्ठे ।
व्यपदेशः कथनम् । भाक्तः शौचः ।

(फ) तदिति । तस्याः विच्छेदेन कृशस्य शीणस्य कण्ठलुठितप्राणस्य
अच्छागतजीवनस्य मे मम मनः निर्दयं यथा तथा अतिशितैः अतितीक्ष्णैः शरैः
निर्भरम् अतिमात्रं भिन्दन् अतएव क्रूरः घातुकः, नृशंसी घातुकः क्रूर इत्यनरः ।
असौ पञ्चशरः कामः समस्तात्मना सर्वशरीरेषु भूतेषु प्राणिषु या कृपा दद्या
तस्याः विधेयं वशवर्ति मनी यस्य तादृशस्य शम्भोः इत्यस्य प्रोद्दामः अतिदारुणः
यः नेत्रानसः तस्य ज्वास्तानां शिखानां जालैः समूहैः करालितः पुनः आस्तां
भवतु, पूर्वं पाद्यभौतिकं शरीरं दग्धम् इदानीं तस्य अनङ्गशरीरमपि दग्धं
भूयादिति भावः । आर्द्रैर्विक्रीडितं उक्तम् । अत्र वक्तुः क्रुद्धत्वात् शृङ्गारे
दुःश्रवत्वमपि गुणः ।

(ष) कूर्जेति । मूर्धनि शिरसि व्याधूयमाना सुचरन्ती अतएव ध्वनन्ती,
ध्वनन्ती वा अमरधुनी देवतदो नङ्गा इत्यर्थः तस्याः शीलं अपसं यत् कलोलजालं
तरङ्गवन्ततिः तस्मात् उङ्गताः उत्क्षिप्ताः ये चक्रसां जलानां क्षोटाः विन्दवः
तेषां दग्धात् आशाद् प्रसभं सदृशा अभिनभः नमसि विमन्त्रये अन्यथीभावः

ऊर्ध्वं न्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शान्भवं ताण्डवं वः” ॥ (ब)

अत्र उद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे
तु एतद्द्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्-
कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्” इत्यादि । अत्र वीभक्तो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ॥५८०॥ [म]

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य-
वस्तु” इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रभृ-
तिषु बोधव्यम् (म) ।

विमानि नद्यवासां लघादि यस्मिन् तत्, तथा ऊर्ध्वं न्यस्तः निश्चितः उत्कृष्ट
इत्यर्थः यः अङ्घ्रिदण्ड पाददण्डः तस्य यः भ्रमिः सामणं घूर्णनमित्यर्थः तस्मात्
भवः उत्पन्नः सन् रभसेन वेगेन उद्यन् उद्गच्छन् उत्तिष्ठन् यः नभस्वान् वायुः
तस्य प्रवेशेन भ्रान्तं घूर्णितं ब्रह्माण्डखण्डं यस्मिन् तथाभूतं, अश्वोरिदं शान्भवं
ताण्डवं मृत्यं, ताण्डवं नटनं मृत्यमित्यमरः । वः युष्माकं शिवं मङ्गलं वितरतु
ददातु । आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र वाच्यस्य उद्धतत्वात् दुःश्रवत्वं गुणः ।

(म) सुरतेति । सुरतस्य आरम्भः चेष्टा तस्य गोष्ठी सभा सम्प्रोगार्थसम-
वेतस्त्रीपुरुषसमूह इत्यर्थः तत्प्रभृतिषु अश्लीलत्वं तथा पुनः गुण एव इत्यर्थः ।

(म) उदाहरति करोति । सम्बाधे सङ्कुलेऽपि करिणां हस्तिनां हस्तेन
गुष्ठादण्डेन विषोडिते विस्फारिते साधनानां सैन्यानाम् अन्तः मध्ये प्रविश्य पुंसः
जिगोषीर्वीरस्य इति भावः ध्वजः केतुः उपसर्पन् सञ्चरन् विराजते शोभते ।
अश्लीलार्थं तु सम्बाधे सङ्कुचितेऽपि करिहस्तेन कामशास्त्रोक्तकृत्विमलिङ्गेन संसक्त-
अज्ञानमूर्खकापृष्ठावृद्धमध्यमाङ्गुलिरूपेण, तर्जन्यनामिकायुक्ते मध्यमा पृष्ठतो
करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैरिति आस्त्रात् । विषोडिते

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तत्वे ॥ ५८१ ॥ [य]

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत” ॥ (र)

अत्र इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः, सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
मतङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद् वक्तृवाच्ययोः ॥

५८२ ॥ [ल]

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

विस्फारिते साधनान्तः योनिमध्ये उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसः ध्वजः लिङ्गं
विराजते । अत्र ब्रीडाव्यञ्जकमश्लीलं गुणः । पिशुनयेत् सूषयेत् रहस्यवस्तु
शीघ्रं विषयम् । कामशास्त्रस्थितिः कामशास्त्रनियमः । शमकथाप्रभृतिषु
इति तत्र शमकथायां यथा—उत्तानीच्छूनमखडूकपाटतीदरसन्निभे । क्वेदिनि
स्त्रीवेषे सक्तिरक्तिर्मे कस्य जायते ? इति शान्तिशतकम् । अत्र जुगुप्साव्यञ्जक-
मश्लीलं गुणः ।

(य) स्यातामिति । श्लेषादौ निहताद्यत्वम् अप्रयुक्तत्वञ्च अदोषौ स्यातां
नापि गुणः नापि दोष इत्यर्थः ।

(र) पर्वतेति । हरिमिव इन्द्रमिव पर्वतभेदि पर्वतं भित्त्वा निगच्छ-
दित्यर्थः इन्द्रोऽपि कुलिशेन पर्वतानां पक्षाधिक्येच्छेति भावः । पवित्रं पावनं
पापध्वंसकरमित्यर्थः अन्यत्र पविं कुलिशं द्रायते रक्षतीति तद्योक्तं, कुलिशं
सिद्धुरं पविरित्यमरः । हरिमिव नारायणमिव नरकस्य निरयस्य असुरविशेषस्य
अ लौकं विजयि, हरिमिव सिंहमिव बहुमतङ्गहनं बहुमतं बहुभिर्जनैः सुस्यानितं
तहनं घनम् अतिप्रसङ्गमित्यर्थः अन्यत्र बहुन् मतङ्गान् हस्तिनः हन्तीति तद्योक्तं,
एतत् सुरसरितः नद्गावाः अम्भः जलं नमत यूयमिति शेषः ।

(ल) गुण इति । वक्तृवाच्ययोः वक्तुः योऽव्यस्य च ज्ञत्वं शानित्वं चेत्
तदा अप्रतीतत्वं गुणः स्यात् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ (व)

स्वयं वापि परामर्षे

॥ ५८३ ॥ [श]

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धैः

क्षीणैश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।

शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं

तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि” ॥ (ष)

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्गमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ ५८४ ॥ [स]

(व) उदाहरति त्वामिति । ब्रह्माणं प्रति देवानां स्तुतिरियम् । त्वां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं पुरुषार्थी भोगापवर्गी तयोः प्रवर्तिनीं साधयित्रीं प्रकृतिं मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः । आनन्ति कथयन्ति बुधा इति शेषः । त्वामेव तद्दर्शनं तस्याः प्रकृतेः द्रष्टारं साचित्त्वेनेति भावः उदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुः जानन्ति । अत्र वक्तृणां देवानां बोद्धव्यस्य ब्रह्मण्य चत्वात् योगशास्त्रप्रसिद्धप्रकृतिपुरुषशब्दौ अप्रतीतौ अपि गुणाय कल्पेते ।

(श) स्वयमिति । परामर्षे कथने ।

(ष) युक्त इति । यः तमसां तमोगुणानां विवृद्धैः विशेषेण वहेनाय कलाभिः मायाभिर्युक्तः स्यात्, यश्च एषां तमसां क्षतये भ्रंसाय ताभिः कलाभिः क्षीणैः रक्षितः स्यात्, शुद्धं पूतं केवलं वा निरालम्बपदावलम्बं निरालम्बम् आकाशमेव पदम् अवलम्बः आश्रयः यस्य तादृशं तं प्रसिद्धम् आत्मा एव चन्द्रः तं परमात्मानमित्यर्थः परिशीलयामि चिन्तयामि । उपजातिवृत्तम् । अत्र कलादिशब्दानाम् अप्रतीतत्वेऽपि स्वयं परामर्षात् गुणत्वम् ।

(स) कथितमिति । कथितपदत्वं विहितानुवाद्यत्वादिषु एकादशप्रकारेषु गुणैः सादित्यर्थः ।

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम्रः” इत्यादि । अत्र विहितानुवादः ।

“हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः” ।

अत्र विपादः ।

“चित्तं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः” । (ह)

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अत्र लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदा-
वर्धान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः ।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥

५८५ ॥ [च]

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्” ॥ (क)

(इ) चित्रमिति । नायिकाया मुखं दृष्ट्वा नायकस्य उक्तिरियम् ।

(च) सन्दिग्धत्वमिति । व्याजस्तुतौ पर्यवस्यतीति व्याजस्तुतिपर्यवसायि
व्याजस्तुतिप्रत्यायकमित्यर्थः ।

(क) पृथ्विति । राजानं प्रति कस्यचित् दरिद्रस्योक्तिरियम् । हे देव !
रुम्पति आवयोः तव नम इत्यर्थः सदनं गृहं समं तुल्यम् । साम्यं प्रतिपादयति
पृथ्विति । पृथुनि प्रचुराणि कार्तस्वरपात्राणि स्वर्णभाजनानि यद्यन् तदि-
त्येकोऽर्थः । पृथुकानां शिगूनां, पृथुकः शायकः शिगरित्यमरः । कार्तस्वरम्
पात्रं स्थानम् इत्यपरोऽर्थः । भूषिताः चलद्गताः निःशेषाः सर्वाः परिजनाः
परिवाराः यद्यन् तदित्येकोऽर्थः । सुवि उषिताः निःशेषा परिजनाः पुत्र-
कुलवादयः यत तदित्यपरोऽर्थः । विलसतिः श्रीमन्नामैः करेणुभिः इक्षिभिः
इक्षिभौभिर्वा, करेणुभिर्वा स्त्री नेत्रे इत्यमरः । गहनं 'निदिह' दुष्प्रवेष्टमिति

वैयाकरणसुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ॥ ५८६ ॥ [ख]

गुण इत्येव यथा ।

“दीधीवैवीसमः कश्चिद् गुणवृद्धोरभाजनम् ।

क्लिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते” ॥ (ग) ,

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वे-
ऽपि । अत्रातासु सुपाध्याय ! त्वामहं न कदाचन” । (घ)

अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृ-
त्वेऽपि ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ ५८७ ॥ [ङ]

भावः इत्येकोऽर्थः । विलेषु सौदन्तीति विलसदः ते एव इति विलसत्का स्वार्थे
फन्प्रत्ययः मूषिका इत्यर्थः तेषां रेणुभिः घूलिभिः गहनं पूर्णमित्यर्थः इत्यप-
रोऽर्थः । अत्र स्तुत्यां पर्यवसानात् सन्दिग्धार्थत्वं गुणः ।

(ख) वैयाकरणेति । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः सः सुख्यः
आदिर्यस्य तादृशं वक्तारि प्रतिपाद्ये वीद्व्ये वा । आदिपदेन नीरसतार्किकादीनां
ग्रहणम् ।

(ग) उदाहरति दीधीति । कश्चित् जनः दीधीवैवीसमः दीधीवैवी-
धातुभ्यां तुल्यः गुणवृद्धीः दाक्षिण्यादिगुणस्य अभ्युन्नतेश्च इत्यर्थः अभाजनम्
अनाश्रयः । अन्यत्र व्याकरणविहिते गुणवृद्धी दीधीवैवीर्न विद्येते इति भावः ।
तथा कश्चित् जनः क्लिप्प्रत्ययनिभः विलुप्त इवेत्यर्थः क्लिपः सर्वाभावस्य कथना-
दिति भावः यत्र जने क्लिपि च ते गुणवृद्धी न सन्निहिते । क्लिपि परे गुणवृद्धि-
निषेधश्च द्रष्टव्यः । अत्र तदीर्घात्वोर्गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्लिपः सर्वाभावा-
नभिज्ञानाच्च एतत्प्रतीतौ कष्टत्वं परन्त्वत्र वैयाकरणस्य वक्तृत्वात् न दीषः ।

(घ) अत्रेति । हे उपाध्याय ! अहम् अत्र कदाचन त्वां न अतासु न
तर्पितवान्, अघातमिति वा पाठः । अत्र अतासुमिति दुःश्रवत्वं गुणः ।

(ङ) ग्राम्यत्वमिति । अधमानां नीचानाम् उक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणः ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एसो ससद्धरविंबो दीसद् हेअङ्गवीणपिंडो व्व ।

एटे अस्सममोहा पडंति आसासु दुग्धधार व्व” (१) । (घ)

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥

५८८ ॥ [छ]

यथा ।

“सम्प्रति सम्यासमयश्चक्रदन्धानि विघटयति” । (ज)

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥

५८९ ॥ [झ]

कविसमयख्यातानि च ।

मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता

वर्ण्यते हासकीर्त्याः

(१) एष शशधरविम्बो दृश्यते हेयङ्गवीणपिण्ड इव ।

एते चाश्वसमूहाः पतन्त्याशासु दुग्धधारा इव ॥ सं० ।

(घ) उदाहरति एष इति । अत्र हेयङ्गवीणपिण्डदुग्धधाराशब्दप्रयोगो
राम्यः ।

(छ) निर्हेतुतेति । निर्हेतुता हेतुशून्यत्वं ख्याते प्रसिद्धे अर्थे दोषतां नैव
गच्छति प्राप्नोति ।

(ज) उदाहरति सम्प्रतीति । अत्र सम्यासमयस्य चक्रवाक्यमिष्टुन-
विघटनत्वं प्रसिद्धं नात्र हेतोरुत्पादक इति न दोषः ।

(झ) कवीनामिति । ख्याते प्रसिद्धे समये सिद्धान्ते नियमे वा ख्यात-
विरुद्धता शौचिकी प्रसिद्धिविरोधिता इत्यर्थः शुद्धः ।

रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं

पङ्कजेन्दीवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च

मरालादिकः पक्षिसङ्घे

ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये

मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकसति वकुलं

योषितामास्यमद्यै-

र्युनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं

विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः

कौसुमाः पुष्पकेतो-

भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं

स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

(ज) साहित्यमिति । व्योम्नि आकाशे पापे च साहित्यं तथा हास-
षीर्षोः धवलता शुभता वर्ण्यते कविभिरिति शेषः । क्रोधरागौ कोपानुरागौ
रक्तौ रक्तवर्षो वर्ण्यते इति शेषः । पङ्कजेन्दीवरादि पद्मकुवल्यादि सरिदुदधि-
गतं सरित्सु नदीषु उदधिषु समुद्रेषु च विकसतीति शेषः । अखिलेऽपि
सर्वस्मिन्नेव तोयाधारे जलाशये मरालादिकः हंसादिः पक्षिसङ्घः प्रसरति
विषरति च । चकोरैः पक्षिभेदैः ज्योत्स्ना पेया पातव्या । जलधरसमये
वर्षासु इत्यर्थः हंसाः मानसं सरः यान्ति । योषितां रमणीनां पादाघातात्
चरणताडनात् अशोकं पुष्पम् आस्यमद्यैः सुखनिःसृतसीधुगण्डूषैः वकुलं
विकसति । यनां तरुणानाम् अङ्गेषु हारा वर्णनीया इति शेषः । विप्रयोगस्य

अङ्गभोजं निशायां विकसति कुमुदं

चन्द्रिका शुक्लपत्रे

मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां

नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले

गन्धसारद्रुमाणा-

मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं

सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ ५६० ॥ [ज]

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ॥

५६१ ॥ [ट]

विरहस्य तापैः सन्तापैः हृदयं स्फुटति विदीर्यते । पुष्पकेतोः कामस्य नीर्वी
ल्या रोषम्वमाषा भसरत्रेणौ धनुः कौसुमं विशिखाः वाषाय कौसुमाः कुसुम-
निर्मिताः । अस्य कामस्य वापैः युवजनानां हृदयं भिन्नं विदीर्यं स्यात् तद्वत्
स्त्रीणां कटाक्षेण भिन्नं स्यादिति शेषः । अङ्ग दिवसे अङ्गभोजं पद्मं निशायां
कुमुदं तथा शुक्लपत्रे चन्द्रिका विकसति चन्द्रिकायाः शुक्लपत्रोयसंस्तराविभागे
असहाविर्गोप सा वर्षनीया इति भावः । मेघानां ध्वाने ध्वनी सति शिखिनां
सयूराणां नृत्यं भवति, अशोके च फलं नापि नैवं स्यात् । वसन्ते जाती
जातीपुष्पं न स्यात् । गन्धसारद्रुमाणां चन्दमानां कुसुमं फलत्र न स्यात्
इत्यादि अन्यत् कवीनां समयगतं सिद्धान्तसिद्धं वस्तु सत्कवीनां प्रबन्धे अन्य
उद्देश्यं द्रष्टव्यम् ।

(ट) पुनरुक्तताया अदीपत्वमाह धनुरिति । व्याशब्देनैव धनुर्ज्याया
बोधनात् धनुःशब्दो निरपेक्षोऽपि अथ बाह्यत्वबोधनेन अदीपत्वमावहति ।

आरूढत्वादिवोधाय यथा ।

“पूरिता रोदसीध्वानैर्धनुर्च्यास्फालनोद्भवैः” ।

अत्र च्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन च्याया धनुष्या-
ततीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णवितंसस्ते” ।
अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं अवणकुण्डलशिरः-
शेखरप्रभृतिः । एवं निरूपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभि-
धत्त इति स्थितावपि (ठ) । “पुष्पमाला विभाति ते” ।
अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्धौ । एवं सुक्ताहार इत्यत्र सुक्ता-
शब्देन अन्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ ५६२ ॥ [ड]

धनुर्च्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न तु अस्थिता
लघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्थान्नूनपदता गुणः ॥

५६६ ॥ [ठ]

यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनीकतकुचप्रोङ्गिन्नरोमोद्गमा

(ठ) उदाहरति पूरितेति । धनुषां च्यास्फालनेन उद्भवतीति तथोक्तेः
ध्वानैः ध्वनिभिः रोदसी व्यावाप्त्यव्योरन्तरं पूरिता । अवेति आततीकरणं
विस्तारणम् । अवयेति कुण्डलशब्द एव कर्णभूषणविशेषं शेखरशब्दश्च शिरा-
भूषणमभिधत्ते एतयोः अवणशिरःसंयोगः तत्र स्थितत्वं बोधयतीत्यर्थः । निरूप-
पदः उपपदरहितः पदान्तरसंयोगविरहित इत्यर्थः ।

(ड) प्रयोक्तव्या इति । लघनकाञ्चीप्रभृतीनां सत्काव्येषु अदभ्यनादिति
भावः ।

(ट) उक्ताविति । आनन्देन मग्नादेः जनस्य उक्ती वचने न्यूनपदता
गुणः सात् ।

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमन्नितम्बाम्बरा ।

सा मा मानद ! माति सामलमिति चामाचरोक्षापिनी
सुप्ता किं नु ? सृता नु किम् ? मनसि मे लौना विलौना नु
किम् ?" ॥ (ष)

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः ॥ ५८४ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहिता ? दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेत् ? मयि पुनर्भावाद्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः” ॥ (त)

(ष) उदाहरति गाढेति । सखायं प्रति कस्यचित् नायकस्य उक्तिरियम् ।
गाढं दृढं यत् पालिकानम् आशेषः तेन वामनीकतौ खर्वीकतौ कुचौ यस्या-
स्तधीका, अतएव प्रीहिन्नः प्रकपेण उद्दिष्टं गतः रोमाङ्गमः रोमाञ्चः यस्यास्तादृशी,
सान्द्रः घनः यः स्नेहरसः प्रणयः तस्य अतिरेकेण आतिशयेन विगलत् खलत्
शीमतः मनोहरात् नितम्बात् अम्बरं वसनं यस्यास्तथाभूता, सा इति पदमूढम् ।
ए मानद ! मा मा माम् अति अत्यर्थे मा पीडय अलम् इति चामाचरोक्षापिनी
मितवचनभाषिणी सुतो सुप्ता किं नु ? सृता किं नु ? मे मन मनसि लौना
किं नु ? विलौना किं नु ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) तिष्ठेदिति । सर्वशोविच्छेदानुरस्य राज्ञः पुरुरयसो वितकं वचननिटम् ।
कोपवशात् प्रणयकोपात् प्रभावेण उद्विग्नमदिम्ना इत्यर्थः पिहिता आहता सुतो
तिष्ठेत् ? सा दीर्घं न कुप्यति स्वर्गाय उत्पतिता प्रस्यता भवेत् ? मयि पुनः
अस्याः उर्वश्या मनः भावाद्दे प्रणयप्रवणमिति भावः मे मन पुरोवर्तिनीन् अग-
म्यतां तां हर्तुं विबुधद्विषः असुराः अपि न च शक्ताः समर्थाः इति किन्तु सा
अत्यन्तं नयनयोरगोचरं याता गता इति अयं को विधिः व्यापारः शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र “प्रभावपिहितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-
द्यतः” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामपि-
एतदाक्यव्यङ्ग्यस्य विवर्तकार्थव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न
गुणः दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादि-
वाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः (थ) स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ ५८५ ॥

यथा ।

“आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्” ॥ (द)

अत्र न न जाने इत्यनेन अयोगव्यवच्छेदः (ध) । द्वितीये
जाने इत्यनेन अहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्ति-
विशेषः ।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ॥५८६॥

यथा ।

“अन्यास्ता गुणरत्न !” इत्यादि । अत्र प्रथमार्धेन वाक्य-
समाप्तावपि द्वितीयार्धवाक्यं पुनरुपात्तम् । एवञ्च विशेषण-

(ष) अत्रेति । प्रतिपत्त्या प्रतीत्या वाक्यप्रतिपत्तेः वाक्यजन्यदोषस्य ।

(द) आचरतीति । दुर्जनः सहसा अतर्कितभावेन मनसोऽपि अगोचरान्
अविषयान् कदापि मनसि अचिन्तितानित्यर्थः अर्थान् कार्याणीति यावत् यत्
आचरति करोति तत् न जाने इति न, जाने किन्तु मनः निष्ठुरतां नैव स्पृशति
आश्रयति दुर्जनस्य दौर्जन्यनिवारणे निष्ठुरता आवश्यकी, मनस्तु तामवलम्बितुं
नेच्छतीति फलितार्थः ।

(ध) अत्रेति । अधीमव्यवच्छेदः अधीमस्य ज्ञानायोगस्य इत्यर्थः व्यवच्छेदः
निरासः । अन्यधीनेति । अन्यस्य योगः ज्ञानयोगः इत्यर्थः तस्य व्यवच्छेदः
निराकरणं तस्मात् विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशयः ।

मात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनराप्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति
विज्ञेयम् (न) ।

गर्भितत्वं गुणः कापि ॥ ५८७ ॥

यथा ।

“दिक्षातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
मिहा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्” ॥ (प)

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्का-
रातिशयं पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षिता तथा ॥ ५८८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा । “चञ्चद्भुजेत्यादि” । अत्र
चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाङ्गस्वरत्यागो गुणः ।

(न) समाप्तिरिति । समाप्तपुनराप्तत्वं समाप्तं सत् पुनराप्तं पुनरुद्दिष्टं तस्य
भावः । क्वचिदिति । यत्र विशेषणमात्रस्य पुनरुपादानं तत्रैवास्य दोषत्वं
वाक्यान्तरस्य पुनरुपादानेन न दोषः इति भावः ।

(प) दिक्षातङ्गिति । दिक्षातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः समूहेः विभक्ता-
चत्वारः चाघाटाः सोमानः यस्यास्तादृशी मही साध्यते उपान्व्यते वशीक्रियते
श्लोकैरिति शेषः, सा मही सिद्धापि समस्तदिग्विजयेन उपान्वितापीत्यर्थः वदन्त
एव कथयन्त एव वयं रोमाञ्चिताः भवान् इति शेषः, पश्यत अवलोकयत ।
विप्राय कथ्यमाण प्रतिपाद्यते समर्प्यते, किमपरम् । अन्यत् वक्तव्यमिति शेषः,
यस्मात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुता कथा इत्यर्थः प्रादुरभूत् यत्रैव चास्तं गतं तस्मै
रामाय भार्गवाय नमः । इदं गद्गत्तं कर्म केनापि कर्तुं न शक्यते कदापीति
भावः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥५८६॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति
यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभि-
चारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः (फ) । यथा ।

“श्रीत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया
तैस्तैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिसुख्यं पुनः ।

दृष्ट्याग्ने वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः” ॥

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन भ्रूटिति
प्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि सम्भवः । क्रियोऽनुभावस्य
च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवात् । साध्वसहासयोस्तु
विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वश-
ब्दाभिधानमेव न्याय्यम् (ब) ।

(फ) क्वचिदिति । यत्र अनुभावविभावाभ्यां रचना उद्भावनं नोचिता
तत्र क्वचित् व्यभिचारिणः स्वशब्देन उक्तौ न दोषः । यत्रेति प्रतिपादने कथने
विशदप्रतीतिः स्फुटावभासः । पुष्टिराहित्यं पोषणाभावः अनुगुणम् । अनु-
कूलम् ।

(ब) श्रीत्सुक्येनेति । नवे सङ्गमे श्रीत्सुक्येन चिरात् पतिसङ्गमलाभ-
कौतूहलेन कृतत्वरा त्वरावती, सहभुवा स्वभावजातया क्रिया लज्जया व्यावर्त्त-
माना गन्तुमनिच्छन्तीत्यर्थः तैः तैः तत्काञ्चोचितैरित्यर्थः बन्धुवधूजनस्य सखीजनस्य
वचनैः पुनः आभिसुख्यं नीता गौरी पार्वती अग्ने पुरतः स्थितमिति शेषः, वरं
दृष्ट्वा आर्त्तः गृहीतः साध्वसरसः भयावेशः यथा तादृशी हसता हरेण श्लिष्टा
आश्लिङ्गिता अतएव संरोहत्पुलका रोमाञ्छिताङ्गी वः युष्माकं शिवाय कल्या-
णाय अन्तु भवतु । अत्रेति प्रतिपादने कथने भ्रूटिति न प्रतीतिः श्रीत्सुक्यस्येति

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ॥

६०० ॥ [भ]

“क्वाकार्ये शशलक्षणः क्व च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गीत्-
सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधान-
साखादप्रकर्षमाविर्भावयति (म) ।

विरोधिनीऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।

अवेद्विरोधी नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

६०१ ॥ [य]

क्रमेण यथा । “अयं स रशनोत्कर्षी” इत्यादि । अत्रा-
लम्बनविच्छेदेन रतेररसात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां
शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता (र) ।

शेषः । व्यावर्तनस्य विमुग्धोभावस्य । साध्वसेति । यद्वि साध्वसं विभावादिभिः
परिपोष्यते तदासौ भयानकरसत्वमायाति स च प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य प्रतिकूलः ।
हासस्तु यदि विभावादिभिः परिपोष्यते तदासौ हास्यरसत्वमेति । तथात्वे अस्य
प्राधान्यात् प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य नाङ्गत्वं स्यादिति भावः ।

(भ) सञ्चार्यादेरिति । विरुद्धस्य प्रतिकूलस्य सञ्चार्यादेः व्यभिचारि-
भावादेः बाध्यत्वेन खण्णनीयत्वेन वचः कथनं गुणः ।

(म) उदाहरति क्वेति । अत्र तिरस्कारः खण्णनं निरास इत्यर्थः पर्यन्ते
पर्यवसाने इत्यर्थः साखादप्रकर्षं रसोत्कर्षम् साविर्भावयति जनयति ।

(य) विरुद्धयोः समावेशो दोष इत्युक्तं साम्प्रतं तत् प्रतिप्रसूते विरोधिन
इति । विरोधिनः विरुद्धस्य अरण्ये वा साम्येन सादृश्येन वचने कौर्त्तने तदा
अङ्गिनि प्रधाने विशेषे अङ्गत्वम् प्राप्तयोः प्राप्तयोः अङ्गभावेन स्थितदोरित्यर्थः
दिवचनसुपलक्ष्यं धर्मानामपीति द्रष्टव्यम् । अन्योन्यं परस्परं न विरोधः भवेत् ।

(र) अयमिति । अत्र आलम्बनविच्छेदेन आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदेन

“सरागया सुतघनघर्मतोयया,
कराहतिध्वनितपृथुर्कूपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया,
रूषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥ (ल)

अत्र सम्भोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्यानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनास्त्रुजस्तनभरे सम्भोगभावालसम् ।
अन्यद् दूरविक्रष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥ (व)
अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः ।

नार्शन रतेः अनुरागस्य अरसात्मतया अप्राप्तसभावतया । तदङ्गानां तस्य
शृङ्गारस्य अङ्गानां करस्य रशनीत्कर्षित्वादीनाम् ।

(ल) सरागवेति । शिशुपालं कृष्णं प्रति कटुभाषिणः दृष्ट्वा राज्ञां क्रोधी-
टयवर्णनमिदम् । नृपाः सभासदो राजानः सरागया रागः मुखलौहिन्यम्
अनुरागश्च तत्सहितया सुतानि क्षरितानि घनानि अविरलानि घर्मतोयानि
यस्याः तथाभूतया क्रोधेन सत्त्वोद्रेकेण च खेदनिर्गमोदयादिति भावः कराहत्या
कराघातेन ध्वनितं शब्दितं पृथु विशालम् ऊरु पीठ यस्यां यस्याश्च तथाभूतया,
तथा मुहुर्मुहुः पुनः पुनः दशनेन विलङ्घितः दष्टः ओष्ठः यस्यां यस्याश्च तादृश्या
रूषा क्रोधेन प्रियतमयेव कत्रां भेजिरे सिधेविरे । रुचिरावृत्तं, जम्भौ सज्जी
गतिरुचिरा चतुर्गहैरिति तल्लक्षणात् ।

(व) एकमिति । एकं नेत्रं ध्याननिमीलनात् मुकुलितप्रायं प्रायेण
मुकुलभावमापन्नं द्वितीयं नेत्रं पार्वत्याः गौय्याः वदनमेव अस्त्रुजं पद्मं तथा
स्तनयोर्भरः उच्छायः तस्मिन् सम्भोगभावेन अलसं सदृशमित्यर्थः अन्यत् तृतीयं
नेत्रमित्यर्थः, दूरम् अतिमात्रं विक्रष्टं चापं येन तादृशी यी मदनः तस्मिन् यः
क्रोधः एव अनलः अग्निः तेन उद्दीपितः अतएव समाधिसमये योगावसरे भिन्नः
पृथक् रसः भावो यस्य तादृशं शम्भोः शिवस्य नेत्रत्रयं त्रीणि लोचनानि वः

यथा वा ।

“क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साशुनेत्रोत्पलाभिः
कामौवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाश्वतो वः शराग्निः” ॥(श)

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याः परि-
पोषकतया भगवतस्त्रिपुरविध्वंसं प्रति उत्साहस्य अपरिपुष्टतया
रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य च
कामौवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्ति-
धामतया करुणस्याङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगव-
दुत्साहपरिपुष्टद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षतया यौगपद्यसद्-

युष्मान् पातु रक्षतु । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अङ्गिनि भगवद्विषयकरति-
भावे अङ्गतां प्राप्तानां शान्तशृङ्गारवीराणां न विरोधः परं भावस्य परिपोषक-
त्वम् ।

(श) परम्परयापि अङ्गभावमापन्नानां समावेशं दर्शयति क्षिप्तं इति । यः
शाश्वतः सम्भ्रमस्वप्नी शराग्निः त्रिपुरदाहार्थं निक्षिप्त इति शेषः शार्द्रः अभिनवः
अपराधी यस्य तादृशः अक्षिरक्ततापराध इत्यर्थः कामौव कान्त इव साशुण्ण
सज्जलानि नेत्रोत्पलानि नयनेन्द्रीवराणि यासो तादृशीभिः पतिवियोगात् पत्यप-
राधाद्येति भावः त्रिपुरयुवतिभिः त्रिपुरस्थिताभिरसुराङ्गनाभिरित्यर्थः हस्तावलग्नः
गृहीतहस्त इत्यर्थः क्षिप्तः गिराकृतः, प्रसभं बलात् अभिहतः तादृितोऽपि अशु-
कान्तं वसनदशान् आददानः गृह्णन् तथा केशेषु गृह्णन् गृहीतकेशः एकत्र
दहनाद्यं अपरत्र सुम्बनाद्यंमिति भावः अपास्तः निराकृतः ततः चरणयोः
निपतितः दहनाद्यं अपराधमङ्गनाद्यंयेति भावः सम्भ्रमेण भयेन गौरवेण च
न दूषितः न दृष्टः एकत्र तेजोऽतिरेकात् अन्यत्राभिमानादिति भावः, ततश्च
आलिङ्गन् एकत्र सर्वशरीरमाक्रामन् अन्यत्र आलिङ्गन् अवधूतः निराकर्तुं
क्षिप्तः अन्यत्र तिरस्कृतः, सः वः युष्माकं दुरितं पापं दहतु भस्मीकरोतु ।
सम्भ्रमराहस्यम् ।

भावादङ्गत्वेन न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघना-
नन्दस्वरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भाव-
नीयः । एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परौप-
मर्दकत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्णतया
स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्यमुक्तम् । अत एव अत्र प्रधानेतरेषु
रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विल-
क्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मत्-
पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्ड-
रसनाम्ना (ष) । यदाहुः ।

(ष) अत्रेति । तस्याः रतेः परिपोषकतया पोषणकारित्वेन । अपरि-
पुष्टतया परिपोषणमप्राप्ततया रसपदवीं रसत्वमित्यर्थः । अप्राप्ततया विभावादिभिः
परिपुष्टस्यैव रसत्वादिति भावः । भावमात्रस्य उदबुद्धमात्रतया भावशब्दप्रति-
पाद्यस्येत्यर्थः । उदबुद्धमात्रः स्थायी च भावः इत्यभिधीयते इति वचनात् । तस्य
करुणस्य साम्यवत्त्वात् सादृश्यवशात् आयातः उपस्थितः शृङ्गारः अङ्गमिति शेषः ।
ननु तर्हि करुणस्यात्र रसत्वमायातं शृङ्गारस्तस्याङ्गमित्यनेन तस्याङ्गित्वकथनादि-
त्याशङ्काह एवमिति । अनया रीत्या इत्यर्थः । अविश्रान्तिधामतया विश्रामस्य
अनाश्रयतया भगवद्विषयिण्याः रतेरेव विश्रामधामत्वादिति भावः । करुणस्य
अङ्गिनोऽपीति शेषः । अङ्गैव अप्राधान्यमेव । यौगपद्यसदभावात् समकालसमा-
वेद्यात्, अपिरत्राध्याहर्तव्यः । नन्विति । समूहः विभावादिसमष्टिरित्यर्थः
आलम्बनम् आश्रयः यस्य तदात्मकः यः पूर्णघनानन्दः स एव स्वरूपं यस्य तथा-
भूतस्य । तादृशेतरिण तादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपेण इतरेषु
अपरेण रसेन । निवेशेति । निवेशः स्थितिः प्रादुर्भावः उदभवः तथा यौगपद्यं
समकालिकत्वं तेषां विरहेण अभावेन यती द्वौ नैकत्र तिष्ठतः, नोदभवतः नापि
समकालिकौ स इति भावः । परस्परस्य अन्योन्यस्य उपमर्दकत्वानुपपत्तेः
व्याघातकत्वासम्भवादित्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावः गुणप्रधानभावः । स्वातन्त्र्येण
स्वाधीनतया इत्यर्थः । प्रधानेतरेषु अङ्गेषु इत्यर्थः । पूर्णरसभावमात्राच्च पूर्ण-
रसत्वमात्रात् विलक्षणतया विभिन्नतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः कीर्तनं
प्राच्यानां पूर्वपण्डितानाम्, पूर्वाचार्या हि तादृशमङ्गं रसं सञ्चारिणं व्यभि-
चारिभावमित्यर्थः कथयन्तीति भावः ।

“अङ्गं बाध्योऽयं संसर्गो यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः इति” ॥ (स)

ननु “आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन विरोधिनीवीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुपि

स्मरस्मरस्फारोडडमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलम्

जटाजूटग्रथिं दृढयति रघूणां परिहृदः” ॥ (ह)

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरोधि-
ताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्ब-
नैक्येन कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयोश्चिनैरन्तर्येण इति । तत्र
वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीभत्सैः

(स) अङ्गमिति । अङ्गी रसः यदि रसान्तरे अन्यस्मिन् रसे अङ्गम् अप्र-
धानं, बाध्यः विरुद्धकारणादिना बाधतांऽपि विरोधपरिहारात् स्वस्वसमावेशः
अथवा संसर्गो स्यात्तन्नाशे संसृष्टः स्यात् ततस्तथा यत् यस्मात् समग्रं सम्यक् यथा
तथा नास्वाद्यते न आस्वाद नीयते ततः सः खण्डरसः स्मृतः कथितः ।

(ह) कपोले इति । रघूणां परिहृदः प्रभुः रामः करिकलभस्य इति-
श्रावकस्य यः दन्तः तस्य द्युतिं कान्तिं सुष्पातिं हरतीति तथोक्ते अतिस्वच्छे
इत्यर्थः जानक्याः सीतायाः कपोले गच्छे, अवच्छेदे सप्तमी । गण्डावच्छेदे इत्यर्थः
अरीष कामोद्रेकेषु अरः विकसन् स्फारोडडनरः अत्युद्भटः पुलकः लोमाश्चः
यत्र तादृशं वक्त्रकमलं वदनपङ्कजं पश्यन् मनस्येति शेषः । तथा रजनिचराणां
राक्षसाणां याः सेनास्तासां कलकलं सिंहनादमित्यर्थः । मुहुः शृण्वन् आकरोयन्
जटाजूटग्रथिं दृढयति दृढीकरोति युद्धार्थमिति भावः । शिखरिणीहस्तम् ।
अतः शेरः शृङ्गारश्च विरोधिनी स्थितौ । तथाहि वीरस्यात्र रजनीचरसेना
आलम्बनविभावः । तदीयकलकलम्बनः उद्दीपनम् । जटाजूटग्रथनम् अनु-
भावः । शृङ्गारस्य तु जानकी आलम्बनं तस्याः कपोले पुलकांडितत्वम् उद्दीपन-
विभावः तन्मुखकमलावलीकमननुभावेन योद्धव्यम् ।

सम्भोगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बने-
 क्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावै-
 क्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्रा-
 भ्याम् । शृङ्गारस्याद्भुतेन । भयानकस्य वीभक्तनेति । तेनात्र
 वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वात् विरोधः । एवञ्च वीरस्य
 नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे
 भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यश्च नागानन्दे प्रथमाश्रयस्यापि
 जौमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः । तत्र “अहो
 गीतमहो वादित्वमिति” अद्भुतस्यान्तरानिवेशनाच्चैरन्तर्या-
 भावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयम् ।
 “पाण्डुक्षामं वदनम्” इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः
 करुणविप्रलम्भेऽपीति न विरोधः (च) ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥

६०२ ॥ [क]

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतौनाम् । यथा ।

“एष दुःश्रवणं नौमौत्यादि जल्पति कश्चन” । (ख)

(च) समाधत्ते इति । त्रिधा त्रिविधा व्यवस्था स्थितिः नियम इति
 यावत् । नैरन्तर्येण अव्यवधानेन शान्तशृङ्गारयोर्विरोध इत्यनेनान्वयः । अत्र
 उदाहरणे वीरशृङ्गारयोः भिन्नालम्बनत्वात् वीरस्य आलम्बनं रजनीधरसेना,
 शृङ्गारस्य आलम्बनं जानकीत्यंभम् आलम्बनभेदादिति भावः । प्रथमाश्रयस्य
 शान्तरसाश्रयस्य । अद्भुतस्य रसस्य अन्तरानिवेशात् मध्यसंनिवेशात् नैरन्तर्या-
 भावात् अव्यवधानेनास्थितेरित्यर्थः । विरुद्धरसस्य विभावादिपरिग्रहस्याप्यदोषत्वं
 दर्शयति पाण्डु इति । पाण्डुतादीनां करुणरसाङ्गानामिति भावः, एतेन
 असाधारणाङ्गस्य परिग्रह एव दोषः न तु साधारणाङ्गस्येति भावः ।

(क) अनुकारे चेति । अनुकारे अनुकरणे परीकृताक्यकथने इत्यर्थः ।

(ख) उदाहरति एष इति । दुःश्रवणः इन्द्रः ।

अत्र दुश्श्रवणशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

६०३ ॥ [ग]

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणे नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह ।

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ॥६०४॥

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उक्तर्षहेतुत्वात् शौर्या-
दयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः
स्वरूपविशेषाः साधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य

(ग) अन्येषामिति । इत्यम् औचित्यात् । इतिः मनीषिभिर्विद्वद्भिः
अन्येषामपि दोषाणाम् अदोषता गुणता तथा अनुभयात्मता अदोषत्वं गुणत्वञ्च
इत्यर्थः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता विमलाश्या साहित्यदर्पणस्य सप्तमपरिच्छेदव्याख्या

समाप्ता ।

काव्यव्यपदेशस्यौपायिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां
रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् (क) ।

एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते विधा ॥

६०५ ॥

ते गुणाः । तत्र ।

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥६०६॥

यत् तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणम् इति तन्न ।
द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादि-
कृतदौषत्वविस्मयहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याका-
रानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वम् (ख) । तच्च ।

(क) रसस्येति । अङ्गित्वं मुख्यभावं शौर्यादयः आदिपदेन दयादाचिष्णा-
दीनां ग्रहणम् । स्वरूपविशेषाः स्वस्य रसस्य रूपं विशेषयन्ति उत्कर्षयन्तीति
तथोक्ताः स्वसमर्पकेति स्वम् आत्मानं गुणमित्यर्थः समर्पयति प्रत्याययतीति तथो-
क्तस्य पदसन्दर्भस्य वाक्यस्य काव्यव्यपदेशस्य काव्यनाम्ना अभिहितस्य इत्यर्थः
औपयिकं युक्तियुक्तं समुचितमित्यर्थः आनुगुण्यम् आनुकूल्यं भजन्ते कुर्वन्तीति
तथोक्ताः अतएव तेषां गुणवाच्यत्वमिति भावः

(ख) माधुर्यमाह चित्तेति । चित्तस्य मनसः द्रवीभावमयः द्रवभावस्वरूप
इत्यर्थः ह्लादः आनन्दविशेषः माधुर्यम् । परमतं दूषयति यत्त्विति आस्वाद-
स्वरूपः यः आह्लादः तस्मात् अभिन्नत्वेन अभेदेन तस्य माधुर्यस्य कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावमाह द्रवीभाव इति । स्वाभाविकं सद्गुणं यत् अनाविष्टात्मकम् अमनी-
योगितारूपं काठिन्यं दुर्वोधत्वं तथा मन्युः शोकः क्रोधः कीपः आदिपदेन मोहा-
दीनां परिग्रहः तैः कृतं जनितं यत् दौषत्वं मनसो ज्वलितत्वं विस्मयः चकितता
हासः अधोधपूर्वं हास्यम् आदिपदेन अवज्ञादीनां ग्रहणं तैः उपहितः उत्पाटितः
यः विक्षेपः आवरणम् आस्वादप्रतिरोध इत्यर्थः तस्य परित्यागेन वर्जनेन रत्या-
दीनाम् आदिपदेन हासादिपरिग्रहः आकारेण परिणत्या परिपोषेणेत्यर्थः अनु-
विद्धस्य संवलितस्य आनन्दस्य उद्बोधेन आविर्भावेण सहृदयानां सामाजिकानां
चित्तस्य आर्द्रप्रायत्वं प्रायेण आर्द्रभावः गणितत्वमिति यावत् ।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥

६०७ ॥

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन सम्भोगाभासादिषु
अप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

यथा ।

मूर्ध्नि वर्गान्तरवर्णेन युक्ताष्टडडान् विना ।

रणी लघू च तद् व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ६०८ [ग]

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।

जनयन्ति मुहुयूनामन्तःसन्तापसन्ततिम्” ॥ (घ)

यथा वा मम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

(ग) मूर्ध्नीति । मूर्ध्नि शिरसि वर्गाणां कवगांदीनाम् अन्यवर्षेण चरस-
वर्षेण युक्ताः वर्णाः टठडडान् विना टठडडानां मूर्ध्नि अन्यवर्षयोगेऽपि न माधु-
र्याभिव्यक्तिरिति भावः । लघू वर्णान्तरयोगराहित्येन स्वल्पप्रयवोच्चार्यो इत्यर्थः
तद्यत्नौ तस्य माधुर्यस्य व्यक्तौ व्यञ्जने कारणतां गताः तथा अवृत्तिः सन्ताप-
रहिता अल्पवृत्तिः अल्पसमासा मधुरा मनोहारिणी रचना तद्यत्नौ कारणतां
गता इति शेषः ।

(घ) उदाहरति यद्येति । अनङ्गस्य कामस्य मङ्गलभुवः मङ्गलनिवेदनानि
तस्याः कान्तायाः अपाङ्गभङ्गयः नेवान्तकीटिल्यानि मुहुः पुनः पुनः यूनां तरुणा-
नाम् अन्तः अन्तःकरणे स्थितामिति शेषः सन्तापसन्ततिं सन्तापातिशयं जनयन्ति
उपादयन्ति ।

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥ (ङ)

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । [च]

वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ ६०६ ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणाद्धि-
तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यत्तृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।

उपर्यधो द्वयोर्वा सरिफाष्टठडैः सह ॥

शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।

तथा समासवहुला घटनौद्धत्यशालिनी ॥

६१० ॥ [छ]

(ङ) लतेति । मरुत् पवनः गुञ्जन्तः स्वनन्तः मृदवन्तः मत्ताः अलिपुञ्जाः
ममरसमूहाः यस्मिन् तादृशं लताकुञ्जं लताविष्टितविहारस्थानं चपलयन्
कम्पयन् अङ्गं शरीरं समालिङ्गन् सृष्ट्यन् द्रुततरन् अतिशीघ्रम् अनङ्गं कासं
प्रचलयन् वर्धयन् दलितं विकसितम् अरविन्दं पद्मं मन्दं मन्दं तरलयन् कम्पयन्
रजोवृन्दं परामपुञ्जं विन्दन् लभमानः सन् दिशि दिशि मकरन्दं पुष्परसं किरति
विचिपति । वसन्तवायुवर्णनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) ओज इति । चित्तस्य मनसः विस्ताररूपं विस्फारस्वरूपं दीप्तत्वं
विकासविशेष इत्यर्थः ।

(छ) वर्गस्येति । वर्गस्य आद्यत्तृतीयाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तौ तदन्तिमौ द्वितीय-
चतुर्थावित्यर्थः तत्राद्येन युक्तौ द्वितीयः, तृतीयेन युक्तश्चतुर्थः इति बोध्यम् ।
उपरि शिरसि, अधः पदतले वा द्वयोः उपर्यधोभागयोरित्यर्थः सरिफः रीफयुक्तः
वर्णः क्रमेण यथा—अर्कः । अग्रम् । आर्द्रम् इत्यादि । औद्धत्यशालिनी
सम्परायप्रतिपादनीत्यर्थः घटना रचना ।

यथा “चञ्चदभुजेत्यादि” ।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥

६११ ॥ [ज]

व्याप्नोति आविष्करोति ।

यथा ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥

६१२ ॥ [झ]

यथा ।

“सूचीमुखेन सकृदेव कृतत्रणस्त्व”

सुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

चारुैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” (ज) ॥

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ६१३ [ट]

(ज) चित्तमिति । अनलः अग्निः शुष्कं नीरसम् इन्धनमिव काठमिव यः क्षिप्तं व्याप्नोति आविष्करोति सदृसाद्यर्थाद्येन विमलयतीत्यर्थः सः प्रसादः ।

(झ) शब्दा इति । श्रुतिमात्रतः अक्षयमात्रेणैवेत्यर्थः ।

(ज) उदाहरति यद्येति । सूचीति । हे सुक्ताकलाप ! मौक्तिकहार ! त्वं सूचीमुखेन अतिसूक्ष्माद्येति भावः सकृत् एकवारमेव न तु पुनः पुनरिति भावः कृतत्रणः द्विद्रित इत्यर्थः स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि । चारुैः शतशः विनिकृत्तं विद्येदेषु निकृत्तं द्वित्रं मर्मं यस्य तदाभूतोऽपि स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि यथासि । वसन्तिलकं इत्यन् ।

(ट) एषां इति । एषां साधुर्धनिःप्रसादानां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्या

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

६१४ ॥ [ठ]

ओजसि भक्त्या ओजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा (ड) । यथा ।

“उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा

प्रायःप्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला विलेयमुद्गच्छति” ॥

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वादोज एव (ढ) । समाधिरः-

परम्परया बुधैः उच्यते कथ्यते । गुणवृत्तिश्चात्र स्वाश्रयीपस्थापकत्वरूपेति बोद्धव्यम् ।

(ठ) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानां शब्दगुणानां समाधानमाह श्लेष इति । श्लेषादधः चत्वारो ये गुणाः चिरन्तनैः प्राचीनैरुक्ताः ते ओजसि परम्परया ओजःपदप्रतिपाद्ये शब्दार्थगुणविशेषे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भूताः भवन्ति ।

(ड) श्लेषमाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये इत्यर्थः एकपदवत् भासनं स्फुरणम् चात्मा स्वरूपं यस्य तादृशः शब्दधर्मविशेषः श्लेषः ।

(ढ) उदाहरति यथेति । उन्मज्जदिति । उन्मज्जतां जलादुत्तिष्ठतां जलकुञ्जरेन्द्राणां जलीयगजेन्द्राणां रभसेन वेगेन यः आस्फालः शुद्धास्फालनं तस्य अनुबन्धेन सातत्येन उद्धतः उद्धतः श्रुतिपथोन्माथी कर्णविवरविदारो उच्चैः महान् अयं ध्वनिः सर्वाः पर्वतानां कन्दरोदरभुवः गुहाभ्यन्तरस्थानानि प्रतिध्वानिनीः प्रतिध्वनिवतीः कुर्वन् यथा उच्चरति उत्तिष्ठति, तथा प्रायेण बाहुल्येन प्रेङ्खि-
यच्छ्रिः असङ्ख्यैः शङ्खैः धवला इयं विला जलं, विला स्यात्तीरनीरयो रित्यमरः ।
उद्गच्छति उत्तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अयं गुण इत्यर्थः बन्धस्य
कल्यात्मकत्वात् उन्वररूपत्वात् ।

रोहावरोहक्रमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्ष-
स्तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः । यथा “चञ्चुजे-
त्यादि” । अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थ-
यादे तु अपकर्षः । तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओज-
स्विता (ण) । उदारतर विकटत्वलक्षणा । विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यप्रायत्वम् (त) । यथा ।

“स्वचरणदिनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनाम् ।

ऋणितिरणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च” ॥

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शुब्द-
प्रौढोक्तिमात्रेणैजः (थ) । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा
(द) यथा ।

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चसूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

(ण) ससाधिमाह ससाधिरिति । तस्यापि चतुर्धंपादस्यापि इत्यर्थः
तीव्रेण द्रुतेन प्रयत्नेन उच्चार्यतया कीर्तनीयतया । ओजस्विता ओजोगुणवत्त्वम् ।

(त) प्रौढार्थमाह उदाहरतेति । विकटत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्यधा-
मूता । नृत्यत्प्रायत्वं प्रायेण नर्तनशीलत्वनिव ।

(थ) उदाहरति यथेति । स्वचरणेति । नर्तकीनां स्वचरणदिनिविष्टैः
नूपुरैः तत्र नृत्यशास्त्रायां चित्रं विचित्रं कलं नधुरं ऋणितिरणितं रणनम्
आसीत् । अनेति । तन्मतानुसारेण तेषां प्राचीनानां मतमात्रित्यर्थः ।
ऋणितिरणितं विना । शब्दानां प्रौढोक्तिमात्रेण विकटोक्तिवर्गेण इत्यर्थः ।

(द) प्रसादमाह प्रसाद इति । ओजोमिश्रितं शैथिल्यं मन्थनशरीमावः
आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशशैथिल्ययुक्तमन्थनगाढत्वमित्यर्थः ।

(थ) उदाहरति यथेति । य इति । पितरि द्रोणे चत्यायेन पाण्डाल-
सुतेन हृदयुक्तेन निहते । क्रुद्धस्य पशुत्याद्य उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चसूनां
सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजयोः निमग्नयोः गुरुः महान् नटः गर्भः यद्य तादृशः
सन् शस्त्रं विभर्ति धारयति, पाञ्चालगोत्रे द्रुपदकुले यः यः प्रियः अमासवशः,

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्”॥(ध)

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।

पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

६१५ ॥ [न]

यथा । “श्वासान् सुञ्चति इत्यादि” ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि भटित्यर्थसमर्पणम् ॥

६१६ ॥ [प]

अधिकवयाः, प्रौढ इत्यर्थः वा गर्भशय्यां गतः गर्भस्थः, यः यः तस्य कर्मणः सत्ता-
तनिधनस्य इत्यर्थः साक्षी साक्षात् द्रष्टा दृष्टापि न निषेद्धा वा अनुमत्ता इति
भावः, तथा मयि रणे चरति रणव्यापारे अनुतिष्ठतीति यावत्, यश्च यश्च प्रतीपः
प्रतिकूल इत्यर्थः भविष्यतीति शेषः मया सह योत्स्यते इति यावत्, अहं क्रोधेन
पितृनिधनजनितेनेति भावः अन्धः कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः सन् स्वयं साक्षात्
जगतामन्तकस्यापि नाशकस्य यमस्यापीत्यर्थः तस्य तस्य अन्तकः नाशकः तं तं
नाशयिष्यामीत्यर्थः । स्वधरावृत्तम् । अत्र बन्धस्य गाढत्वं शैथिल्यञ्चास्तीति
द्रष्टव्यम् ।

(न) प्राचीनोक्तं माधुर्य्यं शब्दगुणं समाधत्ते माधुर्य्येति । असमासस्य
अहत्तिरल्पहत्तिर्वेति वचनोक्तस्य समासाभावस्य यत् माधुर्य्यव्यञ्जकं माधुर्य्यगुणा-
विष्कारकत्वं दर्शितं मयेति शेषः तेनैव पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं प्राचीनोक्तमिति शेषः
अङ्गीकृतं स्वीकृतम् । एतेनास्य परम्परया स्वीक्ते माधुर्य्यं एवान्तर्भाव इति
बोध्यम् ।

(प) प्राचीनोक्तामर्थव्यक्तिं समाधत्ते अर्थव्यक्तेरिति । प्रसादाख्यगुणेनैव
अर्थव्यक्तेः चिरन्तनोक्तशब्दगुणविशेषस्य परिग्रहः ग्रहणं हि यतः पदानां भटिति
अर्थसमर्पणम् अर्थावबोधः एवेति अत्राहाय्यम् अर्थव्यक्तिः । एतेनास्य प्रसादे
एव अन्तर्भावी बोध्यः ।

स्यष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥

६१७ ॥

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्वल्यम् । तच्च हालि-
कादिपदन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमा-
रता अपारुष्यम् (फ) । अनयोरुदाहरणे स्यष्टे ।

क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥

६१८ ॥ [व]

ससृष्टेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं (भ) मार्गाभेदः, स च क्वचिद् दोषः । तथाहि ।

“अव्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगञ्च विभ्रद्वपुः

पारौन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्पातु किं तावता ।

(फ) चिरन्तनीकां कान्तिं सुकुमारताश्च समाधत्ते ग्राम्येति । ग्राम्यस्य
दोषविशेषस्य दुःश्रवतायाय त्यागात् परिहारात् कान्तिर्नाम शब्दगुणः सुकुमारता
नाम शब्दगुणश्च अङ्गीकृत इति शेषः । तत्र ग्राम्यदोषपरित्यागेन कान्तिः, दुःश्र-
वतापरित्यागेन सुकुमारता इति बोध्यम् । कान्तिमाह कान्तिरिति । हालिकेति ।
हालिकः निरुद्धनातिविशेषः हाङीति प्रसिद्धः आदिपदेन तथाविधवाख्यात्वा-
दिपरिग्रहः तेषां यः पदन्यासः शब्दप्रयोगः तस्य वैपरीत्येन साधुपदप्रयोगेणेत्यर्थः
अलौकिकी विलक्षणा या शोभा तथा शालते शोभते इति तथात्वम् । सुकुमार-
तानाह सुकुमारतेति । अपारुष्यं युतिकटुशब्दानाम् अपयोगेण श्रवणसुमगल-
मित्यर्थः ।

(व) प्राचीनीकां समतां समाधत्ते क्वचिदिति । मार्गस्य रीतेः अभेदः
अभिन्नता एव स्वल्पं तद्विद्यते अस्या इति तथाविधा समता समभावेन पदरचना
इत्यर्थः क्वचित् प्रदेशे दोषः स्यात् । अन्यथा अदोषत्वे इत्यर्थः उक्तगुणेषु क्वचित्
गुणेषु दोषादिषु अस्याः समतायाः यथायथं यथासम्भवं अन्तःपातः अन्तर्भावः ।

उद्यद्दुर्द्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोहामदानार्णव-

स्रोतःशोषणरोषणात् पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते” ॥

अत्र उद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव । अनेवं-
विधस्थले माधुर्यादावेवान्तःपातः (म) । यथा लताकुञ्जं
गुञ्जदित्यादि” ।

ओजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

६१६ ॥ [य]

ओजः साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्य-
मुक्तिवैचित्र्यम् । सौकुमार्यमपारुष्यम् । उदारता अग्राम्य-

(भ) मसृषेति । मसृषेण कोमलेन विकटेन उम्बरेण वा मार्गेण प्रणाल्या
उपक्रान्तस्य भारब्धस्य । तेनैव पूर्वप्रणाल्या एवेत्यर्थः परिनिष्ठानं समापनम् ।

(म) मार्गाभेदस्य दोषत्वमुदाहरति अव्यूढेति । अव्यूढानि विशेषेण
अपरिपुष्टानि अज्ञानि यस्य तादृशं तथा अरुढः असञ्जातः पाणेः करतलस्य
छठरस्य उदरस्य च आभोगः विस्तारः यस्य तथाभूतं वपुः शरीरं विभक्तं दधानः
एषः पारीन्द्रः शिशुः सिंहाशवकः पाणिपुटके पुटकाकारे संयुक्ते पाणिद्वये
इत्यर्थः सम्प्राप्तुं सम्यक् परिमाणं प्राप्नोतु तावता, तेन किम् ? न कापि तस्य
साहाय्यप्रदानिरिति भावः, उद्यताम् उद्यं गच्छतां वर्द्धमानानामित्यर्थः दुर्द्धराणां
दुरासदानां गन्धसिन्धुराणां गन्धगजानां गजविशेषाणां शतस्य प्रोहामः उत्कटः
यः दानार्णवः मदजलराशिः तस्य स्रोतसः प्रवाहस्य शोषणं रोषणं क्रोधः यस्य
तथाविधात् इतः अघात् सिंहाशिशोः कल्पाग्निः प्रलयानलः अल्पायते अल्प
इव आचरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र द्वितीयाद्धे उद्धते उत्कटे
वाच्ये वक्तव्ये । एवंविधस्थानेषु मार्गाभेदो दोष एवेति बोद्धव्यम् ।

(य) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानामर्थगुणानां समाधाननाह ओज इति । ओजः-
प्रभृतयः पञ्च अर्थगाः गुणाः तदभावस्य तेषामोजःप्रभृतीनाम् अभावस्य असद-
भावस्येत्यर्थः दोषत्वात् दोषत्वेन परित्यागादित्यर्थः स्वीकृताः ।

(र) ओज इत्यादि । साभिप्रायत्वरूपम् अभिप्रायप्रकाशकत्वमित्यर्थः

त्वम् (र) । एषाञ्च पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्यतानां निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां कान्तिनामकः ॥

६२० ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् । कान्तिदीप्तरसत्वम् (ल) । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरम् ॥

६२१ ॥ [व]

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः । विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम् । अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्वणत्वम् । उपपादकयुक्तिविन्यास उप-

अपुष्टार्थत्वदोषराहित्यमेव । अर्थानां वैमल्यं विशदटीभावः प्रसादः अधिकपदत्वदोषराहित्यमेव । उक्तैर्वैचित्र्यं विभिन्नरूपत्वं माधुर्यम् अनवीकृतत्वदोषराहित्यमेव । अपारुष्यं नृत्तिकटुत्वं सौकुमार्यम् अमङ्गलरूपाश्लीलत्वदोषराहित्यमेव । अग्राम्यता इतरजनाप्रयोज्यत्वरूपा उदारता ग्राम्यतादोषराहित्यमेवेति फलितार्थः ।

(ल) प्राचीनोक्तामर्थगतामर्थव्यक्तिं कान्तिश्च समाधत्ते अर्थव्यक्तिरिति । स्वभावोक्तिर्नाम अलङ्कारः तेन अर्थव्यक्तिः तथा रसध्वनिः रसरूपेषु ध्वनिना गुणीभूतेन व्यङ्गेन च कान्तिनामकः अर्थगुणः स्वीकृत इति शेषः । अर्थव्यक्तिमाह अर्थव्यक्तिरिति । वस्तूनां पदार्थानां स्वभावस्य स्फुटत्वं सम्यगाविष्करसमित्यर्थः । कान्तिमाह कान्तिरिति । दीप्तरसत्वं रसस्योज्ज्वलत्वमित्यर्थः ।

(व) प्राचीनोक्तामर्थगुणं श्लेषं समताश्च समाधत्ते श्लेष इति । विचित्रतामात्रं केवलं वैचित्र्यामित्यर्थः श्लेषः । समता परं केवलम् अदोषः दोषराहित्यम् ।

पत्तिः । एषां योगः सन्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्त-
द्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वाति-
शयविरहादिति भावः (श) । यथा ।

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे” इत्यादि ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम् ।
लोकसंव्यवहाररूपमनुल्लङ्घनत्वम् । “एकासनसंस्थिते, पञ्चा-
दुपेत्य, नयने निलील्य, ईषद्विक्रितकन्धर इति चोपपादकानि
एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसा-
स्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च । प्रकान्त-
प्रकृतिप्रत्ययविपर्ययासेनार्थस्य विसंवादिताविरहः । स च
प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव (ष) । स्पष्टमुदाहरणम् ।

न गुणत्वं समाधिश्च

॥ ६२२ ॥

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः ।
तत्रायोनिरर्थो यथा ।

(श) वैचित्र्यमात्रं न तु गुणशब्देनाभिधीयते इति भावः । अनन्येति ।
यो हि असाधारणेन रसमुपकरोति स एव गुणशब्दवाच्य इति भावः ।

(ष) उदाहरति चयेति । अत्र दर्शनादयः आदिपदेन उपगमनादीनां
ग्रहणम् । उभयोः कान्तयोः समर्थनं रञ्जनं तदेव रूपं यस्य तादृशम् । लीकेति ।
लीकानां संव्यवहारः तादृग्व्यवहारः एव रूपं यस्य तथाभूतम् । उपपादकानि
अभीष्टार्थसम्पादकानि । योगः मेलनम् । वाच्येति । वाच्यस्य अभिधेयार्थस्य
उपपत्तिः युक्तिः तस्याः ग्रहणे बोधे व्यग्रतया आसक्ततया सामानिकानामिति
श्लेषः । व्यवहितप्रायः प्रायेण व्यवहितः विच्छिन्न इत्यर्थः । प्रकान्तेति । प्रका-
न्तयोः आरब्धयोः प्रकृतिप्रत्यययोः विपर्ययासेन वैपरीत्येन अर्थस्य या विसंवादिता
विभिन्नता तद्विरहः यादृशेन प्रकृतिप्रत्यययोगेन उपकान्तं तादृशेनैव समापन-
मिति भावः ।

(स) समाधिर्मग्नगुणं समाधत्ते नेति । समाधिरर्थदृष्टिविशेषः द्विविधः ।

“सद्योसुखितामत्तङ्गणचिवुकप्रस्यर्द्धिनारङ्गकम् । (ह)

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विन्दुशति करमर्पयितुं कुसुमलावी” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेषु निबद्धम् । अस्य च असाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वम् (च) । क्वचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसंमुख्यं ज्योतिः” इति वाक्यरचनम् । क्वचित् “निदाघशैतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति पदाभिधानम् । क्वचित् “एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपः व्यासः” । क्वचिद् “बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च”

अयोनिः मूलरहितः केनापि कविना अनिवद्धपूर्वं इत्यर्थः । अन्यच्छायायोनिः कविसमयप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(ह) अयोनिमुदाहरति सद्य इति । सद्यः तत्क्षणं सुखितं खीरकर्मणा कृतनिर्लोभकमित्यर्थः यत् सत्तस्य सद्यपानेनेति भावः हृणस्य जातिविशेषस्य चिवुकं तस्य प्रस्यर्द्धिं प्रकर्षेण स्पृष्टकं नारङ्गकं फलविशेषः । अत्र सुखितङ्गणचिवुकेन उपमा न केनापि निबद्धेति अयोनित्वम् ।

(च) अन्यच्छायायोनिमुदाहरति निजेति । कापि कुसुमलावी मालिनीत्यर्थः निजनयनयोः प्रतिविम्बैः अम्बुनि बहुशः पुनः पुनः प्रतारिता सती नीलोत्पलेऽपि करम् अर्पयितुं अयनाद्यमिति शेषः । विन्दुशति संग्रहे इत्यर्थः । आर्याहणम् ! विच्छित्तिविशेषेषु वैचित्र्यविशेषेषु निबद्धं रचितम् । अस्य उपाधिः असाधारणशोभानाधायकत्वात् रसस्य अनन्यसामान्यशोभाया अनिर्वाहकत्वादित्यर्थः । काव्यशरीरेति केवलं काव्यशरीरस्य पोषकत्वमित्यर्थः ।

(क) व्याससमानयोरपि प्राचीनोक्तं गुणत्वं उपाधत्ते क्वचिदिति । व्यासः एकपदेन वा एकवाक्येन वाक्यस्य किञ्चित् वैशिष्ट्यप्रतिपत्तये बहुभिः पदै-

इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वसुचितम् अपि तु वैचित्र्य-
मात्रावहत्वम् (क) ।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ ६२३ ॥

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ।

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नाम अष्टमः परिच्छेदः ॥

नवमः परिच्छेदः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमप्यलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोक्तञ्च
रीतिमाह (क) ।

पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनाम् ॥ ६२४ ॥ [ख]

वाक्यैर्वा कथनम् । तत्र चन्द्रमित्यादि प्रथममुदाहरणं द्वितीयन्तु मृग्यम् ।
समासः बहुभिः पदैः वाक्यैर्वा प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य एकपदेन वा वाक्येन कथनम् ।
तत्रोदाहरणं निदाघेति बोध्यम् । अन्यैः प्राचीनैरित्यर्थः न गुणत्वम् अनन्य-
साधारण्येन रसस्य शोभानाधायकत्वादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य अष्टमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अथेति । उल्लङ्घ्य सूचीकटाहत्यायेनेति भावः ।

(ख) पदेति । पदानां सङ्घटना सम्यक् योजना यथास्थानविनिवेशन-
मित्यर्थः रीतिः । सा अङ्गानां संस्था संस्थानं यथायथं विन्यासः तद्वत् । रसा-
दीनान् आदिपदेन भावरसाभासादीनां ग्रहणम् । उपकर्त्री पोषिका ।

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्वात्मभूतानाम् ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा

॥ ६२५ ॥ [ग]

सा रीतिः । तत्र ।

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

६२६ ॥ [घ]

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुवः” इत्यादि । रुद्रटस्वाह

“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया” ॥ (ङ)

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आङ्गस्वरः पुनः ।

समासबहुला गौड़ी

॥ ६२७ ॥ [च]

(ग) तस्या भेदाभाह सेति । स्पष्टम् ।

(घ) वैदर्भीमाह माधुर्य्येति । माधुर्य्यञ्जकैः पूर्वोक्तैः वर्णैः ललितात्मिका मनोहारिणी अहतिः समासरहिता वा अल्पसमासा रचना विदभंदेवप्रचलिता इति वैदर्भी रीतिः इष्यते कथ्यते इत्यर्थः ।

(ङ) असमस्तैकेति । असमस्ता समासरहिता वा एकसमस्ता अल्प-समस्ता इत्यर्थः दशभिः पूर्वोक्तैः श्लेषादिभिः गुणैः युक्ता वर्गद्वितीयैर्वर्णैः बहुला युक्ता इत्यर्थः स्वल्पः प्राणः अक्षरसंज्ञकः येषां तेषामभूतानि अक्षराणि अस्मां तादृशी रचना वैदर्भीनाया विधेया ।

(च) गौड़ीमाह ओज इति । ओजःप्रकाशकैः उन्मराद्यप्रतिपादकैरित्यर्थः वर्णैः आङ्गस्वरः अक्षरः अन्धः रचनाविधेयः गौड़ी ।

यथा “चञ्चद्भुज इत्यादि” । पुरुषोत्तमस्वाह । “बहुतर
समासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया । रीतिरनुप्रास-
सहिमपरतन्त्रास्तीभवाक्या च” (छ) ।

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

६२८ ॥ [ज]

द्वयोर्वैदभीर्गौड्योः । यथा ।

“मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुञ्जगे” ॥ (झ)

भोजस्वाह ।

“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥ (ज)

(छ) बहुतरेति । बहुतरैः समासैः समस्तपदैरित्यर्थः युक्ता, सुमहान्
प्रायः उच्चारणकालः येषां तादृशानि अक्षराणि यस्यां तथोक्ता, अनुप्रासस्य
सहिम्नः परतन्त्रा पराधीना अनुप्रासबहुला इत्यर्थः अस्तीभम् उद्धृतं वाक्यं पद-
समुदायः यस्यां तथाविधा रीतिः गौड़ीया ।

(ज) पाञ्चालीमाह वर्णैरिति । द्वयोः उक्तयोः द्वयोः वैदभीर्गौड्योः शेषैः
अवशिष्टैः वर्णैः उपलक्षणे तृतीया समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यत्र तादृशः बन्धः
रचना पाञ्चालिका मता ।

(झ) उदाहरति यथेति । मधुरया मनोहारिण्या मधुना वसन्तेन
नमेधिता संवर्द्धिता मेधा यस्यास्तथाभूतया उन्मदध्वनिभृता मधुकराङ्गनया
अस्य्यां मुहुः पुनः पुनः निभृतानि मन्दोच्चरितानि अक्षराणि यस्मिन् तत् तथा
तथा उञ्जगे उच्चैः गीतम् ।

(ज) समस्तेति । कवयः विद्वांसः समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यस्यां
तथाभूतानि, भोजसा-कान्त्या च गुणेन समन्वितां, मधुरां मनोहारिणीं, सुकुमारां
कोसलां रचनां पाञ्चालीं विदुः ।

लाटी तु रीतिवैदर्भी-

पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ॥ ६२६ ॥ [ट]

यथा ।

“अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्ववन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि” ॥ (ठ)

कश्चिदाह ।

“मृदुपटसमाससुभगा युक्तेर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्लाटी” ॥ (ड)

अन्ये त्वाहुः ।

“गौडी उम्बरवन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

(ट) लाटीनाह लाटीति । वैदर्भीपाञ्चाल्योः अन्तरास्थिता मध्यवर्तिनी उभयधर्माक्रान्तेत्यर्थः रीतिः लाटी ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अयमिति । पद्मिनीनां मुद्राभञ्जनः विक्रा-
मक इत्यर्थः, उदयगिरेः उदयावस्य या वनाल्यः वनश्रेण्यः तामु स्थितं दालं
नवं मन्दारपुष्पं, विरहेण विधुरं यत् । कोकानां चक्रवाकाणां द्वन्द्वं मिथुनं तस्य
वन्धुः सूर्योदये तेषां पुनर्मैखनादिति भावः । कुपितस्य कपेर्वापरस्य यः कपोलः
तस्य क्रोड़ः उत्सङ्गः मध्यभाग इत्यर्थः तद्वत् ताम्रः रक्तवर्ण इत्यर्थः अयं सूर्य
इति शेषः तमांसि अशकारान् भिन्दन् अपसारयन् उदेति उदयं गच्छति ।
साध्विनीहणम् ।

(ड) मृदिति । मृदूनि पदानि यत्र तादृशीन समासेन सुभगा मनोज्ञा,
पुनैः वर्णैः न च अतिभूयिष्ठा नातिबहुषा इत्यर्थः, उचितेन सामिप्रायेणेत्यर्थः
विशेषणं पूरितः कोपितः वस्तुनः प्रतिपाद्यस्य इतिष्ठस्य न्यासः निवेद्यः च
लाटी रचना लाटी भवेत् ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः” ५

क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्या-

दन्यथा रचनादयः ॥ ६३० ॥ [ट]

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद्
वृत्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्यायस्तार्फवाभः”
इत्यादि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेन-
वक्त्रत्वेनोद्धता रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्द्ध-
व्याधूयमान इत्यादौ” । प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ ।
रौद्रेऽपि अभिनयप्रतिकूलत्वेन न दौर्घसमासादयः । एव-
माख्यायिकायां मृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

इति साहित्यदर्पणे रौतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(ट) क्वचिदिति । वक्त्रादीनाम् औचित्यात् अन्यथा विभिन्नरूपा रचना-
दयः भवन्तीति शेषः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य नवमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

दशमः परिच्छेदः ।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥६३१॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरूपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकी
स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं (क) शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदा-
भासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लचितत्वात् प्रथमं
तमेवाह ।

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

६३२ ॥ [ख]

उदाहरणम् ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुश्रीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याचेतोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थ-

(क) प्रथममिति । श्चोदटादन्यावेनेति भाषः ।

(ख) आपातत इति । आपाततः अदपनावतः अर्थस्य वाच्यस्य यत्
पौनरुक्त्यावभासनं पुनरुक्तवत् स्वरूपं स भिन्नाकारशब्दगः इयगाकारशब्दानां
पुनरुक्तवदाभासो नाम अलङ्कारः ।

तया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं
विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽय-
मलङ्कारः । पायादित्यस्योपायादित्यत्र पर्यवसानात् भुजङ्ग-
कुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इति द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशु इति द्वयोरपि । “भाति
सदा न त्यागः” इति न द्वयोरपीति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासह-
त्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् (ग.) ।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं

वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥ ६३३ ॥ [घ]

(ग) उदाहरति भुजङ्गिति । भुजङ्गः एव कुण्डलं विद्यते अस्य सः तथोक्तः,
व्यक्तः उज्ज्वलः यः शशी कर्पूरं तद्वत् शुभाः अश्रवः यस्य तादृशः, चेतोहरः
मनोहरः शिवः सदा अपायत् जगन्ति अव्यात् रचतु । परिवृत्तिसहत्वं शब्द-
परिवर्तनेऽपि प्रकृतार्थकोषनक्षमत्वम् । भातीति श्लोकस्य कियदंशेऽयम् ॥
श्लोकस्तु अरिबधदेहशरीरः सहसा, रथिसूततुरगपादातः । भाति सदा न त्यागः
स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥ इति अश्लेषं बधं ददातीति तथोक्ता ईहा
क्षेष्टा यस्य तादृशं शरीरं यस्य तथाभूतः, सारथिभिः सहायभूतैः सूततुरग-
पादातैः सारथ्यश्रपदातिभिः सह वर्तमानः अवनितलतिलकः पृथिवीललाट-
भूषणभूत इत्यर्थः अनत्या अप्रणतभावेन स्थिरतायां दृढतरस्थित्या अगः पर्वतः
इव अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा सदा भाति विराजते । अत्र देहशरीरयोः
सारथिसूतयोः दानत्यागयोश्च एकार्थत्वात् अपाततः पौनरुक्त्यमिव । अत्र तु
देहशरीरयोः सारथिसूतयोश्च द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वं दानत्यागयोर्द्वयोरपि
न इति बोध्यम् । अस्येति । अस्य पुनरुक्तवदाभासस्य उभयालङ्कारत्वं
शब्दार्थालङ्कारत्वमित्यर्थः यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि तदलङ्कारसङ्गावः तत्रार्थालङ्कारः
यत्र तत्तच्छब्दानां सङ्गाव एवालङ्कारः तत्र शब्दालङ्कारः यत्र तु कियदंशे शब्द-
परिवृत्तिसहत्वं कियदंशे न तथा तत्रोभयालङ्कार इति तदन्वयव्यतिरेकेणालङ्कार-
व्यवस्थितिरिति बोध्यम् ।

(घ) अनुप्रासमाह अनुप्रास इति । स्वरस्य वैषम्ये वैषम्ये भिन्नत्वेऽपी-

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावान्न गणितम् । रसा-
द्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

केको व्यञ्जनसङ्घस्य

सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ६३४ ॥ [ड]

केकच्छेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतय । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः (च) ।
उदाहरणं मम तातपादानाम् ।

“आदाय वकुलगन्धानन्वीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ (छ)

अत्र गन्धानन्वीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः । केको
विदग्धः ॥ तत्रयोश्चत्वादिषु केकानुप्रासः ॥

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ६३५ ॥ [ज]

त्यर्थः वत् शब्दानां साम्यं सादृश्यं समभावेनावृत्तिरिति यावत् सः अनुप्रासः ।
स च पञ्चविधः केकादिभेदात् ।

(ड) तत्र केकमाह केक इति । व्यञ्जनानां वृत्तानां सादृश्यं वृत्तस्य वृत्तस्य
अनेकधा स्वरूपतः क्रमतय सकृत् एकवारं साम्यं सादृश्येनावृत्तनं केकः ।

(च) नास्यालङ्कारस्येति । अस्य अलङ्कारस्य केकानुप्रासस्य इत्यर्थः न
विषयः न स्यात् ।

(छ) आदायेति । अयं पवनः वकुलानां गन्धान् आदाय पदे पदे
भ्रमरान् अन्वीकुर्वन् वकुलगन्धेन अन्नादयस्त्रितयः कावेर्याः नद्याः वारिणा
तत्सङ्घेनेति भावः पावनः पवित्रतासादधानः सन् मन्दमन्दम् एति गच्छति
वदतीत्यर्थः ।

(ज) वृत्त्यनुप्रासमाह अनेकस्येति । अनेकस्य एकमिदस्य व्यञ्जनस्य

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदप्यपिशब्दादसकृदपि । उदाहरणम् ।

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुन्मीर्यकर्णज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” ॥ (भ)

अत्र रसोल्लासैरमी इति रसयोरैकधैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य च असकृत् । रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः (ज) ।

उच्चार्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपीत्यर्थः वा किंवा असकृत् पुनः पुनः अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च इत्यर्थः तथा एकस्य व्यञ्जनस्य सकृत् अपिशब्दात् असकृत् साम्यं समभावेनावर्तनम् एष वृत्त्यनुप्रासः उच्यते कथ्यते ।

(भ) उन्मीलदिति । वसन्तवर्णनमिदम् । उन्मीलत्सु उद्गच्छत्सु मधुगन्धेषु लुब्धाः ये मधुपाः धमराः तैः व्याधूतेषु विशेषेणाकम्पितेषु चूताङ्कुरेषु क्रीडतां विहरतां कोकिलानां काकलीनां मूककलधनीनां कलकलैः कोलाहलैः उन्मीर्यः संजनितः कर्णज्वरः तेषु तथाविधाः अमी वासराः वासन्ताः दिवसा इत्यर्थः पथिकैः ध्याने प्रियाया इति भावः यत् अवधानं मनोनिवेशः तस्य च प्रप्तौ न अनुभूतेन प्राणसमाधाः प्रियतमायाः समागमरसेन सकृन्मुखेन इत्यर्थः उल्लसन्ति सन्नुष्यन्तीति तथोक्तेः सद्भिः कथं कथमपि अतिक्रच्छेत्यर्थः नीयन्ते अतिवाद्यन्ते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) रसेति रसविषयः यः व्यापारः व्यञ्जनध्वननादिकं तद्वती तदुदभाव-
पित्रीत्यर्थः ।

(ट) वृत्त्यनुप्रासमाह उच्चार्यत्वादिति । एकत्र स्थाने वर्णानामुच्चारण-

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

६३६ ॥ [ट]

उदाहरणम् ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥ (ठ)

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र
जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् ।
एवं दन्त्यकण्ठग्रानामप्युदाहार्यम् । एष च सहृदयानाम-
तीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वाद्गत्यानुप्रास एव तत् ॥

६३७ ॥ [ड]

“यथावस्थम्” इति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम ।

“केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

स्थाने तासुरादिके तासुदन्तप्रभृती उच्चार्यत्वात् व्यञ्जनस्य यत् सादृश्यं च
श्रुत्यनुप्रासः उच्यते ।

(ठ) दृशैति । याः दृशा इरनेत्रेषेत्यर्थः दग्धं मन्मौक्तं मनसिजं कामं
दृशैव नेत्रैर्बैव जीवयन्ति नेत्रविच्छेषेण कामाविष्करणादिति भावः, विरूपाक्षस्य
विषमनक्षत्रस्य त्रिस्तोत्रनस्य इत्यर्थः जयिनीः ताः वामलोचनाः वामाक्षीः स्तुमः ।

(ड) अन्त्यानुप्रासमाह व्यञ्जनमिति । चेत् यदि यथावस्थं यादृश्या
अवस्थया स्थितं व्यञ्जनम् साद्येन स्वरेण तु च आवर्त्यते तत् तदा अन्त्ययोज्यत्वात्
अन्ते पादस्य पदस्य वा अवसाने योज्यत्वात् प्रयोज्यत्वात् एष अन्त्यानुप्रासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ (ट)

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं हंसन्तः पुलकं वहन्त” इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्या भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः ॥ ६३८ ॥ [ण]

उदाहरणम् ।

“स्येराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? ।

पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य अपौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्य अभिन्नार्थत्वात्लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः (त) । यथा वा ।

(ट) केश इति । केशः काशस्य काशकुसुमस्य स्रवकवत् विकासः प्रकाशः यस्य तथाभूतः धवल इत्यर्थः, कायः देहः प्रकटितः प्रकाशितः करभस्यैव करिशावकस्यैव विलासः येन तथाविधः कुञ्जीभावमापन्न इति भावः, चक्षुः दग्धं यत् वराटकं तस्मात् ईषदूतं तत् सदृशमित्यर्थः, तथापि चेतः अनल्पं कामं विषयाभिलाषं न त्यजति । अत्र विकास इति प्रथमपादान्तस्थितः प्रास इति पदांशः द्वितीयपादान्ते आवर्तितः । तथा तृतीयपादान्तस्थितः अल्पमिति पदांशः चतुर्थपादान्ते पुनः पठितः ।

(ण) लाटानुप्रासमाह शब्दार्थयोरिति । तात्पर्यमात्रतः न तु अर्थत इति भावः भेदे सति शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं लाटानुप्रास इति उक्तः ।

(त) स्येरेति । स्येरं विकसितं यत् राजीवं तद्वत् नयने यस्याः तत्सम्बुद्धौ नयने किं कथं निमीलिते ? निर्जितः कन्दर्पो येन तादृशम् अतिसुन्दरमित्यर्थः प्रियं कान्तं कन्दर्पवशगं कामपरतन्त्रं पश्य अवलोकय । अत्र विभक्त्यर्थस्य एकत्र सम्बोधनरूपस्य अन्यत्र कर्मरूपस्य मुख्यतरस्य विभक्त्यपेक्षया प्रधानस्य प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतेरेव प्राधान्यम् आश्रयत्वादिति भावः प्रातिपदिकांशेन

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ (थ)

अत्र अनेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजन-
प्रियत्वात्लाटानुप्रासः ।

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥ ६३६ ॥ [द]

सष्टम् ।

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥६४०॥ [ध]

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वं
क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ
इति । तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादादिश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्ते-
रानेकविधतया प्रभूततमभेदम् । दिङ्मात्रमुदाह्रियते (न) ।

शब्दांशेन व्योत्यस्य प्रतिपाद्यस्य धर्मिरूपस्य नेवरूपायंस्य अभिन्नत्वात् एकाद्यत्वात् ।
अत विभक्तेर्भिन्नत्वात् तात्पर्यभिन्नत्वं बोध्यम् ।

(थ) यस्येति । यस्य सविधे समीपे दयिता प्रिया न विद्यते इति शेषः,
तस्य तुहिनदीधितिः अन्द्रः दवदहनः दावाधिः । यस्य सविधे दयिता विद्यते
इति शेषः, तस्य दवदहनः तुहिनदीधितिः । अत्र प्रथमाहं दवदहनस्य तुहिन-
दीधितेश्च दाहकत्वं द्वितीयाहं तयोः शीतलत्वमिति तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः ।

(द) अनुप्रास इति । ततः पूर्वोक्त्या रीत्या अनुप्रासः पञ्चधा पञ्चविधः ।

(ध) यमकमाह सतीति । अर्धे सति विद्यमाने पृथगर्थायाः भिन्नार्थायाः
स्वरव्यञ्जनानां संहतेः समूहस्य तेनैव पूर्वोक्तेनैव क्रमेण आवृत्तिः आवर्तनं पुनः
कथनमित्यर्थः यमकं विनिगद्यते कथ्यते ।

(न) विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वं दमो मोद इति नास्वात्कारस्य
विषय इत्यर्थः । प्रभूततमभेदं यद्भेदमित्यर्थः । दिङ्मात्रं विदिङ्मात्र-
मित्यर्थः ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥ (प)

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

“यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्वबोर्लोरोस्तथा” ।

इत्युक्तनयात् “भुजलतां जडतामवलाजनः” इत्यत्र न यमकत्वहानिः ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।

अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा

॥ ६४१ ॥ [फ]

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः

किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः” ।

(प) नवेति । सः क्लृप्तः पुरः अग्रतः नवानि पलाशानि पत्राणि यत्र तादृशं पलाशवनं किंशुककाननं यत्र तादृशं, स्फुटैः प्रभूतैः परागैः रजोभिः, परागः कौसुमं रज इत्यमरः । परागतानि व्याप्तानि पङ्कजानि यच्चिन् तथाभूतं, तथा मृदुलः कोमलः तान्तः कुसुमभरेण क्लान्त इत्यर्थः लतान्तः लतासमूहः यत्र तादृशं, सुमनसां पुष्पाणां भरैः सुरभिं सुगन्धं सुरभिं वसन्तम् अलोकयत् ददर्श । द्रुतविस्मयितं वृत्तम् ।

(फ) अन्यस्येति । अन्यस्य जनस्य अन्यार्थकं वाक्यं श्लेषेण वा काक्वा ध्वनिविकारविशेषेण अन्यथा अन्यार्थत्वेनेत्यर्थः यदि योजयेत् सहटयेत् सा वक्रोक्तिः । सा च द्विधा—श्लेषनिबन्धना, काकुनिबन्धना चेति ।

(व) के इति । के यूयम् ? इति प्रश्नः, सम्प्रति वयं स्थले एव न तु

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीटक् स्मरो वर्त्तते

येनाम्नासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेद योपिदुश्ममः” ॥ (ब)

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति अर्थद्वय-
योगात् सभङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ?” ॥ (भ)

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ्, अन्यथा
काक्ता दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

६४२ ॥ [म]

के जले इति भावः उत्तरनिदं, मन्त्रः विशेषमाश्रयतीति तद्योक्तः प्रश्नार्थकः किंशब्द
इति भावः प्रत्युत्तरनिदम् । किं द्रुते कथयति भवान् इति शेषः विहगः पक्षी,
वा सः प्रसिद्धः फणिनां नागानां पतिः अनन्तः यत्र हरिनारायणः सुप्तः निद्रा-
सौन्दर्यः, वर्त्तमाने कल्पयः । तटाश्रयः मन्त्र इति भावः, विशेषशब्दौ पक्षिनाग-
पतिवाचकौ इति बोध्यम् । द्वितीयस्य उत्तरनिदम् । यूयं वामाः प्रति-
कृमनादिन इत्यर्थः एकाद्यंतया प्रयुक्तं महाक्यं, विपरीतार्थतया ग्राह्येण इत्यर्थः ।
प्रथमस्योक्तिरियम् । पक्षी आश्रये विडम्बं प्रतारणायां रसिकः पटुरित्यर्थः,
कीटक् धरः कामः वर्त्तते तदेति शेषः, येन कामविडम्बनेन विवेकशून्यमनसः
निर्विवेकस्य तत्र पुंसु पुरुषेषु एव अस्मात् योपिदुश्ममः नारीभ्रान्तिः वामाशब्दस्य
नारीवाचकत्वादिति भावः, द्वितीयस्य प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
अत्र श्रेयसेन एकस्य अन्याद्यं कवाच्यस्य अन्याद्यंतया ननुटनात् वक्रोक्तिः

(भ) काले इति । कोकिलवाचाले कोकिलरवपूर्णे इत्यर्थः सहकारेण
वामं ए तादृशानेन इति भावः मनोहरे काले वसन्ते कृतागसः कृतापराधस्य
कालस्य कर्मणि पक्षी, परित्यागात् निराकरणात् तस्याः नाय्याः चेतः विधं न
दूयते । अपि तु दूयत एवेत्यर्थः ।

(म) शब्दैरेति । विविधासु अपि भाषासु एकविधैरेव एकशब्दैरेव शब्दैः

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि ! धीरे च गन्धसारसमीरे” ॥ (य)

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागराष-
भ्रंशेषु एकविध एव ।

“सरसं कइण कब्ब” (१) ।

इत्यादौ तु सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्य-
गतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष दृष्यते ।

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ॥

६४३ ॥ [र]

(१) सरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका ।

यत्रेत्यव्ययं यत्रेत्यव्ययं यदित्यर्थः वाक्यं भवेत् सः अयं भाषासमः इति शब्दालङ्कारः
दृष्यते बुधैरिति शेषः ।

(य) मञ्जुलेति । हे मालि ! सखि ! माली सखी वयस्या चेत्यमरः ।
कलेन सधुराकृष्टेन स्वनेन गम्भीरे, मञ्जुलः मनोहरः यः मणिमञ्जीरः रत्ननूपुरः,
मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः । तस्मिन्, विहारसरस्याः क्रीडावाण्याः तीरे,
केलिकीरे क्रीडाशुके, धीरे मन्दमन्दसञ्चारिणीत्यर्थः गन्धसारसमीरे चन्दनसुरभि-
मलयमरुति च किं कथं विरसा अरुचिः असि भवसि ? आर्यावृत्तम् ।

(र) श्लिष्टैरिति । श्लिष्टैः अनेकार्थैः पदैः अनेकार्थयोरनेकार्थानां वा
अभिधाने अभिप्राये प्रतिपादने श्लेषः दृष्यते अनेकार्थाभिधानमेव श्लेष इति
सावः । स च वर्णादीनामष्टानां श्लेषात् अनेकार्थतया प्रतिपादनात् अष्टधा
अष्टविधः । वर्णश्लेषः प्रत्ययश्लेषः लिङ्गश्लेषः प्रकृतिश्लेषः पदश्लेषः विभक्तिश्लेषः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ.

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्

न पतिष्यतः करसहस्रमपि” ॥ (ल)

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारिकारयोर्वर्णयो-
रौकाररूपत्वात् श्लेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः” ॥ (व)

अत्र “सुधाकिरः इति क्विप् कप्रत्यययोः । किञ्च अत्र
बहुवचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनश्लेषोऽपि ।

वचनश्लेषः भाषाज्ञेपथेति । प्रकृतिश्लेषोऽपि द्विधा धातुप्रातिपदिकभेदात् ।
पदश्लेषय सुवन्ततिङन्तभेदात् द्विविध इति बोध्यम् ।

(ल) वर्णश्लेषमुदाहरति प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे, विधिर्विधाने
दैवे चेत्यमरः । प्रतिकूलतां विमुखताम् उपगते प्राप्ते सति बहूनि साधनानि
उपायाः तेषां भावः उपायानां सद्भाव इत्यर्थः हि नियतं विफलतां व्यर्थताम्
एति प्राप्नोति । तथाहि, पतिष्यतः पतनीन्मुखस्य दिनभर्तुः कराणां किरणानां
इक्षानाश्च सहस्रमपि साधनमिति भावः अवलम्बनाय आश्रयाय रक्षणाय न
अभूत् अवलम्बनसाधनं नासीदित्यर्थः । अत्र विधाविति पदस्य औकाररूप-
वर्णस्य इकारोकारजन्यत्वात् अनेकार्थप्रतिपादकत्वं बोध्यम् ।

(व) प्रत्ययश्लेषमुदाहरति किरणा इति । हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्य किरणाः
दक्षिणः समीरणश्च सर्व एव नूनं नियतं कान्तोत्सङ्गजुषां कान्तकोदस्थितानां
कान्तानां कान्ताकोदस्थितानां कान्तानाश्च सुधाकिरः अमृतवर्षिणः अमृतवर्षी
इत्यर्थः । अत्र सुधां किरन्तीति क्विप् सुधाकिरशब्दस्य प्रथमाबहुवचने तथा
सुधां किरतीति कप्रत्यये सुधाकिरशब्दस्य प्रथमैकवचने सुधाकिर इति पदस्य
प्रत्ययवचनाभ्यामुभयदा सिद्धत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् । द्विधात्र
कान्तोत्सङ्गजुषामिति द्विश्लेषोऽपि बोध्यः ।

“विकसन्नेत्रनीलाञ्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयो ।

तव दत्तां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी” ॥ (श)

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

“अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः” ॥ (घ)

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः सामर्थ्यकृदिति क्लृप्ततिकरोत्योः प्रकृत्योः ।

“पृथु कार्तस्वरपात्रमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न तु प्रकृतिश्लेषः (स) । एवञ्च ।

(श) लिङ्गश्लेषमुदाहरति विकसदिति । तन्व्याः कृशाङ्गाः लसत्तरल-
हारिणी विकसन्नेत्रे एव नीलाञ्जे नीलपङ्कजे तथा स्तनयोः द्वयोः तव सदा मोदं
दृषं दत्ताम् । अत्र दत्तामिति क्रियापदं विकसन्नेत्रनीलाञ्जे इत्यनेन यदान्वेति
तदास्य लोट्परस्मैपदप्रथमपुरुषद्विवचनान्तता, यदा स्तनद्वयौत्यनेनान्वेति तदा
लोट्परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनान्तता । तस्मादन्ये अनेकार्थत्वम् । तथा लस-
त्तरलहारिणीति पदं यदा विकसन्नेत्रनीलाञ्जे इत्यस्य विशेषणं तदास्य क्लीब-
लिङ्गद्विवचनान्तता, यदा स्तनद्वयौत्यस्य विशेषणं तदा स्त्रीलिङ्गैकवचनान्तता
इत्यनयोः क्रियापदविशेषणपटयोरनेकार्थाभिधायित्वसवधेयम् ।

(घ) प्रकृतिश्लेषमुदाहरति अयमिति । अमित्राणां शत्रूणां मित्राणां
सुहृदाञ्च सामर्थ्यकृत् सामर्थ्यक्षयकरः सामर्थ्यकरश्च अयं नृपात्मजः हृदि हृदये
ज्ञेषु विद्वत्सु च सर्वाणि शास्त्राणि वक्ष्यति धारयिष्यति कथयिष्यति चेत्यर्थः ।
अत्र वक्ष्यतीति क्रियापदस्य वहनकथनोभयार्थत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वम् ।
तथा सामर्थ्यं क्लृप्तति वा करोति इत्युभयथा निष्पन्नस्य सामर्थ्यकृदिति पदस्य
अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् ।

(स) पदश्लेषमुदाहरति पृथ्विति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र पृथुकार्त-
स्वरपात्रमित्यादिपदानामनेकार्थाभिधायित्वम् । अत्रेति विभक्तिसमासभेदः तत्रैव
पदः, यत्र न तथा तत्र प्रकृतिश्लेष इति बोध्यम् ।

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे” ॥ (४)

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभे-
दात् प्रकृतिश्लेषः । अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

“सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम्” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पक्षे च
वृधातोस्त्रिङिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य
प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगत-
त्वेन विच्छित्तिविशेषान्प्रयणात् पृथगुक्तिः (च) ।

“महदे सुरसन्धं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

(४) नीतानामिति । तस्याः दृष्टये नयने लुब्धैः व्याधैः लीलुपैश्च भूरि-
शिलीमुखैः बहुशरवद्भिः बहुभिर्भंसरैश्च आकुलीभावं नीतानां प्राप्तानां वनवृद्धानां
कानने वृद्धिं प्राप्तानां जले वृद्धिं प्राप्तानाञ्च कमलानां हरिणानां पश्यानाञ्च
सदृशे । अत्र प्रकृतिश्लेषः, प्रकृतिरत्र प्रातिपदिकरूपा बोध्या ।

(५) विभक्तिश्लेषमुदाहरति सर्वस्वमिति । हे हर ! त्वं सर्वस्य जगतः
सर्वस्वं समलक्षणं तथा भवस्य संसारस्य क्लेशे सण्डने तत्परः संसाराशेषदुःखस-
नार्थी सन्नित्यर्थः । नवेन नीतिप्रदर्शनेन यः उपकारः तस्मिन् साम्मुख्यम्
आनुकूल्यं यस्य तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरधारणम् आयासि प्राप्नोषि लीकहितार्थे
जन्म गृह्णासौम्यदः । अपरायणो तस्करं प्रति तन्प्रातुरुक्तिः । सर्वस्य जनस्य
सर्वस्वं सर्वधनं हर शरीरय, वेदतत्परः प्रतिबन्धिनो विनाशय इत्यर्थः । आयासि
आयासयुक्तं क्लेशावहमित्यर्थः तनुवर्त्तनं सुद्रं लीषनं जीवनीपायम् उपकार-
साम्मुख्यं मय प्राप्तय इति श्लेषे स्थिता वदं तत्र शीघ्रं कृत्वा यथा वदं मुक्तिं
लीषामक्षया कुह इति भावः । भवेत्यादाविति भव इति पदम् एकत्र वृधातो-
स्त्रिङ्शब्दस्य अन्यत्र सम्बन्धिपदत्वात् सुप्रपञ्चान्तमिति विभक्तिबलात् अनेकायां-
सिधादकमिति भावः । गतार्थत्वे पृथगुक्ते इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषान्प्रयणात्
पेषि तातिप्रदर्शतिपादनात् ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे । सहसा" ॥ (क)

अत्र संस्कृतसंहाराष्ट्रयोः ।

पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६४४ ॥

एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथासम्भवं ज्ञेयम् (ख) ।
यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोदृत्तभुजङ्गहारबलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

(क) भाषाश्लेषमाह महदे इति । हे महदे ! उत्सवदायिनि ! मह
उद्भव उत्सव इत्यसरः । उमे ! गौरि ! ते मम तं सुरसन्ध देवप्राथनीयम् आग-
माहरणे शास्त्रज्ञाने समासङ्गं सत्यम् आसक्तिम् अथ रत्न, तथा अवसरे सत्ये
तं बहुसरणं बहुव्यापिनं चित्तमोहम् अज्ञानमित्यर्थः सहसा भ्रष्टिति हर नाशय ।
संहाराष्ट्रीभाषाश्लेषस्तु मह मन यस्मात् धर्मे रसम अनुराग देसु दोह गमागमा
गमागमात् संसारात् इत्यर्थः ये नः अथाकामित्यर्थः तमवसं तमोवशां तमोगुण-
जनितमित्यर्थः आसम् आशमित्यर्थः हर नाशय । हे हरवहु ! हरवधु ! तं त्वं
सरणं शरणं रक्षित्वी असीत्यर्थः मे मन चित्तमोह चित्तमोह इत्यर्थः सहसा अ-
सरत अपसरतु । भाषासन्धालङ्कारं भाषाशास्त्रिकरूपत्वं न तु अर्थतो भेदः इह तु
महदेसुरसन्धम् इति पदानामनेकार्थता इति भेदः ।

(ख) उक्तभेदाष्टके इति । पृथुकार्त्तस्वरपादमिति समङ्गश्लेषः । प्रति-
कूलतासुपगते हि विधौ इति समङ्गश्लेषः । सर्वस्वमित्यत्र समङ्गामङ्गात्मक-
श्लेष इति बोध्यम् ।

(ग) येनेति । सर्वदः सर्वाभीष्टप्रदायी सः मा लक्ष्मीः तस्याः धवः
पतिः कृष्ण इत्यर्थः त्वां पायान् रक्षतु । सत्यं विश्वकटि येनेत्यादिना । येन
अभवेन अजेन साधवेन अतः अकटम्, अतः सादप्रक्षेपेण परानर्तितं तथा पुरा
पूर्वास्मिन् काले बालजित्वायः शरीरं जानन्देह इत्यर्थः स्त्रीकृतः असुराणां
साहनार्थम् अमृतपरिवेशयकानि स्त्रीभिर्नीसृत्तपरिच्छः कृत इत्यर्थः । यश्च
उद्वृत्तभुजङ्गहा उद्वृत्तं भुजङ्गं उद्वृत्तपिणमवसिरं कालियं वा हतवानित्यर्थः,
तथा आरम् अरिसम्बन्धि बलं सैव्यं रान्तीति आरवलयः अथवा उद्वृत्तभुजङ्गं
हरतीति उद्वृत्तभुजङ्गहारी गरुडः तस्य पत्निं याति गच्छतीति तथोक्तः । यः

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः

पायात् स स्वयम्बन्धकञ्चयकरस्वां सर्वदो माधवः” ॥ (ग)

अत्र “येन ध्वस्तोत्यादौ” सभङ्गश्लेषः । “अन्धकेत्यादौ”

अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सञ्भवात् सभङ्गाभङ्गात्मको अन्यगौरव-
भयात् पृथङ् नोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष
एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्य-
त्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थ-
श्लेष इव । यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदा-
दर्थयोरैकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः
स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्करणभावस्य लोकवदाश्रया-

अगं पर्वतं गोवर्द्धनं, शैलवर्षी नगावशावित्यमरः । कृष्णरूपेण गां पृथिवीञ्च
कूर्मरूपेण अधारयत् । अमराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं सयातीति शशिमत्
राहुः तस्य गिरः हरतीति शशिमच्छिरोहरः इति स्तुत्यं स्वनीयं नाम आहुः
कथयन्ति । यस्य स्वयम्बन्धकानां यादवानां चयकरः डारकाष्यानिधाननिर्माता
इत्यर्थः । द्वितीयाद्यस्तु उमाधवः शिवः सर्वदा त्वा पायात् । ध्वस्तननीभवेन
उग्नकानिभ येन पुरीं विपुरविध्वंसकाले इत्यर्थः । बलिभित्त्वायः विष्णुशरीरम्
अश्रीकृतः विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन विपुरासुरा निपातिता इति पौराणिकी
वाग्नी । यस्य उदहृतः भुजङ्गः पद्मनः हारः बलयञ्च यस्य तथाविधः । यः
सङ्गात् अधारयत् शिरसि दधार इत्यर्थः । अमराः देवाः यस्य शशिमत् चन्द्रवत्
शिरः तथा हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः, तथा यस्य स्वयम्बन्धकचयकरः
अन्धकाश्वनसुरं निहतवागित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । अत्रेति सभ-
ङ्गाभङ्गोभयात्मकास्त्रिविधः श्लेषः अत्र काषित इति भीष्यम् ।

(घ) उदात्तादस्वरभेदात् उदात्तः उच्चस्वरः अनुदात्तः नीचस्वरः,
स्वरिणी मध्यमस्वर इति स्वराणां भेदात् भिन्नं न प्रयत्नेन स्वरभेदजनितप्रयास-
नेत्यर्थः । उदात्ततया उच्चारणोपपत्तेन भिन्नयोः स्वरभेदात् भेदं गतयोः शब्दयोः
जतुकाठन्यायेनेति यदा जतुकाठञ्च समवेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काठं काठा-
याश्च जतु पृथङ् क्रियते तथा स्वरभेदेन समवेतयोः शब्दयोः भेदाद्वगम्यते इति
भावः । अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया एकादशोच्चारणोपपत्तेन अर्थयोः द्वयोरित्यर्थः ।

अयिभावेनोपपत्तिरिति” तदन्ये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनि-
गुणोभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थिते-
रन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च “अन्वक-
क्षयेत्यादौ” शब्दाभेदः । “अर्थभेदेन शब्दभेदः” इति दर्श-
नात् । किञ्चान्न शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन
कविप्रतिभयोद्भङ्गनात् शब्दलङ्कारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य
बन्धे चैवविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव च अलङ्कार-
त्वादर्थसुखप्रेक्षितया च अर्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसा-
दिपरत्वेनार्थसुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्न-
प्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे “प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ”

एकवन्तेति । यथा एकस्मिन् वृत्ते फलद्वयं तिष्ठति तथा एकप्रयत्नोच्चरिते
एकस्मिन् शब्दे अर्थद्वयसमावेश इति भावः । यदाश्रित इति । यमाश्रित्य
तिष्ठतीत्यर्थः तदलङ्कारः तस्य आश्रयस्य अलङ्कार इत्यर्थः । लोकादिदिति । यथा
लोके यो यमलङ्कारं परिधत्ते स तस्यैवालङ्कारस्तर्वादिहापीति भावः । तथाहि
तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः अत्र अलङ्कारग्रन्थे इत्यर्थः शब्दार्थगतत्वेन अर्थं ध्वनिः
दोषः गुणः वा अलङ्कारः शब्दगतः वा अर्थगत इत्येवं या व्यवस्थितिः व्यवस्था
तस्याः । तदन्वयेति । तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः
तौ अनुविदधाति अनुसरतीति तथोक्ता तस्याः भावः तेन नियमः निर्धारण-
मित्यर्थः यदि यस्य शब्दस्य सत्तायामेव तस्य ध्वन्यादेः सद्भावः न तु तत्परिवृत्तौ,
तदा ध्वन्यादीनां शब्दगतत्वम् अन्यथा अर्थगतत्वमिति भावः । तस्मात् अन्वक-
क्षयकर इत्यादौ शब्दाभेदेऽपि नार्थशेषः शब्दपरिवृत्त्यसद्भावात् शब्दानामेवात्र
प्राधान्यमिति बोध्यम् । अर्थभेदेनेति । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गम-
यतीति न्यायादिति भावः । किञ्चात्रेति अत्र अन्वकेत्यादौ मुख्यतया प्राधान्येन
कविप्रतिभया कवेः प्राज्ञीर्णेषु उद्भङ्गनात् उत्कीर्तनात् उत्थापनादित्यर्थः ।
विसदृशेति । विसदृशस्य अन्यविधस्य शब्दद्वयस्य बन्धे रचनायां वैचित्र्यस्य
अमत्कारस्य । अर्थसुखेति । अर्थानुगुणदर्शनेन च यो हि अर्थानुगुणं दर्शयति स
एवार्थालङ्कार इत्येवं वाच्ये अनुप्रासादीनामिति आदिपदेन वक्त्रोक्तिभाषासम-
बन्धादीनां परिग्रहः रसादिपरत्वे रसादीनाम् आदिपदेन रसाभाषभावादीनां

इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तवापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना (घ) । तत्र ।

“स्तोत्रेनोन्नतिमायाति स्तोत्रेनायात्यधोगतिम् ।

अहो मुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥” (ङ)

इत्यादावर्थश्लेषः । अस्य च अलङ्कारान्तरविविक्तविषयताया
असम्भवात् विद्यमानेषु अलङ्कारान्तरेषु अपवादत्वेन तद्बाधक-
तया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित् । इत्यसत्र विचार्यते
समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य
गन्धोऽपि “विद्वन्मानसहसेत्यादौ” श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानस-

ग्रहणं रसाद्यनुकूलत्वे अशुखप्रेचितया रसादीनां व्यत्याशंत्वादि भावः अर्था-
लङ्कारत्वप्रसङ्गः अर्थालङ्कारत्वापत्तिरित्यर्थः । शब्दस्येति । अभिन्नप्रयत्नोच्चाये-
त्वेन एकप्रयासोच्चारणोत्पत्तेन शब्दभेदेऽपि विधुर्विधिशब्दयोर्भिन्नत्वेऽपीत्यर्थः तवापि
सतं इति शेषः । इति अस्मात् कारणात् उभयत्रापि प्रतिकूलतामित्यत्र
अशुखप्रयत्न इत्यत्र च इत्यर्थः । शब्दपरिवर्तने इति शब्दस्य परिवर्तने पर्याय-
शब्दभोपादानेऽपि श्लेषत्वखण्डना श्लेषत्वव्याघातः ।

(ङ) स्तोत्रेनेति । अहो आश्चर्यं तुलाकोटेः खलस्य दुर्जनस्य च वृत्तिः
व्यवहारः मुसदृशी, तथाहि स्तोत्रेन अल्पेन उन्नतिम् ऊर्ध्वगतम् अभ्युदयञ्च
आयाति प्राप्नोति, स्तोत्रेन अल्पेन अधोगतिं निम्नगामित्वं दुरवस्थाञ्च आयाति ।
एत उन्नत्यधोगतिशब्दयोः, परिहृतावपि न श्लेषत्वखण्डनमिति बोध्यम् ।

(घ) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरेभ्यः विविक्तः विभिन्नः । विषयो यस्य
तदभागस्य यत्र यत्र श्लेषोऽस्ति तत्र तद्वान्योऽपि कश्चिदलङ्कारोऽस्तीति भावः ।
विद्यमानेषु तिष्ठन्तु श्लेषेण सहेति शेषः अलङ्कारान्तरेषु अन्येषु अलङ्कारेषु चतु-
तद्बाधकतया तेषामलङ्काराणां बाधकतया प्राप्तादकतया तेषुः प्रादल्येनेत्यर्थः
तत्प्रतिभेति तेषाम् अलङ्काराणां प्रतिभा ल्लुरपम् एव उत्पत्तिहेतुः यस्य तद्वात्वं
सैः परिपोष्यत्वमिति भावः । अनभिधेयतया अवाध्यतया व्यङ्ग्यत्वव्यर्थः श्लेषे
तु उभयापेक्षोरिष वाच्यत्वमिति भावः । विद्वन्मानसहसेति दिट्टुषा मानसमन्व
मानसं चरः तत्र एतः तस्यगुह्यी विद्वन्मानससञ्चारिद्वित्यर्थः श्लेषगर्भे श्लेषप्रति-

शब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते ।
सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे
हि अर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं “सन्निहितवालाभकारा
भास्वन्मूर्त्तिश्च” इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रति-
भातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि ।
तेन “येन ध्वस्तेत्यादौ” प्राकरणिकयोर्नीतानामित्यादावप्रा-
करणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायाम् (च) ।

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं

देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

धीत्यापिते इत्यर्थः अत्र रूपकस्यैव श्लेषबाधकत्वम् । सरोरूपस्येति । मानस-
शब्दस्य यः सरोरूपोऽर्थः तस्यैव विश्रामधामतया हंसस्य विश्रामास्पदतया प्राधा-
न्यात् रूपकप्रतीतिपर्यवसायित्वेनेति भावः । समकक्षत्वं तुल्यबलत्वम् । सन्नि-
हितेति । अत्र भास्वन्मूर्त्तिः सूर्यमूर्त्तिः सन्निहितवालाभकाराः नवाभकारसन्नि-
धाना इत्यापाततः विरोधः पर्यवसाने तु सुकेशानायिकावर्णनमिदं सन्निहितः
वालः केशः अन्धकारो यस्याः तादृशी भास्वन्मूर्त्तिः दीप्यमाना तनुः । प्रति-
भातमात्रस्य स्फुरितमात्रस्य प्ररोहाभावात् अङ्कुराभावात् अपर्यवसायित्वादि-
त्यर्थः न श्लेषः अर्थयोः समकक्षताभावादिति भावः । पुनरुक्तवदाभासे इति
अत्रापि आपातत एव पुनरुक्तवत् स्फुरणं न तु पर्यवसायितेति भावः । एक-
धर्माभिसम्बन्धात् एकः धर्मः गुणक्रियारूपः तस्य अभिसम्बन्धात् संयोगात्
येनेत्यादौ माधवमाधवयोः पदार्थयोरेकरक्षणक्रियाभिसम्बन्धः नीतानामित्यादौ
कमलेक्षणयोः पदार्थयोः अकुलीभावादिरूपैकगुणसम्बन्धश्च बोध्यः । तुल्ययोगि-
तायां पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा
तुल्ययोगितेति वक्ष्यमाणलक्षणायाम् ।

(छ) स्वेच्छेति । निर्बोधराजसेवकस्योक्तिरियम् । प्रसूनविशिखः कामः
अल्पबुद्धिः प्रभुश्च कटं क्लेशहेतुरित्यर्थः । तथाहि, प्रसूनविशिखः स्वेच्छं यद्येष्टम्
उपजाताः सम्भवन्तः विषयाः सत्याणि यस्य तथोक्तः, अपि स्वेच्छया कामिजन-
रूपाणि सत्याणि विध्यन्नपि देही शरीरीति वक्तुं न याति योग्यतां न याति न
प्राप्नोतीत्यर्थः अनङ्गत्वादिति भावः, मार्गणशतैः शरसमूहैः दुःखं कामिभ्य इति

मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे

कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” ॥ (क)

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धादीपके(ज)।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव”
इत्यादौ च उपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरि-
हारेण असम्भवात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः ।
एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतिश्च श्लेषेणैव
व्यपदेशो भवितुं युक्तः, अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभाव-
प्रसङ्गाच्चेति (क) । अत्रोच्यते न तावत् परमार्थतः श्लेषस्या-

श्लेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् स्वविकारजनितं मोहं दत्त्वा इत्यर्थः यवर्षे
पञ्चमी । जीवनमपि कामिजनस्यति श्लेषः अकाण्डे सदृसा समुत्क्षिपति हरति
च । अल्पबुद्धिः प्रभुश्च स्त्रैच्छया उपजाताः अधिगताः विषयाः सम्पदः येन
तादृशः यद्येच्छं व्यथोपयोगिनस्पदोऽधिकुर्वन्नपीत्यर्थः देहीति वक्तुं न याति न
योग्यतां प्राप्नोति याचकेभ्यः देहीति वक्तुं न ददातीति भावः । मार्गश्च शतैः
प्रायंनशतैः दुःखं याचकेभ्य इति श्लेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् अपराध-
मज्ञात्वा इत्यर्थः जीवनमपि लोकानामिति श्लेषः अकाण्डे सदृसा हरति ।

(ज) प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः अल्पबुद्धिः प्रभुः प्राकरणिकः कामन्तु
तदुपमानतया अप्राकरणिकः तयोः एकधर्माभिसम्बन्धात् एकेन धर्मेण गुण-
क्रियारूपेण सम्बन्धात् दीपके अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते इत्युक्तलक्षणे ।

(क) सकलिति । एतत् पुरं नगरं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव चन्द्रविम्बमिव
सकलकलं कलकलेन कलरवेण सह वर्तमानमित्यर्थः अन्यत्र सकलकलं सम्पूर्ण-
कलं ज्ञातम् । अत्र सकलकलत्वदुपधर्मसाध्यात् पुरं चन्द्रविम्बेनीपनीयते इति
उपमायां साध्यं वाच्यमवैधर्म्ये वाक्यैक्ये उपमा हयोरित्युक्तलक्षणायां विद्यमानायां
तिष्ठन्त्यामपि एतद्विषयपरिहारेण एतद्विषयपरित्यागेन असम्भवात् एतान् विष-
यान् परित्यज्य श्लेषो न सम्भवतीति भावः । एषाच्चेति एषां तुल्ययोगितादीना-
नलक्षणायां श्लेषविषयपरिहारेणापि विना श्लेषमित्यर्थः स्थितेः सम्भवादित्यर्थः
प्राबल्येन प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेः वैचित्र्यावोधात् व्यपदेशः कीर्तनं श्लेषा-
वहारीऽच्चेति कथममित्यर्थः । अन्यथा एतादृशस्यै श्लेषाव्यपदेशे इत्यर्थः

लङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन ध्वस्तेत्यादिना” विविक्त-
विषयत्वात्, न च अत्र तुल्ययोगिता, तस्याच्च द्वयोरप्यर्थयो-
र्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र हि माधवमाधवयोरेकस्य
वाच्यत्वनियमोऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगिताया-
मेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह तु अनेकेषां
धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मसम्बद्धतया (ज) । “सकलकले-
त्यादौ” च न उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वापत्तेः । कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति
पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादौ” शब्दश्लेष-
तया नोपमा तत् किसपराद्धं मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण (ट)
स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्द-
मात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति रुद्रटोक्तदिशा (ठ)

तद्व्यपदेशस्य श्लेषालङ्कारकीर्तनस्य सर्वथा सर्वैः प्रकारैः अभावप्रसङ्गात् लोप-
सम्भवादित्यर्थः ।

(ज) परमार्थतः तत्त्वतः । अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरेण अविविक्तः
अविभिन्नः संवलित इत्यर्थः विषयो यस्य तस्य भावः न तावत् नैवेत्यर्थः । विवि-
क्तविषयत्वात् विभिन्नविषयत्वात् । तस्याञ्चेति । तस्यां तुल्ययोगितायां द्वयो-
रप्यर्थयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः वाच्यत्वनियमाभावात् हाविव वाच्यौ भवत
इत्येवं विषयो नास्ति अत्र तु उभयोरेवार्थयोर्वाच्यत्वं स्यादेव ननु तावत् तुल्य-
योगितायां वाच्यत्वनियमः तत्र का हानिरित्याशङ्क्य दोषान्तरमुत्थापयति किञ्चेति
धर्मस्य गुणक्रियारूपस्य अनेकधर्मिसम्बद्धतया बहुव्यक्तिसंसृष्टतया । इह तु श्लेषे
इत्यर्थः अनेकेषां बहूनां धर्मिणां बहुतचनसुपलक्षणं द्वयोरपि धर्मिणोः यथा येन
ध्वस्तेत्यादिषु माधव उमाधवश्च द्वौ धर्मिणौ तयोः पृथक् पृथक् धर्मिणो सम्बन्ध
इति द्रष्टव्यम् ।

(ट) नोपमेति । उपमायाः प्रतिभा उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशः न उपमानु-
प्रापितः श्लेषो नैत्यर्थः । निर्विषयत्वापत्तेः स्थानाभावापत्तेरित्यर्थः । किम-
पराद्धं को दोषः कृत इत्यर्थः मनोज्ञमित्यादौ अर्थश्लेष एवास्तामिति भावः ।

(ठ) स्फुटमिति । एतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटं स्पष्टम् पर्यालङ्कारौ किन्तु

गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमा प्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थज्ञेपविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलैत्यादौ” शब्दसाम्यस्य इति चेन्न । साधर्म्यसुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्याहृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपरूपकप्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्यं तदा कथं त्वयापि “सकलकलैत्यादौ” बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषवन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् । “प्रधानेन व्यपदेशा

सामान्यं शब्दमात्रम् आश्रित्य इहापि अर्थालङ्कारमध्येऽपि सम्भवत इति रुद्रटेन ग्रन्थकारेण उक्ता या टिक् नयः तथा ।

(७) गुणेति । यथा गुणक्रियासाम्यम् उपमाप्रयोजकं तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोजकता औपम्यसाधकत्वम् । साधर्म्यस्य समानधर्मवत्त्वस्य वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् । तथा उपमाप्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेः अन्यप्रकारेण अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन इत्यर्थः । अविशिष्टस्य सामान्येनाभिहितस्येत्यर्थः । व्याहृतः व्यञ्छेदस्य । विद्वन्मानसेत्यादि उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथमत्र अत्रास्तवेऽपि सदाशः, भवन्मते अवास्तवे उपमानोपमेयसाधर्म्यासत्त्वादिति भावः । स्ववचनेनेव प्रतिपद्यं दूषयति किञ्चेति । बाध्यभूता बाधिता इत्यर्थः । यथात्र श्लेषस्य साधर्म्यगुणं तदपि दूषयति किञ्चेति । अत्र सकलकलमित्यादौ साम्यनिर्वाहकता औपम्यप्रयोजकता, श्लेषवन्धतः श्लेषरचनायाः प्रथमं पूर्वम् अङ्गित्वेन

भवन्ति” इत्युक्तनयात् ननु शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्गरो
नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्गर
इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथानङ्गी-
कारात् । एवं दीपकादावपि ज्ञेयम् (ङ) ।

“सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा महोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे” ॥ (ढ)

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसा-
द्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो
वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य
सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति
नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्वमवदातम् (ण) ।

प्राधान्येन व्यपदेशः कौर्त्सनं व्यायान् श्रेष्ठः । अर्थेति । अर्थानुसन्धानविर-
हिणि अर्थानुसन्धानरहिते केवलं शब्दानुसन्धानमात्रसाध्ये इति भावः । तथा-
नङ्गीकारात् अङ्गाङ्गिभावास्वीकारादित्यर्थः । एवमिति । यथा सकलकल-
मित्यत्र उपमायाः प्राधान्यं तथा श्लेषोपजातविषय इत्यादौ श्लेषसत्त्वेऽपि दीप-
कस्य प्राधान्यमिति भावः, आदिशब्दात् तुल्ययोगितादिपरिच्छः ।

(ढ) सत्पक्षा इति । सत्पक्षाः उत्कृष्टपक्षशालिनः अन्यत्र सुसहायाः,
मधुरगिरः मनोहरवचसः उभयत्र समानं, प्रसाधिताः शोभिताः आशाः दिशः
यैः तादृशाः अन्यत्र अर्थिनामाशापूरकाः, महोद्धताः आरम्भाः विचेष्टितानि
येषां तथामृताः धार्तराष्ट्राः हंसविशेषाः धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयश्च कालवशात्
समयक्रमात् मेदिनीपृष्ठे पृथिव्यां निपतन्ति मानससरस इति श्लेषः जलधरसमवे
मानसं यान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धेः साम्प्रतं वर्षापगमादिति भावः
अन्यत्र रणक्षेत्रे निपतन्ति निहताः शिरते इति भावः ।

(ण) प्रकरणेन संयोगी विप्रयोगश्च सादृचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं
लिङ्गमिति सूचणोक्तेन नियमनात् व्यवस्थापनात् । सूच्यतयैव सामान्येन
प्रकाशयतयैव विवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टत्वात् । अवदातं विशुद्धं निर्मलमिति
शावत् ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे

वर्णानां चित्रमुच्यते ॥ ६४५ ॥ [त]

आदिशब्दात् खड्गसुरजचक्रगोमूत्रिकादयः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-विधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् (थ) । तत्र पद्मवन्धो यथा मम ।

“मारमासुपमा चारुत्वा मारवधूत्तमा ।

मात्तधूत्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा” ॥ (द)

एषोऽष्टदलपद्मवन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः किन्तु विदिग्दलेषु अन्यथा कर्णिकाक्षरन्तु श्लिष्टमेव (थ) । एवं खड्गवन्धादिकमपि ऊह्यम् ।

(त) चित्रमाह पद्येति । वर्णानां पद्मादीनाम् आकारहेतुत्वे आदि-पदेन खड्गसुरजादयो गृह्यन्ते । पद्मादिसदृशवर्णानां विन्यासः चित्रमिति सात्त्व्याद्यः ।

(थ) तथाविधेति । पद्मादिसदृशल्लिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनां वैचित्र्याशोषकानानित्यर्थः । तथाविधेति । तादृशकर्णविवररूपे आकाशे सम-वायविशेषवशेन सम्बन्धविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिः विषयजनकैः अभेदेन तादात्म्येन उपचारात् अर्थवन्धात् ।

(द) मारमेति । मारस्य कामस्य मा जननी सुपमा परमा शोभा तत्-स्वरूपेत्यर्थः चारुत्वा मनोहरकान्ता मारवध्याः रतेरपि उत्तमा श्रेष्ठा मातः न गृहीतः धूत्ततमस्य आवासः यथा सा रमा सध्नीः मे मम वामा प्रतिकूला मा अस्तु ।

(थ) एष इति । दिग्दलेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरपदेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां निर्गमेह एकादः प्रवेशेन अन्दाद्यं इति श्लिष्टवर्णः विभिन्नरूपवर्ण इत्यर्थः । विदिग्दलेषु अन्दादिषोडशतिदलेषु अन्यथा अश्लिष्टवर्ण इत्यर्थः कर्णिकाक्षरं पद्ममध्यस्थितमक्षरम् ।

काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते । [न]

रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥

उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥

६४६ ॥ [प]

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम् ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥ (फ)

अत्र “रसाले” इति वक्तव्ये “साले” इति रञ्जितः । “वने” इत्यत्र “यौवने” इति यौदत्तः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन” इति मञ्जुप्रती वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” ॥ (ब)

(न) काव्यान्तरिति । काव्यान्तर्वर्तिरोगविशेषतया तु इह न प्रपञ्चते विस्तार्यते चित्रालङ्कार इति शेषः ।

(प) रसस्येति । परिपन्थित्वात् प्रतिकूलत्वात् । सा प्रहेलिका उक्तिवैचित्र्यमात्रं वचनचातुर्यमेव । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा आदिपदेन क्रियाकारकगुण्यादीनां ग्रहणम् ।

(फ) कूजन्तीति । कोकिलाः साले रसाले इत्यर्थः कूजन्ति, यौवने वने लले इत्यर्थः अम्बुजं पद्मं फुल्लं विकसितम् । कुरङ्गाक्षी हरिणनयना वदनेन मदनेनेत्यर्थः निपीडिता सती किं करोतु ।

(ब) पाण्डवानामिति । पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाणि आभरणानि अलङ्कारांश्च अदुः दत्तवन्तः पाण्डवा इति शेषः ।

अत्र “दुर्योधनः” इत्यत्र “अदुर्योऽधनः” इति अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेषु अर्थलिङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह ।

सास्यं वाच्यमवैधर्म्यं

वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ॥ ६४७ ॥ [म]

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव सास्योक्तिरित्यस्याभेदः ।

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं श्रौपम्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम् ॥ ६४८ ॥ [म]

सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि, श्रौपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि उपमानं चन्द्रादि ।

द्वयं पुनः ।

श्रौती यद्येववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।

श्राथी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ॥

६४९ ॥ [य]

(म) साम्यनिति । वाक्यैक्ये एकस्मिन् वाक्ये द्वयोः उपमानीपमेययोः द्वैधर्म्ये वैधर्म्यरहितं विरुद्धधर्मराहितं वाच्यम् समिधेयं साम्यं सादृश्यम् उपमा ।

(म) श्रौति । श्रौतम् ।

(य) श्रौतीति । श्रुत्या अत्रप्राप्तेऽप्येव श्रौपम्यं बोधयन्ती श्रौती । श्राथी यदास्तुसमानेन श्रौपम्यं बोधयन्ती श्राथी । अन्यत् श्रौतम् ।

यथेववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा । एवं तत्र “तस्यैवेत्यनेन” इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं सुखम्” इत्यादौ उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यम्” इत्यादावुपमान एव । “कमलं सुखञ्च तुल्यम्” इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति अर्थानुसन्धानादेव सास्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यम्” इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

हे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये ॥ ६५० ॥

हे श्रौती आर्थी च उदाहरणम् ।

“सौरभमम्भोरुहवन्दुखस्य कुम्भावित्र स्तनौ पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले !” ॥ (र)

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥ (ल)

(र) तद्धितसमासवाक्यगतां त्रिविधां श्रौतीमुदाहरति सौरभमिति । हे बाले ! तव सुखस्य सौरभम् अम्भोरुहवत् अम्भोरुहस्य तुल्यम् अत्र तुल्यार्थे वत्प्रत्ययस्य तद्धितगता श्रौती । स्तनौ कुम्भावित्र पीनौ अत्र कुम्भावित्रेति समासगता इवेन सह नित्यसमासो विभक्तेरलुक् चेति लक्षणात् । वदनं शरदिन्दुर्यथा हृदयं मदयति ह्लादयति । अत्र वाक्यगता श्रौती ।

(ल) त्रिविधामार्थीमुदाहरति मधुर इति । तस्याः अधरः सुधावत् मधुरः अत्र सुधया तुल्य इति तुल्यार्थे वत्प्रत्ययात् तद्धितगता आर्थी । पाणिः पल्लवतुल्यः पल्लवेन सदृशः अतिपेलवः अतिकोमलः । अत्र समासगता आर्थी । लोचने च चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च । अत्र वाक्यगता आर्थी ।

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्षी ।

पूर्णा षड्वेव तत् ॥ ६५० ॥

स्पष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादिकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां बालुपादाने श्रौत्यार्षी सापि पूर्ववत् ॥

६५१ ॥ [व]

सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।

पूर्णावद्धर्मलोपे सा

विना श्रौतीन्तु तद्धिते ॥ ६५२ ॥ [श]

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावटिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा ।

उदाहरणम् ।

“सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्” ॥ (प)

(व) लुप्तोपमामाह लुप्तेति । सामान्यधर्मादिः एकस्य द्वयोर्वा त्रयाणां वा बालुपादाने सा लुप्तोपमा लुप्ता भवति सा च पूर्ववत् पूर्णावत् श्रौती आर्षी च ।

(श) पूर्णोति । सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे तद्धिते श्रौती विना पूर्णावत् भवति ।

(प) सुखमिति । हे प्रिये ! ते तव सुखम् इन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः, वाचः इवोष्ठानि सुधा इव, ओष्ठः विम्बतुल्यः, मनः इन्द्रियम् अश्मवत् पाषाणतुण्डं कठिनमिति भावः । अथ प्रथमे वाक्यगता श्रौती, द्वितीये वाक्यगता आर्षी तृतीये समासगता श्रौती, चतुर्थे समासगता आर्षी षष्ठे तद्धितगता आर्षी ।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वडि ।
कर्मकर्त्राणामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥

६५३ ॥ [स]

धर्मलोपे लुप्तैत्यनुषज्यते । क्वचक्वड्णमुलः कलापमते
यिसायिणमः । क्रमेणोदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश !” ॥ (ह)

“अत्रान्तःपुरीयसि” इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य “सुती-
यसि” इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः ।
एवमन्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेष-
चिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् श्रौपस्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे
उदाहरन्ति तदयुक्तम् । क्वडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपस्य-
प्रतिपादकत्वात् । ननु क्वडादिषु सम्यगौपस्यप्रतीतिर्नास्ति

(स) आधारेति । आधारकर्मविहिते द्विविधे क्वचि, क्वडि कर्मकर्त्रा-
णामुलि च इत्येवं पञ्चधा पञ्चप्रकारा लुप्ता पुनः धर्मलोपे भवति ।

(ह) अन्तःपुरीयसीति । हे क्षितीश ! त्वं रणेषु अन्तःपुरीयसि अन्तः-
पुरेषु इव आचरसि, अत्र आधारविहितक्वच् । पौरं जनं सुतीयसि सुतमिवा-
चरसि, अत्र कर्मविहितक्वच् । श्रीः लक्ष्मीः सदा तव रमणीयते रमणीव
आचरति, अत्र क्वड् । प्रियाभिः अमृतद्युतिदर्शम् अमृतद्युतिरिवेत्यर्थः दृष्टः,
अत्र कर्मविहितणमुल् । अत्र भुवि इन्द्रसञ्चारम् इन्द्र इव सञ्चरसि, अत्र
कर्मविहितणमुल् । अत्र प्रथमे सुखविहारितयेति द्वितीये स्नेहातिशयेनेति
तृतीये सन्तोषदायितयेति चतुर्थे आह्लादकत्वेनेति पञ्चमे निर्भयत्वेनेति साधारण-
धर्मलोपः ।

प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यम् ।
कल्पपादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पपादीनामिवादि-
तुल्यतयोपस्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्,
इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा
समुद्दितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ” इति च
मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः
“वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते (च) क्यडादयस्वाचारार्थे
इति” तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्था अपि
तु सादृश्याचारार्था इति तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने

द्विधा वाक्यसमासयोः ॥ ६५४ [क]

उदाहरणम् ।

“तस्या सुखेन सदृशं रम्यं नास्ति न वा नयनतुल्यम्” ।

अत्र सुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वाद्दुपमान-
लोपः । अत्रैव च “सुखेन सदृशम्” इत्यत्र “सुखं यथेदम्”

(घ) तदर्थेति । तदर्थंविहितत्वेन वल्यर्थंविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादक-
त्वात् बोधकत्वात् । सम्यक् सम्पूर्णा, अस्रतन्त्रत्वादिति प्रत्ययानां स्वातन्त्र्यार्थ-
बोधकत्वं नास्ति प्रकृतिप्रत्ययौ सदार्थे इति इति नियमात् । कल्पपादाविति ।
कल्पपादिप्रत्ययस्यै त्वया वर्ततेऽपि इति वक्तुं न शक्यते, तत्र धर्मलोपे एव त्वया
वाच्यं तदयमेवं को भेद इति भावः । नियमाभावादिति । सर्वे हि निपाता
द्योतका एव न तु वाचका इति केचित् वदन्ति । तन्मते इवादीनामपि
साक्षात् औपम्यशक्तत्वेनाभिमतानां वाचकत्वे संन्देहः, किं वाच्यं प्रत्ययाना-
मिति भावः । अनुशिष्यन्ते विधीयन्ते ।

(ङ) उपमानेति । उपमीयते एनेनेति उपमानम् अत्र अनुपादाने
वाक्यसमासयोः द्विधा—वाक्यगता लुप्ता, समासगता लुप्ता इत्यर्थः ।

इति “नयनतुल्यम्” इत्यत्र “दृगिव” इति पाठे औत्थपि
सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्थार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्व-
सम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे

समासे क्विपि च द्विधा ॥ ६५५ ॥ [ख]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“वदनं नृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥ (ग)

अत्र “गर्दभति” इत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्” इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च

लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ६५६ ॥ [घ]

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यम्” इति स्थाने “लोके” इति
पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।

क्विप्समासगतां द्विधा

धर्मे वादिविलोपने ॥ ६५७ ॥

(ख) औपम्येति । औपम्यवाचिनः इवादेः लोपे समासे क्विपि च प्रत्यये
द्विधा भवति ।

(ग) वदनमिति । नृगशावाच्याः वदनं सुधाकरवत् मनोहरम्, अत्र
औपम्यवाचकलोपे समासगता लुप्ता । गर्दभतीति । महात्मनां पुरतः अग्रतः
श्रुतिपरुषं अत्रकटुं निनदन् व्यक्तं स्पष्टं गर्दभति गर्दभ इवाचरति ।

(घ) द्विधेति । धर्मस्य उपमानस्य च उभयोः लोपे समासे वाक्ये च
द्विधा भवति । क्विविति धर्मस्य इवादेश उभयोर्विलोपने क्विप्समासगतत्वेन
द्विधा भवति ।

उदाहरणम् । “विधवति सुखालमस्याः” । अत्र “विधव-
तीति” मनोहरत्वक्किप्प्रत्यययोर्लोपः । केचित्त्वत्रापि प्रत्यय-
लोपमाहुः “सुखालम्” इति च समासगा (ङ) ।

उपमेयस्य लोपे तु

स्यादेका प्रत्यये क्वचि ॥ ६५८ [च]

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥ (छ)

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उप-
मेयस्यात्मनी लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव
न्यायात् । अत्र केचिदाहुः “सहस्रायुधेन सह वर्तते” इति
ससहस्रायुधः “स इवाचरति” इति वाक्यात् स सहस्रायुधी-
यतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप
इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मीपमेयलोपेऽन्या

॥ ६५९ ॥

यथा ।

“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे” ।

(ङ) विधवतीति । अस्याः सुखालं विधवति विधुरिवाचरति ।
सुखालमिति सुखम् अलमिवेति समासे औपम्यवाचकलोपः, धर्मस्य मनोहर-
त्वादेश लोपो बोध्यः ।

(च) उपमेयस्येति । उपमेयते य इति उपमेयः तस्य । स्पष्टम् ।

(छ) अरातीति । अरातीनां शत्रूणां विक्रमस्य आलोकेन दशनेन विक्र-
न्दरे विक्रमं गते विक्रान्तिरे इत्यर्थः विलोचने येन तथाभूतः, तथा कृपादेन
स्वशनेन उदगः भीषणः दोर्दण्डः बाहुदण्डः यस्य तथोक्तः सः सहस्रायुधीयति ।
अनुशासनविरुद्धत्वात् आह्वरपशान्तविरोधात् आधारवर्तमानोरेव तदिधाना-
दिति भावः ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधा-
रणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ६६० ॥

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे
उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः

सप्तविंशतिसंख्यकाः ॥ ६६१ ॥

पूर्णा षड्विधा लुप्ता च एकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्त-
विंशतिप्रकारोपमा । एषु च उपमाभेदेषु अलुप्तसाधारणधर्मेषु
भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

६६२ ॥ [ज]

अत्र एकरूपे यथा उदाहृतम् । “मधुरः सुधावदधरः”
इत्यादि । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भक्त्वापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव” ॥ (भ)

(ज) एकरूप इति । विम्बानुविम्बत्वं प्रणिधानेन सम्यसाम्यत्वम् ।
भिदा भेदः ।

(भ) भक्तेति । रघुदिग्विजयवर्णनमिदम् । सः रघुः भक्तेन अस्त्रविशेषेण
अपवर्जितानि क्खिन्नानि तैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमच्चिकाभिव्याप्तैः
क्षौद्रपटलैरिव मधुमकैरिव मर्ही पृथ्वीं तस्तार क्खादयामास ।

अत्र “श्मश्रुतैः” इत्यस्य “सरघाव्याप्तैः” इति दृष्टान्तवत्-
प्रतिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास क्लशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्द-
सेदेन निर्दिष्टे ।

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ६६३ ॥ [ज]

यथा ।

“नेत्रैरिवीत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव” ॥

अत्र उत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
ङ्गाङ्गनासादृश्यं गम्यम् ।

कथिता रश्मीपमा ।

यथोर्ध्वसुपनेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

६६४ ॥ [ट]

(ज) एकदेशविवर्तिन्युपमानाह एकदेशेति । यत्र साम्यस्य सादृश्यस्य
वाच्यत्वगम्यते वाच्यत्वं नव्यत्वस्य इत्यर्थः भवेतां सा एकदेशविवर्तिनी उपमा
एकदेशे स्थितत्वात् यस्या एकदेशविवर्तिनी संज्ञेति बोध्यम् ।

(ट) रश्मीपमानाह कथितेति । यथोर्ध्वं उत्तरोत्तरम् उपनेयस्य यदि
उपमानता स्यात् तदा रश्मीपमा कथिता, रश्मिना क्वचित् तत्सदृश्यवदनात् इयं
संज्ञेति भावः ।

यथा ।

“चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
वारोयते स्वच्छतया विहायः” ॥ (ठ)

मालोपमा यदेकस्यो-

पमानं बहु दृश्यते ॥ ६६५ ॥ [उ]

यथा ।

“वारिजेनेव सरसो शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वज्रिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥
क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ।
“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानौव तारकाः शरदागमे ॥
अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ।

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इव” इत्युपमान-
भूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे
इत्यस्य” “भवने इत्यनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा
इत्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा
सन्दर्शनात् ।

(ठ) चन्द्रायते इति । विहायः आकाशम् आकाशविहायसी इत्यमरः ।
अन्यत् सटम् ।

(उ) मालोपमानाह मालोपमेति । एकस्य उपमेयस्य यत् बहु उपमानं
दृश्यते सा मालोपमा ।

उपमानोपमेयत्व-

मेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ६६६ ॥ [ढ]

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे” ॥

अत्र राजीवादीनामनन्वयसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो वैवक्षिकः । “राजीवमिव पाथोजम्” इति चास्य
लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्द-
प्रयोग एव श्रेयान् । तदुक्तम् ।

“अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुपङ्गिकम् । (ण)

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति” ॥

पर्यायेण द्वयोरेत-

दुपमेयोपमा मता ॥ ६६७ ॥ [त]

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये । यथा ।

“कमलेव सतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव घृतिर्घृतिरिव धरणी

सततं विभयति तव यस्य वत” ॥

(ढ) अनन्वयमाह उपमानेति । एकस्यैव उपमानोपमेयत्वम् अनन्वयः ।

(ण) अनन्वये इति । आनुपङ्गिकम् आद्यतम् ।

(त) उपमेयोपमानाह पर्यायेति । इयोः उपमानोपमेययोः एतत्
उपमेयोपमानत्वम् इत्यर्थः उपमेयोपमा मता ।

अत्रास्य रात्रः श्रीवृद्धादिसदृशं नान्यदस्तौत्यभिप्रायः ।
सदृशानुभवाद् वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥

६६८ ॥ [थ]

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीच्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम्” ॥

“मयि सकपटम्” इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्यापितत्वान्नायसलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैमा-
दृश्यात् (द) स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदा-
हरणं तेषामेव यथा ।

“शिरौषमृद्धी गिरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
लक्षाणि दध्यौ गलदशु रामः” ॥ (ध)

रूपकं रूपितारोपाद्
विषये निरपह्नवे ॥ ६६९ ॥ [न]

(थ) स्मरणमाह सदृशेति । सदृशस्य वस्तुनः अनुभवात् दर्शनादिजन्य-
ज्ञानात् वस्तुनः अन्यस्य स्मृतिः अनुभवः स्मरणम् उच्यते ।

(द) वैसादृश्यात् विसदृशस्य वस्तुनः अनुभवादित्यर्थः ।

(ध) शिरौषेति । शिरौषमृद्धी शिरौषकुसुमसुकुमाराङ्गी सीता गिरिषु
पर्वतेषु यदा यदा दुःखशतानि प्रपेदे प्राप, रामः तदा तदा सदनेषु गृहेषु
अस्याः सीतायाः सौख्यलक्षाणि सुखसन्तानान् गलदशु यथा तथा दध्यौ चिन्तया-
मास सम्भारित्यर्थः । अत्र विसदृशस्य दुःखशतस्यानुभवात् सुखसन्तानस्मरणम् ।

(न) रूपकमाह रूपकमिति । निरपह्नवे प्रकृतिगोपनम् अपह्नवः तद्रहिते

“रूपितेति” परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च परिणाम-
प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गवः” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छे-
दार्थम् ।

तत् परम्परितं साङ्गं
निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ ६७० ॥

तद्रूपकम् । तत्र ।

अत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिवन्धनम् ।
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम् ॥

६७१ ॥ [प]

तत्र श्लिष्टशब्दनिवन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहीपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे” ॥ (फ)

अत्र राजमण्डलं नृपसन्मूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपे
राजबाहोः राहुत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

विषये उपसर्गे रूपितस्य सपत्नस्य आरोपात् तादात्म्याध्यासात् रूपकं रूपका-
कारः अध्यासश्च अवाहार्थः न तु वास्तव इति बोध्यम् ।

(प) यवेति । कल्पित् आरोपः परस्य आरोपणे कारणं तत् परम्परितं
रूपकं, तत् चतुर्विधं शेषाधीनतया केवलं मालारूपस्य, अहोपेष च केवलं
मालारूपस्येति ।

(फ) आहवे इति । हे श्रीनृसिंहमहीपाल ! आहवे पुत्रे जगत्सु
उदरानाम् उदरानां राजमण्डलानां राहवे तव बाहवे मन्त्रि चतु ।

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।

भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि” ॥ (ब)

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् । अस्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः” ॥ (भ)

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविश्वम्” ॥ (म)

(ब) पद्मेति । एक एव भवान् भुवि पद्मायाः लक्ष्म्याः उदये अन्यत्र पद्मानामुदये दिनाधीशः सूर्यः सताम् आगतौ अन्यत्र सदा गतौ समीरणः वायुः, तथा भूभृतां राज्ञाम् अन्यत्र पर्वतानाम् आवलिषु अण्डेषु दम्भोलिः वज्रम् ।

(भ) पान्त्विति । जलदश्यामाः नवनीरदश्यामवर्णाः शार्ङ्गस्य धनुषः ज्यायाः नौर्व्याः आघातेन आस्फालनेन कर्कशाः कठिनाः त्रैलोक्यं त्रिभुवनमेव । मण्डपं गृहं तस्य स्तम्भाः अवलम्बनदारुणीत्यर्थः चत्वारः हरिवाहवः वः युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ।

(म) मनोजेति । मनोजराजस्य कामरूपतेः सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं हरिदङ्गनायाः दिग्ङ्गनायाः श्रीखण्डचित्रं चन्दनतिलकं व्योम आकाशमेव सरः तस्य सरोजं पद्मं कर्पूरपूरप्रभं कर्पूरपुञ्जसदृशम् इन्दुविश्वं चन्द्रमण्डलं विराजति ।

अत्र मनोजादेः राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्र-
त्वाद्यारोपे निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्या-
रोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्”
इति केचित् ।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥६७२॥ [य]

तत्र ।

आरोप्याणामशेषाणां

शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ६७३ ॥ [र]

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिहृष्य मरुच्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ (ल)

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारीपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपित-
त्वम् ।

(य) अङ्गिन इति । साङ्गस्य अङ्गसहितस्य अङ्गिनः यत् रूपं तत् साङ्गं
रूपकम् । तद् द्विविधं—समस्तवस्तुविषयं, तथा एकदेशविवर्त्ति ।

(र) समस्तवस्तुविषयमाह । आरोप्याणामिति । अशेषाणां सर्वेषाम्
आरोप्याणाम् उपमानानां शाब्दत्वे शब्दप्रतिपाद्यत्वे प्रथमं समस्तवस्तुविषय-
मित्यर्थः मतम् ।

(ल) उदाहरति रावरेति । कृष्णः एव मेघः कृष्णमेघः रावणः एव
अव्ययः सतिप्रतिपत्त्यः तेन क्लान्तं मृतं देवः एव अस्यं तत् इति पूर्वोक्तेन वानेव
अमृतं क्लान्तं तेन अभिहृष्य तिरोदधे अन्तर्हितः । अत्र कृष्णस्य मेघत्वारीप-
रुपादनाय तदङ्गानां सर्वेषाम् अमृतादीनां वागादिषु आरोप्यात् साङ्गत्वं
रूपकमिति बोध्यम् ।

यत्र कस्यचिदार्यत्व-

मेकदेशविवर्त्ति तत् ॥ ६७४ ॥ [व]

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्यमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ?” ॥ (शं)

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप
आर्थः । न च इयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्या-
रोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् (घ) ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात् ॥ ६७५ ॥ [स]

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।

क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥ (ह)

(व) एकदेशविवर्त्तिरूपकमाह यत्रेति । यत्र कस्यचित् आरोप्यमाणस्य
आर्थत्वम् अर्थवशात् लभ्यत्वं तत् एकदेशविवर्त्ति रूपकमिति शेषः ।

(शं) उदाहरति लावण्येति । अस्याः कान्तायाः लावण्यानि एव मधूनि
तैः पूर्ये विकस्वरम् आस्यं मुखं कैः लोकानां लोचनान्येव रोलम्बकदम्बानि
धमरसभूहाः तैः न पीयते ? अपि तु सर्वैरेव पीयते इत्यर्थः ।

(घ) विकस्वरत्वेति विकस्वरत्वधर्मस्य विकासस्य इत्यर्थः मुख्यतया प्राधा-
न्येन वर्त्तनात् अवस्थानात् मुखे च उपचरितत्वात् आरोपितत्वात् गुणभावेन वर्त्त-
नादित्यर्थः । तथा च यत्र साधर्म्यम् उपमाने मुख्यतया स्थितं तत्रैव रूपकं,
यत्र तु उपमेये स्थितं तत्र उपमेवेति फलितम् ।

(स) निरङ्गमाह निरङ्गमिति । केवलस्य एकमात्रस्यैव अङ्गिनः रूपणं
निरङ्गम् । तदपि द्विविधं—मालारूपं, केवलरूपञ्च ।

(ह) तत्र मालारूपमुदाहरति निर्माणेति । सा इयम् इन्दीवरेक्षणा

केवलं यथा ।

“दासे कृतागमि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्गरकण्टकाग्रै-
र्यद्भियते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ (ज)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥ ६७६ ॥

चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमप्येकदेश-
विवर्ति (क) यथा ।

“खड्गः क्षामौविदलः समिति
विजयते मानवाखण्डलस्य” । (ख)

अत्रार्थः क्षामाया महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदलत्वारोपे
हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् ।

धातुः विधातुः निर्माणकौशलं सृष्टिवैचित्र्यं लोकचक्षुषां चन्द्रिका कौमुदी तथा
अनङ्गस्य कामस्य क्रीडागृहम् । अत्र इन्द्रीवरेषणारूपे अङ्गिनि मालादपेण
निर्माणकौशलादीनाम् आरोपः ।

(ष) केवलमदाहरति दासे इति । हे सुन्दरि ! दासे किदरे कृतागमि
कृतापराधि मति प्रभूणां पादप्रहारः उचितः इति हेतोः अत्र पादप्रहारे न दूये
न दुःखमनुभवामीत्यर्थः । उद्यत्किः कठोरैः पुलकाङ्गरैरेव कण्टकाग्रैः पादस्पर्श-
जनितैरिति भावः मृदु कौमलं पदं तवेति शेषः यत् भियते विध्यते, ननु भीः !
सा मे मम व्यथा पीडा । मदा प्रहरन्ती कान्तां प्रति तत् कामुकस्योक्ति-
रियम् । अत्र पुलकाङ्गरूपे अङ्गिनि केवलम् कण्टकाग्रस्य आरोपः ।

(क) क्वचिदिति । एकदेशविवर्ति परम्परितरूपके कस्यचिदाद्यत्वमित्यर्थः ।

(ख) उदाहरति खड्ग इति । मानवः एव आखण्डलः इन्द्रः अथवा
मानवानाम् आखण्डलः तस्य आ पृथिवी तस्याः सौविदलः कश्चुकी स्त्रीजनानां
रक्षणियुक्तमथविशेषः, सौविदलः कश्चुकिन इत्यमरः । खड्गः समिति
संदासे विजयते ।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः

श्लिष्टाः साङ्गेषुपि रूपके ॥ ६७७ ॥ [ग]

तत्रैकदेशविवर्त्तिं श्लिष्टं यथा सम ।

“करमुदयमहीधरस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो सुखं सुधांशुः” ॥ (घ)

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बति” इत्यादौ
चुचुम्बे “हरिदवलासुखमिन्दुनायकेन” इति पाठे न चात्र
श्लिष्टपरम्परितम् (ङ) । तत्र हि । “भूमृदावलिदम्भोलिः”
इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनौयस्य राजादे-
र्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि
कथं “पद्मोदयदिनाधीशः” इत्यादौ परम्परितं, राजादेः
सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न
वाच्यम् । तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं
न तु प्रकृते तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया

(ग) दृश्यन्ते इति । श्लिष्टाः अनेकार्था इत्यर्थः ।

(घ) करमिति । चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । अयं सुधांशुः चन्द्रः अमरेश-
दिशः प्राच्याः गलितं तमसां पटलं समूहः एव अंग्रकं यस्मात् तादृशे उदयमही-
धरः एव स्तनः तस्याग्रे तदुपरि करं किरणं हस्तञ्च निवेश्य विकसितानि
कुमुदान्येव ईक्षणानि नयनानि यत्र तादृशं सुखं विचुम्बति । पुष्पितायावृत्तम् ।
अत्र अमरेशदिशि अङ्गनारीपस्य सुधांशौ नायकारोपस्य च आर्थत्वात् एकदेश-
विवर्त्तित्वम् ।

(ङ) श्लिष्टपरम्परितमिति । यत्र सादृश्यासम्भवेन विना आरोपणं
वाक्यार्थासङ्गतिः तत्रैव परम्परितं यत्र न तथा तत्र साङ्गनिरङ्गयोरवसर इति
वाच्यम् ।

विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्
समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा ।

“सुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” ।

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि (च) ।

यथा ।

“विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः” । (छ)

क्वचिद्वैधर्म्येऽपि (ज) ।

यथा ।

“सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिगुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।

वैरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्” ॥(झ)

इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि

(च) वैयधिकरण्ये इति । उपमानोपमेययोर्भिन्नविभक्तिकत्वे इत्यर्थः ।

(छ) उदाहरति विदधे इति । विधिः इह नायिकायां भ्रूलतया
मधुपश्रेणी भन्तरावली विदधे । अत्र भ्रूलतयायां व्यधिकरणायां मधुपश्रेण्यारोपः ।

(ज) वैधर्म्ये इति । विरहधर्मसहावे इत्यर्थः ।

(झ) उदाहरति सौजन्येति । सौजन्यमेव एम्बु जलं तस्य मरुस्थली
नरभूमिः सौजन्यहीनेत्यर्थः, सुचरितमेव चालेख्यं चित्रकर्म तस्य द्युभित्तिः
आकाशरूपकृष्णं दृश्यतेति भावः, गुणा एव ज्योत्स्ना तासां कृष्णचतुर्दशी गुण-
यन्दा इत्यर्थः, नरसुतायाः योगः तस्य श्वपुच्छच्छटा कुङ्कुमाङ्गुलवित्तारः एषा
चतुर्दशी राजावली येः कलियुगे दुराशया दृष्टघनदृष्ट्या सेविता तेषां भक्तिमात्र-
सुलभे एकमात्रभक्तिव्यये शूलिनि शम्भौ सेवा कियत् कौशलम् ? आर्द्रसविक्री-
दितं इति । अत्र राजावल्यां नरसुत्यादारोपः सौजन्याम्बुशाब्दित्वाधर्म्य-
सादृशावयत्वात् वैपरीत्येनाभिहितः ।

रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् (ज) । एवं वक्ष्य-
माणा लङ्कारेषु बोद्धव्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ॥

६७८ ॥ [ट]

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञरूपकम् । यथा मम ।

“इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विष्वमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभि कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः” ॥ (ठ)

अत्र कलङ्कराहित्यादिना अधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥

६७९ ॥ [ड]

(ज) शब्दशेषमूलत्वेऽपीति रूपकविशेषत्वात् रूपकस्य विशेषत्वात् प्राधान्यादित्यर्थः ।

(ट) अधिकेति । अधिकम् आरूढं प्राप्तं वैशिष्ट्यं वैचित्र्यं येन तत् रूपकं तदेव अधिकारूढवैशिष्ट्यनामकम् ।

(ठ) उदाहरति इदमिति । इदं दृश्यमानमित्यर्थः वक्त्रं मुखं साक्षात् स्वयं विरहितकलङ्कः निष्कलङ्कः शशधरः चन्द्रः । सुधाधाराणाम् अमृतधाराणाम् आधारः आस्यदम् अधरः चिरपरिणतं सम्यक् परिपक्वं विष्वं फलविशेषः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवम् अधिके शोभे अधिकशोभाशालिनी कुवलये नीलोत्पले, नीलोपलं कुवलयमित्यमरः । तनुः शरीरं लावण्यानां जलधिः समुद्रः परम् अवगाहे सुखतरः अतिसुखप्रद इत्यर्थः ।

(ड) परिणामालङ्कारमाह विषयेति । आरोप्ये आरोप्यमाद्ये वस्तुनि विषयात्मतया आरोपविषयाभिन्नतया प्रकृतार्थस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य उपयोगिनि उपकारिणि सम्पादके सतीत्यर्थः परिणामः भवेत् प्रकृतार्थोपयोगितया विषये

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिष्मनात् परि-
णामः । यथा ।

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र
तु नायक सम्भावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया । अत्र प्रथमाहं
वैयधिकरण्येन प्रयोगः (ढ) । द्वितीये सामान्याधिकरण्येन ।
रूपके “सुखचन्द्रं पश्यामि” इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुप-
रञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः, इह तु उपायना-
देर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनानादावुपयोगः ।
अतएव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः । अत्र तु
तादात्म्येन, “दासे कृतागसि” इत्यादौ रूपकमेव न तु परि-
णामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुत-
त्वात् । न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनु-
सन्धीयते (ण) ।

विदधियन् आरोपः परिणाम इति भावः । स च द्विधा—तुल्याधिकरण्यः,
अधिकरण्यः ।

(ढ) उदाहरति स्मितेनेति । सुखायं प्रति कस्यचित् स्वकान्तासङ्गाव-
बन्धनमिदम् । तथा मत्कान्तया स्मितेन स्मृत्स्मितेन दूरात् आगतस्य उपस्थितस्य
मम उपायनम् उपहारः कृतम् । तथा द्यूते द्यूतक्रीडायां स्तनोपपीडं यथा
तथा आश्लेषः आलिङ्गनं पणः कृतः । प्रथमाहं इति वैयधिकरण्येन मित्र-
विभक्तिरुक्तम् ।

(ण) आरोप्यमाहेति । आरोप्यमाणस्य उपमानस्य चन्द्रादेरुपरञ्जकता-
नात्म्यं उपसंयम्य शोभाविष्टारकत्वमात्रं प्रकृते प्रस्तुते । उपयोगः उपकारि-
त्वम् । इह तु विषयेण स्मितेन तादात्म्यं प्रकृते प्रस्तुते नायकसम्भावन-
नादौ नायकसम्बन्धनकार्यस्य उपयोगः उपकारित्वम् । आरोप्यस्य उपमानस्य
अवच्छेदकत्वमात्रेण विभक्तिरुक्तम् अत्र तु परिणामे तादात्म्येन अविभक्तदे-

अथमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ये दृश्यते । यथा ।

“वनेचराणां वनितासखानां दरौगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥ (त)

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिनि
अन्धकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्यम् ।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्वितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति विधा ॥

६८० ॥ [थ]

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा ।

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी ?

विलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ? ।

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ?” ॥ (द)

त्यर्थः । प्रस्तुतकार्यस्येति । अत्र नायिकाया अगुनयनमेष प्रस्तुतं पुत्रके कण्ट-
कारोपस्य न खलु तदुपयोगित्वमिति भावः ।

(त) वनेचराणामिति । यत्र हिमाद्रौ रजन्यां रात्रौ दय्यःकन्दरा एव,
गृहाणि तेषाम् उत्सङ्गेषु अभ्यन्तरेषु निषक्ताः पतिताः भासः यासां ताः औषधयः
लताविशेषाः वनितासखानां सभाख्याणां वनेचराणास् अतैलपूराः सुरतप्रदीपा
भवन्ति । उपेन्द्रवच्चावतम् ।

(थ) सन्देहालङ्कारमाह सन्देह इति । प्रकृते प्रस्तुते उपमेये इत्यर्थः
प्रतिभोत्वितः प्रतिभया प्रौढोक्त्या उत्थितः अन्यस्य उपज्ञानस्य संशयः सन्देहः
असौ सन्देहः विधा शुद्धः, निश्चयगर्भः, तथा निश्चयान्तः ।

(द) शुद्धमुदाहरति किमिति । नायिकादर्शने कामिजनानां वितर्क-
क्तिरिषम् । इयं पुरतः परिदृश्यमाना कापीत्यर्थः तारुण्यतरोः यौवनद्रुमस्य
रसभरेण रसातिरेकेण उद्भिन्ना निःसृता नवा वल्लरी मञ्जरी किम् ? वेदासु

यत्र आदावन्ते च संशय एव मध्ये च निश्चयः सं निश्चय-
मध्यः । यथा ।

“अयं मार्त्तण्डः किम् ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किम् ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किम् ? साक्षान्महिषवहनीऽसाविति पुनः
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥ (घ)

अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
संशयोत्यानासम्भवात् । यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स
निश्चयान्तः । यथा ।

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारात् ?
आहोस्त्रिन्मुखमवभासते तरुण्याः ? ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कथित्
विश्वोकैर्वकसहवासिनां परोक्षैः” ॥ (न)

तटेषु प्रीष्टलितस्य स्त्रीतोत्यितस्य लावण्यवारां निधेः लावण्यसागरस्य लहरिका
किम् ? अथवा उदगोदा अत्युत्कटा या उत्कण्ठा कान्ताविषयिणी उत्सुकता
तद्वतां कामिनामित्यर्थः स्वसमयस्य निजसिद्धान्तस्य उपन्यासे प्रापने विश्वश्रिष्टः
प्रलयिनः शरारिणः देवस्य सदनस्येत्यर्थः साक्षात् सूर्तिमतीत्यर्थः उपदेशयटिः
रे एवमेव कुरुतेति शिष्यादण्डः किम् ? शार्दूलविक्रीडितं हतम् ।

(घ) निश्चयमध्यसुदाहरति अयमिति । राजनुतिरियम् । अयं मार्त्तण्डः
सूर्यः किम् ! सः मार्त्तण्डः सप्तभिः तुरगैः इतः युक्तः खलु, तष्माश्रायं सूर्यं
इति निश्चयः । कृशानुः अपिः किम् ? एष अपिः निवतं सर्वा दिशः न प्रसरति
तस्य लक्ष्मणसरस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । तष्माश्रायम् अपिरिति निश्चयः ।
साक्षात् स्वयं कृतान्तः यमः किम् ? असौ यमः महिषवहनः तष्माश्रायं कृतान्त
इति निश्चयः । इति इत्यं त्वाम् आजौ युद्धे समालोक्य दृष्टा प्रतिभटाः प्रति-
योद्धारः विकल्पान् वितर्कान् विदधति कुर्वन्ति । शिखरिणीरुतम् ।

(न) निश्चयान्तसुदाहरति क्विति । आरात् समीपे पुरीवर्तिनीत्यर्थः
हरति एवम् दृष्टमानं सरोजं पदं किम् ? आहोस्त्रिन्मुखं अथवा तरुण्याः पुरण्याः

अप्रतिभोत्यापिते तु “स्याद्युवां पुरुषो वा” इत्यादिसंशये
नायमलङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजान्ति ! पयोधरभरादितम् ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कार-
विषयत्वात् ।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धि-

भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यिता ॥ ६८१ ॥ [प]

यथा ।

“सुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कभूपलमुञ्चिनोति श्वरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ?” ॥ (फ)

सुखम् अवभासते स्फुरति ? कश्चित् जनः इति इत्यं चणं संशय्य, वकसहवा-
सिनां वकसहचराणां पद्मानां परीक्षैः अगोचरैः त्रिव्योक्तैः विलासविशेषैः निश्चि-
काय सुखमिति शेषः । ईदृग् विलासः कुतः पद्मेषु तस्मात् तरुणीसुखमेवैतत्
इति स्थिरीचकारेत्यर्थः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

(प) भ्रान्तिमन्तमाह साम्यादिति । साम्यात् सादृश्यात् अतस्मिन् वस्तुनि
प्रतिभोत्यिता प्रौढीक्तिसिद्धा तद्बुद्धिः तद्वस्तुबोधः भ्रान्तिमान् ।

(फ) उदाहरति सुग्धेति । चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । सान्द्रा घना चन्द्र-
मंसः चन्द्रस्य चन्द्रिका कस्य जनस्य चित्तभ्रमं न कुरुते ? अपि तु सर्वस्यैवेति
भावः । तथाहि सुग्धाः अन्नभिजाः वल्लवाः गोपाः दुग्धधिया दुग्धचरणबोधेन
गवाम् अधः स्नतस्ये इत्यर्थः कुम्भान् विदधते धारयन्ति । कान्ताः कामिन्यः
अपि कैरवशङ्कया अतीत्यलबोधेन कर्णे कुवलयं नीलोत्पलं कुर्वन्ति धारयन्ति
तथा श्वरी व्याधपवी मुक्ताफलाकाङ्क्षया मौक्तिकप्राप्त्यभिलाषिण्य कर्कभूपलं

अम्बरसोल्यापिता भ्रान्तिर्नाविमलङ्कारः (व) । यथा ।
“शुक्लिकायां रजतम्” इति । न च असादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरसिंह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥ (भ)

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ॥
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥

६८२ ॥ [म]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति हृद्वैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्व्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥” (य)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोप-
वधूप्रभृतीनां स्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।

यदरफलसुशिनोति सखिनोति । आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र सान्द्रषन्द्रिका-
हमावेशे अशक्तवदुष्पादिषु तदुत्पत्तिः ।

(व) अम्बरसोल्यापिता अभावजाता ।

(भ) सङ्गमिति । अतः सङ्गमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम् ।

(म) अङ्गेषुमाह क्वचिदिति । क्वचित् ग्रहीतृणां क्वचिद् वा विषयाणां
एवमेवैकधर्माणां भेदात् भिन्नत्वात् यः एकस्य वस्तुनः अनेकधा बहुधा अङ्गैः
कीर्तनं स अङ्गैः इष्यते ।

(य) प्रिय इति । देवैः कृष्टैः गोपवधूभिः प्रिय इति, हृद्वैः मन्दादिभिः
शिशुरिति, देवैरिन्द्रादिभिः अधीश इति, भक्तैः भुवमहादादिभिः नारायण इति,
योगिभिः सनदादिभिः ब्रह्म इति, अग्राहि गृहीतः । तदुत्पत्त्योगादिति
प्रियत्वादिदुर्बलमत्वात् इच्छादयः अनुरागादयः आदिरदेन वास्तवमत्वादेनो
त्पत्तयः ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥ (र)

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहोत्भेदाच्च न मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न च अयमभेदे भेद इत्येवंरूपा अतिशयोक्तिः (ल) । तत्र हि “अन्यदेवाङ्गलावण्यम्” इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति गोपबधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवस्यते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियमेनावश्यभावेनालङ्कारान्तराविच्छित्तिसूलः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसायः” इत्यतिशयोक्तिरस्ति तत्सद्भावेऽपि च ग्रहोत्भेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः (व) । श्रीकण्ठजनपदवर्णने “वज्रपञ्चरम्” इति “शरणागतैः अस्वरविवरम्” इति “वातिकैः” इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अस्वरवि-

(र) यथारुचीति । यथारुचि यथाभिलाषं यथार्थित्वं यथाप्रयोजनवत्त्वं तथाव्युत्पत्ति यथाज्ञानम् एकस्मिन् अर्थे विषये वस्तुनीत्यर्थः अनुसन्धानेन भावनया साधितः जनितः आभासः ज्ञानम् अपि भिद्यते पृथक् भवति ।

(ल) अत्रेति । वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् न मालारूपकमिति रूपक आरोपस्य अवान्तवत्वादिति भावः । अध्यवस्यते आरोप्यते वास्तवत्वादिति भावः ।

(व) अयमिति । नियमेन अवश्यभावेन अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य अलङ्कारस्य विच्छित्तिः वैचित्र्यं मूलं यस्य तपोक्तः अलङ्कारान्तरेणोत्थापित इत्यर्थः । अन्यसद्वृत्तः एवायं समत्करोतीति भावः । शिशुत्वादीनामिति प्रियत्वादेर्नियमाभिप्रायात् अयमस्माकं प्रिय एव नायं शिशुरिति व्यवच्छेदाभिप्रायत्वादित्यर्थः भिन्नत्वाध्यवसाय इति अभेदे भेदारोप इत्यर्थः तत्सदभावे अतिशयोक्तिसदभावे नानात्वप्रतीतिरूपः विभिन्नज्ञानरूपः विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशय

वरम्" इत्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीति-
पुरःसरस्यैवारोपस्य गौणौमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः
शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राः "अपि
च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते" इति । यत्र
प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरः-
सर इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्ति-
कृत एव अस्वरविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च "तपोवनम्"
इति मुनिभिः "कामायतनम्" इति वेश्याभिरित्यादौ च
परिणामालङ्कारयोगः (श) ।

"गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः" ।

इत्यादौ च अनेकधोलेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः
(ष) । अत्र च रूपकयोगः । "गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो
यशसि" इत्यादि च अस्य रूपकात् विविक्तौ विषय इति । अत्र
हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः (स) ।

(श) अपि चेति । परशब्दः अन्यशब्दः परत्र अन्यत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन
वर्तते यथा सुखद्वन्द्वं मनोहरं पश्यतीत्यत्र सुखे यदन्वत्वारोपः स लक्ष्यमाणगुणेन
मनोहरत्वव्यपेक्षयोगादिति । यत्र आरोपे प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः वक्तृबोद्धव्ययोः
सम्प्रतिपत्तिः सम्यक् ज्ञानं सः गौणः । परिणामालङ्कारयोगः प्रकृतोपर्यागित्वा-
दिति भावः ।

(ष) विषयभेदेनोलेखसुदाहरति गाम्भीर्येणेति । अत्र गाम्भीर्यादिविषय-
भेदेन एकस्य अनेकधा उल्लेखः ।

(स) वचसि गुरुः महान् सुदशैत्यर्थः इदम्यतिष्ठ उरसि वक्षसि पृष्ठः
विशालः तदाप्यो भूपतिश्च यशसि अर्जुनः धवसः धनञ्जयः कातवीर्यो वा ।
अत्र एकस्य पुंसः वचसादिविषयभेदेन अनेकधा उल्लेखः । इत्यादिय च
उल्लेखस्य विषयः उपज्ञात् विहितः विभिन्नः । अवेति । अत्र इतरित्यादौ
श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः तस्यैव प्राधान्यादिति भावः ।

प्रकृतं प्रतिषिद्धान्य-

स्यापनं स्यादपङ्गुतिः ॥ ६८३ ॥ [ह]

इयं द्विधा क्वचिदपङ्गवपूर्वक आरोपः क्वचिदारोपपूर्वको-
ऽपङ्गव इति ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-

नेताश्च तारा नवफेनमङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणौन्द्री

नासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ (च)

“एतद् विभाति चरमाचलचूडचुस्वि-

हिण्डोरपिण्डरुचिशीतमरीचिविस्वम् ।

उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन” ॥ (क)

(ह) अपङ्गुतिमाह प्रकृतमिति । प्रकृतं प्रस्तुतं प्रतिषिध्य अन्यस्य अप-
कृतस्य स्यापनम् अपङ्गुतिः स्यात् ।

(च) नेदमिति । इदं नभोमण्डलम् आकाशं न अम्बुराशिः ससुद्रः,
एताश्च ताराः नक्षत्राणि न, नवाः फेनमङ्गाः फेनच्छेदाः, अयं शशी चन्द्रः न,
कुण्डलितः मण्डलाकारेण स्थितः फणौन्द्रः शेषः, असौ कलङ्कः चन्द्रस्थित इति
शेषः न, शयितः शयनं गतः सुरारिः कण्यः । अत्र प्रकृतम् आकाशादिकं
प्रतिषिध्य अम्बुराग्नादीनां स्यापनम् ।

(क) एतदिति । एतत् चरमाचलः अस्ताचलः तस्य चूडं शिखरं चुम्न-
तीति तथोक्तम् अस्ताचलचूडावलम्बोत्यर्थः हिण्डोरपिण्डरुचि फेनपुञ्जनिभं,
हिण्डोरोऽविक्रफः फेन इत्यमरः । शीतमरीचिविस्वं चन्द्रमण्डलं प्रकटलाञ्छन-
कैतवेन सुव्यक्तकलङ्कव्याजिन रजनीं व्याप्य प्रज्वालितस्य मदनानलस्य धूमं दधत्
विभाति विराजते । अत्र लाञ्छने धूमलारोपः प्रकृतस्य अपङ्गवात् प्राक् इति
आरोपपूर्वत्वमपङ्गवस्येति बोध्यम् ।

इदं पद्यं मम । एवम् ।

“विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः” ।

इत्याद्याकारिण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपङ्क्तिः ॥

६८४ ॥ [ख]

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणा-

मपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि तरले !

न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥ (ग)

अत्र अपतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-
कृतम् । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना लता ।

(ख) प्रकारान्तरेण अपङ्क्तिनाह गोपनीयमिति । गोपनीयं रहस्यं
कमपि पद्यं कथञ्चन द्योतयित्वा प्रकटय्य यदि श्लेषेण वा अन्यथा अश्लेषेण इत्यद्रेः
अन्यथयेत् अन्यथा कुर्यात् सापि अपङ्क्तिः ।

(ग) तत्र श्लेषमूलापङ्क्तिमुदाहरति काले इति । वारिधराणां काले
दर्शकाले अपतितया पतियन्तया स्थातुं नैव शक्यते । इति सखीं प्रति
कथाविदुःकम् । हे तरले ! अश्ले ! उत्कण्ठितासि इति सख्या प्रत्युक्तम् ।
हे सखि ! न हि न हि नैव नैव पतियन्तया स्थातुं नैव शक्यते इति मया
भोजनित्यर्थः पन्थाः पिच्छिल इति नायिकया पुनर्गोपितम् । अत्र अपतित-
येति श्लेषम् ।

(घ) इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा इति । इह दर्शकाले पुरः अयतः

स्मरसि किं सखि ! कान्तरतीक्ष्णं
न हि घनागमरीतिरुदाहृता” ॥ (घ)

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु स्वीक्तेरेवेति भेदः ।
गोपनकृतागोपनस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तिः ।

अन्यन्निषिध्य प्रकृत-

स्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ६८५ ॥ [ङ]

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् । यथा
मम ।

“वदनमिदं न सरोजं नयने नैन्दीवरे एते ।

इह सविधे सुग्धदृशो मधुकर ! न मुधा परिभ्राम्य” ॥ (च)

यथा वा ।

“हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणौ कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

अनिलेन वायुना कम्पितः विग्रहः शरीरं यस्याः तादृशी का लता वनस्पतिना न
मिलति न सङ्गच्छते ? अपि तु सर्वेवेति । इति कयाचित् सखीं प्रति
उक्तम् । हे सखि ! कान्तस्य रतीक्ष्णं स्मरसि किम् ? इति सख्या प्रत्युक्तम् ।
न हि नैव कान्तरतीक्ष्णं स्मरामीत्यर्थः, घनागमस्य वर्षाकालस्य रीतिः उदाहृता
उक्ता । इति पुनर्नायिकया अश्लेषेण गोपितम् ।

(ङ) निश्चयालङ्कारमाह अन्यदिति । अन्यत् अप्रकृतं निषिध्य प्रकृतस्य
प्रस्तुतस्य स्थापनं निश्चयः ।

(च) उदाहरति वदनमिति । हे मधुकर ! इदं वदनं सरोजं पद्मं न,
नयने एते, न इन्दीवरे नीलीत्पले, तस्मात् इह सुग्धदृशः कान्तायाः सविधे
सन्निधौ मुधा निरर्थकं सा परिभ्राम्य । अत्र सरोजादिकमप्रकृतं निषिध्य
प्रकृतस्य वदनादेः स्थापनम् ।

(छ) हृदीति । हे अनङ्ग ! अयं हृदि वक्षसि विसलताहारः मृगाल-
हारः, न भुजङ्गमनायकः पन्नगपतिः, कण्ठे इयं कुवलयदलानां नीलीत्पलपुत्राणां

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ?" ॥ (क)

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाश्रय-
त्वेनावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम
भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । न च इह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम् अपि
तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंदेयम् । किञ्च अविव-
क्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्टादिरूपे-
णैव सम्भवत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य
कमलत्वेन अनिर्द्धारणात् । न च अपङ्गुतिः प्रस्तुतस्य अनिषेधा-
दिति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः (ज) । शुक्ति-
कायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्य-
चिदुक्तेर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

भवेत् सम्भावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

श्रेष्ठी, सा प्रसिद्धा गरलद्युतिः कालकूटप्रभा न, इदं मलयजरजः चन्दनधूसिः,
न भस्म, तस्मात् प्रियारहिते मयि हरभ्रान्त्या शिवभमेण न प्रहर, क्रुधा कोपेन
किमु किमर्थे धावसि-? अत्र भुजङ्गमनायकादीनामप्रकृतानां निषेधः प्रकृतानां
विमलतादारादीनां स्थापनश्च ।

(ज) एककोट्यनधिके इति । एककोटिमात्रावसन्निधि सम्यकोटिक-
ज्ञानं हि संशयः, यदि भ्रमरादेः तादृक् संशयः स्यात् तदा कथं समीपागमनं
सम्भवेत्, निश्चितमेवेदं सरोन्नमित्येवं ज्ञाने एव समीपागमनं सम्भवतीति भावः ।
तथाविधनायकाद्युक्तेरेव चमत्कारविधायित्वमिति शेषः । नायिकेति । नायि-
कायाः चाट्टादिरूपेण प्रयोक्त्वा रसनाभिप्रायेणैव तथाविधा उक्तिः नाय-
कवचमं सम्भवति । रसध्वनिरिति । तत्र तुल्ये कमलत्वारीपक्ष निर्द्धार-
णम् अत्र तु न तथा इति भावः । इदम् सिद्धम् ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं-द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्षं द्वयोरपि ॥

तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वाविंशद्विधतां यान्ति ॥ ६८६ ॥ [झ]

तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“जरुः कुरुङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयी विजयस्तम्भः स्मरस्येव” ॥ (ञ)

(झ) उत्प्रेक्षामाह भवेदिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य परात्मना अप्रकृत-
स्वरूपेण सम्भावना उत्कटैककीटिकः संशय इत्यर्थः उत्प्रेक्षा भवेत् । प्रथमं
सा उत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या प्रतीयमाना च । इवादीनाम् उत्प्रेक्षावाचकानां
प्रयोगे वाच्या अप्रयोगे इवादीनामिति शेषः परा प्रतीयमाना स्यात् । यत्
यस्मात् द्वयोरपि वाच्यप्रतीयमानयोः जातिः गुणः क्रिया द्रव्यम् एतच्चतुष्टयम्
उत्प्रेक्ष्यं सम्भावनीयं तस्मात् सा उत्प्रेक्षा अष्टधा । अष्टधापि सा भावा-
भावाभिमानतः भावाभिमानेन अभावाभिमानेन च प्रत्येकं द्वैविध्यात् षोडशधा ।
पुनश्च ताः षोडशप्रकाराः उत्प्रेक्षाः प्रत्येकं निमित्तस्य उत्प्रेक्षाकारणस्य गुण-
क्रियास्वरूपत्वात् कुत्रचित् गुणस्वरूपत्वात् कुत्रचित् क्रियास्वरूपत्वात् द्वैविध्येन
द्वाविंशदभेदा भवन्ति ।

(ञ) जात्युत्प्रेक्षासुदाहरति कुरुङ्गकदृशः इति । कुरुङ्गकदृशः इति वाच्याः
चञ्चलं चेलाञ्चलं सूक्ष्मवस्त्रं यस्मिन् तादृशः जरुः स्मरस्य कामस्य सपताकः
पताकासहितः कनकमयः काञ्चनमयः विजयस्तम्भः शत्रून् विजित्य तत्रमरे यः
स्तम्भः आरोप्यते स विजयस्तम्भः, स इव भाति राजते । अत्र इव प्रयोगात्
वाच्योत्प्रेक्षा, स्तम्भस्य बहुशः सुहावाश्च जातिरुत्प्रेक्षिता नित्यानेकसमवायिनी
जातिरिति स्तम्भत्वजातेरनेकसमवेतत्वादिति बोध्यम् । स्तम्भश्च भावपदार्थ इति
भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयम् । उत्प्रेक्षानिमित्तञ्च नायिकीरूपं गुणः ।

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

“ज्ञाने मौनं जमा शक्तौ त्यागे ज्ञाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य संप्रसवा इव” ॥ (ट)

अत्र संप्रसवत्वं गुणः ।

“गङ्गाम्भसि सुरत्राणं ! तव निर्वाणनिस्वनः ।

स्नातीवांरिवधुवर्गगर्भपातंनपातकी” ॥ (ठ)

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद् द्रव्यशब्दः । एते भावा-
भिमाने च (ड) । अभावाभिमाने यथा ।

(ट) गुणोत्प्रेक्षासुदाहरति ज्ञाने इति । तस्य दिल्लीपस्य ज्ञाने सत्यपि
मौनं तूष्णीमाधः मितभाषित्वं न तु वाचात्त्वमिति भावः, शक्तौ सामर्थ्ये सत्यपि
जमा अपराधसहनं, त्यागे दाने ज्ञाघाविपर्ययः अनात्मप्रशंसनमित्यर्थः आसी-
दिति शेषः, अतस्तस्य दिल्लीपस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् परस्परसङ्घारित्वादिति
भावः संप्रसवा इव सङ्घोदरा इव आसन्निति शेषः । अत्र इव प्रयोगात्
वाच्योत्प्रेक्षा, एत्प्रेक्षणीयो गुणः संप्रसवत्वं कुक्षिगर्भयोर्विभागस्यैव प्रसवपदाद्यं-
त्वात् विभागस्य च गुणत्वशोक्तत्वात् तदुक्तं भाषापरिच्छेदे, “एष गुणा
रूपं रसो गन्धस्पर्शः परम् । अर्थः संख्या परिमितिः संयोगश्च विभागश्चेति” ।
भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षयं प्रसवस्य भावपदाद्यत्वात् । एत्प्रेक्षाया निमित्तञ्च
गुण इत्यवधेयम् ।

(ठ) क्रियोत्प्रेक्षासुदाहरति गङ्गेति । राजन्तुतिरियम् । सुरान् देवान्
ताहते रक्षति असुरेभ्य इति भावः तत्कमुङ्गी । हे सुरत्राण ! अरिबधूनां
शत्रुमारोक्षां गर्भपातमेतं पातकी पातकशान् तव निर्वाणस्य प्रयासवाद्यस्य
मिथ्याः शब्दः गङ्गाम्भसि स्नातीव । अत्र स्नानश्रियाया भावपदाद्यत्वात् भावाभि-
मानिन्युत्प्रेक्षा ।

(ड) दृशोत्प्रेक्षासुदाहरति मुखमिति । एषोदृशः हरिदास्याः मुखम्
अपरः प्रसिदातिरिक्त इत्यर्थः पूर्णचन्द्र इव भाति । नैवदृश्या प्रसिदाति-

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ” ॥ (ठ)

अत्र अपश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् ।
निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा । “गङ्गाम्भसि” इत्यादौ
क्षामतावेत्युक्त्वा चा निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविव”
इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोक्त्वा यथा ।

“तन्वद्भ्याः स्तनयुग्मेन सुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया” ॥ (ण)

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोक्त्वा । एव-
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि

मानसदृभावे एव तस्या अधिकारात् न खलु अपरस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धत्व-
मिति बोध्यम् । चन्द्रस्य च भावपदार्थत्वात् भावाभिमानिनी इवप्रयोगात्
वाच्या च । अतीत्प्रेचानिमित्तं सुखस्य रूपं वेदितव्यम् । एते इति । एते
जात्यादय इत्यर्थः ।

(ठ) अभावाभिमानिनीमुदाहरति कपोले इति । कष्टमिति खेदे, अस्याः
क्षान्तायाः कपोलफलकौ गण्डदेशौ तथाविधौ अतिसुन्दराविति भावः भूत्वा
अन्योन्यं परस्परम् अपश्यन्ताविव ईदृक्षाम् एतादृशीं क्षामतां क्लृप्तां गतौ । पूर्वं
प्रफुल्लतया स्फूर्तत्वात् उभौ अन्योन्यं दृष्टशतुः इदानीं विरहे कार्शातिशयात्
अवनतत्वेन उन्नतनासाव्यवधानेन च दर्शनाभावः सम्भवति परन्तु अचेतनतया
दर्शनस्यासम्भवात् दर्शनमुत्प्रेक्षितमिति सुधीभिरवधेयम् । अत्रादर्शनस्य अभाव-
पदार्थत्वात् अभावाभिमानिनीयं क्रियोत्प्रेचा इवप्रयोगात् वाच्या च ।

(ण) प्रतीयमानामुदाहरति यथेति । तन्वद्भ्याः कृशाब्ज्याः स्तनयुग्मेन
गुणिने सूत्रगुम्फिताय इत्यर्थः अन्यत्र दयादाक्षिण्यादिगुणशालिने स्थानम् अव-
काशः न दत्तम् इति लज्जया सुखं न प्रकटीकृतं सुखस्य कालिम्बावृत्तत्वादप्र-
वृत्तमिति भावः ।

व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायाम् ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिम्रण सुहग्र ! सा अमाश्रंती ।
अणुदिणं अणसुश्रंमा श्रंमं तणु अपि तणू एइ” (१) ॥

इत्यादी उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-
योर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीय-
मानोत्प्रेक्षयोर्भेदः (त) । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु
मध्ये विशेषमाह ।

तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः

स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ६८७ ॥ [थ]

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्यो-
त्प्रेक्षयोः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश
भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्-

(१) महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग ! साऽमाश्रंती ।

अणुदिनममन्वफसांरुं तन्नपि तनूकरोतीति सं० ।

(त) उत्प्रेक्षणे विनैवेति । तत्र हृदये वस्तुनिवेति उत्प्रेक्षानन्तरैव
वाक्यविश्रान्तिः वाक्यार्थसद्गतिरित्यर्थः । तथाच यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः परं
तात्पर्याद्योपनया असद्वाराणां प्रतीतिः तत्र तेषां व्यङ्ग्यत्वं यत्र तु तदसद्वार-
मन्तरैव वाक्यार्थाविश्रान्तिस्तत्र प्रतीयमानत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) तत्रेति । तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये विना द्रव्यं द्रव्यभिदाः
सर्वाः द्वादशभेदाः वाच्याभिदाः वाच्योत्प्रेक्षाभिदाः स्वरूपफलहेतुगाः स्वरूपगाः
फलगाः हेतुगा इति त्रिधा भवन्ति ।

त्रिंशद्भेदाः, द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वारः
इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।
पूर्वादाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भः” इति ।

“सप्रसवा इव” इत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

“रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ (द)

अत्र “आख्यातुम्” इति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपसुतः
प्रेक्षितम् । हेतूत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां

भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वचरणारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ (घ)

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उक्त्यनुक्तोर्निमित्तस्य

द्विधा तत्र स्वरूपगाः ॥ ६८८ ॥ [न]

(द) फलोत्प्रेक्षासुदाहरति यथेति । रावणस्येति । रामेण अस्तः
निक्षिप्तः आशुगः शरः रावणस्य हृदयं भित्वापि, उरगेभ्यः नागेभ्यः पाताल-
निलयेभ्य इति भावः प्रियम् आख्यातुं कथयितुमिव तेषामपि रावणेनोत्पीडित-
त्वादिति भावः । भुवं पृथिवीं विवेश ।

(घ) हेतूत्प्रेक्षासुदाहरति सैषेति । रावणं हत्वा पुष्पकेण अयोध्या-
मागच्छतः रामस्य पथि सीतां प्रत्युक्तिरियम् । प्रिये ! सा एषा स्थली वनभूमिः,
यत्र त्वां विचिन्वता अन्वेषयता मया उर्व्यां पृथिव्यां भ्रष्टं च्युतम् एकं नूपुरं तद-
चरणारविन्दात् पादपद्मात् यः विश्लेषः विद्योगः तेन यत् दुःखं तस्मादिव
बद्धमौनं निःशब्दम् अदृश्यत दृष्टम् । उपजातिवृत्तम् ।

(न) पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदानाह उक्तीति । तत्र मध्ये स्वरूपगाः उत्प्रे-
क्षाः निमित्तस्य गुणक्रियारूपस्य उक्त्यनुक्तयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति द्विधा ।

तेषु चत्वारिंशत्सङ्ग्रहेषु भेदेषु मध्ये वै स्वरूपगायाः षोडश
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षट्षाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र
निमित्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीव” इत्युत्-
प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा ।
“चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः ।
हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव (प) । तथाहि
विज्ञेयपदुःखादिव” इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धसौन्दर्यम् “आख्यातु-
मिव” इत्यत्र च भूपवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं
स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

प्रतीयमानाभेदाश्च

प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ६८६ ॥

यथोदाहृते “तन्वद्भ्याः स्तनयुग्मेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति”
हेतुरुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भ-
वति । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकौर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य
प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षापि अत्र न भवति ।
धर्मन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषण-
योगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः
पाकशासनः” इति । विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा

(प) हेतुफलद्वयोरिति हेतुत्प्रेक्षायां फलोत्प्रेक्षायाश्च इत्यर्थः नियमेन
असम्भवेति ।

(ऋ) प्रमातुः प्रतिपत्तुः । धर्मन्तरति । धर्मन्तरित्वात् अन्ते धर्मिणा यत्
तादात्म्यम् अनेदप्रतीतिः तद्वैद निबन्धनं कारणं यस्याः तथाभूतायां अन्वा-
हणप्रतीत्यात् । अशुपदतात् स्त्रीकारात् प्राचीनेरिति इति । अस्मिन्नि ।

पाकशासन इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (फ) ।

उक्तानुक्तयोः प्रस्तुतस्य

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ६६० ॥ [व]

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “जरुः कुरङ्गकटशः” इति । अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः ।

ततमिव तमालतरुभिर्हतमिव नीलांशुकैर्भुवनम्” ॥ (भ)

अत्र अञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणौयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् (म) । यथा वा ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” । (य)

अत्र अपर इत्यनेन पाकशासनस्य अप्रसिद्धत्वं ततश्च यत्र प्रसिद्धसुपमानं तत्रैव रूपकस्यावसरः यत्र तु उपमानस्य अप्रसिद्धत्वं तत्रातिशयोक्तिरिति रूपकातिशयोक्त्योर्भेदः । तत्रापि यदि फलस्य हेतोश्च सदभावः स्यात् तदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति परस्परं भेद इति बोध्यम् ।

(व) उक्तीति । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य उक्त्यनुक्तयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति ताः अपि उत्प्रेक्षाः अष्टाशीतिप्रकाराः पूर्वोक्ता इत्यर्थः द्विधा भवन्ति ततश्च षट्सप्तत्यधिकशतसंख्यका उत्प्रेक्षा इति बोध्यम् ।

(भ) घटितमिति । भुवनं जगत् अञ्जनपुञ्जैः कञ्जलराशिभिः घटितमिव निर्मितमिव, मृगमदक्षोदैः कस्तूरिचूर्णैः पूरितमिव व्याप्तमिव, तमालतरुभिः ततं विस्तृतमिव, नीलांशुकैः नीलवसनैः हतमिव आच्छादितमिव ।

(म) विषयः प्रकृतं व्याप्तत्वं व्यापनरूपम् ।

(य) लिम्पतीति । तमः अन्धकारम् अङ्गानि शरीराणि लिम्पतीव । तमः आकाशम् अञ्जनं वर्षतीव । तमःसम्पातः विषय इत्यर्थः ।

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः ।
अञ्जनवर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोक्तप्रेक्षानिमित्तञ्च तमसो-
ऽतिवहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्ग्रहम् । केचित्
तु “अलेपनकट्वंभूतमपि तमोलेपनकट्वेनोत्प्रेक्षितं व्याप-
नञ्च निमित्तं, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकट्वेनेत्याहुः” ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा

वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥ ६६१ ॥ [र]

तत्र सापङ्गवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाध्याः ।

अप्राप्य मानसङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥ (ल)

श्लेषहेतुगा यथा ।

“मुक्तीत्करः सङ्कटशक्तिमध्याद्

विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

ग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप” ॥ (क)

(र) अलङ्कारेति । अलङ्कारात् उरिपता उत्प्रेक्षा अधिकं वैचित्र्यं
वहेत् ।

(ल) अशुच्छिति । हुतस्य पावकस्य अग्नेः धूमेन कलुषे आधिते अविष्टौ
यथासदामृतायाः सुदृशः अशुच्छलेन नेत्राभ्युज्ज्वलितेन लावण्यवारिपूरः लावण्य-
अलप्रवाहः अङ्गे शरीरे मानम् अप्राप्यैव विगलति । अवायुजघनम् अपङ्गुश
लावण्यधारितेन उत्प्रेक्ष्यते ।

(क) मुक्तीत्कर इति । सङ्कटं सदोर्ध्वं यत् शक्तिमच्चं तस्मात् विनिर्गतः
मुक्तामाम् उत्करः समूहः अस्याः सारसलोचनायाः कान्तायाः कमनीया कम्बुवत्
ब्रह्मसदृशी या यौवा तस्याम् अधिवासात् अदस्मानात् गुणवत्त्वं सुवदत्त्वं अत्यन्त-
अनित्यददुष्टशाहित्वञ्च आप इति जानीमहे नन्दे । उपजातिवृत्तम् ।

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः । “कम्बुग्रीवाधिवासादिव” इति हेतुत्प्रेक्षायां हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकम् ।
एवम् ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो

नूनमित्येवमादयः ॥ ६६२ ॥

क्वचिदुपसोपक्रमोत्प्रेक्षा (श) यथा ।

“पारे जलं नीरनिधेरपश्यन्सुरारिरानीलपलाशराशीः ।

वनावलीरुत्कलिकासहस्र-प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः” ॥ (ष)

इत्यत्र आभाशब्दस्योपसावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्यव-

साने तु जलधितौरे शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनो-

त्थानमित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने । “केयूरायितमङ्गदैः” (स)

इत्यत्र “विकासिनीलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताच्याः कुटिलः

कटाक्षः (ह) ।” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे “सुग्धा

दुग्धधिया” इत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिका-

(श) क्वचिदिति । उपमा उपक्रमे यस्यास्तादृशी उत्प्रेक्षा ।

(ष) पारे इति । सुरारिः कृष्णः नीरनिधेः समुद्रस्य पारेजलं जलस्य पारे इत्यर्थः आनीलाः पलाशानां पत्राणां राशयः यासां तथोक्ताः तथा उत्कलि-
क्षामां तरङ्गाणां सहस्रैः प्रतिक्षणम् उत्कूलितानि कूलसुद्धतानि यानि शैवलानि
तेषाम् आभेव आभा यासां तादृशीः वनावलीः काननराजीः अपश्यत् । उप-
यातिवृत्तम् ।

(स) केयूरायितमिति । अङ्गदैः कङ्कणैः केयूरायितं केयूरी भुजमध्य-
देशालङ्कारविशेषः तद्वदाश्रितम् । अत्र आयप्रत्ययस्य उपसावाचकत्वात्
उपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि भुजमध्ये कङ्कणधारणस्यासम्भवात् उत्प्रेक्षैव ।

(ह) विकासीति । मृगायताच्याः कुटिलः कटाक्षः कर्णे विकासि यत्
नीलोत्पलं तदिवाचरति स्म । अत्र क्लिप्प्रत्ययस्य उपसावाचकत्वादुपक्रमे उप-
सावाः प्रतीतावपि कर्णे कटाक्षस्यासम्भवाद् उत्प्रेक्षैवेति बोध्यम् ।

देर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनेव कृतत्वात्, इह तु सम्भावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः (च) । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तु उल्कटासम्भाव्य-भूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाना-दसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला
नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषनेषु धरिवी
संछता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥ (क)

इत्यत्र यत्तर्वादी तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दि-
ह्यत इति “सन्देहालङ्कारः” इति केटिदाहुः । तत्र एकाविषये
समानवलतयानिककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह तु तर्वा-
दिव्याप्तैः प्रतिसम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुर-
णञ्च (ख) । अन्ये तु “अनिर्धारणरूपविच्छिद्यान्प्रयत्वेनैक-

(च) तदुपनिबन्धनस्येति । तदुपनिबन्धनस्य विषयस्य प्रकृतस्य । विषयिणः
आरोप्यमाणस्य प्रतीतस्य ज्ञातस्य पर्यवसानात् अभिनिवेशात् असत्यता अवास्त-
वत्वम् । इह तु उत्प्रेषायामित्यर्थः ।

(क) रञ्जितेति । अश्वकारवर्णनमिदम् । तिमिरेण अश्वकारेण विविधा-
क्षरशैलाः रञ्जिताः तु अलङ्कृताः किम् ? गगनम् आकाशं नामितं नु ऊर्ध्व-
दिशात् अधः पारितं किम् ? वा स्थगितं नु आच्छादितं किम् ? धरिवी पृथ्वी
विषनेषु उग्रतानतेषु स्थानेषु पूरिता नु पूर्यतां नीता किम् ? ककुभः दिग्भः
संछता नु एकत्र समावेशिताः किम् ?

(ख) एकविषये इति । एकस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, समानवलतया तुल्य-
कक्षतया अनेककोटिस्फुरणस्य बहुकोटिकप्रतीतेरेव यथा व्यापनां पुरुषो वेति ।
इह अस्मिन् उदाहरणे तर्वादिव्याप्तैः तदुपनिबन्धनपृथ्वीदिशां व्याप्तैः प्रतिसम्बन्धि-
भेदः नामासम्बन्धिभेदात् भिन्नत्वमित्यर्थः । आशां प्रतिसम्बन्धिभेदस्तत्र सन्देहस्य
या अतिरिक्त्याश्च शीपालरमाश्च व्यापनादेरिति निगरणेन अधःकारेण ।

कोव्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारः” इति वेदन्ति स्म ।
तदप्ययुक्तम् । निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावानुशब्देन च इवशब्द-
वत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसन्देह-
प्रकारकल्पनया (गं) ।

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहन्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातत्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” ॥ (घं)

इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया
अप्रतीतेर्वितर्कमात्रं नासावपह्नवोत्प्रेक्षा (ङ) ।

तथाच यदि व्यापनं वा रञ्जनं वा इत्येवं समबलत्वं स्यात् तदैव सन्देहप्रसरः
अत्र तु व्यापनमंधःकृत्य रञ्जनस्यैव स्फुरणात् न सन्देहालङ्कारं इति भावः ।

(ग) अन्ये त्विति । एककोव्यधिकोऽपि अधिकबलैककोटिरपीत्यर्थः अत्र
तु व्यापनरूपा कोटिः हीनबला रञ्जनरूपा कोटिरधिकबलेति द्रष्टव्यम् । निगीर्ण-
स्वरूपस्य अधःकृतस्वरूपस्य विषयस्य अन्येन अप्रकृतेन यत् तादात्म्यम् अभेदः
तस्य प्रतीतिः अवबोधः । तस्याः सम्भावनायाः स्फुटतया स्पष्टतया द्योतनात्
प्रकाशनात् । अदृष्टेति । अदृष्टस्य क्वचिदपि ग्रन्थे अनालोकितस्य सन्देह-
प्रकारस्य कल्पनया रचनया ।

(घ) यदिति । राजस्तुतिरियम् । चन्द्रान्तः चन्द्रस्य मध्ये यत् एतत्
वस्तु जलदलवलीलां मेघखण्डविलासं वितनुते विस्तारयति, लोकः जनः तत्
शशक इति आचष्टे कथयति । मां प्रति तथा नो प्रतिभातीति शेषः अहन्तु
इन्दुं चन्द्रं तव शरीणां शत्रूणां विरहाक्रान्ता विरहिण्यः याः तरुण्यः तासां
कटाक्षोल्कापातेन यत् व्रणं तस्य किण एव कलङ्कः तेन अङ्किता चिङ्किता तनु-
र्यस्य तादृशमिव, मन्ये सम्भावयामि । शिखरिणीवत्सम् ।

(ङ) उक्तरूपाया इति । उक्कटककोटिकायाः वितर्कमात्रं सम्भावनमात्रं
सामान्येन सम्भावनं न तु उक्कटककोटिकत्वेनेति भावः ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्या-

तिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ६६३ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य च उत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम् (छ) । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयनिगरणं च उत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि “मुखं द्वितीयचन्द्रः” इत्यादौ यदाहुः ।

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते” ॥ इति । (ज)

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥

॥ ६६४ ॥ [झ]

(घ) अतिशयोक्तिमाह सिद्धत्वे इति । अध्यवसायस्य अध्यासस्य सिद्धत्वं सिद्धवत् निर्देशत्वे अतिशयोक्तिः निगद्यते कथ्यते । सिद्धवन्निर्दिष्टोऽध्यवसाय एवातिशयोक्तिरिति फलितायः ।

(छ) विषयेति । विषयस्य प्रकृतस्य निगरणेन अधःकरणेन विषयिणः आरोप्यमाणस्य अभेदप्रतिपत्तिः अभेदज्ञानं विषयादिति शेषः । अनिश्चितत्वेन अनिर्धारितत्वेन निर्देशात् आरोपात् साध्यत्वं साधनीयत्वम् ।

(ज) विषयमेति । सूरयः विहांसः विषयस्य अनुपादाने अपर्यागे उपादाने पर्यागेऽपि अधःकरणमात्रेण विषयस्येति शेषः, निगीर्णत्वं निगरणं प्रचक्षते वदन्ति, निगरणमैवाधःकरणमिति फलितायः ।

(झ) तदभेदानाह भेदे इति । सा अतिशयोक्तिः भेदेऽपि अभेदस्या अभेदेऽपि भेदस्य सम्बन्धेऽपि असम्बन्धस्या असम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्या तथा कार्यहेत्वोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययस्य इति पञ्चधा ।

तद्विपर्ययी अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । साति-
शयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोलं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्” ॥ (ज)

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः
यथा वा । “विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” अत्र चेतनगतं
मौनित्वमन्यदचेतनगतं च अन्यदिति द्वयोर्भेदः । एवम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेमं द्वयोरभेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाच्याः सरसत्वमलौकिकम्” ॥ (ट)

(ज) भेदे अभेदमुदाहरति कथमिति । नायिकावर्णनमिदम् । उपरि
शिरसीत्यर्थः कलापिनः मयूरस्य कलापः वहं कथमिति सर्वत्र योज्यम् । कलापस्य
पुच्छवर्तित्वं सर्वत्र दृष्टम् इह तु उपरि कथमिति भावः । केशवर्णनमिदम् ।
तस्य कलापस्य तले अष्टम्यास्तिथेः इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः विलसति विरा-
जते । मालवर्णनमिदम् । ततः तस्मात् अध इति शेषः विलोलं चपलं कुवलय-
युगलं नीलोत्पलद्वयं राजते इति शेषः । नेत्रद्वयवर्णनमिदम् । तदधः तस्मात्
अधः तिलकुसुमं विराजते इति शेषः । नायिकावर्णनमिदम् । अस्मात् तिल-
कुसुमात् अध इति शेषः प्रवालं नवपत्रम् । ओष्ठवर्णनमिदम् । अत्र कान्ता-
केशपाशादिभिर्भ्रूोऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवसायते ।

(ट) अभेदे भेदमुदाहरति । अन्यदिति । तस्याः पद्मपलाशाच्याः अङ्ग-
लावण्यम् अन्वत् असाधारणमित्यर्थः, सौरभसम्पदः गुणपरम्पराः अन्याः असा-
धारणा इत्यर्थः, तथा सरसत्वं रसिकत्वम् अलौकिकं लोकातीतम् । अत्र
अभिन्नमपि अङ्गलावण्यादिकं भिन्नत्वेनाध्यवसायते ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ (ठ)

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे
सम्बन्धो यथा ।

“यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दोवरहयम् ।
तदोपसीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥ (ड)

(ठ) सम्बन्धे असम्बन्धनुदाहरति अस्या इति । उर्वशीं दृष्ट्वा पुरुवरसो
वितकं वर्णनमिदम् । अस्याः उर्वशीः सर्गविधौ सृष्टिकर्मणि कान्तिप्रदः चन्द्रः
प्रजापतिः सृष्टा अभूत् नु वितकं । चन्द्रस्य कान्तिसयत्वात् कान्तिप्रदत्वं वित-
क्यते इति भावः । शृङ्गारै एकः केतलः रसः अनुरागो यस्य तादृशो मदनः
कामः स्वयं नु प्रजापतिरभूदित्यनेनान्वयः, अन्यथा कथमेवं विलासित्वमिति
भावः । पुष्पाकर वागन्तो मासः चैत्र इत्यर्थः प्रजापतिरभूत्, अन्यथा कथमेवं
कुसुमवत् अज्ञानां शोकमाद्यमिति भावः । वेदाभ्यासेन वेदानां पुनःपुनरनुशील-
नेन जडः कामव्यापारानभिघ्न इति भावः विदवेभ्यः भीम्यवस्तुभ्यः व्यावृत्तं
निवृत्तं कौतूहलम् प्रीत्युक्तं यस्य तद्याभूतः पुराणः चिरन्तनः मुनिः नारायणः
उदृष्टं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं नु केन प्रकारेण वा प्रभवेत् ? कथमपि नैव
प्रभवेदित्यर्थः । पुरा किल नारायणमूर्ध्नि घोरे तपसि तिष्ठन् दृष्ट्वा भीतैर्देवैस्त-
दस्त्रीभनाय अस्तरसः प्रहिताः । तास्तु समीपे तेषां विलासान् प्रदर्शयन्तीदृष्ट्वासौ
नारायणः स्नात् कुरुदेशात् ताभ्योऽपि बराहनामिकां दृष्ट्वा ताभ्यो दत्तवान् ।
तेन च ताः सर्वा विलासितायां यहीत्वा सुरलीकं जग्मुः । सा च कुरुदेशीत्यत्र-
त्वात् उदृष्टीति नंदां लीभे इति पौराणिकी गाथावाच्यत्वेन । अत्र पुराण-
प्रजापतिनिर्मातापि तदनिर्मितत्वसम्बन्धेनाध्यवर्तयते । आदृष्टविक्रीडितं
इति ।

(ड) असम्बन्धे सम्बन्धनुदाहरति यतीति । यदि इन्दोवरहस्य मण्डले
इन्दोवरहस्यं सक्तं पुक्तं स्नात्, तदा तस्याः चारुलोचनं वदनम् उपसीयते इन्दो-
वरहसेन चन्द्रमण्डलेनेति भावः ।

अत्र यद्यर्थवलादाहृतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः
(ठ) । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति ।
कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण
यथा ।

“प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कालिकाकुलम् ।

पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलश्रियः” ॥

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितॄन्मण्डलञ्च सहोक्षिताम्” ॥ (ण)

इह केचिदाहुः । “केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयो-
ऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्य-
वसायेऽन्याङ्गीक्रियते” “प्रागेव हरिणाक्षीणाम्” इत्यत्र वकु-
लादिश्रीणां प्रथमभावित्वापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत-
एव अत्रापि इवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा (त) । एवमन्यत्र ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

(ठ) अत्र यद्यर्थेति । यद्विशब्दना अर्थवलात् सम्भावनया आहृतेन आरो-
पितेन सम्बन्धेन इन्दीवरसंयोगेन सम्बन्धः । इन्दीवरासम्बद्धमपि वदनं तत्सम्बद्ध-
त्वेनाध्यवसीयते इति भावः ।

(ण) कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावसुदाहरति प्रागेवेति । हरिणाक्षीणां
चित्तं प्रागेव पूर्वमेव उत्कालिकया उत्कण्ठया आकुलं जातमिति शेषः । उद्भिन्नाः
वकुलानां रसालानाञ्च मुकुलानां श्रियः पश्चात् । अत्रोत्कण्ठयाः कारणात्
वकुलरसालमुकुलश्रीणामुद्भेदात् प्राक् कार्यस्य उत्कण्ठारूपस्य उत्पत्तिः ।

(त) इह केचिदाहुरिति । कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते इति
शेषः । अन्यदेवाङ्गलावणमित्यादिप्रकारेषु अन्यामित्त्वचणस्येति अन्यदेवेति लावण्या-
न्तरस्य भिन्नत्वेन तादात्म्यासम्भवादिति भावः । अन्यदिवेति पाठे उत्प्रेक्षाङ्गी-
क्रियते । तत्र अत्र हि अन्यदेवाङ्गलावणमन्यत्वेनाध्यवसितम् ।

(ष) तुल्ययोगितासाह पदार्थानामिति । प्रस्तुतानां वा अन्येषामप्रस्तुतानां

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

६८५ ॥ [थ]

अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणम् ।

“अनुलेपनानि कुसुमान्यत्रलाः
कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।
समयेन तेन सुचिरं शयित-
प्रतिबोधितस्मरमवोधिपत” ॥ (द)

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमादेवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता” ॥ (ध)

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः । एवम् ।

यदापिंयां यदा एकधर्माभिसम्बन्धः एकेन धर्मेण गुणक्रियान्यतरूपेण संयोगः
भवेत् तदा तुल्ययोगिता स्यात् ।

(द) क्रियादपधर्मसम्बन्धमुदाहरति अनुलेपनानीति । सन्ध्यावर्णनमित्त्वा-
त्तेन समयेन सन्ध्याकाशेन अनुलेपनानि इत्युपगम्याणि, कुसुमानि पतिषु कृत-
मन्यवः सामवत् इत्यर्थः अश्लाः मार्यः तथा दीपव्य दशाः वर्तयः सुचिरम् आदी-
शयितः निद्रितः पयात् प्रतिबोधितः आनरितः स्मरः कासी यत्र तत् यथा तथा
अवोधित बोधिताः अनुलेपनादीनां कुसुमानाञ्च उदीपकत्वात् सन्ध्याकालस्य
कालोदीपकत्वेन ज्ञानमग्निसाधनत्वात् दीपवर्तीनां सुरतज्ञानयोत्साह इत्यु-
त्सामपरोधकत्वमिति भावः । प्रमिताधराहणम् । अत्र क्रियादपधर्मसम्बन्धः ।

(ध) नृपदपधर्मसम्बन्धमुदाहरति त्वदिति । तद अदस्य मादेवं सौकु-
न्त्याय द्रष्टुः पश्यत इत्यर्थः कस्य चित्ते चित्ते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठो-
रता सादेवं न भासते न प्रतिभाति । अपि तु सर्वस्यार्थः ।

“दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” ॥ (न)

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध
एकाहरणक्रियासम्बन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

६६६ ॥ [प]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्

प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥ (फ)

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

(न) दानमिति । असारात् वस्तुनः सारम् आहरेत्, तथाहि वित्तात्
धनात् असारभूतादित्यर्थः दानं सारमिति सर्वत्रान्वेतव्यम् । असारायाः वाचः
ऋतं सत्यम्, आयुषः जीवनकालात् असारादिति शेषः कीर्त्तिधर्मौ, तथा
कायात् परोपकरणम् आहरेदित्यन्वयः ।

(प) दीपकमाह अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धः दीपकं
निगद्यते । अथ किंवा चेत् यदि अनेकासु क्रियासु एकं कारकं स्यात् तदपि
दीपकमिति शेषः ।

(फ) बलेति । अधुनापि अस्मिन् जन्मन्यपि जिगीषुणा तेन रावणेन
बलावलेपात् बलदर्पात् जगत् प्रवाध्यते प्रपीड्यते । तथाहि, सती साध्वी
योषित् सुनिश्चला प्रकृतिश्च भवान्तरेषु जन्मान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति प्राप्नोति ।
वंशस्यविलं वृत्तम् ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाद्ये

भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।

उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-

मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन” ॥ (व)

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उल्यानाद्यनेकक्रिया-
सम्बन्धः अत्र च गुणक्रिययोरादिसध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं
न लक्षितम् । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा
सम्भवात् ।

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्

॥ ६६७ ॥ [म]

यथा ।

“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारै-

र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया

यदध्विमप्युत्तरलीकरोति” ॥ (म)

(व) दूरमिति । दूरा नायकं प्रत्युक्तिरियम् । त्वयि जीवनाद्ये प्राद-
पद्यमे दूरं समागतवति सति सा तपस्विनी वराहो मनोभवशरेण भिन्ना विदा
सती अद्येन उत्तिष्ठति स्वपिति भिन्नाति त्वदीयं वासगृहमायाति, याति गच्छति,
हसति, श्वसिति निद्रासात् त्यजति । जीवनादिति साटान्तरं तथात्वे, हे जीव-
नाद्ये ! इति समुद्रिः । वसन्ततिलकं हतम् ।

(म) प्रतिवस्तूपमायाह प्रतीति । गम्यं प्रदिधानदेशं साम्यं सादृश्यं ययोः
तादृश्योः सादृश्योः एकोऽपि सामान्यः साधारणो धर्मः गुणक्रियादयः इदम्
अप्येवमप्येन यत्र निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा स्यात् ।

(म) धन्यासीति । हे वैदर्भि ! विदर्भराजदन्दिनि ! दमदन्ति ! त्वं
धन्यासि साधुवादासांसीवपः, दया तया नैषधः निषधाधियः नैषधोऽपि उदारैः

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते ।
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ (य)

अत्र विमलविशदादिरर्घत एक एव । वैधर्म्येण (र) यथा ।

“चकीर्य एव चतुराञ्चन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ (ल)

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य

वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥ ६६८ ॥ [व]

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः (श) । अयमपि
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेण उदाहरणम् ।

महद्भिः गुणैः समाकृष्यते सम्यक् प्राकृष्ट इत्यर्थः । चन्द्रिकायाः ज्योत्स्नायाः
इतः अस्मात् परा अधिका स्तुतिः का ? यत् अस्मिन् समुद्रमपि उत्तरलीकरोति
अपलयति । उपजातिवृत्तम् ।

(य) विमल इति । स्पष्टम् ।

(र) वैधर्म्येति विपरीतधर्मणेत्यर्थः ।

(ल) चकीर्य इति । चकीर्यः एव चन्द्रिकायाः पानकर्मणि पानक्रियायां
चतुराः निपुणाः, अवन्तीः अवन्तिदेशीयाः कामिनीर्विना सुदृशः रतनर्मणि
मुरतविलासे न निपुणाः । अत्र चतुरा इति न निपुणा इति विपरीतधर्म-
त्वम् ।

(व) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । सधर्मस्य समानधर्मस्य वस्तुनः विषयस्य
प्रतिविम्बनं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं दृष्टान्तः ।

(श) सधर्मस्येति । अत्र धर्मस्य साम्यं न तु एकरूपत्वं प्रतिवस्तूपमायाम्
एकरूपत्वं न तु साम्यमित्यनयोभेद इति भावः ।

“अविदितगुणापि सत्कविभणितिः
कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि
हरति दृशं मालतीमाला” ॥ (प)

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः शंसते मदनव्यथा ।
दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः” ॥ (स)

“वसन्तलेखैकनिवहभावं
परासु कान्तासु मनः कुतो नः ? ।
प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं
मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ?” ॥ (ह)

इदं पर्यं मम । अत्र “मनः कुतो नः ?” इत्यस्य “काङ्क्षति वल्लिमन्याम्” इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूप-
मेव । इह तु कर्णे मधुधारावसनस्य नेत्रहरणस्य च साम्य-

(प) अविदितेति । सतां कवीनां भणितिः यासौ अविदितगुणा अयंशोध-
विरहादिति भावः कर्णेषु मधुधारां वमति उद्हरति । मालतीमाला अनधि-
गतः अमातः परिमलो यस्यास्तादृशी अपि दृशं नेत्रं हरति । अत्र मधुधारा-
वसनस्य नेत्रहरणस्य च नेकरूपत्वं परं प्रविधानेन गम्यसाम्यत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

(स) त्वयीति । त्वयि दृष्टे सति कुरङ्गाद्याः मदनव्यथा शंसते नम्यति ।
इन्दौ अनुदयभाजि उदयनप्राप्ते सति कुमुदसंहतेः ग्लानिः साखिन्यं दृष्टा ।
अथ मदनव्यथार्यमनस्य ग्लानिदर्शनस्य च वैपरीत्येन प्रविधानगम्यसाम्यत्वमस्तीति
बोध्यम् ।

(ह) वसन्तेति । वसन्तलेखायां तदाण्यायां कान्तायाम् एकनिवहभावं
क्षेत्रागुराङ्गमित्यर्थः नः अप्याकं मनः परासु कान्तासु कुतः ? प्रफुल्लायाः विद-
मितायाः मल्लाः मल्लिकायाः मधुलम्पटः रत्नकुलः मधुव्रतः ममरः अद्याम्
अपरां मल्लिकातिरिक्तामित्यर्थः वल्लिं सतां काङ्क्षति अस्मिन्पति किम् ? देवा-
मित्यप्यतीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

मेव न तु ऐकरूप्यम् । अथ समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्य-
विशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न
तथेति भेदः (च) ।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

६६६ ॥ [क]

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा ।

तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमान्

आससाद् चरमाचलं ततः” ॥ (ख)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनाक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भव-
त्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च विम्बप्रतिविम्ब-

(च) समर्थेति । समर्थस्य दृढीकार्यस्य समर्थकस्य दृढीकारकस्य वाक्य-
इयस्य इत्यर्थः । सामान्यविशेषभावे इति उभयोरिकस्य सामान्यत्वे अपरस्य
विशेषत्वे इत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथा सामान्यविशेषभाव
इत्यर्थः ।

(क) निदर्शनामाह सम्भवन्निति । कुत्रचित् सम्भवन् कुत्रचिद्वा असम्भवन्
वस्तुसम्बन्धः यत्र विम्बानुविम्बत्वं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ।

(ख) कोऽत्रेति । अत्र भूमिवलये भूमण्डले को जनः जनान् सुधा
निरर्थकं तापयन् पीडयन् सुचिरं सम्पदम् एति प्राप्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
भानुमान् सूर्यः दिनेन इति वेदयन् ज्ञापयन् ततः चरमाचलम् अस्ताचलम्
आससाद् प्राप । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ग) अत्रेति । ईदृशार्थस्य उक्तरूपाद्यस्य वेदनाक्रियायां ज्ञापनव्यापारे ।

भावं बोधयति (ग) । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धिनिदर्शना तु एक-
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा ।

“कलयति कुवलयमालाललितं

कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।

अधरः किसलयलौला-

माननमस्याः कलानिधेर्विलासम्” ॥ (घ)

अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां
कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादि-
सदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमाला-
देय विस्वप्रतिविस्वभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिभृगौदृशाम् ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशियुतिः ॥ (ङ)

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति
तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स च असम्भवं राजहंसगतिमिव
गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजसनीहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

इदं शार्थंति । आपनसमर्थः आपननिष्पादकः यः चरमाचलप्राप्तिरूपी धर्मः
तद्वत्त्वात् तच्छास्त्रादिस्यधः । विस्वप्रतिविस्वभावं गम्यसादृश्यम् ।

(घ) कलयतीति । पस्याः कुटिलः कटाक्षविक्षेपः कुवलयमालायाः
नीलोत्पलसजः सलितं सौन्दर्यम् अधरः किसलयस्य पल्लवस्य लीलां तथा माननं
कलानिधेः चन्द्रस्य विलासं कलयति धारयति ।

(ङ) प्रयाणे इति । हे राजेन्द्र ! तव प्रयाणे युद्धयात्रायां वैरिणां शत्रूणां
या भृगौदृशः कानिभ्यः तासां पदभ्यां राजहंसगतिः तथा माननेन सुस्तेन शशि-
युतिः मुक्ता मृक्ता ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥ (च)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विश्वप्रतिविश्वभावे पर्यवस्यति
(छ) । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्धतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥ (ज)

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन
चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम् ।

“क्व सूर्यप्रभवो वंशः ? क्व चाल्पविषया मतिः । ?

तितौर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥ (झ)

(च) इदमिति । शकुन्तलाया रूपं दृष्ट्वा राज्ञो दुष्मन्तस्योक्तिरियम् । यः
ऋषिः इदम् अथाजमनोहरं स्वभावमनोहरं वपुः शरीरं तपःक्षमं तपश्चरण-
क्षीणसहं साधयितुं कर्तुम् इच्छति सः ध्रुवं निश्चितं नीलोत्पलपत्रस्य धारया
अथभागेण अतिकोमलया इति भावः शमीलताम् अतिकर्कशामिति भावः
छेत्तुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्ययित्तं वृत्तम् ।

(छ) अत्रेति । यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यमित्यादि इच्छेति पर्यन्तं तच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यं ध्रुवमित्यादि व्यवस्यतीत्यन्त तयोरर्थयोः अभेदेन अभिन्नतया अन्वयः
सम्बन्धः अनुपपद्यमानः असम्भवन् विश्वप्रतिविश्वभावे गम्यसादृश्ये पर्यवस्यति
परिणमति ।

(ज) जन्मेति । मया भवस्य संसारस्य भोगः सुखं, भोगः सुखे स्वादि-
भृतावहेय फणकाचयोरित्यमरः । तस्य उपलिप्तया लालसया इत्यर्थः इदं
जन्म बन्धतां विफलत्वं नीतम् । हन्त खेदे काचमूल्येन चिन्तामणिः विक्रीतः ।

(झ) क्वेति । सूर्यः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं यस्य अथवा
सूर्यात् प्रभवः उत्पत्तिर्गस्य तादृशः वंशः सूर्यवंशः क्व ? अल्पविषया यत्किञ्चिद्धार-
णदना इत्यर्थः मतिः बुद्धिश्च क्व ? क्वदयं महदन्तरं सूचयति । अल्पमतिःसूर्य-

अत्र संनत्या सूर्यवंशवर्णनमुदुपेन सागरतरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाच्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।

समाखादि स सृष्टीकारसे रसविशारदैः ॥ (ज)

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात् पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानम् । मालारूपापि यथा सम ।

“क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने

सृगमर्षयसि सृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं सहिर्षाविषाणे

निदधच्चेतो भोगविताने” ॥ (ट)

इह विस्वप्रतिविस्वताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं, दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विस्वप्रतिविस्वता-प्रत्यायनम् (ठ) । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणा-क्षीणाम्” इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

वंशयोर्मदन्तरमिति भावः । अस्मि अहं मोहात् अज्ञानात् उदुपेन सेलेन दुस्तरं सागरं तित्तीर्षुः तर्षुमिच्छुः ।

(ज) य इति । तस्याः कुरङ्गाच्याः अधरे यः मधुरिमा नामधेयम् अनुभूतः, स मधुरिमा रसविशारदैः समाखादाभिज्ञैः जनैः सृष्टीकारसे द्राक्षारसे समाखादि सम्यक् समाखादितः ।

(ट) क्षिपसीति । भोगविताने संनारसुखसमूहे चेतः निदधत् त्वं वृषदंशकस्य विदासस्य वदने शुकं क्षिपसि, सृगादनस्य तरधोः रदने दन्ते सृगम् अर्षयसि, सहिर्षस्य विषाणे शङ्गे तुरगम् अहं वितरसि ददासि । अत्र भोग-विताने चेतोनिधानस्य वृषदंशकवदनादिषु युक्तादिक्षेपस्य च अमेदेनान्वयः अनुपपद्यमानः परस्परं विस्वप्रतिविस्वभावं जनयति ।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनतायवा ।

व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति विरष्टधा ।

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टाचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

७०० ॥ [ड]

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरूपमेयगतसुल्कर्षकारण-
मुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्ताविकः प्रत्येकं
समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोप-
मेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि
श्लेषे अपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्यून-
तायामप्यनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वा अष्ट-
चत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् ।

“अकलङ्कं मुख्यं तस्या न कलङ्गी विधुर्यथा” ॥ (ठ)

(ठ) इह निदर्शनायां विम्बप्रतिविम्बतायाः आक्षेपं प्रतीतिं विना वाक्या-
र्थस्य अपर्यवसानम् असङ्गतिः, पर्यवसितेन सङ्गततां प्राप्तेन । सामर्थ्यात्
योग्यतावशात् विम्बेति गम्यसादृश्यावगतिरित्यर्थः ।

(ड) व्यतिरेकमाह आधिक्यमिति । उपमेयस्य उपमानात् आधिक्यम्
अथवा न्यूनता व्यतिरेकः । स च हेतौ उक्ते एकः एकविधः, हेतौ नोक्ते
अकथिते त्रिधा । तथा चतुर्विधोऽपि साम्यस्य सादृश्यस्य शब्दतः अर्थतः आक्षे-
पाच्च बोधनात् प्रत्यायनात् द्वादशधा । द्वादशविधोऽपि श्लेषनिवन्धनत्वात्
अक्षेपत्वाच्च द्वैविध्येन विरष्टधा चतुर्विंशतिप्रकारः । प्रत्येकम् आधिक्यन्यून-
तयोश्च मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशत्प्रकार इति ।

(ट) अकलङ्कमिति । सुगमम् ।

अत्र उपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं हेतु-
द्वयमपि उक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दसौपम्यम् ।
अत्रैव “न कलङ्क विधूपमम्” इति पाठे आर्थं “जयतीन्दुं
कलङ्किनम्” इति पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् ।
अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः, कलङ्कि-
पदत्यागे च उपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः, द्वयोरनुक्तौ द्वयो-
रनुक्तिः । श्लेषे यथा ।

“अतिगाढगुणायाम् नाञ्जवद् भङ्गुरा गुणाः ॥” (ए)

अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दसौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववद्ब्रह्माः ।
एतानि च उपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे
दिङ्मात्रम् । यथा ।

“क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् ।

विरम प्रसौद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥ (त)

अत्र उपमेयभूतयौवनास्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमाना-
दुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक” इति केषाञ्चिन्नक्षणे

(ए) अतीति । अतिगाढाः अतिघनाः गुणाः यस्याः तथाभूतायाः तस्याः
कान्तायाः गुणाः दयादाक्षिणादयः सूत्राणि च अञ्जवत् पञ्जवत् भङ्गुराः भङ्ग-
प्रवणाः क्षिदुरा इत्यर्थः न । अत्रोपमेयं नायिका, उपमानं पद्मम् उपमेयस्य
उत्कर्षकारणम् अतिगाढगुणत्वम् उपमानस्य निकर्षकारणं भङ्गुरगुणत्वमिति
बोधम् ।

(त) क्षीण इति । हे सुन्दरि ! शशी चन्द्रः क्षीणः क्षीणः अपि नित्यं
प्रत्यहं भूयः भूयः पुनः पुनः अभिवर्द्धते तद्विं गच्छति, विरम नानात् निवर्त्तस्व,
प्रसौद प्रसूता भव, यौवनं नतमिति शब्दः अनिवर्त्ति न पुननिवर्त्तते इत्यर्थः,
यातं तु गतमेव तु ।

“विपर्यये वेति पदमनर्थकम्” इति यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् । तथाहि अत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्व' स्फुटमेव अस्तु वा अत्रोदाहरणे यथा कथञ्चिन्नतिः” । (घ)

“हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

हिषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ।” (द)

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताद्यथा” इति ।

सहाय्यस्य वलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥

७०१ ॥ [घ]

अतिशयोक्तिरप्यत्राभिदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च (न) । क्रमेण उदाहरणम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवनै रागभाक् प्रियः” । (प)

(घ) सत्त्वासत्त्वे स्थायित्वास्थायित्वे । ननु यथा कथञ्चित् आधिक्योक्तावेव व्यतिरेक आस्तां को दोष इत्याशङ्क्य अनुपपत्त्यन्तरं दर्शयति अस्त्विति ।

(द) हनूमदाद्यैरिति । दमयन्तीं प्रति प्रेरितस्य नलस्य दौत्ये अकृतार्थः शोक्तिरियम् । हनूमदाद्यैः दूतपथः यशसा सितीकृतः सञ्ज्वलीकृतः मया पुनः हिषां शत्रूणां हसैः द्वास्यैः दूतपथः सितीकृतः मां दौत्ये अकृतकार्यं दृष्ट्वा शत्रूणां हसिष्यन्तीति भावः ।

(घ) सहोक्तिमाह सहेति । यत्र सहाय्यस्य वलात् सामर्थ्यात् एकं वस्तु द्वयोः वाचकं स्यात् यदा यदि तत्र अतिशयोक्तिः मूलभूता कारणभूता भवेत् तदा सा सहोक्तिः ।

(न) श्लेषभित्तिका श्लेषनिवन्धना अन्यथा अश्लेषा ।

(प) सहेति । अत्र रागशब्दः द्वयोर्लौहित्यानुरागयोर्वाचकः । अतिः इत्युक्तिश्च भेदेऽप्यभेदरूपा ।

अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः

प्रह घनतिमिरोघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।

सह सरसिजधण्डैः स्वान्तमामौलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ (फ)

इदं मम । अत्र उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसम्भोहविलुप्तचेतना ।

अगमत् सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्” ॥ (व)

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुद-
कदम्बैः” इत्यादौ” ।

“लक्ष्मणेन समं रामः काननं महनं ययौ” इत्यादौ च
प्रतिशयोक्तिमूलत्वाभावाद्वायमलङ्कारः ।

विनीक्तिर्यद्विनान्येन

न साध्वन्यदसाधु वा ॥ ७०२ ॥ [भ]

(फ) सहिति । चन्द्रवर्णनमिदम् । अमृतांशोः चन्द्रस्य अंशवः किरणाः
कुमुदानां कदम्बैः समूहैः सह कामम् उल्लासयन्तः विकासयन्तः घनैः सान्द्रैः
तिमिराणाम् अन्धकाराणाम् ओघैः समूहेषु सह धैर्ये कामिजनानामिति शेषः
उत्सारयन्तः विध्वंसयन्तः उद्दीपकत्वादिति भावः । सरसिजानां पद्मानां पण्डैः
समूहैः सह स्वान्तं मनः आमौलयन्तः सङ्घोषयन्तः प्रतिदिशं दिशि दिशि सञ्च-
रन्ति । मालिनीहस्तम् ।

(व) सममिति । सा इन्दुमती गुरुणा सहता सम्भोहेन विलुप्तं चेतनं
उल्लासयामृता सती तनुदीपार्चिः दीपा दीपशिखा तैलविन्दुना सहैव नरा-
धिपेन अनेन सममेव क्षितेस्तलम् अगमत् । अत्र कार्यकारणयोर्वाप्यविपर्यय-
रूपातिशयोक्तिः ।

(भ) विनीक्तिनाह विनीक्तिरिति । अन्येन विना यत् न असाधु अशो-
भनं न भवति, तथा अन्येन विना अन्यत् यत् असाधु भवति सा विनीक्तिः ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वे
एव पर्यवसानं तथापि अशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्या-
यमभिप्रायो यत् कस्यचिद्दर्शनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव
दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।

विना ग्रीष्मोष्णमञ्जुर्वनराजिरजायत” ॥ (म)

“असाधु अशोभनम् । यथा ।

अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण ?” का निशा शशिना विना ॥ (ग)

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव

दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ॥ (र)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-
प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायम् । एवं
सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भङ्ग-
तीति बोद्धव्यम् ।

(म) विनेति । चन्द्रः जलदकालेन विना निस्तन्द्रतां निर्मलतां गतः ।
ग्रीष्मोष्णमञ्जुर्वनराजिः मञ्जुः मनोहारिणी अजायत । अत्र जलदकाला-
पगमात् चन्द्रस्य तथा ग्रीष्मोष्मापगमात् वनराजेरशोभनत्वम् अपगतम् ।

(य) अनुयान्त्येति । जनातीतं लोकातिशायिनं कान्तं प्रियम् अनुयान्त्या
अनुगच्छन्त्या त्वया साधु सम्यक् कृतम् । तथाहि, अकेण विना दिनश्रीः तथा
शशिना विना निशा च का ? सीतां प्रति अनसूयाया अविपत्रा उक्तिरियम् ।

(र) निरर्थकमिति । नलिन्याः पद्मिन्याः जन्म निरर्थकं मतं, यथा
नलिन्या तुहिनांशुविम्बं चन्द्रविम्बं न दृष्टम् । इन्दोरपि उत्पत्तिः निष्फ-
लैव, येन इन्दुना विनिद्रा विकसिता नलिनी न दृष्टा । उपजातिवृत्तम् ।

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

७०३ ॥ [ल]

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वचोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह !” ॥ (व)

अत्र गन्धवाहे हठकासुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन
यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् क्वत्सं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ (श)

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिका-
व्यवहारः । विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्य-
गर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम ।

(ल) समासोक्तिमाह समासोक्तिरिति । समैः : कार्यलिङ्गविशेषणैः यत्र
प्रस्तुते अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनः विषयस्य व्यवहारसमारोपः सा समासोक्तिः

(व) व्याधूयेति । हे मलयाचलगन्धवाह ! यत् यस्मात् त्वम् अस्याः
अम्बुजलोचनायाः पद्मनयनायाः कनककुम्भविलासभाजोः वचोजयोः कनयोः
धसनम् अदधूय अपनाये अशेषं समस्तम् अङ्गं प्रसभं वलात् आलिङ्गसि तस्मात्
त्वमेव धन्यः । वस्तुतिलक्षं वक्षम् ।

(श) असमाप्तेति । असमाप्ता समाप्तिसमाप्ता जिगीषा यस्य तादृशस्य
मनस्विनः मदादुभावस्य जिगीषोरित्यर्थः स्त्रीचिन्ता कान्तामिच्छायाः का ? रविः
क्वत्सं समपं जगत् अनाक्रम्य सन्ध्यां नो भजते ।

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलतिमिरावृतिं

दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

अयति हरितं हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥ (ष)

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्र हि “तिमिरा-
वृतिम्” । इत्यत्र “तिमिरांशुकाम्” इति पाठे एकदेशस्य
रूपेऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्ति रूपकम् । तत्र
हि तिमिरांशुकयोः रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुट-
सादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न
समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमौघः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः
सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्य-
शाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत (स) एवेति । तत्रैक-
देशविवर्तिरूपकमेव यथा ।

(ष) विकसितेति । हन्तेति खेदसूचकमश्रयम् । तुहिनद्युतिः चन्द्रः
पुरः अग्रतः रागस्य लौहित्यस्य अनुरागस्य च आसङ्गात् आवेशात् विकसित-
मुखीं प्रकाशितमुखीं प्रसन्नमुखीञ्च तथा गलन्ती निर्गच्छन्ती तिमिरमेव आवृतिः
आवरणं यस्याः तथाभूतां दिनकरस्य सूर्यस्य उपनायकस्य चेति ध्वनिः करिष्य
किरणेन हस्तेन च स्पृष्टाम् ऐन्द्रीं पूर्वां दिशं निरीक्ष्य दृष्ट्वा जरठा परिणता
या लवली तटाख्यफलविशेषः तद्वत् पाण्डुः छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः भृशं
अत्यर्थं कलुषान्तरः मलिनान्तःकरणः सन् प्राचेतसीं पश्चिमां हरितं दिशं अयति
अवलम्बते । शिखरिणीवृत्तम् ।

(स) अवेति । अत्र विकसितमुखीमित्युदाहरणे रूप्यरूपकभावः रूप्यम्
आरोपविषयः तिमिरं रूपकम् आरोप्यमाणम् अंगुकं तयोर्भावः द्वयोः तिमिरां-
शुकयोरावरणत्वेन आच्छादकत्वेन परमाचित्रम् अपरसाहाय्यं वाक्यायंपर्यालोचन-
साहाय्यमित्यर्थः अनपेक्ष्य अगृहीत्वापि स्वमात्रे स्वार्थे एव विश्रान्तः सादृश्याव-
बोधकतया स्वतःसिद्ध इत्यर्थः इति हेतोः समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुं खण्डयितुं
न ईयः न शक्तः । अवेति । यत्र वाक्ये इति शेषः अस्फुटम् अस्पष्टं तत्र

“जस्य रणतउरण करे कुणतस्य मण्डलगलत्रम् ।

रससंमुखीवि सहसा परंसुही होइ रिउसेणा” (३) ॥ (६)

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुट-
सादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैक-
देशविवर्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समासोक्ति-
प्रतीतितिरोधायकत्वात् । ननु अस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुख-
सञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् (च) । सत्यमुक्तम् ।
अस्त्येव किन्तु वाक्यार्थपर्यालोचनासापेक्षं न खलु निरपेक्षम् ।
सुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवत् रणान्तःपुरयोः स्वतः सुख-
सञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी ।

(३) जस्य इति ।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलागलताम् ।

रससंमुखीवि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना इति ॥ सं० ।

एकदेशान्तरस्य रूपणं विना तत् वाक्यम् असङ्गतम् अनुपपन्नम् । अशाब्दम्
शब्दाप्रतिपाद्यम् आर्थम् अर्थबललभ्यम् ।

(६) यस्येति । रण एव अन्तःपुरं तत्र करे मण्डलागलताम् अनिलतान्
अपरां नायिकामिति च ध्वनिः करे कुर्वतः यस्य रससंमुखी उत्साहाभिमुखी
अनुरागवती च रिपुसेना शत्रुबलं कान्ता चेति ध्वनिः सहसा पराङ्मुखी भवति ।

(च) रूपकप्रतीतिरिति । व्यापितया बहुनामितया इत्यर्थः समासोक्ति-
प्रतीतेः तिरोधायकत्वात् आवरकत्वात् यथा लावण्यमधुमिः पूर्णमित्यादि । सुख-
सञ्चारतयेति । यथा अन्तःपुरे सुखं सञ्चरति तथा रणेऽप्येति भावः । निरपेक्षं
कार्यार्थपर्यालोचननिरपेक्षमित्यर्थः । ततश्च बहूनां स्फुटसादृश्यानां सहावे
तथा अस्फुटसादृश्यानां सदभावे रूपकस्य व्यापित्वेऽपि यदि एकदेशस्य रूपं
स्यात् तदा एकदेशविवर्तिरूपकमेवेति बोध्यम् ।

(३) निसर्गेति । निसर्गसौरभेण स्वभावाद्भोग्येन उदयान्ताः ये भृङ्गा-

उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥” (क)

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाध्यात् सरोजिन्यां नायिका-
व्यवहारप्रतीती स्त्रीमात्रगासिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः
कारणम् । तेन विना विशेषणसाध्यमात्रेण नायिकाव्यवहार-
प्रतीतेरसम्भवात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति । उप-
मास्यरूपकसङ्करगर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिहन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा” ॥ (ख)

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमा-
गर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादि-
समासान्तराश्रयेण समानविशेषणसाहाय्याद्हरिणेक्षणायां
लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णम्” इत्यादि । सङ्करगर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभापुष्पचिता” इत्यादौ “सुवेशा” इत्यत्र पाठे ह्युपमा-
रूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्व-
वत् । समासान्तरसहिन्ना लताप्रतीतिः । एषु च तेषां मते

तेषां सङ्गीतशालिनी सरोजिनी पद्मिनी वासराधीशे सूर्ये उदिते सति स्मेरा
विकसिता ससिता च सजनि अभूत् ।

(ख) दन्तेति । दन्तानां प्रभाः पुष्पाणीवेति दन्तप्रभापुष्पाणि तैः चिता
व्याप्ता, पाणिः पल्लव इव पाणिपल्लवस्तेन शोभते इति पाणिपल्लवशोभिनी केश-
पाशः अलिहन्दमितेन तेन उपलक्षिता सुवेशा सुष्ठु परिच्छदवती हरिणेक्षणा
विभातीति शेषः । लतापक्षे दन्तप्रभा इव पुष्पाणि तैश्चिता । पाणिरिव पल्लवः
तेन शोभिनी, केशपाश इव अलिहन्दं तेन । अत्र सुवेशत्वधर्मस्य सुख्यतया
उपमेये हरिणेक्षणायां वर्तनात् औपम्यगर्भत्वम् ।

(ग) उपमास्यरूपकेति । उपमासाधकस्य उपमेये सुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य
रूपकसाधकस्य उपमाने सुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य साधकस्य च उपमेवान्न न

उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्यद्वितीययोः
समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय
एव । पर्यालोचने तु आद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गी-
कर्तुमुचिता (ग) । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्वानाद्रनखक्षताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्दुं पापं रवेरप्यधिकं चकार” ॥

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिका-
पयोधरेणाद्रनखक्षताभशक्रचापधारणासम्भवात् । ननु अत्र
“आद्रनखक्षताभम्” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्या-
लोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम् । यथा “दध्ना जुहो-
तीति” इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दधि सञ्चार्यते विधिः ।
एवं च इन्द्रचापाभमाद्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति
चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्तिन्युप-
माङ्गीकारस्यैव ज्यायस्वात् । अस्तु वा अत्र यथाकथञ्चित्
समासोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः” इत्यादौ च अन्यगत्य-

रूपकं रूपकमेवात्र नोपमा इत्येवंरूपस्य अभावादित्यर्थः । समासान्तरं पूर्ववत्
उपमापक्षे उपमितिसमासः रूपकपक्षे रूपकसमासः यथा दन्तप्रभाः पुष्पाणीव
तथा दन्तप्रभा एव पुष्पाणि इत्यादि बोध्यम् । आद्यद्वितीययोः दन्तप्रभापुष्पचित्ते-
त्यादिरूपे आद्ये उदाहरणे द्वितीये अत्रैव सुविशेष्यत्र परीतेति पाठे न परिवर्तिते
इत्यर्थः ।

(घ) ऐन्द्रमिति । शरद्वानमिदम् । शरत् पाण्डुपयोधरेण निहंतत्वात्
सितजलधरेण आद्रंम् अभिनवं यत् नखक्षतं तस्यैव आभा यस्य तादृशम् ऐन्द्रं
धनुः शक्रपापं दधाना धारयन्ती सती सकलङ्गमिन्दुं प्रमोदयन्ती विकामयन्ती
रधेः सूर्यस्य अभ्यधिकं तापं चकार । शरदि चन्द्रस्य उज्ज्वलत्वं सूर्यस्य च उष्ण-
तापत्वं स्यादिति प्रसिद्धिरिति भावः । वस्तुपर्यालोचनया विषयानुशौचनेन ।
हवनस्य होमस्य अन्यथा अन्यःकारेण नायं प्रातर्जुहोतीत्यादिविधिना सिद्धेः
शरैः । दधीति । यथा अत्र दधिकरपत्वे विधिः सञ्चार्यते तथावापीति भावः ।

सम्भवात् । किञ्च उपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः (घ) । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथवा तत्त्वं नोपम्ये यत् प्रतीयते ।

तन्नोपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा” ॥ (ङ)

एवञ्च उपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूल-
सङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनोपम्यगर्भविशेष-
णोत्थापितत्वं नास्या विषय इति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशेष-
णोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्य-
लिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारां समासोक्तिः सर्व-
त्रैवान्न व्यवहारसमारोपः कारणम् (च) । स च क्वचिल्लौकिके
वस्तुनि लौकिकवस्तु व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि
शास्त्रीयवस्तु व्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तु व्यवहारसमा-
रोप इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्तुपि रसादिभेदादनेक-
विधम् । शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्ध-

यथाकथञ्चिदिति । कटसृष्ट्या आर्द्रनखचते स्थितस्य उपमावाचकस्य आभा-
शब्दस्य इन्द्रे धनुषि सञ्चारणेनेति भावः । ननु अत्रापि सरःश्रिया मङ्गलाव्यव-
हारसमारोपेण समासोक्तिरन्तु का क्षतिरित्याशङ्क्य दूषयति किञ्चेति । तथा
च यत्र व्यवहारसमारोपप्रतीतिः स्फुटा, तत्रैव समासोक्तिः न तु कटसृष्ट्या
व्यवहारप्रतीत्यानयने इति भावः ।

(ङ) व्यवहार इति । यत् यस्मात् औपम्ये औपम्यगर्भविशेषणसाम्ये
इत्यर्थः व्यवहारः साधर्म्यं वा तत्त्वं स्वरूपम् अप्रस्तुतस्येति शेषः न प्रतीयते न
दुश्यते तत् तस्मात् औपम्यसमासोक्तिः औपम्यगर्भविशेषणसाम्योत्थापिता समा-
सोक्तिर्न भवतीति शेषः, यतः सा स्फुटा सुव्यक्ता सर्वजनानुभवसिद्धा एकदेशो-
पमा एकदेशविवर्तिनी उपमेत्यर्थः ।

(च) तन्मूलसङ्करे उपमारूपकसङ्करे इत्यर्थः न्यायसिद्धः युक्तिसिद्धः व्यव-
हारसमारोपाभावादिति भावः ।

तयेति बहुप्रकारा समासोक्तिः । दिङ्मात्रं यथा “व्याधूय
यद्दमनम्” इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य दृढकामुकस्य
व्यवहारादेः समारोपः ।

“यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां

पश्यद्भिरव्ययमसङ्गतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-

स्तैर्लक्षणं तव कृतं भ्रुवमेव मन्ये” ॥ (छ)

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यव-
हारसमारोपः (ज) । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूप-
मेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति (झ) । अत एव अत्र “व्यव-
हारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोपः” इति वदन्ति । उप-
माध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषण-
मात्रस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह तु अप्रस्तुत-
स्येति भेदः ।

(छ) यैरिति । ईश्वरं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे भगवन् ! अखिलासु
समयासु वृत्तिषु अवस्थासु पदप्रत्यययोगसमासादिषु च अव्ययम् । अविनाशिनम्
असङ्गतया सङ्गतातीतया प्रवृत्तं त्वान् अव्ययशब्दश्च पश्यद्भिः यैः जनैः परत्वजुषः
त्वदन्यः कश्चिदस्तीत्येवंरूपाया इत्यर्थः परवृत्तिन्याय विभक्तेः प्रत्ययस्य लोपः कृतः
तैः तव लक्षणं स्वरूपं तत्त्वमित्यर्थः सूत्रञ्च कृतं निरूपितमिति भ्रुवमेव निश्चितमेव
मन्ये जानामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) आगमेति । आगमशास्त्रं वेदः तत्र प्रसिद्धं तस्मिन् वस्तुनि ब्रह्म-
शीति भावः व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धस्य वस्तुनः अव्ययशब्दस्य इत्यर्थः व्यवहार-
समारोपः ।

(झ) रूपके इति । अप्रकृतम् उपमानम् आत्मस्वरूपस्य सन्निवेशेन आरो-
पेण प्रकृतस्य उपमेयस्य रूपम् अवच्छादयति आहपोति । इह तु समासोक्ती
तु स्वावस्था साधन्ये तस्याः समारोपेण तं प्रकृतं पूर्वावस्थातः प्रकृतावस्थामव-
च्छाद्येत्यर्थः विशेषयति सत्कृतत्वेन प्रापयति ।

उक्तिर्विशेषणैः साभि-

प्रायैः परिकरो मतः ॥ ७०४ ॥ [ज]

यथा ।

“अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणीपहासिन् !

कर्ण ! रक्षैनं भीमाद् दुःशासनम्” । (ट)

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः

श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ७०५ ॥ [ठ]

“स्वभावादेकार्थैः” इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः । “वाच-
नम्” इति च ध्वनेः (ड) । उदाहरणम् ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विभाति च विभाकरः” ॥ (ड)

(ज) परिकरमाह उक्तिरिति । साभिप्रायैः अभिप्रायव्यञ्जकैः विशेषणैः
उक्तिः परिकरः मतः । अपुष्टार्थत्वदोषपरिहारेण अस्य प्राप्तावपि एकत्र वहनामेवं
विशेषणानुक्तौ वैधिव्यातिशयदर्शनात् अस्योक्तिरिति ध्येयम् ।

(ट) अङ्गराजेति । भीमेन वञ्चमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्नुवन्तं कर्णं
प्रति अश्रुत्यासः सीलुण्ठनं वचनमिदम् । अङ्गानां देशभेदानां राजा अङ्गराजः
तत्सन्बुद्धौ । सेनापते ! मां विहाय त्वं सेनापत्ये अभिषिक्तोऽसीति भावः द्रोणम्
उपहसितवान् इति द्रोणीपहासी तत्सन्बुद्धौ, त्वया आत्मगर्वेण द्रोणं मत्पितरम्
उपहसितवानसि । कर्ण ! एनं दुःशासनं भीमात् वृकोदरदस्तात् रक्ष परि-
त्रायस्व । अत्र विशेषणत्रयप्रभावात् कर्णस्य दुःशासनरक्षणम् अवश्यकर्तव्यं
प्रतीयते, तदशमत्वे तस्यातिशयलज्जैति बोध्यम् ।

(ठ) अर्थश्लेषमाह शब्दैरिति । स्वभावात् एकार्थैः शब्दैः अनेकार्थानां
वाचनं प्रतिपादनं अन्वयभेदेनेति भावः श्लेषः ।

(ड) शब्दश्लेषादिति । शब्दश्लेषे हि स्वभावादेव शब्दानां भिन्नार्थतेति
भावः ध्वनेः व्यङ्ग्यस्य व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूर्यौ वाच्यौ ।
 क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
 कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ७०६ ॥ [ढ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ (ण)

अत्र अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते
 सामान्यमभिहितम् (त) ।

“स्रगियं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

(ङ) प्रवर्त्तयन्निति । साध्वीः क्रियाः वैदिककर्माणि प्रवर्त्तयन् प्रजाभिः
 स्वयञ्च कारयन् हरितां दिशां मालिन्यं हरन् शिष्याप्रदानादिना चिति भावः
 अश्वकारध्वंसेन भूयसा पतिमहता महसा तेजसा प्रभाषेण उष्णकिरणेन च
 दीप्तः विभां प्रकाशं करोतीति विभाकरः राजा नृत्यञ्च विभाति राजते ।

(ट) अप्रस्तुतप्रशंसामाह क्वचिदिति । क्वचित् सामान्यात् साधारणात्
 अप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतं क्वचित् विशेषतः विशेषात् अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं
 क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं
 कार्यं क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतं गम्यते चेत् ततः तदा पञ्चधा पञ्च-
 विधा एतरीत्येति भावः अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

(ष) पादाहतमिति । यत् रजः पादाहतं सत् उत्थाय मूर्धानम् अधि-
 रोहति आक्रामति, तत् रजः अपमानेऽपि स्वस्थात् देहिनः वरं मनाक् प्रिय-
 निन्दनः, देवाद् वरं वरः ऋद्धे विषु ह्रीवे मनाक् प्रिये इत्यमरः ।

(त) सामान्यमिति । देहिनासामान्यमित्यर्थः ।

(ध) स्रगिति । दिव्यवज्रि एरसि पतितानिव स्वप्रियामिन्दुनतीं गतासु-

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेत्

अमृतं वा विषमौश्वरेच्छया” ॥ (य)

अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एवं च अत्रापस्तुतप्रशंसासूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु, प्रतिविस्वत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषौभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः (द) ।

“इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रस्नानाक्षिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलयया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव” ॥ (ध)

अत्र सन्भाव्यमानेभ्यः (ध) इन्हादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते ।

मवलीत्य अजस्य विलापवचनमिदम् । इयं सक् साल्यं यदि वीधितम् अप-
हन्तीति जीवितापहा जीवनहारिणीत्यर्थः । तदा हृदये निहिता सुती ममेति
श्रेयः मां किं कथं न हन्ति ? मन्वे सजो न दोषः समैवेश्वरप्रतिकूलतेत्याह विष-
मिति । क्वचित् ईश्वरेच्छया विषमपि अमृतम्, अमृतं वा विषं भवेत् ।

(द) प्रख्यातमेवेति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तस्य दृष्टान्तस्य ।

(ध) इन्दुरिति । इन्दुर्लिप्ति इर्पसूचकमत्रयम् । सीतायाः सौन्दर्यवर्णन-
मिदम् । सीतायाः पुरतः अगतः इन्दुः चन्द्रः अञ्जनेन लिप्त इव मालिन्यपूर्ण
इव न राजते इति भावः, मृगीणां दृष्टिः जडिता इव सङ्कुचिता इव, विद्रुमदलं
प्रवालपद्मवं प्रस्नानः प्रकर्षेण स्नानं गतः अक्षिमेव यस्य तादृशमिव, हेमः
काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव कण्ठेष्विव, कोकिलवधूनां कोकिलानां कण्ठेषु कलयया
कार्कश्यं प्रस्तुतमिव कोकिलारवः कार्कश्यः प्रतीयते इति भावः । तथा शिखिनां
सगर्हाणां वर्हाः सगर्हा इव निन्दिता इव । आर्द्रत्वविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सन्भाव्यमानेभ्यः उत्प्रेक्षणीयेभ्यः ।

“गच्छामीति सयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य वाप्यकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया वध्यता-
मित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः” ॥ (न)

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् (प) ।
तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने (फ) च द्विधा श्लेषमूला सादृश्य-
मात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे
श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा ।

क्रमेण यथा ।

“सहकारः सदामीदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ (व)

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्य-
चित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

(न) गच्छामीति । विदेशगमने कृतनिश्चयमपि अगच्छन्तं प्रति तत्कारणं
जिज्ञासुं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । गच्छामि इति मया उक्तया मृग-
दृशा उद्रेकिणं दीर्घं निःश्वासं त्यक्त्वा वाप्यकलुषेण अशुपूर्णेन एकेन चक्षुषा मां
तिर्य्यक् वक्ष्ये इत्येवमथ मदर्पितं प्रेम त्वया प्रियसखीवृन्दे वध्यताम् इत्यम्
अमेम प्रकारेण स्नेहेन विवर्द्धितः प्रतिपादितः मृगशिशुः सोत्प्रासं सञ्चितम्
आभाषितः कथितः । शार्ङ्गसुविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) अवेति । अगमनरूपे कार्ये जिज्ञासिते इति शेषः कारणं नादिकाया
भरणाभिप्रायव्यञ्जकं वाक्यरूपमिति भावः ।

(फ) तुल्याभिधाने इति । तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य अभिधाने इत्यर्थः ।

(व) सहकार इति । सहकारः आनन्दः सदा आनन्दः सौरभम् आन-
न्दस्य एव तदाभूतः वसन्तस्य द्विधा पुष्पपद्मवादिजनितया इति भावः समन्वितः
सुन्दरः वसन्तकालोचितवेषसमन्वितस्य समुज्ज्वला रुचिः कान्तिः अन्तः समुज्ज्वले
प्रहारे रुचिः अभिप्रायो यस्य तद्योक्तः श्रीमान् सुदर्शनः तथा प्रभूताभिः बहोभिः
उत्कलिकाभिः उद्गतकलिकाभिः अन्तः उत्कलिकाभिः आकुलः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद् यदि यद्यधोऽपि
यायाद् यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युदरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ (भ)

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या
प्रथमं विष्णुरेवं बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित् पुरुषः प्रती-
यते (म) । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा” ॥ (य)

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते (र) ।
इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्क्षारस्पर्शशीतलाः ।

(भ) पुंस्त्वादिति । पुंस्त्वात् पुरुषत्वात् प्रविचलेत् भश्येत् यदि स्त्री भवेद्
यदीत्यर्थः, अधोऽपि पानालमपि यायात् गच्छेत् यदि, प्रणयने याच्ञायां न
महान् अपि स्यात् खर्वः स्यात् यदि, तदपि तथापि विश्वं जगत् अभ्युदरेत्
केनापि पुरुषोत्तमेन इति द्रष्टव्यं एवंप्रकारा इयं दिक् नीतिः प्रकटिता ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(म) अत्रेति । प्रचुरप्रसिद्ध्या बहुशः ख्याता विष्णुरेवेति तेन हि दैत्य-
हतामृतहरणात् मोहिनीमूर्तिपरिग्रहः कृतः । महार्णवनिमग्नं घरासुडर्तुं
वराहरूपेण पातालं प्रविष्टम् । बलिराजहृतं त्रैलोक्यसुदुर्तुं वामनरूपेण याच्ञापि
कृता इति द्रष्टव्यम् ।

(य) एक इति । एकः असहाय इत्यर्थः कपोतपोतः पारावतशावकः,
शतशः बहुशः श्येनाः घातकाः पक्षिविशीपाः क्षुधा अभिधावन्ति एनं प्रतीति
शेषः, अम्बरम् आकाशम् आवृतिशून्यं निरावरणम्, हरि हरि खेदसूचकमर्थ्यं
विधेः करुणा शरणं रक्षित्री । विधातेवास्येदानीं रक्षणचम इति भावः ।

(र) अत्रेति । प्रस्तुतः आपन्नः बहुशत्रुपरिहत इति भावः ।

(ल) धन्या इति । दशरथस्योक्तिरियम् । कङ्क्षाराणां रक्तोत्प्लानां स्पर्शेन

“शामिन्दीवरश्यामं ये सृशन्त्यनिवारिताः” ॥ (ल)

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रती-
यते । वाच्यस्य सम्भवासम्भ्रवोभयरूपतया त्रिप्रकारेण (व) ।
तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ (श)

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विना-
ऽसम्भवि (प) । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तस्त्रिंशद्वाणि भूयांसि कण्टका बहवो वहिः ।

कथं कमलनालस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥ (स)

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्त-
स्त्रिंशद्वाणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वसम्भवि, अन्येषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् (ह) । अस्याश्च समासोक्तिवद् व्यवहार-

शीतलाः वने वाताः वनवायवः धन्याः खलु, ये वाताः अनिवारिताः सन्तः
इन्दीवरश्यामं श्यामं सृशन्ति ।

(व) अत्रेति । प्रस्तुतः सम इति शेषः । वाच्येति । क्वचित् वाच्यस्य
उभयरूपत्वं, क्वचित् असम्भवरूपत्वं क्वचित् उभयरूपत्वनिर्गतं भावः ।

(श) कोकिल इति । अहं कोकिलः, भवान् काकः, आवयोः कालिमा
सम्भवेत्वं समानः । पुनः किलु काकली सूक्ष्मी मधुरध्वनिः तस्यां कोविदाः
विदधताः अन्तरं प्रमेदम् आवयोरिति शेषः कथयिष्यन्ति ।

(प) अत्रेति । वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्ती । प्रस्तुतस्य कस्यचित् जनस्य
अध्यारोपणम् आरोपणम् ।

(स) अत्रेति । कमलनालस्य पद्मनालस्य गुणाः सुवाणीत्वम्, कथं
भङ्गुराः त्रिद्वराः सा भूवन् न भवेयुः, यतः भूयांसि इहानि अन्तस्त्रिंशद्वाणि अन्त-
स्त्रिंशद्वाणि तदा वहिः बहवः कण्टकाः ।

(ह) अत्रेति । अन्येषां कण्टकानामित्यर्थः । वस्तुवनेरिति । तत्र हि

समारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिसूलाद् वस्तुध्वनेर्भेदः, उपमाध्व-
नावप्रस्तुतस्य व्यञ्जत्वम् । एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयो-
रपि वाच्यत्वम् ।

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः

॥ ७०७ ॥ [च]

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ! ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥ (क)

इदं सम ।

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं

यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

व्यवहारसमारोपो नास्तीति भावः एवं समासोक्तौ अप्रस्तुतस्य व्यञ्जत्वमिति शेषः,
इह तु प्रस्तुतस्य इति भावः ।

(च) व्याजस्तुतिमाह उक्तेति । वाच्याभ्याम् अभिव्येयाभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां
स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिरुक्ता ।

(क) स्तनेति । राजविषयिणी व्याजस्तुतिरियम् । हे देव ! त्वयि
कुपितेऽपि रिपूणां स्त्रियः नार्थः स्तनयुगेषु मुक्ताभरणं यासामिति निन्दा,
स्तनयुगेषु मुक्तं त्यक्तम् आभरणं याभिरिति स्तुतिः तथोक्ताः कण्टकेन रोमाक्षेण
पतिसङ्गजनितसार्त्त्विकभावविश्लेषेण कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति
निन्दा, कण्टकेन चुद्रशत्रुणापि कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टिर्वासामिति स्तुतिः
तथाभूताः अतएव प्रागिव अकुपिते इव विश्वस्ता निःशङ्का इति निन्दा, विधवा
इति स्तुतिः जाताः, विश्वस्ता विधवा समे इत्यमरः । अत्र निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वम् ।

(ख) व्याजेति । हे पयोद ! मेघ ! तव जीवनानि जलानि जगतः

स्तौत्रन्तु ते महद्विदं घन ! धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥ (ख)

पर्यायोक्तं यदा भङ्गा
गम्यमेवाभिधीयते ॥ ७०८ ॥ [ग]

उदाहरणम् ।

“सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावन्नं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः” ॥ (घ)

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं
कारणरूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरी-
सावन्नस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् । न चेदं कार्यात्
कारणप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्य अप्रस्तुत-
त्वात् । इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य-
मपि कारणवत् प्रस्तुतम् । एवञ्च ।

“अनेन पर्यासयताशुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

श्रीवमाय भवन्तीति यत् इयं तव व्याजस्तुतिः क्लृप्तरूपा स्तुतिः, हे घन ! इदन्तु
ते तव महत् स्तौत्रं यत् पथिकान् निहत्य धर्मराजस्य यमस्य साहाय्यम् आनु-
कूल्यम् अर्जयसि । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र स्तुत्या धर्मराजसाहाय्यार्जन-
रूपया निन्दाया गम्यत्वम् ।

(ग) पर्यायोक्तमाह पर्यायोक्तमिति । यदा भङ्गा भङ्गीकमेव गम्यमेव
अभिधीयते अभिधेयवत् प्रकाशयते तत् पर्यायोक्तम् ।

(घ) सृष्टा इति । यस्य हयग्रीवस्य सैनिकैः शच्याः इन्द्राद्याः देशानां
सम्भोगे विन्यासे लालिताः प्रयुक्ताः नन्दने तदाख्योपवने पारिजातस्य ताः प्रसिद्धाः
मञ्जर्यः सावन्नं सावहेलं सृष्टाः ।

(ङ) अनेनेति । अनेन राणा शत्रुविषासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलानां च

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-

साक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” ॥ (ङ)

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्
कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशय-
बोधकत्वेन वर्णनाहंसिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् ! राजसुतां न पाठयति सां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुञ्जे ! भोजय सां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।

इत्थं राजशुक्रास्तवारिभवने सुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-

चित्तस्थानवलोक्य शून्यवङ्गभावेकैकमाभाषते” ॥ (च)

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता
इति कारणं प्रस्तुतम् । “कार्यमपि वर्णनाहंत्वेन प्रस्तुतम्”
इति” केचित् । अन्ये तु “राजशुक्रावृत्तान्तेन न कोऽपि
प्रस्तुतस्य प्रभावो बोध्यते इति अप्रस्तुत प्रशंसैव” इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

शूलतमान् प्रतिखूनान् अशुविन्दून् पर्याप्तयता पातयता सता साक्षेपसूत्रेण
शुम्फनसूत्रेण विनैव हाराः प्रत्यर्पिताः उपजातिवृत्तम् ।

(च) राजन्निति । पलायितेषु राजपरिवारेषु प्रासादस्थितस्य पालित-
शुकस्य राजादिचित्तपटेषु राजादिवुद्ध्या आवेदनमिदम् । हे राजन् ! राजसुता
सां न पाठयति, देव्यः महिष्यः अपि किं कथं तूष्णीं स्थिताः ? हे कुञ्जे ! सां
भोजय, कुमारस्य राजपुत्रस्य सचिवैः सहचरैः किम् अद्यापि इदानीमपि न
भुज्यते ? इत्यमनेन प्रकारेण तव अरिभवने अध्वगैः पथिकैः पञ्चरात् सुक्तः राज-
शुकः शून्यवङ्गमौ चित्रस्थान् राजादीन् अवलोक्य एकैकम् आभाषते कथयति ।
शाट्टीलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) अर्थान्तरन्यासमाह सामान्यमिति । साधर्म्येण समानधर्मवत्त्वया
इतरेण वधर्म्येण वा विशेषेण सामान्यं वा तेन सामान्येन विशेषो वा, कारणेन

कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।

साध्यस्यैतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥

७०६ ॥ [क]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्भोधिमभ्येति सहानद्या नगापगा” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयाद्यैर्गतेन विशेषणार्थेन प्रथमाद्यैर्गतः सामान्यो-
ऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय साधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” ॥ (झ)

“पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधौघाः ।

कार्यञ्च, कार्येण इदं कारणञ्च यदि समर्थ्यते दृढीक्रियते असौ ततः उक्तरीत्या
अष्टधा अष्टप्रकारः अर्थान्तरन्यासः ।

(ज) बृहदिति । क्षोदीयान् सुदृढतरोऽपि जनः बृहन् सहान् सहायो
यस्य तथाभूतः सन् कार्यान्तं कार्यपारं गच्छति प्राप्नोति सिद्धकार्यो भवतीत्यर्थः ।
तथाहि, नगापगा नगनिर्भरिणी सहानद्या गह्वया सम्भूय मिथित्वा अम्भोधिं
समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(झ) यावदिति । साधवः कृष्यः यावन्तः अर्थाः यावदर्थम् । यावदर्थं
पदानि सुनिन्दन्तानि यस्यां तद्योक्तान् एवम् अष्टप्रकारां वाचन् आदाय गृहीत्वा
अष्टोत्थः विरराम निवहते । तथाहि, महीयांसः अतिमहान्तः जनाः प्रकृत्या
स्वभावेन मितभाषिणः भवन्तीति शेषः । अत्र सामान्येन प्रथमाद्यैर्गतयो विशेषः
सोपपत्तिकः कृतः ।

(ञ) पृथ्वीति । सप्तपत्न्योक्तिरियम् । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव, हे
भुजङ्गम ! अनन्त ! त्वम् एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वम् इदं हितयं पृथ्वी-

दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तच्चितये दिधीर्षाम्

आर्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्” ॥ (ज)

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः
कार्यस्य समर्थकम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्” । (ट)

इत्यादौ सम्पहरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृष्य-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्यं उदा-
हरणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥ (ठ)

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत”
इत्यत्र सहसाविधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थ-
कम् । एवमन्यत् ।

हेतीर्वाक्यपदार्थत्वे

काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ७१० ॥ [ड]

भुजङ्गमयोर्द्वयमित्यर्थः दधीषाः, हे दिक्कुञ्जराः ! दिग्गजाः ! तेषां पृथ्वादीनां
त्रये दिधीर्षां धारणेच्छां धारणयत्नमित्यर्थः कुरुत । आर्यः रामः हरस्य शम्भोः
कार्मुकम् आततज्यं विस्तृतमौर्दिकं करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ट) सहसेति । सहसा अविविचेत्यर्थः क्रियां न विदधीत न कुर्यात्,
अविवेकः अविमृष्यकारी जनः परम् अत्यर्थम् आपदां पदं स्यात् । सम्पदः
गुणलुब्धाः गुणानुरक्ताः सत्यः विमृष्यकारिणं जनं स्वयं वृणते हि आश्रयन्त्येव ।

(ठ) इत्यमिति । इत्यम् अन्येन प्रकारेण आराध्यमानः सेव्यमानीऽपि
स तारकः भुवनत्रयं क्लिप्नाति तापयति । दुर्जनः दुष्टो जनः प्रत्यपकारेण
शाम्येत् शान्तिं गच्छेत्, उपकारेण न शाम्येदिति शेषः प्रत्युत विकुर्यादिति
भावः ।

(ड) काव्यलिङ्गमाह हेतीरिति । हेतोः कारणस्य वाक्यपदार्थत्वे वाक्यार्थ-
पदार्थयोः कारणत्वे इत्यर्थः काव्यलिङ्गं निगद्यते ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ।

“यत्त्वन्नैतत्समानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव सुखच्छायानुकारौ शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्वत्सादृश्यविनीदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते” ॥ (ढ)

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता यथा
मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिपटलपङ्किलाम् ।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥ (ण)

अत्र द्वितीयादे प्रथमार्द्धमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा
मम ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।
देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि” ॥ (त)

(ढ) यदिति । रावणेन सीताहरणानन्तरं वर्षाकाले सीताविरहिनः
रामस्य उक्तिः । हे प्रिये ! तव नेत्रयोः समाना कान्तिर्यस्य तथोक्तं यत् इन्दीवरं
शोभोत्पलं तत् सलिले मग्नं वर्षाप्रभावादिति भावः । तव सुखस्य छायां कान्तिम्
अनुकरोतीति तदाभूतः शशी अन्द्रः मेघैरन्तरितः आच्छादितः । येऽपि तव
गमनानुकारिणो गतिर्येषां तथोक्ताः तेऽपि राजहंसाः गताः मानसमिति शेषः ।
वर्षासु भूयःशब्दानामाविलत्वात् तस्यानस्य हंसानां पीडाकरत्वात् ते निर्मलजलं
मानसं मरो यान्तीति प्रसिद्धिः । अतः देवेन तव सादृश्येन विनीदमात्रमपि
सत्तापनिवृत्तिरपि न क्षम्यते न क्षम्यते ।

(ण) त्वदिति । राजकुतिरियम् । हरः शम्भुः भूरिभारभिया बहुभार-
भयेन शिरसा तव वाजिराजिभिः चक्रमनूहैः निर्धूतं चिह्नं यत् धूलिपटलं
रक्षीरायिः तेन पङ्किलां सञ्जातपदां गङ्गां न धसे ।

(त) पश्यतीति । हे देव ! त्रिपथगा मानवयमात्रवाहिनीत्यर्थः यद्वा
तव दानजलवाहिनीं नदीतिल्यर्थः असह्यपथगा बहुमानवाहिनीं पश्यन्ती सती

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम् । तथाहि अत्र हेतुस्त्रिधा भवति, ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्येति । पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् । तथाहि “यत्त्वनेत्रेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यम् । अन्यथा साकाङ्गतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते (थ) । “सहसा विदधौत” इत्यादौ तु ।

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥ (द)

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्गतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसाविधानाभावं सम्पहरणं सोपपत्तिकमेव कर्णे-
तौति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

त्वहाजिरालिनिधूतधूलिभिः प्रङ्किला हि सा” ॥

आत्मानन् उग्रस्य हरस्य भीषणपुरुषस्येति ध्वनिः मूर्धनि शिरसि गोपायति रक्षति खञ्जयेति शेषः । प्रथमाहंनतमनेकपदं हेतुः ।

(घ) अथेति । अन्यथा प्रथमाद्वितीयतृतीयपादवाक्यानि विनेत्यर्थः अस-
मञ्जसम् असङ्गतम् ।

(द) परापकारेति । भवतः तत्त्वं सत्यं वदामि, कदाचन परापकार-
निरतैः दुर्जनैः सह सङ्गतिः न विधेया न कर्तव्या इति । निराकाङ्गतया कार-
णनिरपेक्षतया स्वतोऽपि आत्मैव गतार्थं कृतार्थम् । नात्रीत्तराहं निष्पादक-
त्वेन अपेक्ष्यते इति भावः ।

अथ हिशब्दोपादानेन पङ्क्तितादितिवहेतुत्वस्य स्फुट-
तया नायमलङ्कारः, वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानन्तु विच्छित्या

ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥ ७११ ॥ [ध]

यथा ।

“जानीमहेऽस्या हृदि सारसाच्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।

तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

ष्वापाण्डुता कुञ्जलताक्षिपद्मे” ॥ (न)

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः । यथा वा ।

“यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्निश्चिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरौ मन्ये” ॥ (प)

(ध) अनुमानमाह अनुमानमिति । विच्छित्या वैचित्र्यस्य साधनात्
साध्यस्य कार्यस्य ज्ञानम् अनुमानम् ।

(न) जानीमहे इति । अस्याः सारसाच्याः हृदि अन्तः हृदयमध्ये प्रियस्य
वक्त्रचन्द्रः मुखचन्द्रः विराजते इति जानीमहे मन्यामहे । तथाहि, प्रसृतैः
विस्तृतैः तस्य हृदिस्य तस्य वक्त्रचन्द्रस्य कान्तिजालैः तदङ्गेषु तस्या अङ्गेषु आपा-
ण्डुता तथा अक्षिपद्मे नयनकमले कुञ्जलता जातेति शेषः । उपजातिहृत् ।
अत्र अज्ञानम् आपाण्डुतया अक्षिपद्मस्य च सुकुलीभावेन सिद्धेन साध्यस्य वक्त्र-
चन्द्रस्य हृदये विराजन्तस्य ज्ञानम् ।

(प) यतीति । यत्र अवलानां कामिनीनां दृष्टिः पतति तत्रैव निश्चिताः
शराः कामस्येति शेषः पतन्ति । तत् तस्यात् स्मरः कामः चापे धनुषि रोपितः
शरो येन तयाभूतः सन् आसाम् अवलानां पुरः अगतः धावति इति मन्ये ।
अथ अथवा दृष्टिपतने कामशरपतनरूपात् सिद्धात् साध्यस्य स्मरस्य धनुरारोपित-
शरत्वेन पुरोधतनरूपस्य ज्ञानम् ।

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छिन्तिः । उभे चायामनिश्चितं
तया प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधाहेतु-

हेतोर्हेतुमता सह ॥ ७१२ ॥ [फ]

यथा मम । “तारुण्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरण-
हेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्तु अध्यवसा-
यमूलोऽयमलङ्कारः (व) ।

अनुकूलं प्रातिकूल्य-

मनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ७१३ ॥ [भ]

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ (म)

(फ) हेतुलङ्कारमाह अभेदेनेति । हेतुमता कार्येण सह हेतोः कारणस्य
अभेदेन अभिधा उक्तिः हेतुः । केचित्तु हेतुमता सह हेतोरभेदेन अभेदारोपण-
नित्यर्थः, अभेदे तृतीया । अभिधाहेतुनासालङ्कारम् इत्याहुः ।

(व) तारुण्यस्येति । प्रकरणवशात् नायिकालाभः । विलासः विजृम्भ-
यम् । हासः विकासः । विलासहासयोरिति अध्यवसायः आहार्याभिदाव-
बोध एव मूलं यस्य तादृशोऽयम् अलङ्कारः एतयोः कार्यकारणसम्बन्धरूपत्वा-
भावादिति भावः ।

(भ) अनुकूलालङ्कारमाह अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं प्रतिकूलभावः अनु-
कूलानुबन्धि अनुकूल्यविधायकं चेत् तदा अनुकूलं नासालङ्कारः ।

(म) कुपितेति । हे तन्वि ! यदा यदि कुपितासि, तदा करजक्षतं
नक्षतं निधाय भुजपाशाभ्याम् अस्य कान्तस्य कण्ठं दृढं बधान । अत्र
करजक्षतं भुजबन्धनञ्च प्रतिकूलमपि नायकस्य अनुकूल्यकरम् । प्राचीनैरय-
सप्तद्वारो नादृत इत्याशयेनाह अस्येति ।

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षत्वेन स्फुर-
णात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम् ।

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

७१४ ॥ [य]

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचि-
तस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्त-
विषये च क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिद्वस्तुकथनस्येति
द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि ।

क्षणमिह विश्राम्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा” ॥ (र)

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाण-
विशेषे निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् ।

इत्थं नितान्तमिदानीम् आः ! किं हतजल्पितैरथवा” ॥ (ख)

(य) आक्षेपालङ्कारमाह वस्तुन इति । वक्तुमिष्टस्य विवक्षितस्य वस्तुनः
विषयस्य विशेषप्रतिपत्तये यः निषेधाभासः निषेधप्रकाशः स आक्षेपः । स ए
द्विधा वक्ष्यमाणः, उक्तगथेति ।

(र) अरेति । नायकं प्रति नायिकाप्रेरितायाः सख्या उक्तिरियम् । इ-
सखे ! स्मरस्य कानस्य शरशतैः शरशतप्रहारैरित्यर्थः विधुरायाः कातरायाः
सख्याः कृते निमित्तं किमपि भणामि कथयामि, इह क्षणं विश्राम्य तिष्ठ इत्यर्थः,
अथवा निर्दयहृदयस्य तव किं वदामि ? न किमपि वक्तुमुचितं त्वदये इति
भावः । अथ वक्ष्यमाणगत आक्षेपः ।

(ख) तवेति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हरिणाक्षी तव
विरहे नवमालिकां दलितां विकसितां निरीक्ष्य, इत्थं खेदरूपकमन्ययम्,

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालक ! माहं दूती तुअ पिओसि त्ति ण मह बावारी ।
सा मरइ तुअ अओसो एअं धंमक्खरं भणिम” (५) ॥ (व)

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ?” ॥ (श)

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्य-
भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्य-
त्वादि । तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःख-
स्यातिशयः । न च अयं विहितनिषेधः । अत्र निषेधाभास-
त्वात् (ष) ।

(५) बालक ! माहं दूती त्वं प्रियोऽसीति न महान् व्यापारः ।

सा मरिष्यते तवायम् एतद् धर्माक्षरं भणामः ॥ इति सं०

माहं दूती माहं मिथ्या वदामीत्यर्थः ।

इदानीं नितान्तम् आः ! अथवा इतजल्पितैः अत्यन्तानिष्टत्वात् अशक्यवचनै-
रित्यर्थः किम् ?

(व) बालकेति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हे बालक ! अविदग्ध
इत्यर्थः माहं तस्मात्तव कान्ताया दूती प्रियः असि इति हेतोः महान् व्यापार
उद्यमः न, त्वदर्थं प्रयासो नेत्यर्थः, सा तव कान्ता म्रियते चेत् तव अयम्
अकीर्तिः एतत् धर्माक्षरं सत्यवचनं भणामः ।

(श) विरहे इति । दूत्या उक्तिरियम् । तव विरहे तन्वङ्गी कथाङ्गी
कथं क्षपां रात्रिं क्षपयतु यापयतु रात्रियापनमशक्यमिति भावः, अथवा दारुण-
व्यवसायस्य निष्ठुरक्रियस्य तव पुरतः अगतः भणितेन उक्तेन किम् ? उक्ति-
निरयंकेति भावः ।

(ष) चतुर्थे इति । चतुर्थोदाहरणे दुःखस्य नायिकाया इति शेषः । न

अनिष्टस्य तथार्थस्य

विध्याभासः परो मतः ॥ ७१५ ॥ [स]

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा ।

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः !

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्” ॥ (ह)

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे पर्यव-
स्यति (च) । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रती-
यते ।

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिरुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

७१६ ॥ [क]

विना कारणमुपनिवध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्

चेति । विहितनिषेधः वास्तवनिषेधः कथनस्येति शेषः तद्यत्वे दूत्या आगमनस्य
निष्पृथीकत्वात् । निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याधायकत्वादिति बोध्यम् ।

(स) प्रकारान्तरेणाक्षेपमाह अनिष्टस्येति । अनिष्टस्य अर्थस्य विषयस्य
तथा विशेषप्रतिपत्तये इत्यर्थः विध्याभासः विधिरूपेण प्रकाशः परः अन्यः
आक्षेपो मतः ।

(ह) गच्छेति । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ ! ते तव पन्थानः शिवाः
शुभदाः सन्तु भवन्तु । यत्र भवान् गतः, ममापि तत्रैव जन्म भूयात् ।

(च) अवेति । प्रखलत् अचङ्कत् रूपं यस्य तथाविधः पर्यवस्यति
परिणमति ।

(क) विभावनानाह विभावनेति । हेतुं कारणं विना यत् कार्यस्य
उत्पत्तिः, असौ विभावना उच्यते । सा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति
द्विधा परिकीर्तिता ।

कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं
क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासकृशं मध्यमशङ्करले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥ (ख)

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव “वपुर्भाति मृगौ-
दृशः” इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावो

विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ॥ ४१७ ॥ [ग]

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” ॥ (घ)

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थ-
पादे “क्रियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्य-
निमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम् ।
यथा ।

(ख) अनायासेति । वयसि यौवने सुभ्रुवः नायिकायाः मध्यम् अना-
यासम् आयासरहितम् अथच कृशं, दृशौ नेत्रे अशङ्के शङ्कारहिते अथच तरले
अक्षले, तथा वपुः शरीरम् अभूषणम् अनलङ्कारम् अथच मनोहारि भवतीति
शेषः । अत्र कृशत्वे हेतुमायासं तारल्ये हेतुं शङ्कां, मनोहारित्वे हेतुं भूषणं
विना कार्यस्य कृशत्वस्य तारल्यस्य मनोहारित्वस्य चोत्पत्तिः ।

(ग) विशेषोक्तिमाह सतीति । हेतौ सति फलस्य कार्यस्याभावः विशे-
षोक्तिः । सा च तथा पूर्ववत् उक्तानुक्तनिमित्तत्वादित्यर्थः द्विधा ।

(घ) धनिन इति । स्पष्टम् । अत्र उन्मादस्य हेतोर्धनस्य चाक्षल्यस्य
हेतोर्धनस्य प्रमादस्य हेतोः प्रभुत्वस्य सत्त्वेऽपि उन्मादादीनां फलानामभावः ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्” ॥ (ङ)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि निवध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निवन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहरः” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निवन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्गरः । शुद्धोदाहरणन्तु सृग्यम् (च) ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥

७१८ ॥ [छ]

(ङ) स इति । सः कुसुमायुधः एकः एकक इत्यर्थः वीणि जगन्ति जयति । यस्य तनुं हरता भस्मीकुर्वतापि शम्भुना बलं न हृतम् । अत्र तनुहरणरूपहेतुसत्त्वेऽपि बलहरणरूपस्य कार्यस्य चभावः ।

(च) उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्येति । उत्कण्ठायाः कारणं पत्याद्यभावः तस्य विरुद्धस्य पत्यादिसङ्गावस्येत्यर्थः निवन्धनात् रचनात् । कारणस्येति । कारणस्य उत्कण्ठाद्यभावकारणस्य पत्यादिसङ्गावस्य कार्यम् उत्कण्ठामावः तादृक्तायाः तद्विपरीतायाः । शुद्धोदाहरणं केवलविभावना केवलविशेषोक्तिविषयमुदाहरणमित्यर्थः ।

(छ) विरोधासङ्गारमाह जातिरिति । जातिः गोत्वादिः जात्याद्यैः चतुर्भिः जातिगुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, गुणः शक्तादिः गुणादिभिः त्रिभिः गुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, क्रिया पाकादिः क्रियाद्रव्याभ्यां तथा द्रव्यम् एकव्यक्तिवाचकः अन्तः

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्वानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।

हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः (ज)

सन्ततमुपलासङ्गात् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।

हिजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ (झ)

अजस्य गृह्णतो जन्म निरौहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरुकस्य यथार्थं वेद कस्तव ? ॥ (ञ)

वल्लभोत्सङ्गमङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥ (ट)

दूष्यर्थः द्रव्येण मियः परस्परं यत् विरुद्धमिव भासेत असौ दशाकृतिः उक्तरीत्या दशविधः विरोधः आपाततो विरोधवत् भासनं विरोधालङ्कार इति फलितार्थः ।

(ज) तवेति । दूष्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । तव विरहे अस्याः मलय-मरुत् दवानलः दावाग्निः, शशिरुचः चन्द्रमरीचयः अपि तथा शीतला इत्यपि-शब्दार्थः । सोष्माणः उष्णा इत्यर्थः अलिरुतं अमरखनोऽपि हृदयं भिन्ते विध्वति, नलिनीदलमपि पद्मिनीपत्रमपि निदाघरविः ग्रीषसूर्यः ।

(झ) सन्ततेति । हे नृपते ! भवति राजनि सति विद्यमाने इत्यर्थः सन्ततः निरन्तरः यः सुपत्नेन आसङ्गः संसर्गः तस्यात् तथा बहुतराणां गृह-कर्माणां घटनया अनुष्ठानेन कठिनाः क्लिष्टाङ्किता इति भावः हिजपत्नीनां ब्राह्मणीनां कराः सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कीमलाः जाताः, तव दान-शक्तिप्रभावात् ब्राह्मणानां कष्टकरवृत्तित्वव्यपगमादिति भावः । अत्र काठिन्यं गुणः तस्य सौकुमार्येण सह विरोध आपाततो भासते, परं राज्ञी दानशक्त्या समाधानम् ।

(ञ) अजस्येति । ब्रह्मस्तुतिरियम् । हे देव ! को जनः अजस्य जन्म-रहितस्य अथच जन्म गृह्णतः, निरौहस्य निश्चेष्टस्य अथच हता द्विषो येन तादृशस्य, स्वपतः निद्राणस्य अथच जागरुकस्य तव यथार्थं तत्त्वं वेद जानाति ?

(ट) वल्लभोत्सङ्गेनेति । वल्लभस्य कान्तस्य उत्सङ्गः क्रीडः तेन विना तत्रोपवेशनेन विनेत्यर्थः हरिणचक्षुषः हरिणेक्षणायाः कान्तायाः राकाविभावरी-जानिः पीरुमासीनिशाचन्द्रः विषस्य ज्वालयता आकुलः आकुलताननक इत्यर्थः

नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराच्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" (ठ)

“त्वद्वाजिराजीत्यादि” “वल्लभोत्सङ्गेत्यादि” श्लोके चतुर्थ-
पाठे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरहे” इत्यादौ पवनादौनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैर-
न्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समा-
धानम् (ड) । अत्र “अजस्य” इत्यादावजत्वादिगुणस्य ग्रह-
णातिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समा-
धानम् । “त्वद्वाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते”
इति विरोधः । त्वद्वाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् ।
सष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिवध्यमानत्वात्
कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्तौ च कार्यभावेन
कारणमेव । इह तु अन्योऽन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति
भेदः ।

अभवत् । आकुलत्वं गुणः चन्द्ररूपद्रव्यवाचिना आपाततः विरुद्धवत् प्रतीयते,
विरहहेतुकत्वात् तु समाधानम् ।

(ठ) नयनेति । नयनयुगलस्य आसेचनकम् अतिवृत्तिकरं, तदासेचनकं
दृष्टेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसवृत्त्या मनःकल्पनस्यापि दुष्प्रापं
सम्भ्रमक्यं मदिराच्या इदं रूपं मे हृदयं मदयति उन्नासयति दर्शनेनेति भावः,
दुनोति तापयति च अप्राप्त्या इति भावः । अत्र मदनं क्रिया तापनक्रियया
विरुद्धेव प्रतिभाति, पूर्वरागनिवन्धनात् तु समाधानम् ।

(ड) त्वद्वाजीति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र गङ्गाधरोऽपि गङ्गां न धारय-
तीति गङ्गाधररूपद्रव्यं क्रियया आवरणरूपया विरुद्धमिवापाततः प्रतीयते,
राजस्युतिपरत्वात् तु समाधानम् ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ॥

७१६ ॥ [ढ]

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ॥ (ण)

माक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम् ।

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम्” ॥

अस्याश्चापवादत्वादेकदेशस्ययोर्विरोधे विरोधालङ्कारः । (थ)

गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यद्वाऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

(ढ) असङ्गतिमाह कार्येति । कार्यकारणयोः भिन्नदेशतायां कार्य-
कारणयोः समदेशवर्तित्वं नियमः तदन्यथात्वे इत्यर्थः असङ्गतिः ।

(ण) सेति । सखायं प्रति कस्यचित् नायिकाविरहिण्युक्तिरियम् ।
सा कान्ता बाला सुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः कार्याकार्यावधारणाक्षमचेतसः ।
तस्या मौग्धेन तत्सम्भोगपराङ्मुखत्वं युक्तं मम तु तत्सम्भोगलालनत्वेऽपि तत्करणे
अनभिसुखत्वमसङ्गतमिति भावः । सा स्त्री वयं कातराः सभयाः कामभयात्तां
इत्यर्थः, स्त्रीणामेव कातरत्वं स्त्रिभावः न तु पुंमामिति भावः । सा पीनोन्नति-
मत् पीनमुन्नतहेत्यर्थः पयोधरयुगं धत्ते धारयति, वयं सखेदाः शान्ताः । सा
गुरुणा दुर्भरेण जघनस्थलेन प्राक्रान्ता अभिभूता, वयं गन्तुं चलितुं न शक्ताः
कामार्ततया किमपि कर्तुं न समर्था इति भावः । तस्मात् अन्यजनाश्रितैः
तत्क्रान्तरूपजनाश्रितैः दोषैः वयम् अपटवः इतिकर्तव्यमूढा जाताः स इति
अद्भुतम् आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अप्रगल्भमनस्त्वादिकं
कार्यं नायकनिष्ठं कारणन्तु बालत्वादिकं नायिकानिष्ठमिति कार्यकारणयो-
र्भिन्नदेशत्वम् ।

(थ) अस्या इति । अस्याः असङ्गतेः अपवादत्वात् विशेषत्वात् । एक-
देशस्ययोर्विरोधे विरोधालङ्कारः भिन्नदेशयोस्तथात्वे असङ्गतिरिति भावः ।

(ढ) विषममाह गुणाविति । हेतुकार्ययोः विरुद्धौ गुणौ वा विरुद्धे

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥

७२० ॥ [६]

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु-
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥ (ध)

अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” ॥ (न)

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

क्रिये यत् स्यातां यथा चारव्यस्य प्रक्रान्तस्य कर्मणः वैफल्यं निष्फलत्वम् अनयस्य
अनिष्टस्य च सम्भवः, या च विरूपयोः विरुद्धयोः सङ्घटना सम्मेलनम् तत्
विषमं मतम् ।

(स) सद्य इति । यस्य तमालनीला कृपाणलेखा खड्गयष्टिरित्यर्थः रणे
रणे प्रतिसंघातं करस्पर्शम् अवाप्य शरदिन्दुः शरचन्द्रः तद्वत् पाण्डु शुभं त्रिलो-
काभरणं सर्वगामित्वेन विभुवनादृतमिति भावः । यशः सद्यः प्रसूते जनयति
पित्रम् आयुष्येनेतदिति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र हेतोरसिद्धताया विरुद्धी
गुणः कार्यस्य यशसः प्रकृता, कार्यस्य च शुक्लयशसः विरुद्धे गुणः कारणस्य
रूपाणस्य तमालनीलत्वम् ।

(न) आनन्देति । हे कुवलयदलं नीलोत्पलपत्रं तद्वत् लोचनं यस्याः
तस्मिन्नुद्गी । त्वम् इदत् अमन्दं मद्दान्तम् आनन्दं, ददासि, किन्तु त्वयैव
जनितः उत्पादितः विरहः मे मम शरीरं तापयतितरान् अतिशयेन तापयति ।
आयोहणम् । अत्र हेतुरानन्दयित्वा स्त्री-तत्कार्यस्य विरहस्य तापजनकत्वमिति
हेतुः कार्यस्य विरहं हि वै ।

“अयं रत्नाकरोऽम्बोधिरित्यसेवि धनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥ (प)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
र्वदनपूरणम् ।

“क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्तिनो वत धातुश्चरितं सुदुःसहम्” ॥ (फ)

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा
वा ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा” ॥ (ब)

(प) अयमिति । अयम् अम्बोधिः समुद्रः रत्नानामाकर इति हेतोः
धनाशया धनप्राप्तिलासघा असेवि सेवितः मयेति शेषः । किन्तु धनं दूरे
अस्तु, प्रत्युत वदनं चारवारिभिः लवणजलैः अपूरि पूरितम् ।

(फ) केति । तरुणां वल्कानि त्वचः भूषणानि यत्र तादृशं वनं क्व,
महेन्द्रवन्दिता देवेन्द्रादृता नृपलक्ष्मीः राजश्रीश्च क्व, क्वदयं मङ्गदन्तरमजयोः सूच-
यति । वत खेदे, प्रतिकूलवर्तिनः विरुद्धस्य धातुः द्रैवस्य चरितं नियतं निश्चितं
सुदुःसहम् ।

(ब) विपुलेनेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरशयस्य समुद्रनिलयस्य यस्य
रूपस्य विपुलेन कुक्षिणा उदरेण भुवनानि लगन्ति पपिरे पीतानि, सः एक-
तमया पुरस्त्रिया नगरवासिन्या कामिन्या मदविभ्रमेण असकलया असम्पूर्णया
कुटिलयेत्यर्थः एकया दृशा नेत्रेण पुनः पपे पीतः । मञ्जुभाषिणीवृत्तं, सजसा
कगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति लक्षणात् । अत्र एकत्र सर्वलगत्यायित्वम् एक-
नार्थेनैवपीतत्वञ्च विरुद्धं सङ्घटितम् ।

समं स्यादानुरूप्येण

श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ॥ ७२१ ॥ [भ]

यथा ।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रौतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः” ॥ (म)

विचित्रं यद्विरुद्धस्य

कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७२२ ॥ [य]

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विसुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥ (र)

(भ) समनाह सममिति । योग्यसमागनेन आनुरूप्येण । योग्यस्य वस्तुनः विषयस्य श्लाघा समं स्यात् ।

(म) शशिनमिति । इन्दुमत्या अजे स्वयंभवे पौराणास्तुक्तिः । इयं कौमुदी शशिनं मेघमुक्तं मेघावरणशून्यम् उपगता, जङ्गुकन्या जाङ्गली अनुरूपं स्वसदृशं जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविष्टा, समगुणयोः तुल्यगुणयोरजेन्द्रमन्वीर्योर्भेन सिद्धमेतन्न प्रीतिः येषां तद्याभूताः पौराः पुरवासिनः तत्र स्वयंवरक्षेत्रे नृपाणात् शन्येषां स्वयंवरागतानामिति शेषः श्रवणकटु दुःश्रवन् इति इत्यम् एकदाश्रमम् विवव्रुः प्रकटयामासुः ऊचुरित्यर्थः । मालिनीवृक्षम् ।

(य) विचित्रमाह विचित्रमिति । विरुद्धस्य विपरीतस्य कृतिः करणन् इष्टफलाय अभिमतफलसाधनाय चेत् भवति तत् विचित्रम् ।

(र) प्रणमतीति । सेवकात् भृत्यात् अन्यः को मूढः उन्नतिहेतोः प्रणमति कीदृशहेतोः प्राणान् विसुञ्चति, तथा सुखहेतोः दुःखीयति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र उन्नतिरूपस्य नतिविरुद्धस्य फलस्य साभाय उन्नतिविरुद्धस्य प्रणतिरूपकार्यस्य करणम् । एवमन्यत्रापि ।

आश्रयाश्रयिणोरैक-

स्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥ ७२३ ॥ [ल]

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र ।

अज्ञात एव श्रेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥ (व)

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ समुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसन्भृता सुदः” ॥ (श)

अन्योन्यसुभयोरैक-

क्रियायाः करणां मिथः ॥ ७२४ ॥ [ष]

(ल) अधिकमाह । आश्रयाश्रयिणोराधाराधेययोः एकस्य आधिक्ये अधिकम् उच्यते ।

(व) किमधिकमिति । अस्य वारिधेः समुद्रस्य अधिकं महिमानं महत्त्वं किं ब्रूमः ? यत्र हरिर्नारायणः कुक्षौ जठरे भुवनानि निक्षिप्य अज्ञात एव कुर्वेति केनाप्यलक्ष्यमाण इत्यर्थः श्रेते । अत्राश्रयस्य वारिधेराधिक्यम् ।

(श) युगान्तेति । युगान्तकाले कल्पान्तसमये प्रतिसंहतः सङ्कुचितः आत्मा येन तादृशस्य कैटभद्विषः कृतस्य यस्यां तनौ शरीरे जगन्ति सविकासम् असङ्कीर्णमिति यावत् यथा तदा आहत तिष्ठन्ति स तत्र तनौ तपोधनस्य नारदस्य अध्यागनेन ससागनेन सन्भवाः समुत्पन्नाः सुदः हर्षाः न समुः न मान्ति स । वंशस्वविलं वृक्षम् । अत्र आश्रयस्य आनन्दस्याधिक्यम् ।

(ष) अन्योन्यमाह अन्योन्यमिति । उभयोः मिथः परस्परम् एकक्रियायाः करणम् अन्योन्यम् ।

यथा ।

त्वया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनौ" ॥ (स)

यदाधियमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥

कार्यस्य करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥ ७२५ ॥ [ह]

क्रमेण यथा ।

"दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः" ॥ (ज)

कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥ (क)

(स) त्वयेति । सा तन्वी कृशाङ्गी त्वया शोभते, त्वमपि तथा कृशाङ्गा शोभसे । चन्द्रः रजन्या शोभते निशीथिनौ रजनी च चन्द्रेण शोभते इति शेषः ।

(ह) विशेषमाह यदिति । यत् अनाधारम् आधारवर्जितम् आधियं यच्च एकं वस्तु अनेकगोचरं बहुस्थानवर्ति, यदा किञ्चित् किमपि कार्यं प्रकुर्वतः जनस्य अशक्यस्य इतरस्य शक्यस्य वा कार्यस्य देवात् करणं विशेषः स च ततः तस्मात् उक्तनयात् विविधः ।

(ज) दिवमिति । दिवं स्वर्गम् उपयातानामपि सृत्तानामपीत्यर्थः येषां कवीनाम् अनन्या बहवः गुणानां गणा यासु ताः गिरः वाचः आकल्पम् आप्त्यर्थं जगन्ति रमयन्ति तीक्ष्णयन्ति ते कवयः कथमपि न वन्द्याः नार्चनीयाः ? अपि तु वन्द्या एवेत्यर्थः । अत्राधियं कविवाक्यं तेषां स्वर्गगमनादनाधारम् ।

(क) कानने इति । राजस्तुतिरियम् । रिपवः शत्रवः एकं त्वां कानने वने सरितां नदीनाम् उद्देशे अवकाशे गिरीणां पर्वतानां कन्दरे गुहायामपि पुरः पयतः अन्तकसङ्काशं यमसदृशं पश्यन्ति । अत्र एकस्य राज्ञः बहुगोचर-
त्वम् ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?” ॥ (ख)

इति रघुवंशे ।

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् ।

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ ७२६ ॥ [ग]

यथा । “दृशा दग्धं मनसिजम्” इत्यादि ।

सौकर्येण च कार्यस्य

विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७२७ ॥ [घ]

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि न चायाससहना ।

(ख) गृहिणीति । अजविलापोऽयम् । हे प्रिये ! इत्यध्याहार्यम् । त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन मृत्युना मे किं न हृतं वद तथाहि, त्वं मे गृहिणीति गृहिणी हता, त्वं मे सचिवः मन्वीति । मन्वी हतः, त्वं मे मिथः सखी विजनसहचरीति सखी हता, त्वं मे ललिते मनोहरे कलाविधौ नृत्य-गीताद्यनुष्ठाने प्रियशिष्या इति सापि हता । तस्मात् सर्वमेव मे हृतमिति भावः । सुन्दरीवृत्तम् । अयुजीर्यदि सौ जगौ युजोः सभराग्नौ यदि सुन्दरी तदेति लक्षणात् । अत्र इन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्यं प्रकुर्वतः विधेः गृहिण्यादि-कस्य अपरस्य कार्यस्य दैवात् करणम् ।

(ग) व्याघातमाह व्याघात इति । येन केनापि यथा कृतं यत्, वस्तु, अन्यो जनः तेनैव उपायेन चेत् यदि तत् वस्तु अन्यथा अन्यप्रकारं कुरुते तदासौ व्याघातः । दृशेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र हरेण नयनेन मन्वीकृतः मदनः नारीभिः तेनैव नेत्ररूपोपायेन सजीवः कृतः ।

(घ) प्रकारान्तरेण व्याघातमाह सौकर्येणेति । सौकर्येण सुकरत्वेन यदि कार्यस्य विरुद्धं क्रियते तदापि व्याघातः स्यादिति शेषः ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं
न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्” ॥ (ड)

अत्र नायकेन नायिकामृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तम् । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण
हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात् ॥ ७२८ ॥ [च]

यथा ।

“श्रुतं हतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।

लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ?” ॥ (छ)

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरम् ७२९ [ज]

(ड) उदाहरति इति । प्रवासगमनकाले दम्पत्यीरुक्तिप्रत्युक्ती । हे
कान्त ! त्वम् इहैव गृहे तिष्ठ, अहं कतिपयैरेव अहोभिः समागन्ता आगमिष्या-
मीत्यर्थः, त्वं मृदुः कीमलाङ्गी अस्ति, आयाससहना क्लेशक्षमा न च येन मया
सह गमिष्यसीति भावः । हे सुभग ! मृदुत्वं कीमलत्वं मे नम भवता सह
गन्तुम् अधिकं हेतुः, यत् यस्मात् मृद्वी अहं विरहकृतम् असनं निरूपनम् आयासं
न सोढा न सहिष्ये । शिखुरिणीवृत्तम् ।

(च) कारणमालामाह परमिति । यदा पूर्वपूर्वस्य परं परं प्रति हेतुता
तदा कारणमाला स्यात् ।

(छ) श्रुतमिति । हतधियां शिचित्तमतीनां सङ्गात् श्रुतं शास्त्रज्ञानं,
श्रुतात् विनयः शिष्टाचारः, विनयात् लोकानुरागः लोकप्रियता, लोकानुरागतः
किं न जायते ? अत्र परं परं विलासादिकं प्रति पूर्वपूर्वस्य श्रुतादिः हेतुत्वम् ।

(ज) मालादीपकमाह तदिति । धर्मिणां बहूनां यद्योत्तरम् उत्तरीत्तरं
यत् एकधर्मेण सम्बन्धः तत् पुनः मालादीपकम् ।

यथा ।

“त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।

शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः” ॥ (झ)

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्याप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तद्वैकावली द्विधा ॥

७३० ॥ [ज]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“सरो विकसितान्भोजमन्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र समङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ॥ (ट)

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनप्रट्पदम् ।

(झ) त्वयीति । राजन्तृतिरियम् । हे राजन् ! त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते रणं गते सति धनुषा शराः आसादिताः प्राप्ताः, शरैः शरैः शत्रोः शिरः आसादितमिति शेषः । तेन अरिशिरसा भूः भूतलम् आसादितं, तथा भुवा त्वम् आसादितः तव भूम्यामित्वादिभि भावः, त्वया यशः आसादितम् । अत्रैकया आसादनक्रियया यद्योत्तरं बहूनां धर्मिणां धनुरादीनां सम्बन्धः ।

(ज) एकावलीमाह पूर्वमिति । चेत् यदि पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन स्याप्यते वा अपोह्यते निराक्रियते तदा द्विधा स्थापनापोहनभेदात् द्विप्रकारा एकावली स्यात् ।

(ट) सर इति । सरः सरोवरं विकसितानि अम्भोजानि यस्मिन् तयोक्तम् । अम्भोजं भृङ्गैः अमरैः सङ्गतं युक्तम् । भृङ्गाः अमराः तत्र समङ्गीताः सङ्गीतशालिनः, सङ्गीतं स्मरस्य कामस्य उदयः स्मरोदयः तेन सहितं काम-वृद्धिकरमित्यर्थः । अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन स्थापितम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः” ॥ (ठ)

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपो-
हितञ्च दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।

कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्” ॥ (ड)

एवमपोहनेऽपि ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ७३१ [ठ]

यथा ।

“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गानानङ्गसर्वस्वम्” ॥ (ण)

यथासङ्ग्रामनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ७३२ [त]

(ठ) नेति । तत् कलं न आसीदिति शेषः यत् कलं सुचारुणि पङ्कजानि
यस्मिन् तथाभूतं न । तत् पङ्कजं पद्मं न, यत् अलीनाः षट्पदाः भ्रमराः यत्र
तादृशम् । असौ षट्पदी न, यः मधुरं न जुगुञ्ज । तत् गुञ्जितं न, यत्
गुञ्जितं मनः न जहार । अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन
अपोहितम् ।

(ड) वाप्य इति । वाप्यः सरस्यः विमलाः भवन्ति, वापीषु कमलानि
स्फुटन्ति विकसन्ति, कमलेषु अलयः भ्रमराः पतन्ति, सङ्गीतम् अलिषु पदं स्थानं
करोति अलयः सङ्गीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(ढ) सारमाह उत्तरोत्तरमिति । उत्तरोत्तरं वस्तुनः विषयस्य उत्कर्षः
सार उच्यते ।

(ण) राज्ये इति । राज्ये काननसागरसहितभूतले वसुधा पृथिवी सारं,
वसुधायामपि पुरं नगरं सारं, पुरे सौधं इम्यं सारं, सौधे तल्पं शय्या सारं, तल्पे
अनङ्गस्य कानस्य सर्वस्वं सर्वधनं वराङ्गानां उत्तमा कान्ता सारम् ।

(त) यथासङ्ग्रामनूद्देश उद्दिष्टानां वस्तूनां क्रमेण
अत्र पद्यात् यत् उद्देशः कौर्त्तनं तत् यथासङ्ग्रामम् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षीमाञ्जलेनाह्वण
क्रीडाकाननमाविशन्ति बलयक्काणैः समुत्त्रासय ।
इत्यं वञ्जुलदक्षिणानिलकुहकण्ठेषु साङ्केतिक-
व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥ (थ)

क्वचिदेकामनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥

७३३ ॥ [६]

क्रमेण यथा ।

“स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

(थ) उन्मीलन्ति । दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! त्वदीय-
विरहे तस्यास्तव कान्तायाः मिथः अन्योन्यं वञ्जुलाः वकुलाः दक्षिणानिलाः
मलयवाताः कुहकण्ठाः कोकिलाः तेषु इत्यम् एवंप्रकाराः साङ्केतिकव्याहाराः
इद्वितीकृतयः तर्तन्ते इति शेषः, यथा उन्मीलन्ति विकसन्ति इति एकया वञ्जुलान्
प्रति उक्ते अपरया नखैः लुनीहि क्विन्नि वञ्जुलपुष्पाणीति भावः इति उच्यते ।
वहति इति एकया दक्षिणानिलं प्रति उक्ते अपरया क्षीमाञ्जलेन पट्टवसनप्रान्तेन
तस्य घनत्वादिति भावः आह्वण आच्छादय यथा न सखीशरीरं स्पृशेदिति भावः
इति उच्यते, क्रीडाकाननं विहारीद्यानम् आविशन्ति प्रविशन्ति इति एकया
कोकिलान् प्रति उक्ते अपरया बलयक्काणैः कङ्कणध्वनिभिः समुत्त्रासय ताडय
कोकिलान् येन तेन कुहुरवमातन्वन्तीति भावः इति उच्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र उद्दिष्टानां वस्तूनां पश्चात् क्रमेण पुनरुद्देशः ।

(६) पर्यायालङ्कारमाह क्वचिदिति । क्वचित् एकं वस्तु क्रमात् अनेक-
म्भिन् भवति वा क्रियते चेत् तथा क्वचित् अनेकं वस्तु क्रमात् एकगं भवति वा
क्रियते चेत् तदा पर्याय इष्यते ।

बलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमीदविन्दवः” ॥ (ध)

“विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रीणिभरालसाः ।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव” ॥ (न)

“विष्टरागादधरान्निवर्त्तित-
स्तनाङ्गरागादरुणाञ्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्गरादानपरिचताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः” ॥ (प)

“यथोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधुजनैः ।
निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरशुविन्दवः” ॥

एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च क्वचिदाधेय-

(ध) स्थिता इति । प्रथमे उदविन्दवः वृष्टिजलकणाः तस्याः पार्वत्याः पञ्चसु नेत्रलीमसु चणं स्थिताः पक्षणामतिसान्द्रत्वादिति भावः, ततः ताडितः पतनेन क्लेशितः अधरः यैः तथाभूताः अधरपतिता इत्यर्थः, ततः पयोधरयोः स्तनयोः उत्सेधे उच्छ्राये निपातेन चूर्णिताः खण्डिताः, ततः बलीषु त्रिवलीषु खलिताः पतिताः सन्तः क्रमेण नाभिं प्रपेदिरे प्रापुः । वंशस्थविले हतम् । अत्र एकं वस्तु वर्षाम्बुहपम् अनेकगोचरं क्रमेण भूतम् ।

(न) विचरन्तीति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! इति अध्याहार्यं, यत्र तव अरिपुरे शत्रुनगरे श्रीणिभरेण नितम्बभारेण अलसाः सन्धरगामिन्यः विलासिन्यः विचरन्ति, तत्र इदानीं वृककाकशिवाः शार्दूलवायसश्चगालाः विचरन्ति । तव शत्रूणां निधनात् तन्नगरवनीभूतामिति भावः । अत्र वृकादि अनेकं वस्तु एकगं भूतम् ।

(प) विष्टेति । तथा पार्वत्या विष्टः व्यक्तः प्रतविरुद्धत्वादिति भावः रागी रञ्जनं यस्य तधीकात् अधरात् तथा स्तनयोरङ्गरागेण अरुणात् रक्तौकतात् कन्दुकात् निवर्त्तितः, तथा कुशाङ्गराणाम् आदानेन चयनेन परिचताः त्रणिताः अङ्गुलयः यस्य तादृशः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयी लपमालानिरतः कृतः । अत्र एकं वस्तु कररूपम् अनेकस्थितं कर्मणि वा विषये कृतम् ।

मपि । यथा “स्थिताः क्षणम्” इत्यत्र उदविन्दयः पक्ष्मादाव-
संहतरूप आधारे क्रमेण अभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधिय-
भूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेण अभवन् । एवमन्यत् ।
अत्र चैकस्यानेकात्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनि-
मयाभावात् परिवृत्तेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ७३४ [फ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षौ जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः” ॥ (ब)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः” ॥ (भ)

अत्राधिक्येन ।

प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

॥ ७३५ ॥ [म]

(फ) परिवृत्तिमाह परिवृत्तिरिति । समन्यूनाधिकैः वस्तुभिः विनिमयः
परिवृत्तिः भवेत् ।

(ब) दत्त्विति । स्पष्टम् । अत्रेति । समेन तुल्येन कटाक्षहृदययोर्द्वयोरपि
तुल्यत्वादिति भावः । न्यूनेन निकृष्टेन हृदयात् मदनज्वरस्य निकृष्टत्वादिति
भावः ।

(भ) तस्येति । रामस्योक्तिरियम् । तस्य प्रवयसः स्वविरस्य जटायुषः
अधुना स्वर्गिणः स्वर्गं गतस्य किमिव शोच्यते ? नैव शोच्योऽस्माविति भावः ।
येन जटायुषा जर्जरं जराक्षीणं यत् कलेवरं तस्य व्ययात् विनिमयात् इन्दुकिरण-
वत् उज्ज्वलं यशः क्रीतम् । अधिकेन वस्तुना यशसा न्यूनं वस्तु जराक्षीणं
प्रशीरं परिवर्तितम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(म) परिसंख्यामाह प्रश्नादिति । प्रश्नात् वा अप्रश्नतः कथितात् वस्तुनः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्” ॥ (य)

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम् ।

“किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः ।
को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदम्” ॥ (र)

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यर्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकम् ।
अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्” ॥ (ल)

“बलमात्तभयोपशान्तये विदुषां सम्मतये बहु श्रुतम् ।

शाब्दः शब्दप्रतिपाद्यः वा अर्थः अर्थबलात् लभ्यः तादृशः अन्यस्य व्यपोहः निरा-
करणं चेत् भवति तदा परिसङ्गता ।

(य) किञ्चित् । उक्तिप्रत्युक्ती । अत्र जगति सुदृढम् अक्षयमित्यर्थः
भूषणं किम् ? यशः न रत्नम् । किं कार्यम् ? आर्याणां चरितं सुकृतं सत्कार्यं
न दोषः । अप्रतिहतं चक्षुः किम् ? धिषणा बुद्धिः न नेत्रम् । त्वदपरः त्वत्तो-
ऽन्यः कः सदसतां विवेकं जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(र) किमिति । उक्तिप्रत्युक्ती सदा किम् आराध्यम् अनुष्ठेयम् ? पुण्यम् ।
कश्च सेव्यः ? सदागमः सत्कास्त्रम् । को ध्येयः चिन्तनीयः ? भगवान् विष्णुः ।
किं काम्यं वाञ्छनीयम् ? परमं पदं सुक्तिपदम् ।

(ल) भक्तिरिति । महतां जनानां प्रायः बाहुल्येन भवे शिवे भक्तिः न
विभवे सम्पदि । शास्त्रे व्यसनम् आसक्तिः युवतिरेव कामस्य अस्त्रं तस्मिन् न ।
यशसि चिन्ता न वपुषि शरीरे दृश्यते । अत्र महतां कुत्र भक्तिर्दृश्यते इत्यादि-
श्रुत्याभावः ।

वस्तु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम्” ॥ (व)

श्लेषमूलत्वे च अस्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराद्यापेषु गुणच्छेदाः” इत्यादि (श) ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥

७३६ ॥ [ष]

“वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ?” ॥ (स)

(व) वस्तुमिति । तस्य विभोः बलम् आर्त्तानां विपन्नानां भयस्य उप-
शान्तये नाशाय, न तु परपीडनायेति भावः । बहु श्रुतं शास्त्रज्ञानं विदुषां
पण्डितानां सत्कृतये सन्मानाय, न तु आत्मप्रतिष्ठायै इति भावः । वस्तु धनं
केवलं न परप्रयोजनमिति भावः, गुणवत्त्वापि दयादाक्षिण्यादिगुणशालित्वमपि
परप्रयोजना परेषां प्रयोजनानुरोधिनीत्यर्थः न तु स्वार्थपरिति भावः । अत्रापि
किसर्थात् तस्य बलमित्यादिप्रज्ञाभावः ।

(श) यस्मिंश्चेति । यस्मिन् राजनि जितं जगत् येन तथाभूते महीं पृथ्वीं
पालयति शासति सति चित्रकर्मसु जालेष्ट्यव्यापारेषु वर्णानां रज्जनद्रव्याणां सङ्कराः
समावेशाः न तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कराः सङ्करोत्पत्तिरिति भावः, चापेषु
धनुषु गुणानां मौर्वीणां छेदाः न तु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां विच्छेदा इति
भावः ।

(ष) उत्तरमाह उत्तरमिति । उत्तरात् उत्तरवाक्यात् यदि प्रश्नस्य उत्तरयः
आगमः स्यात् यदा सत्यपि विद्यमानेऽपि प्रश्ने असकृत् पुनः पुनः अतिविचित्र-
मित्यर्थः उत्तरं स्यात् तत् उत्तरं नामालङ्कारः ।

(स) वीक्षितुमिति । पथिकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । श्वश्रूः स्वामिजननी
वीक्षितुं न क्षमा न शक्ता अन्नेति भावः । स्वामी पतिः दूरतरं अतिदूरं गतः न
तस्याप्यागमनं सम्भवतीति भावः । अहं बाला सुग्धा एकाकिनी, अतः तव इह

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

“का विषमा देवगतिं किं लब्धव्यं जनी गुणगाही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुर्गोक्तं खलो लोभो” (१) ॥

अत्र अन्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् (ह) परिसंख्यातो-
भेदः । न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्याङ्गी-

कारात् । न च काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

दण्डापूपिकयान्यायादर्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

७३७ ॥ [च]

“मूपिकेण दण्डो भक्षितः” इत्यनेन तत्सहचरितमपूप-
भक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमा-
पततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका (क) । अत्र च क्वचित् प्राक-
रणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिका-
र्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेण उदाहरणम् ।

(१) का विषमा देवगतिः किं लब्धव्यं जनी गुणगाही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुर्गोक्तं खलो लोभः ॥ इति सं० ।

वसतिः अवस्थानं कुतः कथं स्यात् ? अत्र उत्तरवाक्येन पथिकः पूर्वं वसत्यर्थं
प्रार्थितवानिति प्रश्नस्य उद्भवः ।

(ह) विषमा का ? देवगतिः । किं लब्धव्यं ? प्राप्तव्यम् ? गुणगाही जनः ।
सौख्यं सुखहेतुः किम् ? सुकलत्तं साध्वीमायैत्यर्थः । दुर्गोक्तम् अवश्यं किम् ?
खलः लोकः दुर्जन इत्यर्थः ।

अत्रेति । अन्यव्यपोहे अन्यस्य व्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् वक्तुरभिप्राया-
सद्भावात् ।

(क) अर्थापत्तिमाह दण्डेति । दण्डापूपिकया कैशुतिकन्यायेनेत्यर्थः अन्यस्य
आगमः उपस्थितिः अर्थापत्तिः इष्यते ।

(च) नियतेति । नियतोः नियतः सिद्धान्तित इति भावत् चः समान-
न्यायः तुल्यन्यायात् आपतति आगच्छति । न्यायः नीतिः ।

“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥” (ख)

“विललाप सवाप्यगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि सार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ?” (ग)

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथो-
दाहते “हारोऽयम्” इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्या-
यस्य सखन्वरूपत्वाभावात् (घ) ।

विकल्पस्तुल्यवलयो-

विरोधश्चातुरीयुतः ॥ ७३८ ॥ [ङ]

यथा ।

“नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा-
मौर्वी वा” (च) । अत्र शिरसां धनुषाच्च नमनयोः सन्धि-
विग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्तव्यतासम्भवा-

(ख) हार इति । हरिणाक्षीणाम् अयं हारः स्तनमण्डले लुठति । मुक्तानां
मौक्तिकानां हारस्थितानामिति भावः, मुक्तिपथावलम्बिनामिति ध्वनिः, अपि
इयम् अवस्था दशा, स्मरस्य कामस्य किङ्कराः वयं के ? अत्र प्राकरणिकात्
मौक्तिकरूपात् अप्राकरणिकस्य स्मरार्त्तरूपस्य अर्थस्य आपतनम् ।

(ग) विललापेति । सः अजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरताम् अपहाय
परित्यज्य वाप्यगद्गदं विललाप । तथाहि, अभितप्तं सन्तप्तम् अयोऽपि लौहमपि
सार्दवं भजते शरीरिणां देहिनां कोमलानामिति भावः कैव कथा ? अत्र अप्रा-
करणिकात् लौहद्रवीभावात् प्राकरणिकस्य शरीरिद्रवस्यापतनम् ।

(घ) समानन्यायस्येति । सखन्वरूपत्वाभावात् व्याप्तिरूपत्वाभावात् व्याप्ति-
रेवानुमानस्य साधकमिति भावः ।

(ङ) विकल्पमाह विकल्प इति । तुल्यं बलं यथोः तादृशयोः चातुरीयुतः
वैचित्र्यायुक्ती विरोधः विकल्पः ।

(च) नम्यन्तामिति । शिरांसि धनूंषि वा नम्यन्तां नतैः भूयतां धनुर्गृह्यतां
वा इत्यर्थः, आज्ञाः अज्ञादादेशाः मौर्वीः धनुर्गुणा वा कर्णपूरीक्रियन्ताम् ।

द्विरोधः । स च एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलत्वात् धनुः-
शिरोनमनयोरपि स्पृष्ट्या सम्भाव्यमानत्वात् । चातुर्थ्यं च
अत्रौपस्यगर्भत्वेन । एवं कर्णपूरीक्रियन्ताम्” (छ) इत्यत्रापि
एवम् ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” । (ज)
अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम् ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा” ॥

इत्यत्र चातुर्थ्याभावान्नायमलङ्कारः ।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधकै ।

खले कपोतिकान्यायात्तत्कारः स्यात् परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥

७३६ ॥ [झ]

(छ) सन्धिविशिष्टेति । शिरोनमनं सन्धिलक्षणं धनुर्नमनं विशिष्टलक्षणं
तद्भावात् । एकदा युगपत् कर्तव्यताया असम्भवात् विरोधः । एवमिति ।
आज्ञायाः कर्णपूरीकरणस्य सन्धिलक्षणात् मौख्याः कर्णपूरीकरणस्य विशिष्टलक्षण-
त्वात् । तथोर्योगपक्षे विरोधः, स च एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । औपन्यञ्च
वैचित्र्याधायकम्, तुल्यबलत्वञ्च अत्र उभयोरपि प्रस्तावस्य स्पृष्टाजन्यत्वादिति
बोध्यम् ।

(ज) युष्माकमिति । हरेर्नारायणस्य नेत्रे तनुः शरीरं वा युष्माकं भवा-
र्तिशमनं संसारदुःखध्वंसं कुरुताम् । अत्र कुरुतामिति पदस्य लोटविभक्तिः परस्मै-
पदोयप्रथमपुरुषद्विवचनान्तत्वे नेत्रे इत्यनेनान्वयः । आत्मनेपदीयैकवचना-
न्तत्वे तनुरित्यनेनान्वयः । अत्र नेत्रयोस्तनयोश्च संसारदुःखमोचने सामर्थ्यात्
तुल्यबलत्वम् ।

(झ) समुच्चयमाह समुच्चय इति । एकस्मिन् कार्यस्य साधकै सति खले
कपोतिकान्यायात् परोऽपि चेत् तत्कारः तस्य कार्यस्य कारकः स्यात्, वा गुणौ
गुणद्वयं वा क्रिये क्रियाद्वयं युगपत् स्याताम्, अथवा गुणः क्रिया च द्वयं युगपत्
स्यात् तदा समुच्चयः, उक्तरीत्या चतुर्विध इति बोध्यम् ।

यथा मम ।

“हंही धीर समीर ! हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो

दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।

प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-

न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥ (ज)

अत्रादाहे एकस्मिंश्चन्दनक्ष्माभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः । तत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनन्तरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे” ॥ (ट)

(ज) हंही इति । विरहिण्य उक्तिरियम् । हंही इति सम्बोधनसूचकमव्ययम् । हे धीर समीर ! हन्तेति खेदसूचकमव्ययम् । ते तव जननम् उत्पत्तिः चन्दनक्ष्माभृतः चन्दनपर्वतात् मलयशैलादित्यर्थः, तव दाक्षिण्यं सारल्यं दक्षिणदिग्भवश्च जगति उत्तरं प्रधानं ख्यातञ्च, परिचयः सङ्गः गोदावरीवारिभिः । एतादृशीऽपि त्वं चेत् यदि इह मे मम प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि उद्दामदावाग्निवत् उत्कटदावानल इव दहसि, तदा मत्तः मलिनात्मकः मलिनस्वभावः क्लृप्तवर्णश्च वनचरः वन्यः अमद्र इति भावः अयं कोकिलः किं वक्ष्यते ? न किमपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । महतामपि यदि ईदृक् परपीडनं, तदा प्राकृताः किमु वक्तव्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) शशीति । दिवसे धूसरः मलिनः शशी, गलितं गतं यौवनं यस्यास्तादृशी कामिनी, विगतानि वारिजानि यस्मात् तादृशं सरः, शोभना आकृतिः यस्य तादृशस्य सुन्दरस्येत्यर्थः अनन्तरम् अनन्तरयुक्तं वचनाच्चममित्यर्थः मुखं, धनपरायणः धनलुब्धः प्रभुः राजा, सततं दुर्गतः दुरवस्थः सज्जनः साधुजनः तथा नृपाङ्गनगतः राजसभास्य इत्यर्थः खलः दुर्जनः एतानि मे मनसि निखातानीति

इष्टं केचिदाहुः “शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्या-
शोभनत्वमपि सदसद्योगः” इति । अन्ये तु “शशिप्रभृतीनां
स्वतः शोभनत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वम्” इति सदसद्योगः,
अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति
विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं, “मनसि सप्त
शल्यानि” इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च, (ठ) “नृपा-
ङ्गनगतः खलः” इति प्रत्युत क्रमभेदाद् दुष्टत्वमावहति, सर्वत्र
विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति इह च खले (ड) कपोत-
वत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे तु
एककार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेन
अपतनमिति भेदः ।

“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।

सुखमानतञ्च सखि ! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥ (ठ)

अत्राद्योऽङ्गे गुणयोर्योगपद्यं, द्वितीये क्रिययोः (ए) ।

उभयोर्योगपद्ये यथा ।

शेषः सप्तशल्यानि । पृथ्वीवृत्तं, जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति
सङ्घणात् ।

(ठ) अत्र शल्यत्वे एकस्यैव दिवसधूसरशशिनः कारणत्वेऽपि कामिन्या-
देर्गलितयौवनत्वादीनां बहूनामुपादानम् ।

(ड) खले इति । खले धान्यादिक्षेत्रे यथा एकस्य कपोतस्य आगमनात्
बहवः समापतन्ति तद्वत् एकस्य कारणत्वेऽपि यत्र अन्येषामापतनं स खले
कपोतिकान्याय इति बोध्यम् । साहित्येन योगपद्येन । काकतालीयन्याये-
नेति । काकगमनेन तालपतनमिव आकस्मिकमन्यस्य यत्र आपतनं स काक-
तालीयन्यायः तेन ।

(ट) अरुणे इति । हे तरुणि ! तव नयने अरुणे रक्ते च, तव प्रियस्य
सुखं मलिनञ्च, हे सखि ! ते तव सुखम् आनतञ्च, अस्य तव प्रियस्य अन्तरे
सतसि स्मरज्वलनः कामाग्निः ज्वलितश्च । च इयं योगपद्यत्त्वकम् ।

(ए) अनेति । गुणयोः अरुणमलिनयोः । क्रिययोः आनतमनज्वलनयोः ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्

सितपङ्केरुहसोदरञ्चि चक्षुः ।

पतितञ्च सहोपतीन्द्र ! तेषां

वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः” ॥ (त)

“धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्” । (थ)

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न च अत्र दीपकम् ।
एते हि गुणक्रिया यौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य-
कारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिसूलाः । दीपकस्य
च अतिशयोक्तिसूलत्वाभावः ।

समाधिः सुकरे कार्ये

द्वैवावस्त्वन्तरागमात् ॥ ७४० ॥ [६]

यथा ।

“मानमस्य निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्” ॥ (ध)

(त) कलुषमिति । राजश्रुतिरियम् । तव सितं शुभं यत् पङ्केरुहं पद्मं
तस्य सोदरा सदृशीत्यर्थः शीवस्य तादृशं चक्षुः अकस्मात् अहितेषु शत्रुषु कलुषञ्च
आविलस्य, हे सहोपतीन्द्र ! तेषां तव अहितानां वपुषि आपदां कटाक्षैः
पतितञ्च ।

अत्र गुणस्य कलुषस्य क्रियायाः पतनस्य च यौगपद्यम् ।

(थ) धुनोतीति । असिं तलवारं धुनोति च कम्पयति च कीर्त्तिं तनुते
च विस्तारयति च । समुच्चयप्रकारा इति समुच्चयभेदा इत्यर्थः, नियमेन
अवगमनभावेन ।

(६) समाधिमाह । दैवात् सहसा वस्तुन्तरस्य अन्यस्य वस्तुनः आगमात्
कार्ये सुकरे मति समाधिः स्यात् ।

(ध) मानमिति । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अस्याः आन्तायाः
मानं निराकर्तुम् अपनेतुं पादयोः चरणयोः पतिष्यतः मे मम उपकाराय

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥७४१[न]

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“सध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥ (प)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

७४२ ॥ [फ]

क्रमेण यथा । “यत्त्वनेत्रसमानकान्ति सलिले मग्णं
तदिन्दीवरम्” (व) इत्यादि ।

पादपतनस्य अनावश्यकत्वाय इत्यर्थः दिष्ट्या दैवेन इदं घनगर्जितम् उदीर्णम्
उपस्थितम् । येन तस्योद्दीपकत्वात् तत्क्षणादेव मानभङ्गो जात इति भावः ।

अत्र दैवात् मेघगर्जनरूपवस्तुन आगमात् मानभङ्गनस्य कार्यस्य सुकरत्वम् ।

(न) प्रत्यनीकमाह प्रत्यनीकमिति । रिपोः प्रतीकारे दमने अशक्तेन
जनेन यदि तस्यैव रिपोरेव उत्कर्षसाधकः तदीयस्य तस्य रिपुसम्बन्धिवस्तुनः
तिरस्कारः स्यात् तत् प्रत्यनीकम् ।

(प) सध्येनेति । तनुमध्या कृशाङ्गी प्रमदा मध्येन मे मम मध्यं कृश-
मिति शेषः जितवती इति क्रोधेनेति भावः, अशौ हरिः सिंहः अस्याः प्रमदायाः
कुचकुम्भनिभौ लनकलसदृशौ इभकुम्भौ हस्तिकुम्भौ भिनत्ति ।

अत्र मध्यजयित्वेन रिपोः प्रमदायाः प्रतीकारासमर्थेन हरिणा तस्या एव
उत्कर्षसाधकः औपच्येति भावः तदीयस्य स्तनकुम्भास्य तत्सदृशहस्तिकुम्भभेदेन
तिरस्कारः कृतः ।

(फ) प्रतीपमाह प्रसिद्धस्येति । प्रसिद्धस्य विख्यातस्य उपमानस्य उप-
मेयत्वकल्पनं वा निष्कलत्वाभिधानं प्रतीपमिति कथ्यते ।

(व) यदिति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र नेत्रादीनामुपमानानामपि इन्दी-
वरादीनां तदुपमेयत्वकथनम् ।

तद्वक्त्रं यदि सुद्रिता शशिकथा हा ! हेम सा वैद्युति-

स्तञ्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तञ्चेत् स्मितं का सुधा ।

धिक्कन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे ।

यत् सत्यं पुनरुक्तावस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥ (भ)

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां
निष्फलत्वम् ।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।

कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

७४३ ॥ [म]

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल ! तात ! मास्य दृष्यः ।

(भ) तदिति । सीतां दृष्ट्वा रावणस्योक्तिः । यदि तस्याः सीतायाः
वक्त्रं मुखं तिष्ठतीति शेषः, तदा शशिकथा चन्द्रसम्बन्धिनी वार्ता सुद्रिता
सुदुचिता नष्टेत्यर्थः । चेत् यदि सा द्युतिः कान्तिः सीताया इति शेषः तिष्ठति,
तदा हेम स्रष्टे हा ! शीघ्रनीयमित्यर्थः, हाशब्दः शोकसूचकोऽव्ययः । यदि
तस्याश्चक्षुः तिष्ठति, तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराभूतम् । चेत् यदि
तत् स्मितं तिष्ठति, तदा सुधा का ? यदि ते भुवौ तिष्ठत इति शेषः तदा
कन्दर्पधनुः धिक् निन्दामीत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । किंवा इहु
अधिकं ब्रूमहे वदामः वेधसः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिनिबन्धः पुनरुक्तात्
द्वितीयात् वस्तुनः विमुखः विधरेकरूपं वस्तुद्वयं न सृजतीत्यर्थः इति यत् तत्
सत्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) प्रकारान्तरेण प्रतीपमाह उक्तेति । अत्युत्कृष्टस्य अतिश्रेष्ठस्य वस्तुनः
अत्यन्तम् उत्कर्षम् उक्त्वा तस्यैव उपमानत्वे कल्पिते सति केचित् प्रतीपम् कचिरे
एवयामासुः ।

(य) अहमिति । हे हालाहल कालकूट ! अहमेव सुदारुणानां गुरुः

ननु सन्ति भवाद्दृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्” ॥ (य)

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायम-
लङ्कारः (र) ।

यथा ।

“ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति” इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः

केनचित् तुल्यलक्षणा ॥ ७४४ ॥ [ल]

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं, क्वचिदागन्तुकम् ।
क्रमेण यथा ।

“लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरिः ।

यस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया” ॥ (व)

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य

यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।

श्रेष्ठ इति बुद्ध्या साक्षाद्दृश्यः दर्पं सा कार्षीरित्यर्थः, अस्मिन् भुवने जगति भवा-
द्दृशानि त्वत्सदृशानि दुर्जनानां वचनानि भूयः बाहुष्येन सन्ति ननु विद्यन्ते खलु ।

(र) अत्र प्रथमे पादे उत्कर्षमुक्त्वा द्वितीये दुर्जनवचनानाम् उपमानम्
कल्पितम् । तदनुक्तौ उत्कर्षानुक्तावित्यर्थः ।

(ल) मीलितमाह मीलितमिति । केनचित् तुल्यलक्षणा समानविज्ञेन
वस्तुनः गुप्तिः गोपनं मीलितम् ।

(व) लक्ष्मीति । भारत्या सरस्वत्या मपवया इत्यर्थः हरिः नारायणस्य
वक्षःस्थले लक्ष्म्याः त्रिधाः वक्षोजयोः स्तनयोः या कस्तूरी नृगमदः तस्य लक्ष्म
विज्ञं नीलोत्पलाभया इन्दोवरतुल्यया भासा स्वदेहप्रभया यस्तम् अतएव न
अलक्षि न दृष्टम् ।

अत्र तुल्यलक्षवस्तुना देहप्रभया कस्तूरीलक्षरूपस्य वस्तुनः गोपनम् ।

(ष) सदैति । नगरीवर्षनमिदम् । यस्यां नमस्यां सदैव शोणोपलकुण्ड-

कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम्” ॥ (श)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्य-

तादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ७४५ ॥ [ष]

यथा ।

“मल्लिकाचितधम्मिल्लाद्यारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्त्रभिसारिकाः” ॥ (स)

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानम्, इह तु उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागा-

दत्युत्कृष्टगुणाग्रहः ॥ ७४६ ॥ [ह]

अत्र माणिक्यकुण्डलस्य मयूखैः किरणैः अरुणीकृतानि रक्तीकृतानि कामिनीनां मुखानि कोपेन उपरक्तान्यपि यूनां तरुणानां शङ्कां भयं न विदधुः । उपजाति-
वृत्तम् । अत्र तुल्यलक्षणवस्तुना माणिक्यमयूखेन कोपोपरागदपस्य वस्तुनः गोप-
नम् ।

(ष) सामान्यमाह सामान्यमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य सदृशैः गुणैः अन्यस्य तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः सामान्यम् ।

(स) मल्लिकेति । अभिसारिकाः कान्तार्चिन्यः नायिकाः । तदुक्तम् ।
कान्तार्चिनी तु या याति सङ्घितं साभिसारिकेति । मल्लिकाभिः पुष्पविशेषैः
आचिताः खचित्ताः धम्मिल्लाः संयतकेशा यासां तथोक्ताः, धम्मिल्लाः संयताः
कचा इत्यमरः । तथा धारुभिः अतिसुरभिभिः चन्दनैः चर्चिताः कृताङ्गरागा
इत्यर्थः अतएव चन्द्रिकासु अविभाव्याः अभिसारिकात्वेन अप्रतीयमाना इत्यर्थः
सुखं यान्ति ।

अत्र मल्लिकादिगुणसादृश्येन प्रकृतस्य अभिसारिकारूपस्य वस्तुनः चन्द्रिका-
तादात्म्यम् ।

(ह) तद्गुणमाह तद्गुण इति । स्वस्य गुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य गुणस्य
ग्रहः इहणम् तद्गुणः ।

यथा ।

“जगाद् वदनच्छन्नपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः” ॥ (ब)

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

तद्रूपाननुहारस्तु

हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ७४७ ॥ [क]

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये सम ।

गुणगौरनिषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ?” ॥ (ख)

यथा वा ।

शाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र सज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते” ॥ (ग)

(ब) जगादेति । उदग्रदशनांशुभिः उन्नतदन्तकिरणैः वदनमेव छन्नं यत् तादृशं यत् पद्मं तस्य पर्यन्ते पतन्तीति तथोक्तान् मधुलिहः म्मरान् श्वैत्यं धावत्यं नयन् प्रापयन् जगाद् उवाच ।

अत्र मधुलिहां कृष्णवर्णरूपस्त्वगुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य श्वैत्यगुणस्य ग्रहणम् ।

(क) अतद्गुणनाहं तद्रूपेति । हेतौ सत्यपि तस्य रूपस्य अननुहारः अग्रहणम् अतद्गुणः ।

(ख) हन्तेति । नायकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे गुणगौर ! गुणी-ज्वल इत्यर्थः, हन्त खेदे । सान्द्रेण घनेन रागेण अनुरागेण लौहित्येन च भृते पूरितेऽपि सम हृदये निषण्णोऽपि त्वं कथं नाम न रज्यसि न अनुरागभाक् लौहित्यस्य न भवतीत्यर्थः ।

अत्र रक्ते स्थाने स्थितिरुपहेतौ सत्यपि रक्ततायाः अग्रहणम् ।

(ग) शाङ्गमिति । हे राजहंस ! शाङ्गम् अम्बु जलं सितं शुभ्रं यामुनम् अम्बु यमुनाजलं कज्जलाभं कृष्णवर्णमित्यर्थः उभावत्र गङ्गानले यमुनानले च सज्जतः तव सैव शुभ्रता न च चीयते न च वर्धते न च अपचीयते ज्ञासं गच्छति ।

स्वभावोक्तिदुरुहार्थ-

स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ७५० ॥ [ज]

दुरुहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिम्भादेः स्वक्रिययोस्त-
देकात्रययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गुलेनाभिहत्य चितितलमसक्तद्वारयन्नग्रपद्भ्या-

मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

स्फूर्जद्द्वारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्

कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः” ॥ (ट)

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविक्समुदाहृतम् ॥

७५१ ॥ [ठ]

यथा । “सुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

अत्र सत्त्वोद्रेकात् उदभिन्नस्य रोमाक्षरूपस्य वस्तुनः तुहिनाचलकरशैत्य-
व्याज्जनेन गोपनम् ।

(ज) स्वभावोक्तिमाह स्वभावोक्तिरिति । दुरुहयोः अर्थस्य क्रियास्वरूपयोः
वर्णनं स्वभावोक्तिः ।

(ट) लाङ्गुलेनेति । एष तरक्षुः शार्दूलविशेषः, तरक्षुस्तु मृगादन इत्य-
सरः । असक्तत् पुनः पुनः लाङ्गुलेन चितितलं अभिहत्य आहत्य अग्रपदभ्यां
पादायाभ्यां दारयन् उल्लिखन् आत्मन्येव अवलीय लीनो भूत्वा सङ्कुचद्वयपुर्भूत्वेत्यर्थः
अथ द्रुतं शीघ्रं विक्रमेण वलीन गगनं प्रोत्पतन् उल्लम्फन् स्फूर्जन् हृद्द्वारस्य घोषः
यस्य तथोक्तः घोरं हृद्द्वारं कुर्वन्नित्यर्थः प्रतिदिशं अखिलान् सर्वान् जन्तून्
द्रावयन् ताडयन् कोपाविष्टः अतएव अरुणे रक्ते उच्छूने स्फीते चक्षुषी यस्य
तथाभूतः सन् प्रतिवनं वनं प्रति प्रविष्टः । स्रग्धराहृतम् ।

(ठ) भाविकमाह अद्भुतस्येति । अद्भुतस्य भूतस्य अतीतस्य भविष्यतः
भावितो वा पदार्थस्य वस्तुनः यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रत्यक्षवत् भासमानत्वं तत्
भाविकम् उदाहृतम् ।

(इ) सुनिरिति । महात्मा कुम्भसम्भवः योगीन्द्रः सुनिः अगस्त्यः जयति ॥

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” ॥ (ड)

यथा वा । “आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्” ॥ (ढ)

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वे तस्याहेतुत्वात् । न च अद्भुतो रसः । विस्मयं प्रति
अस्य हेतुत्वात् । न च अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अध्यवसाया-
भावात् । न च भ्रान्तिमान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव
प्रकाशनात् न च स्वभावोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्म-
धर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपम्, अस्य तु वस्तुनः प्रत्य-
क्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति यदि पुनर्वस्तुनः
कचित् स्वभावोक्तावपि अस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदीभयोः
सङ्करः ।

अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते

सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते

विलासवालव्यजनेन कोऽप्ययम्” ॥ (ण)

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः । वर्णनाव-

येन अगस्येन एकचुलुके एकस्मिन् गण्डूषे तौ दिव्यौ मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ । समुद्र-
पानकासि गण्डूषे समुद्रेण सह पातालनिलययोर्नित्यकूर्मयोर्घृत्वानादिति
भावः ।

अत्र अतीतपदार्थस्य अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

(ढ) आसीदिति । अत्र अञ्जनमासीदिति तव लोचने नयने पश्यामि
तव आकृतिश्च भाविनः भूषणानां सम्भाराः समुद्रा यस्यास्तादृशीं साक्षात् कुर्वे
पश्यामीत्यर्थः ।

अत्र भूतभाविनोरुभयोरपि प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

(ण) अनातपत्र इति । अयम् अनातपत्रः छत्ररहितोऽपि सितातपत्रै-
रिव सर्वतो वृतः आवृतः लक्ष्यते । एष अचामरः अपि सदैव विलास-
वालयव्यजनेन वीज्यते अतः कोऽपि अयम् अलोकमानान्यगुणः पुरुष इति भावः ।

शेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्य अस्य स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्य-
क्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्र अयमलङ्कारो
भवितुं युक्तः । यथोदाहृते “आसौदञ्जनम्” इत्यादौ ।

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताञ्चरितं भवेत् ॥

७५२ ॥ [त]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् ।
व्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिसुरीकरोति” ॥

(घ)

“नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥

(द)

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।

(त) उदात्तमाह लोकेति । लोकातिशयसम्पत्तिवर्णना अलौकिक-
समृद्धिवर्णनं यदा महतां चरितं प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य वर्णनीयस्य इत्यर्थः अङ्गं भवेत्
तत् उदात्तम् उच्यते ।

(घ) अध इति । नगरीवर्णनमिदम् यस्यां पुर्याम् अधःकृतानि अम्भो-
धरमण्डलानि यैः अम्बुरुहाणामित्यर्थः शशाङ्कोपलकुट्टिमानां चन्द्रकान्तमणि-
निर्मितगृहभूमिनां व्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः जलैः केलीवनं क्रीडाकाननं
वृद्धिम् उरीकरोति अङ्गीकरोति गच्छतीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

अत्रालौकिकसमृद्धिवर्णनम् ।

(द) नाभीति । समुद्रवर्णनमिदम् । युगान्ते कल्पान्ते उचिता अभ्यस्ता
योगनिद्रा यस्य तादृशः पुरुषः नारायणः नाभेः प्रभिन्नम् उत्थितं यत् अम्बुरुहं
पद्मं तदेव आसनं यस्य तथोक्तेन प्रथमेन धात्रा ब्रह्मणा संस्तूयमानः सन् लोकान्
जगन्ति संहृत्य अमुं समुद्रम् अधिगते ।

अत्र महतो नारायणस्य चरितं प्रस्तुतस्य समुद्रस्य साहाय्याप्रकटनेन अङ्गम् ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्त्वदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥

७५३ ॥ [ध]

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रस-
वदलङ्कारो यथा । “अयं स रसनोत्कर्षी” इत्यादि ।

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्ट-
प्रियत्वात् प्रेयः । यथा सम ।

“आमौलितालसविवर्तिततारकाक्षी

सत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवल्लीम् ।

प्रखेटवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः” ॥ (न)

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं स च विप्र-
लम्भस्य । ऊर्जा बलम् । अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि ।
यथा ।

“धनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

(ध) रसेति । यदा रसः भावः रसाभासः भावाभासः तथा भावप्रशमः
गुणीभूतत्वम् अप्रधानभावम् आयान्ति प्राप्नुवन्ति तदा क्रमात् रसवदलङ्कारः
प्रेयोऽलङ्कारः ऊर्जस्विनालङ्कारः तथा समाहितसलङ्कारः भवन्ति, तत्र रसा-
भासो भावाभासश्च उभाविव ऊर्जस्विनाम्ना अलङ्कारीण व्यपदिश्येते ।

(न) आनीलितेति । आनीलिते ईषत्सङ्घुचिते अलसं यथा तथा विव-
र्तिते चाचिते तारके ययोः तादृशे अचिणी यस्यास्तां सुरतान्ते निद्रावेशपरामिति
भावः सम कण्ठबन्धने कण्ठालिङ्घने दरश्लथा ईषत् शिथिला बाहुवल्ली यस्यास्तथा-
विधां तथा प्रखेटवारिकणिकाभिः सुरतश्रमात् सञ्जातप्रकृष्टखेटविन्दुभिः आचितं
व्याप्तं गण्डविम्बं कपोलनण्डलं यस्याः तादृशीं तां मत्कान्तां अनिशं सततं संस्मृत्य
अन्तः अन्तःकरणं शान्तिं न एति न गच्छति । सुखायं प्रात कस्यचिदुक्तः ।
इत्यन्ततिलकं वृत्तम् ।

(प) धने इति । रावस्तुतिरियम् । हे रावन्निति अध्याहार्यं, पुत्रिन्दाः

त्वहैरिवनितावन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम्” ॥ (प)

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं
भावाभासोऽपि । समाहितं परीहारः (फ) । यथा ।

“अविरलकरवालकम्पनै-

र्भुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्टे तव वैरिणां मदः

स गतः क्वापि तवेक्षणेक्षणात्” ॥ (ब)

अत्र सदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये सन्धौ

मिश्रत्वे च तदाख्यका ॥ ७५४ ॥

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशवलनामानोऽलङ्कारः ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम्” ॥ (म)

अत्र त्रासादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।

स्नेच्छजातिविशेषाः वने अखिलकलासक्ता निजस्त्रियः परिहृत्य परित्यज्य तत्र
वैरिणां शत्रूणां वनितावन्दे कान्तासमूहे रतिं विहारं कुर्वते ।

(फ) परीहारः परित्यागः विलय इति यावत् ।

(ब) अविरलेति । हे राजन् ! अविरलैः घनैः सन्ततैरित्यर्थः करवालानां
अमीनां कम्पनैः आस्फालनैः तथा मुहुः पुनः पुनः भुकुटीभिस्तर्जनैः गर्जनैश्च तद
वैरिणां मदः गर्वः दृष्टे दृष्टः, स मदः क्षणात् तवं द्रक्षणे दर्शनमात्रे क्वापि गतः
विलयं प्राप्त इत्यर्थः ।

(म) भावस्येति । भावस्य उदये, सन्धौ मिश्रत्वे च गुणीभावापत्ते इति
शेषः तदाख्यकाः तन्नामानः अलङ्काराः भवन्ति ।

(म) मध्विति । ते वैरिणः शत्रवः सुहृद्भिः सह मधुपाने प्रवृत्ताः अदि
कुतोऽपि तस्य नाम श्रुत्वा विषमां वैकृत्यकारिणीं दशाम् अवस्थां लेभिरे प्रापुः ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा” ॥ (य)

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः कासि यासि ? ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते” ॥ (र)

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैव्यविवोधीत्सुक्यानां श्व-
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् (ल) । (व) इह केचिदाहुः

“वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः ।

रसाद्यस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता

भवितुं युक्ता” इति, अन्ये तु “रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कृति-

अत्र वासस्य भावस्य उदयः राजविषयरते रङ्गम् ।

(य) जन्मान्तरीणेति । जन्मान्तरीणस्य पूर्वजन्मनि मृतस्य रमणस्य पतेः
हरस्य अङ्गसङ्गे समुत्सुका अतएव सख्या चान्तिके समीपे सलज्जा पार्वती सदा
नः अस्मान् पातु रक्षतु ।

(य) पश्येदिति । राज्ञः स्तुतिरियम् । कश्चित् पश्येत्, रे चपल ! चल
गच्छ, का त्वरा औत्सुक्यम्, अहं कुमारी अजातपरिषया, हस्तालम्बं वितर
हस्तं गृहाणेत्यर्थः, हह हा दैन्यमूचकमव्ययमेतत्, व्युत्क्रमः अहं राजकन्या
कथमिममधममजातिं स्पृशामीति अधीगामित्वम् असि त्वं क्व यासि ? हे
पृथ्वीपरिवृढ ! पृथिवीपते ! अरण्यवृत्तेः वनाश्रयस्य भवद्विद्विषः भवद्विषीः
कन्या फलकिसलयानि आददाना भिन्वती सती कश्चित् श्वरयुवानमिति भावः
इत्थन् उक्तप्रकारम् अभिधत्ते कथयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ल) अवेति । पश्येत् कश्चिदिति शङ्का, चल चपल रे इति असूया, का
त्वरेति धृतिः, अहं कुमारीति स्मृतिः, हस्तालम्बं वितर इति श्रमः, हह इति
दैव्यं व्युत्क्रम इति विरोधः, कासि यासीति औत्सुक्यम्, एतेषां श्वलता
निश्रयम् ।

(व) इहेति । वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन । वाच्यमभिधेयं वाचकाः
शब्दः तयोः रूपयोः अलङ्करणमुखेन शोभाजननदारेण इत्यर्थः रसादीनाम्

व्यपदेशो भाक्तचिरन्तनप्रसिद्ध्या अङ्गीकार्य एव” इति, अपरे च “रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाचाद्युपधानम् अजागलस्तनन्यायेन” इति, अभियुक्तास्तु “स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतैः रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारहारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कृतिय्यपदेशो लभ्यते, समासोक्तौ तु नायकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतितान तु आस्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्” इति मन्यते । अतएव ध्वनिकारेणोक्तम् । (व) ।

“प्रधानेऽत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति से मतिरिति” ॥ (श)

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत (प) । एवञ्च यच्च कौश्विदुक्तं “रसादौ-

उपकारकाः पोपका रसादयः रसभावतदाभासभावप्रशंसभावोदयभावसन्धिभावशषलताः पूर्वोक्ता अलङ्कृतिय्यपदेशभाज इति शेषः वाच्यवाचकाभ्याम् अर्थशब्दाभ्याम् । भाक्तः गौणः । चिरन्तनप्रसिद्ध्या प्राचीनसतेनेत्यर्थः । रसादीति । रसादीनानुपकारकत्वं अलङ्कारत्वमिति मुख्यलक्षणमिति भावः, वाचाद्युपधानं वाच्यवाचकालङ्करणमित्यर्थः । अजागलस्तनन्यायेनेति । यथा हागम्य गलदेशवर्ती स्तनः दुग्धानुपयोगितया निष्प्रयोजनः तथा रसादेरुपकारकत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः । अभियुक्ता मान्याः । स्वव्यञ्जकेति । रसव्यञ्जका ये वाच्यवाचकाः अर्थशब्दाः तैः उपकृतैः पुष्टिं नीतैः अङ्गभूतैः प्रप्रधानतया स्थितैः । अङ्गिनः मुख्यम् । वाच्यवाचकोपस्कारहारेण अर्थशब्दाभ्यां य उपस्कारः स एव हारं तेन । उक्तरीतिविरहादिति वाच्यवाचकोपस्कारहारेण रसाद्युपकारकत्वाभावादित्यर्थः ।

(श) प्रधाने इति । यत्र वाक्यार्थे प्रधाने अन्यत्र अन्यस्मिन् रसादौ रसादयः आदिपट्टेन भावादिपरिग्रहः । अङ्गम् अप्राधान्येन स्थिता इत्यर्थः । तस्मिन् काव्ये वाक्यार्थे रसादिः अलङ्कारः भवति इति से मम मतिः ।

(प) वाचकादिष्विति । तथा अलङ्कारत्वमित्यर्थः । परास्त्वं निराकृतं वाच्यवाचकालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारकत्वाभावादिति भावः ।

नामङ्गित्वे रसवदाद्यालङ्कारः अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः”
तदपि परास्तम् ।

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

७५५ ॥ [स]

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चारु-
त्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

मिथोऽनपेक्षयैतेषां

स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ॥ ७५६ [ह]

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणाम् । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्द्रीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः” ॥ (च)

अत्र “पायादपायात्” इति यमकम् । “संसारेति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा

(स) अधुना संसृष्टिसङ्कराख्यावलङ्कारावाह यदीति । यदि एते पूर्वोक्ता
एव अलङ्काराः परस्परं विमिश्रिताः भवन्ति तदा संसृष्टिः तथा सङ्कर इति
नामानौ पृथक् भिन्नौ अलङ्कारौ स्यातामिति शेषः ।

(ह) संसृष्टिमाह मिथ इति । मिथः अन्योन्यम् अनपेक्षया परस्परापेक्षां
विनेत्यर्थः एतेषाम् अलङ्काराणां बहुवचनमुपलक्षणं द्वयोरपि अलङ्कारयोः स्थितिः
संसृष्टिः उच्यते ।

(च) देव इति । स्मेरे विकसिते इन्द्रीवरे एव लोचने यस्य तथोक्तः,
संसार एव ध्वान्तं तिमिरं तस्य विध्वंसे हंसः सूर्यः कंसनिसूदनः कंसारिः देवः
ऋषिः अपायात् आपदः न अस्मान् पायात् रक्षतु ।

द्वितीयाहं च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कतीनां तद्वदेकाश्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥

७५७ ॥ [क]

अङ्गाङ्गिभावो यथा ।

“आकृष्टवेगविगलङ्गजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयास्त्रुराशेः ।
मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ (ख)

अत्र निर्मोकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।
ना च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूल-
वेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूल-
वेष्टनमेव । चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्, अतिशयोक्तिश्च
“मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
च अस्त्रुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा ।

(क) सङ्करमाह अङ्गेति । अलङ्कतीनाम् अङ्गाङ्गित्वे गुणप्रधानभावे
तद्वत् तथा एक एव आश्रयः आधारः तत्र स्थितौ तथा सन्दिग्धत्वे च अतएव
विविधः सङ्करः भवति ।

(ख) आकृष्टीति । आकृष्टेः समुद्रमन्यनसमवे देवासुराणामुभवतः आक-
र्षणस्य यः वेगः तस्मात् विगलन् खलन् भुजगेन्द्रभोगस्य वासुकिदेहस्य यः
निर्मोकपट्टः परित्यक्तत्वन्वसनं तस्य परिवेष्टनया परिवेष्टनच्छलेनेत्यर्थः अस्त्रुराशेः
समुद्रस्य पत्युरिति भावः मन्यव्यथायाः मन्यनजनितपीडायाः व्युपशमार्थमिव
पादश्रीघ्नं मन्दाकिनी मङ्गा यस्य नारायणस्य पादमूले पदतले चरणसमीपे च
चिरम् अवेष्टत अवहत् संवाहनार्थमितिष्ठच्च । वसन्ततिलकं हतम् ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो ! दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥ (ग)

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ (घ)

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः उत

इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दोषकं, किंवा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वाऽप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः, कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकवाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं, चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य वाधकम् । “मुखचन्द्रः प्रकाशते”

(ग) अनुरागेति । सन्ध्या अनुरागवती लौहित्यवती प्रेमवती च, दिवसः तस्याः सन्ध्यायाः पुरःसरः पुरोवर्ती । अहो आश्चर्यं दैवगतिश्चित्रा अहो, तथापि अनुरागवत्त्वे पुरोवर्त्तित्वे चेत्यर्थः न समागमः न सम्मेलनम् ।

(घ) इदमिति । सन्ततं निविडं तमः अन्धकारं भिन्दानं छुटवत् अमन्दं यथा तथा नयनयोः ज्ञानन्दकरम् ऐन्दवं चान्द्रं मण्डलमिदम् आभाति राजते ।

(ङ) साधकेति । साधकं मुखतया उपमाननिष्ठं साधक्ये उपदृष्टं

इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको सुखे उपचरितत्वेन
सम्भवतीति नोपमाबाधकः (ङ) ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” ॥ (च)

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति
लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भ-
वादूपकम् । एवं

“वदनाम्बुजमेणाच्या भाति चञ्चललोचनम्” । (छ)

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे
च असम्भवादूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्”
इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामा-
न्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उप-
माया बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादूपकसमास
एव । एकान्त्रयानुप्रवेशो यथा मम ।

“कटाक्षेणापीपत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।

सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलसनिर्भिन्नवसनः

परौरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुद्दृशः” ॥ (ज)

साधकम् उपमाया बाधकं तथा मुख्यतया उपमेयनिष्ठं साधक्यम् उपमायाः
साधकं रूपकस्य बाधकं तयोरेकतरस्य साधकस्य बाधकस्य वा इत्यर्थः ।

(च) राज्ञेति । राजा एव नारायणः तं त्वां लक्ष्मीः निर्भरं गाढम्
आलिङ्गति आश्रयतीत्यर्थः ।

(छ) एदमिति । एणाच्याः हरिणाच्याः चञ्चले लोचने यस्य तथाविधं
वदनम् अम्बुजमिव तत् भाति शोभते ।

(ज) कटाक्षेणापीति । यदि सा कटाक्षेण दृपत् क्षणमपि अल्पक्षणमपि
निरीक्षेत पश्येत् तदा पिहितः पाञ्चादितः अशेषः विषयः येन तादृशः सान्द्रः

अत्र "कटाक्षेणापीपत् क्षणमपि" इत्यत्र छेकानुप्रासस्य
 "नेरीक्षित" इत्यत्र चकारमादाय इत्यनुप्रासस्य चैकाग्र्ये-
 नुप्रवेशः । एवं च अत्रैवानुप्रासायापत्यलङ्कारयोः । यथा वा ।
 "संसारध्वान्तविध्वंसः" इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः । यथा वा ।
 "कुरवका रवकारणतां ययुः" इत्यत्र रवका रवका इत्येकं
 वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः । यथा वा ।

"अद्विग्नप्रपञ्चोदरसौण्डर्यं पहिअसामांइणसुं दिअसैसुं ।

सोहइ पसारिअगोत्राणं अच्चिअं सोरविदाणम्" (१) ॥ (क)

अत्र "पहिअसामांइणसुं" इत्येकाग्र्ये पथिकग्रामायिते-
 ल्युपमा । पथिकग्रामाजिक्रियु इति रूपकं प्रविष्टम् ।

श्रीचन्द्रगोश्वरमहाकविचन्द्रसूनु-

श्रीविश्वनाथकविराजद्वतं प्रदन्वम् ।

साहित्यदर्पणमसुं सुविधो विन्दोक्त्य

साहित्यदक्षमश्रितं सुश्रमेव वित्त ॥

(१) अद्विग्नप्रपञ्चोदरसौण्डर्यं पहिअसामांइणसुं दिअसैसुं ।

सोहइ पसारिअगोत्राणं अच्चिअं सोरविदाणम् । इति सं० ।

धनः शान्तः सुखी उदीर्यते । अन्तरि इव इमी वन्यः तदासुखायाः
 तन्याः सरीसर्पं दया दया उद्वहन्तं नदीतटां गच्छन्तं दुःखसुखाणां
 निर्भिदं हिदं इतरं यत्र तादृशः नदीतटासुः पथिकग्रामाणां च इव
 सविदाः तत्र शिवालयान्तो सविदेति न ज्ञाने इति भावः । अत्रिपिपीडयम् ।

(२) अद्विग्नप्रपञ्चः । अद्विग्नं प्रपञ्चतां नैवानं रचितं रचितं इव
 तयोरेव अद्विग्नः अनादिनाः विरहदुःखेन सविदा इव साधनः चेदु
 वादोः विद्वेदुं तदोः इत्येव प्रपञ्चिता विद्वारिता सीमा वै; नैवं न्यून-

यावत्प्रमत्तेन्दुनिभानना श्रीनारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।

तावन्मनः सम्प्रदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः समाप्तः ।

समाप्तञ्चेदं साहित्यदर्पणम् ।

वृन्दानां मृत्यं महति उत्सवायते इत्यर्थः । अथवा पथिकेति सन्वीधनं व्याख्या-
यितेषु मेघेनेति भावः । दिवसेषु इत्यस्य विशेषणमिति च बोध्यम् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टार्यविरचिता व्याख्या समाप्ता ।

